

ఉప వేదాలు

సృత్య కళ

స్మృత్య రత్నావళి- 1

సదాశివ సమారంభం

గురు దక్షిణామూర్తి

గురు వేదవ్యాస మహర్షి

గురు కృష్ణ మహర్షి

గురు నారద మహర్షి

గురు వాల్మీకి మహర్షి

గురు శిక్షవృక్ష

శంకరాచార్య మధ్యమాం

గురు దత్తాత్రేయ

గురు బాలాఠి

గురు గోరక్ష ముద్ధ

గురు ఆదిశంకరాచార్య

గురు రామానుజాచార్యులు

గురు జ్ఞానేశ్వర్

గురు రవిదాస్

గురు కబీర్ దాస్

గురు చైతన్య మహా ప్రభువు

గురు నానక్

గురు రాఘవేంద్ర స్వామి

గురు పీఠ్యహ్మంద్ర స్వామి

యోగి పరమహంస

అస్మదాచార్య పర్యంతం

గురు త్రిలింగ స్వామి

గురు లాహిరి మహాశయ

గురు రామకృష్ణ పరమహంస, అమ్మ శారదాదేవి

గురు వివేకానంద

గురు హాయి బాలా

గురు ఆరదీంద్

గురు రమణ మహర్షి

గురు యోగానంద

గురు చక్రవర్తి పురుషోత్త

గురు మళయాళస్వామి

గురు విద్యాప్రకాశానందగిరి

గురు చంద్రశేఖర పరమార్య

వందే గురుపరంపరాం...

నన్ను “నేను” తెలుసుకోవటానికి

నన్ను “నేను” మార్పుకోవటానికి

నన్ను “నేను” చేరుకోవటానికి

మరియు అత్యుత్తమ జీవన విధానానికి

కావలసిన భక్తి,జ్ఞాన,కర్మ,ధర్మ సమాచారం ఒకేచోట తెలుగులో ఉచితంగా!

సాధారణంగా వేదాంతం తెలుసుకోవాలనే కోరిక వుంటుంది, కాని గ్రంథాలు అందుబాటులో లేవు. ఇంకొకరి దగ్గర గ్రంథాలు వుంటాయి, కాని జిజ్ఞాసువులకి ఎక్కడ ఉన్నవో తెలియదు. అలాగే కొన్ని లైబ్రరీ లో కొన్ని రకాల పుస్తకాలు మాత్రమే లభ్యం అవుతున్నాయి, అంతేగాక విలువైన గ్రంథాలు సరైన సంరక్షణ లేక కనుమరుగైపోతున్నాయి, కనుక మన అందరి కోసం భారత ప్రభుత్వం పురాతన ఆధ్యాత్మిక గ్రంథాలను సంరక్షించే నిమిత్తం ఎంతో శ్రమతో కంప్యూటరీకరణ ద్వారా ఒక చోట చేర్చుతూ ఆన్ లైన్ చేయటం జరిగింది. ఇటువంటి విలువైన జ్ఞాన సంపదను మరింత సులభంగా అందుబాటులోకి తీసుకురావటానికి సాయి రామ్ సేవక బృందం ఉడతా భక్తి గా ఇప్పటివరకే దాదాపు 5000 పుస్తకాలను వివిధ వర్గాలుగా విభజించి PDF(eBOOK) రూపంలో ఆన్ లైన్ లో ఉచితంగా అందించటం జరిగింది. కనుక ప్రతి ఒక్కరు ఈ సదవకాశాన్ని సద్వినియోగం చేసుకోగలరు. ఇందుకు సహాయం అందించిన భారత ప్రభుత్వపు వెబ్ సైట్(డిజిటల్ లైబ్రరీ అఫ్ ఇండియా <http://www.new.dli.ernet.in>), ఆర్కైవ్ వెబ్ సైట్(<https://archive.org>), గూగుల్ వెబ్ సైట్(<https://www.google.co.in>), మైక్రోసాఫ్ట్ వెబ్ సైట్(<http://www.microsoft.com>) కు మేము ఋణపడివున్నాము.అలాగే ఇటువంటి బృహత్తర కార్యక్రమానికి పెద్ద మొత్తం లో గ్రంథాలను అందించిన తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానమునకు కూడా మనం ఋణపడివున్నాము. సాయి రామ్ సేవక బృందం కోరుకొనేది ఒక్కటి, ప్రతి ఇల్లు ఆధ్యాత్మిక జ్ఞాన గ్రంథాలతో నిండిపోవాలన్నదే మా కోరిక.

ఈ గ్రంథాలను ఉచితంగా ఆన్ లైన్ లో చదువుటకు, దిగుమతి(డౌన్లోడ్) చేసుకొనుటకు గల మార్గాలు:

- 1) భారత ప్రభుత్వపు వెబ్ సైట్: <http://www.new.dli.ernet.in> లేక <http://www.dli.ernet.in>
- 2) సాయి రామ్ వెబ్ సైట్: <http://www.sairealattitudemanagement.org>
- 3) సాయి రామ్ గూగుల్ సైట్: <https://sites.google.com/site/sairealattitudemanagement>
- 4) ఆర్కైవ్ వెబ్ సైట్: <https://archive.org/details/SaiRealAttitudeManagement>

ఈ జ్ఞాన యజ్ఞం పై గల సలహాలు,సూచనలకు సేవక బృందాన్ని సంప్రదించుటకు: sairealattitudemgt@gmail.com

సాయి రామ్ భక్తి,జ్ఞాన సమాచారం: <https://www.facebook.com/SaiRealAttitudeManagement>

సాయి రామ్ భక్తి,జ్ఞాన సంబంధ వీడియోలు: <https://www.youtube.com/user/sairealattitudemgt>

ఈ జ్ఞాన యజ్ఞంలో ప్రతి ఒక్కరు పాల్గొని, ఈ అవకాశాన్ని సద్వినియోగం చేసుకొని,మీరు సంతృప్తులైతే మరొక సాధకునికి, జిజ్ఞాసువులకు మార్గం చూపించగలరని ఆశిస్తున్నాము. మీరు చదువుకోవటంలో ఏమైనా ఇబ్బంది కలిగితే సేవక బృందంను సంప్రదించగలరు. ఒకవేళ మా సేవలో ఏమైన పొరపాటు వస్తే మన్నించగలరు.

ఈ గ్రంథపు భారత ప్రభుత్వ డిజిటల్ లైబ్రరీ గుర్తింపు సంఖ్య: 2990100061702

గమనిక: భక్తి,జ్ఞాన ప్రచారార్థం ఉచితంగా eBook రూపంలో భారత ప్రభుత్వపు సహాయంతో ఇవ్వడం జరిగింది. ఈ గ్రంథముపై వ్యాపార,ముద్రణ హక్కులు రచయిత,పబ్లిషర్స్ కి గలవు, కనుక వారిని సంప్రదించగలరని మనవి చేసుకొంటున్నాము.

SaiRealAttitudeManagement(SAI RAM) - సాయి నిజ వ్యక్తిత్వ నిర్వహణ(సాయి రామ్)

*** సర్వం శ్రీ సాయినాథ పాద సమర్పణమస్తు ***

భారత ప్రభుత్వపు వెబ్ సైట్ - డిజిటల్ లైబ్రరీ అఫ్ ఇండియా

<http://www.new.dli.ernet.in>

Digital Library of India: Inc. X

www.new.dli.ernet.in

Digital Library of India

Hosted by: Indian Institute of Science, Bangalore in co-operation with
CMU, IIT-H, NSF, ERNET and MCIT for the Govt. of India and 21 major participating centres.

Home Vision Mission Goals Benefits Content Selection Current Status People Funding Copyright Policy FAQ RFP

Books Journals
Newspapers
Palm-Leaves (Manuscripts)

Title:

Author:

Year: to

Subject: Any Subject

Language:

Scanning Centre: Any Centre

[Presentations and Report](#)
[Statistics Report](#)
[Status Report](#)
[Feedback](#) | [Suggestions](#) |
[Problems](#) | [Missing links or](#)
[Books](#)

Click [here](#) for PDF collection
DLI MIRROR at IUCAA Data Center PUNE

For the first time in history, the Digital Library of India is digitizing all the significant works of Mankind.

[Click Here to know More about DLI](#) ^{New!}

Books	Journals	Newspapers	Manuscripts
<ul style="list-style-type: none">Rashtrapati BhavanCMU-BooksSanskritTTD TirupathiKerala Sahitya Akademi	<ul style="list-style-type: none">INSA	<ul style="list-style-type: none">Times of IndiaIndian ExpressThe HinduDeccan HeraldEenaduVaartha	<ul style="list-style-type: none">Tamil Heritage FoundationAnnaUniversity ^{New!}

Title Beginning with.

A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z					
Author's Last Name																														
A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z					
Year																														
1850-1900					1901-1910					1911-1920					1921-1930					1931-1940					1941-1950					1951-
Subject																														
Astrophysics	Biology	Chemistry	Education	Law	Mathematics	Mythology	Religion	For more subjects...																						
Language																														
Sanskrit	English	Bengali	Hindi	Kannada	Marathi	Tamil	Telugu	Urdu																						

అతి విశిష్టం ఈ దానం!

స్వామి వివేకానంద

“దానాలలోకెల్లా ఆధ్యాత్మిక విద్యాదానం చాలా శ్రేష్టమైంది! దాని తరువాతిది లౌకిక జ్ఞానదానం, ప్రాణదానం, అన్నదానం” అని వ్యాసమహర్షి చెప్పారు.

మన ఆధ్యాత్మిక జ్ఞానం భారతదేశ హద్దులలో నిలిచి పోకూడదు. లోకమంతటినీ ఆవరించాలి! ఇలా లోకవ్యాప్తమైన ధర్మప్రచారాన్ని మన పూర్వులు చేశారు. హైందవ వేదాంతం ఎన్నడూ ఈ దేశం దాటి పోలేదని చెప్పేవారూ, మతప్రచారార్థం తొలిసారిగా, పరదేశాలకు వెళ్ళిన సన్యాసిని నేనే అని చెప్పేవారూ, తమ జాతిచరిత్ర నెరుగని వారే! ఇలాంటి సంఘటనలు ఎన్నోసార్లు జరిగాయి. అవసరమైనప్పుడల్లా, భారతీయ ఆధ్యాత్మిక జ్ఞానప్రవాహం వెల్లువలా లోకాన్ని ముంచెత్తుతూ వచ్చింది.

రాజకీయ ప్రచారాన్ని రణగొణధ్వనులతో, యోధులతో సాగించవచ్చు. అగ్నిని కురిపించి, కత్తిని జళిపించి, లౌకిక జ్ఞానాన్నీ సంఘనిర్మాణ విజ్ఞానాన్నీ విరివిగా ప్రచారం చేయవచ్చు. కానీ ఆధ్యాత్మిక జ్ఞానదానం కళ్ళకు కనిపించకుండా, చెవులకు వినిపించకుండా కురుస్తూ, రోజూ పువ్వుల రాసుల్ని వికసింపజేసే మంచులాగా నిశ్శబ్దంగా జరగవలసి ఉంది. భారతదేశం నిరాడంబరంగా, లోకానికి మళ్ళీ మళ్ళీ చేస్తూ వచ్చిన దానమిదే!

మిత్రులారా! నేను అవలంబించే విధానాన్ని తెలియజేస్తాను వినండి. భారతదేశంలోనూ, ఇతర దేశాల్లోనూ మన పారమార్థిక ధర్మాలను బోధించడానికి తగినవారుగా మన యువకుల్ని తయారు చేయడానికై భారతదేశంలో కొన్ని సంస్థలను నెలకొల్పాలి! ఇప్పుడు మనకు కావలసింది ఐలిప్పులు, జవసంపన్నులు, ఋజువర్తనులు, ఆత్మ విశ్వాసపరులు అయిన యువకులు. అలాంటి వారు నూరుమంది దొరికినా, ప్రపంచం పూర్తిగా పరివర్తన చెందగలుగుతుంది!!

ఇచ్చాశక్తి తక్కిన శక్తులన్నీ కన్నా బలవత్తరమైంది. అది సాక్షాత్తూ భగవంతుని దగ్గరి నుండి వచ్చేదే కాబట్టి దాని ముందు తక్కినదంతా లొంగిపోవలసిందే. నిర్మలం, బలిష్ఠం అయిన ‘ఇచ్చ’ (సంకల్పం) సర్వశక్తిమంతమైంది. దానిలో మీకు విశ్వాసం లేదా? ఉంటే మీ మతంలోని మహోన్నత ధర్మాలను ప్రపంచానికి బోధించడానికై కంకణం కట్టుకోండి. ప్రపంచం ఆ ధర్మాల కోసమై ఎదురుచూస్తోంది. అనేక శతాబ్దాలుగా ప్రజలకు క్షుద్రసిద్ధాంతాలు నేర్పడం జరిగింది. వారు వ్యర్థులని ప్రపంచమంతటా బోధలు జరిగాయి. ఎన్నో శతాబ్దాల నుండి వారు ఈ బోధనల వల్ల భయభ్రాంతులై, పశుప్రాయులైపోతున్నారు. తాము ఆత్మస్వరూపులమనే మాటను వినడానికైనా వారెన్నడూ నోచుకోలేదు. “నీచాతినీచుడిలో కూడా ఆత్మ ఉంది. అది అమృతం, పరమ పవిత్రం, సర్వశక్తిమంతం, సర్వవ్యాపకమైనది” అని వారికి ఆత్మను గురించి చెప్పండి. వారికి ఆత్మవిశ్వాసాన్ని ప్రసాదించండి. ❖

మూలం: శ్రీ రామకృష్ణ ప్రభ - ఫిబ్రవరి 2014

స్మృతి రత్నావలి

ప్రథమ భాగము

శ్రీ జాయ సేనాపతి గ్రంథమునకు

సాహితీవల్లభ వ్యాఖ్యానము

మహోపాధ్యాయ దర్శనాచార్య

లాక్షణికశిరోమణి సాహిత్యాచార్య

శ్రీ జిన్నలమండక మాధవరామశర్మ

అభినవభారతి : గుంటూరు.

శ్రీ నరేంద్రనాథ సాహిత్యమండలి,

తణుకు,

స్వ భాష

శ్రీ ముళ్ళపూడి తిమ్మరాజుచౌదరిగారి జన్మదినోత్సవ సమయమున, నేను నా అనూదితమైన ఔచిత్యవిచారచర్చను, భావోపాయసముగా సమర్పించు నపుడు ఈనృత్తరత్నావళి ప్రకాశింపవచ్చినది. ప్రకాశింపవచ్చినది. సాహితీవల్లభ గౌరవాభినందనాత్మకముగా సంకలనము పొందిన సాహితీవల్లభ్యము ఆవిష్కరించునపుడు సాహితీవల్లభులు శ్రీ జాయసేనాపతి నృత్తరత్నావళిగ్రంథమును నే నాంధ్రమున వ్రాయుటను అభిలషించిరి. సూచించిరి. గుంటూరులోని సాహితీసదస్సమావేశమున నృత్తరత్నావళి సుపన్యసిండు నన్ను శ్రీ చౌదరిగారు అభినందించి, గ్రంథమందించి, శాలువలిచ్చి. తాంబూలద్రవ్యమిచ్చి. వ్యాఖ్యానమొనరింపు మనిరి. దీని నిట్లు వ్రాయ గగ్గిరితిని. ఈ రచనలో మదరాసు విశ్వవిద్యాలయము ప్రొఫెసరు శ్రీరాఘవన్ పరిష్కరించిన ముద్రించిన రత్నావళి గ్రంథము నాకు షడధ్యప్యక్రియగా సహకరించినది.

ఒకనాటి సాహితీసమితి సమావేశములో జాయన విశిష్టతను విని, నేను ఉత్సుకంపడితిని. నేటికి దీనినిట్లు ప్రకాశితము చేయగలిగితిని. నాకిందు సహకరించిన గ్రంథములు, నా కోశమున నున్న గ్రంథములు, నా హృదయ కోశమునకు, ప్రకాశ మిచ్చినవి. ఇది సుప్రకాశమైనది. నేనిదిపరలో రచించిన ముద్రితముద్రిత గ్రంథముల, సంవాదమును ఇందందుకొంటిని. ఈ గ్రంథ విశిష్టతను శ్రీరాఘవన్ చెప్పుటకు సమర్థులు. వారి భావరత్నములను కూర్చుకొని భావరత్నావళిలో నిరూపించితిని. ఆనాటి ఆంధ్రదేశీయమైన వాట్యసంపద విశేషించి ఆనాటి దేశీనృత్తసంపత్తి నేటికిని ఏనాటికైనను నాట్యసంపదనము కలవారందరికీ ఉపజీవ్యము, ఉపాదేయము నగును.

సాహితీవల్లభులు నా యీ సాహితీవల్లభవ్యాఖ్యా సంయుతమైన నృత్తరత్నావళిగ్రంథమును భావించి సంభావించి, భావోపహారముగా స్వీకరించుట సకలామోద కల్పసారముగా నున్నది. నాల్గధ్యాయముల గ్రంథమును ప్రథమ భాగముగా నిప్పుడు వెలువరించుచున్నాను. అనంతరమున్న నాల్గధ్యాయముల గ్రంథము రెండవభాగముగా ఆవిష్కృతము కాగలదు. భరతాధినవసమ్మతములైన నాట్యధర్మ మార్గరీతి, విశేషములన్నియు నిందున్నవి. ద్వితీయభాగము దేశీనృత్త చారీవిశేషములు, శిక్షాపద్ధతి, నాట్యశాస్త్రావైభవము, సభాసతి

మర్యాదలు, మొదలగు వానితో నున్నది. మార్గదేశిరీతులు స్పష్టరన్నాపతిరో శ్రీజ్ఞానసేనాపతి వాచవై దగ్ధ్యశోభితములై గోచరించును. నాట్యరాహితీ ప్రియులు కవినహృదయులు, విషయసమీక్షానిరేతసులు, నటినటులు, సర్వతే సర్తకులు, ప్రాశస్తీకులు, ప్రయోక్తలు అందరూ చేసి సభిసందింతురని నే నాత్మవిశ్వాసముతో నున్నాను.

ఈ గ్రంథమును ఇట్లు సర్వసుందరముగా ముద్రించిన శ్రీసరేంద్రనాథ సాహిత్యమండలి, శ్రీరాయల ముద్రాశాలయము, వ్యవహారాలందరు విద్యాభి మానమున, విద్యావిదభిమానమున ముద్రించుట అందరూ రామోచితానుభవ నాకత్యంత ప్రయోదకారణము మా కరుణాశ్రీ సుకృతి చే నేమిచినవానందుద నయితిని.

మాధవరామశర్మ.

భావరత్నావలి

ఈ సృష్టరత్నావలీగ్రంథము మూడు మాతృకల యాధారమున సిద్ధమయినదని శ్రీరాఘవ పరిష్కర్తృ వచనము. పరిష్కృతాధారమున నాయీ గ్రంథము సిద్ధమయినదని నా వచనము. మూడు ప్రతులను చూచి చూచి సరిచూచి తృప్తితములు చూచి ఏకనిశ్చయమున పరిష్కరించి పరిష్కర్త నాకు ఆధారము కూర్చెను. పరిష్కర్తృ శ్రమఫలమును నేనందుకొని యిందు కూర్చితిని. సంస్కృతహృదయు డయిన పరిష్కర్త సంస్కృతగ్రంథము నిచ్చెను. నేను సాహితీవల్లభ సంధానించితిని. ఇందు లక్ష నన్నేమేని యనుడు. సంస్కృతపరిష్కర్తకు సర్వసంవాదములు నమర్పింపుడు. ఈ గ్రంథము నిట్లు పరిష్కరించుటకు శ్రీరాఘవన్ సహస్రకరు డయ్యెను. నేను శతానందుడ నయితిని.

కల్యాణప్రభు శ్రీ సోమేశ్వరకృతి మానసోల్లాస మను అభిలషితార్థ చింతామణి, దేశీనృత్తవిషయ సహకారి యగు పార్శ్వదేవుని సంగీతసమయ సారము, కలాసేనాఖ్య కుంభకర్ణ కృతి నాట్యరత్నకోశము, సంగీతరాజము, సంగీతమీమాంస, వీరనారాయణ వేమభూపాల కృతి సంగీతచింతామణి, హరిపాలుని సంగీతసుధాకరము, రాజనారాయణుని సంగీతనారాయణము, వేద కృతి సంగీతమకరందము, దేవేంద్ర రచన సంగీతముక్తావతి, లాస్యపుష్పాంజలి, నృత్యనిరూపణము, నృత్యపుష్పాంజలి తులజరాజ కృతి సంగీతసారామృతము మొదలగు ప్రాచీనార్వాచీనములయిన అముద్రిత గ్రంథములను శ్రీరాఘవన్ శతాక్షుడై చూచి దీని కీ యా కృతివిశేష మిచ్చెను. ముద్రితములను అముద్రితములను పరిశీలించి సంవాదవిసంవాదములను సమీక్షించి యింతగా జేసిన పరిష్కర్తను జాయసేనాపతియు గణపతిదేవుడును అభినందింతురు. నేను సంభావించును.

శ్రీజాయసేనాపతి నృత్యరత్నావలీ నిర్మాత జాయాభ్యుడు సేనాపతి గజసాధనికుడు. జాయ జాయన జ్యాయన జాయసేనాపతి నామప్రసిద్ధితో

నిందు గోచరించును. జాయసేనాపతి జాయచమూప జాయనార్య గజసైన్య నాథ జాయన దంతిసైన్యపతి జాయసేనాధినాథ రామము రిందే యున్నవి. మహారాజ గజపతిదేవుడు కలిఃకము ౪౩౫౫ ఆనందిచక్రవర్తుని రాజ్యతీర్థ రాజ్యము పొందించు నపుడు A. D. 1253-1254 గుండామాత్యుని దాయక దేశస్థుత్తము పృథ్వీర మగుట పరిశీలించి రచించుచు ఉ. రన్నాపరిరో సున్నది.

కాకతీయు లాంధ్రరాజ్య స్థాపకులు. వివిష్ట రాంస్కృతిరోద్యమ నిర్మాతలు. వేంగీరాజుకర్ణప్రభువులు సత్తి వా రయ్యారు. గజపతిదేవుడు ఆంధ్రసామ్రాజ్య హావస్థాపకుడై మహారాజాధిరాజు అయినాడు. అప్పటి కృష్ణాతీరమున అయ్య వంశము వారి కన్యలను పరిణయమాచి వారి సోదరు డయిన జాయనను తన యధీనమున నుంచి సర్వవిభముల సంతత వానిని జేసి చేయించి గజసైన్యాద్యక్షు నొనరించెను. గుండూరు మండలము నుంచి చేద్యోలు గ్రామ మిచ్చెను.

కాకతీయప్రభువు దాలు డయిన జాయనను గుండామాత్యు సతీన మొనరించి కలాహాళునీయునిగా జేసెను. ఈ యంశ మీ గ్రంథముననే కలదు. గుండామార్క గన్నామాత్య విరేచములను చరితవిదులు నిర్వచుదు. తరువాతి కాలమున పాలకు డయిన ప్రతాపరుద్రుని సమయమున నున్న గుండామాత్యు డీ గుండామాత్యు డగుట చూరవార్త. గజపతిదేవుడు సార స్వతప్రభువు నయి నందున జాయసేనాపతి ఈ స్వత్తరత్నావలి రచించెను. గీతరత్నావలి రచించి సట్లు నిందే కలదు.

కాకతీయప్రభువులు సంస్కృతవిద్వత్కవిరోదకులు. సర్వవిధ సంస్కృత మార్గనిర్మాతలు. స్వత్తరత్నావలి గీతరత్నావలి ప్రభావకుద్ర యరోభూషణము దాలధారతము నలక్ష్మీర్తిరాముది కృష్ణచరితము సౌగంధికా హరణము కాదంబరీకల్యాణనాటకము మహాధారతనాటకము మొదలగునవి కాకతీయపాలక సమాధరముననే వెలువడినవి. జినేంద్రకల్యాణాభ్యుదయము అర్ధప్రతిష్ఠ వెలువడినవి. నీరిశాస్త్రమురూపలి నీరిసారము శ్రీదారిరామము ప్రేమాధిరామము ఇప్పటివే. రాజులద్యయ శ్లోకవార్తకవ్యాభ్య కాకతీయ చరితము మలయపత్తి గద్యకావ్యము ఖండనఖండభాద్యతీక మొదలగునవి

కాకతీయపాలనమున వెలసినవె. సోమనాథ తిక్కన మారన శ్రీనాథాదు లీ ప్రభువుల నాటివారె, ఇంక నెంద రెందరో కలరు.

ఆంధ్రప్రభువులు చిరకాలముగా నాట్య సంగీతములను సాదరముగ పోషించుటను ఆమరావతి నాగార్జున శిల్పములు చెప్పును. భరతాభినవులు సూచించిన పిండిబంధాదు అనేకము లాంధ్రదేశము నందలి శిల్పవిశేషములలో సాక్షాత్కరించు చున్నవి. ఒక నా డాంధ్రపాలకులు నర్తకులకు నట్టువలకు గాయనీగాయనులకు భూములిచ్చిరి. భవనము లిచ్చిరి. గ్రామము లిచ్చిరి, కాకతీయశిల్పములలో నానాటి కలాభిజ్ఞతయు గోచరించును. రామచ్చదేవాయతనమున జాయన నిరూపితము లయిన కతిసయ భంగీ విశేషములును గోచరించును. అప్పటి నచటి విశేషముల నాంధ్రకవులు సుగ్గడించిరి. స్వయంభూదేవాయతనమునను గొన్ని కలవు. సోమనాథుని పండితారాధ్యచరితము పర్వతప్రకరణమున నృత్యసంకేతము లున్నవి. దేశీ స్పృత్తము లున్నవి. శివరాత్రినాడు శ్రీశైలమున వెడయాటలు చిందులు కోడంగి యాటలు జరుపుట సోమనాథకృతిలో నున్నది. జాయన చెప్పినవి తెలుగుపలుకులలో సోమనాథుడు చెప్పినవి సమముగా నున్నవి. దేశీలాస్యాంగము లీ గ్రంథమున కొన్నియె యున్నవి. పాల్కుటికి పుస్తకమున నింక నున్నవి. అవి యాతని యానాటి సమీక్షాప్రసవములు. సోమనాథుని నాట్యదర్శనము సవిశేషముగా ననుశీలనార్హము.

వెడయాటలు, చిందులు, కోడంగి ఆటలు, బోడంగాటలు, పంచాశి పేరణి, బహునాటకములు, రెఖ, బహురూప, కరణములు, మెఱవణములు, గతులు, వెడ్డంగము, గడలపై ఆటలు, మ్రోకులపై ఆటలు, దొమ్మలాట, కోలాటము మొదలగునవి యెన్నియో సోమనాథుని పదములలో నలిగినవి. ఇట్టివి కొన్ని బసవపురాణమున నున్నవి. క్రీడాభిరామమున నున్నవి,

చూచరైవి నాట్యము, కుమారగిరి భావనము, బసవరాజీయ నాట్య శాస్త్రము, వేమభూపాలుని సంగీత చూడామణి, శ్రీనాథుని కాశీఖండమురోని కర్పూరతిలకానాట్యము, సర్వజ్ఞసింగభూపాలుని రసార్ణవసుధాకరము సంగీత సుధాకరము మొదలగునవి యిన్నియు నానాటి నాట్యసంగీత దర్పణము.

గోపేంద్రతిప్పభూపాలుని తాలదీపిక తాలప్రబంధము చతురకల్లినాథుని సంగీతరత్నాకరవ్యాఖ్య కలానిధి, శ్రీకృష్ణదేవరాయ సమయమున వెలసిన లక్ష్మీనారాయణుని సంగీతసూర్యోదయము మొదలగునవి యా యా కాలముల నాటి ఆంధ్రుల నాట్యసంగీత వివేక నిదర్శనములు. చతురదామోదరుని సంగీతదర్పణము దేవన or దేవేంద్ర రచిత మయిన సంగీతముపై వలయు నిట్టివి. రఘునాథనాయకుడు విజయరాఘవనాయకుడు తమ నాట్యసంగీత శక్తిని తమ తమ పాలనసమయములలో వ్యక్తము చేసిరి. ముఠుల నరసింహాచార్యుని భరతసర్వార్థ సంగ్రహము సోమనాథుని నాట్యమోదామణి శుద్ధసత్త్వవేంకటాచార్యుని అర్జునాది మతసారము ఇట్టి వన్నియు నట్టివి. ఇంక నిట్టి వెన్ని కలవో ?

యక్షగానములు క్షేత్రయ్యపదములు కూచిపూడి భాగవతుల రీతుల త్యాగరాజకృతులు మొదలగునవి నాట్యసంగీత లక్షణలక్షిత లక్షణములుగా నంతట నందరికి యాసక్తి సూచకములుగ నున్నవి. ఆ యా సమయములలో నా యా ప్రభువులు సహృదయులు వీని స్వరూప గౌరవ విస్తృతి నిదాన మయినారు. ఈ గ్రంథముల విషయ విశిష్టత వివేకప్రోచలనము సంవాదవినంవాదరీతి సర్వము తద్విదగ్రగామి శ్రీరాఘవన్ నిరూపించ సమర్థుడు. భరతకోశనిర్మాత శ్రీమానవల్లి సమర్థుడు. “పోశవాన్ ఆచార్య!” అని కదా! మా రాయడుశాస్త్రి సూక్తి.

భరత నాట్యవేద భూమిలో జ్యాయన సృత్తరత్నావలి మానసియ సంభావనీయ గ్రంథము. ఇందలి సూచీవిన్యాస మిట్లున్నది. ఇం దెనిమిది యధ్యాయములు కలవు.

౧. అధ్యాయము వర్తనవివేకమని దీనిపేరు. ఇందు ౭౪ శ్లోకములున్నవి. గౌరీపులస్తూతి గణేశస్తవము కలదు. సృత్తప్రశంస గ్రంథకృత్ప్రశంస గ్రంథప్రశస్తి యున్నది. నాట్యావతారము నిరూపిత మయినది. నాట్య లక్షణ మున్నది. నాట్యశబ్ద నిష్పత్తి అభినయశబ్ద వ్యుత్పత్తి అభినయభేదములు ఆంగిక వాచికాహార్య సాత్త్విక భేదములు నాట్య సృత్త్య సృత్తములు మార్గ దేశీ భేదములు లాస్య తాండవ రూపములు లాస్యాంగములు నిరూపితము లయినవి.

౨. అధ్యాయము అంగ నిరూపణ మని పేరు. ౩౪౨ శ్లోకములు కలవు. కొంత భాగము త్రితీత మయినది. అంగికాభినయ విస్తరణ మిందు న్నది. అంగవృత్త్యం గోపాంగములు తద్భేదప్రభేదములు నిరూపితములు. సంయుతాసంయుత హస్తములు కలవు. శీర్షాదిపాదాంత కర్మలు కలవు. కర కర్మలు హస్తకరణములు హస్తప్రచారములు బాహుభేదములు నృత్తిహస్తములు నిరూపితము లయినవి. అంతట నన్నిటికి లక్షణములు వినియోగములు నున్నవి.

౩. అధ్యాయము చారీ స్థానక మండల లక్షణ మని యీ యధ్యాయ సంకేతము. ౧౯౮ శ్లోకము లున్నవి. ఇందు పాదగతులు చారీవిధానములు వాని స్వరూపవివేకము వినియోగవిశేషము, పాదావస్థానరూప మయిన స్థానకము న్యాయచతుష్టయము ప్రవిచారములు వ్యాయామరీతి సౌష్ఠవావశ్యకత ఖర్వతామానము ధనుఃకరణములు సంక్లుప్తము లయినవి. ఆననభేదములు సుప్తస్థానములు శ్రీస్థానములు మండలముల లక్షణవినియోగము లుపయోగములు నిర్దిష్టములయినవి.

౪. అధ్యాయము కరణాంగహార వివేచనము. ౩౭౭ శ్లోకము లున్నవి. ఇందు కర పాద సంచారాత్మకము లయిన ౧౦౮ కరణములు, కరణసమూహాత్మకము లయిన ౩౨ అంగహారములున్నవి. రేచకములు నిరూపితము లయినవి.

ఈ యధ్యాయ చతుష్కమున మార్గరీతి యను భరతమార్గరీతి నిరూపిత మయినది. అనంతరము భరతానంతరము దేశసంప్రదాయములలో ననుగతములుగా వచ్చిన నానావిశేషముల నిరూపణ మున్నది. వీనికి దేశీ రీతులని పేరు. పంచమాదులలో వీని ప్రతిపాదన మున్నది.

౫. అధ్యాయము దేశీస్థానకాదిలక్షణము. ఇందు ౧౦౬ శ్లోకము లున్నవి. దేశీలక్షణము నిరూపణము తదావశ్యకత ఆనాటి దేశీరీతి పోషక ప్రభు వయిన గణపతిదేవుని వర్ణన మున్నది. దేశీస్థానకములు ఉత్సృతి కరణములు దేశీభృమరులు కలవు.

౬. అధ్యాయము దేశీ పాట చారీ లాస్యాంగ లక్షణము. ౧౯౧ శ్లోకము లున్నవి, దేశీపాదములు పాటమణులు దేశీచారులు దేశీలాస్యాంగములు గతులు సంకీర్ణగతులు కలవు.

౭. అధ్యాయము ప్రకీర్ణవిషయము. ౨౩౯ శ్లోకము లున్నవి. నృత్యారంభము శిక్షాపద్ధతి తదర్హ కన్య రంగభూమి శిక్షాదండిక స్పృత్తిరహస్యము భావప్రాధాన్యము వాద్యపద్ధతి శుద్ధచిత్రభేదములు శుష్కవాద్యము నిరూపితములు. సప్తమోత్తర భాగమున రంజనప్రధానము లయిన ఆనర్తకము లయిన నృత్యరీతు లున్నవి. దేశీనృత్తభేదము చిట నభివర్ణితము లయినవి. పేరణి నూడ నర్తనము రాసకము చర్చరి నాట్యరాసకము శివప్రియము చింతు కందుకనర్తనము భాండికనృత్తము ఘటిసిని చారణనృత్తము టహూరూపము కోలాటము గోండలి నిరూపితము లయినవి. నర్తకాదులు సంప్రదాయము బృందము కలవు. అధ్యాయాంతములో రంగాళాలాత్రైవిధ్యము ఆకృతి నాట్యమండపవర్ణనము సభాపతి సభ్యలక్షణములు నిరూపితము లయినవి.

౮. అధ్యాయము సాధారణవిషయకము. ౮౩ శ్లోకములు కలవు. ప్రేక్షాకాలము సభాపతి సమాగమనము పరివారము బృందవిన్యాసము అతోద్యమేలనము నర్తకీప్రవేశము యవనికాచతుష్టయము తదపసరణము నర్తకీ బృంద కవి ప్రభృతులకు సమ్మాననము కలదు. గృంధ మింతటితో సమాప్త మగును.

ఈ నృత్తరత్నావలి ఆంగికమునె విస్తరించినది. వాచికమును ప్రతిపాదింప లేదు. రసభావములను చెప్పలేదు. కావ్య నాటక రచనా ప్రక్రియలను జూపలేదు. నృత్తమున కుపయోగించు సంగీతమును వాద్యమును నిరూపింప లేదు. గీతరత్నావలిలో నపేక్షితములను చెప్పితి నని జాయనయనెను. ఆ గ్రంథము లభింపలేదు.

నాట్యనృత్యరీతి రెండు సంప్రదాయములు నున్నది. ఒకటి మార్గ సంప్రదాయము ఖరతప్రోక్తము వేరొకటి దేశీ. అప్పటిప్పటి నా యా దేశములు విలసిల్లి నట్టిది. జాయగృంధమున దేశీనృత్తనిరూపణమె స్సాధా

న్యము వహించును, అయినను మార్గరీతి యుపేక్షితము కాదు. అపేక్షిత మయినంత సమీక్షిత మయినది. మార్గప్రతిపాదనమున లభించిన గ్రంథముల నన్నిటిని జాయన సమీక్షించెను. నాట్య సంప్రదాయమును సుబద్ధ మొనరించెను. భరతపూర్వతనుల భావములను గూడ నిబంధించెను.

భరతుడు నాట్యవేదమున ప్రతిపాదించిన ఆంగికవిషయముల నన్నిటిని సృత్తరత్నావలి అధ్యాయచతుష్టయమున ప్రతిపాదించినది. జాయసేనాపతి భరతుని ఏ ఐది పర్యాయములకు పైగా స్మరించి కీర్తించెను. భరతుని ముని యనెను. ఇతరుల ప్రామాణ్యసంవాదమును పంచాశదధికస్థలములలో కీర్తించెను. “ఆవార్యాః, ఏకే, అన్యే కేచిత్, పరే” పదములతో పరమతములను దెబ్బది స్థలముల కన్న నధికముగనే నిరూపించెను. కోహలుడు, తుంబురుడు, బృహద్దేశికర్త యగు మతంగుడు ప్రస్తుత లయినారు. దేశీవికసనమున మతంగుని మాన్యత మానసీయము. మతంగుని నాలుగు పర్యాయములు స్మరించి రెండు పర్యాయము లాతని భావముల నుల్లేఖించెను.

శ్రీమదభినవగుప్తుని అభినవభారతి తనకు సర్వవిధముల సహకరించుటను జాయనయు చెప్పెను. మనకును దెలియును. కీర్తిధరుడు ముప్పది మూడు పర్యాయములు భట్టతండు విరువదిమూడు పర్యాయములు సంస్మృతు లయినారు. చాలుక్యప్రభువు సోమేశ్వరు ననేకస్థలముల కీర్తించెను. శార్ంగదేవుని సంగీతరత్నాకరము జాయసేనాపతి సృత్తరత్నావలి సంవాదము కలవియె కాని గజసేనాధినాథు డా పేరులు పలుకనే లేదు. భరతుని భావభారమును తాను స్పష్టముగ గుర్తించినట్లు జాయ కాత్మనిశ్చయము కలదు. “ప్రొక్తం జాయచమూపేన మునే రాశయవేదినా” సమపాద చారీ నిరూపణములో హస్తసంఖ్యా నిరూపణములో అంగహారావస్థానములో నింకను గొన్నిటిలో భరతాశయ వేదిత్వమును స్పష్టము చేసెను. నాట్యవేదము నందలి యంగహారములలో నే యే కరణము లుండ దగునో తదవస్థాన మెట్లుండునో అభినవభారతి సూచించినను ఆశయవేది యింకను విశదము చేసెను. ముద్రిత భరతాభినవపంక్తి శోధనమునకును జాయగ్రంథము సహకారి. భరత గ్రంథ ప్రయుక్త పదసార్థకృ సమీక్షాపరాయణుడై జాయన ఆశయవేది యయ్యెను.

కోహలు డొకడు కీర్తనపాత్రు డయ్యెను. ఉత్తరతంత్రమున కోహలు డు శేషము చెప్పనని భరతుడె యనెను. ఉత్తరతంత్రము జాయన చూచెనా? అనుతంత్ర మయినది. ఆ అనుతంత్రమును జాయన చూచెనా? తుంబురు పుడు నన్నుతుడు. అతడు భరతపుత్రు డని జాయన యనెను. భరత పుత్రుడా? ములలో తుంబురు నామము లేదు. దేశీపద్ధతి నిర్మాతలలో మచంగుడు పోయి ముడు. దేశీసంగీతము దేశీనృత్తము దేశీవాద్యము సర్వము మచంగుడే దేశీ జాయబృహదేశీ చూచి యుండును. ఆ భావములు చూర్చి యుండును.

భరతాభినవులు తండు నామమె నూపించిరి. జాయన భట్టర దుప్పను పలుకును ౧౯ స్థలములలో భట్టతండు భావములను జాయన నిరూపించెను. జాయన తండునామమున ననవలసినవి యని భట్టతండునామమున కొంచెం యనెను. భట్టతండువు వ్యాఖ్యానము కలదట. భట్టతండుతో కీర్తిధరావార్షుడును జాయన పేర్కొనిన వారలలో నున్నాడు. అభినవగుప్తుడును కీర్తిధరుని పేర్కొనెను. జాయన అభినవు డుదాహరించిన కీర్తిధరభావముల స్వరూపం చెనా? కీర్తిధరగ్రంథము చూచి యుదాహరించెనా? జాయన అంతట అభినవి గుప్తునె యనునరించును. కొన్నిట కీర్తిధరు ననునరించుటయు గలదు. భరతుడు చెప్పిన నృత్తహస్త నామములను కీర్తిధరు డన్యనామముల వ్రాసిరూపించెను. దీని నన్యమత మని యభినవు డనెను. కొన్నిట నేమియు ననలేదు. భరతుడు చెప్పకున్నను భరతభావ మని కీర్తిధరు డనిన కొన్నిటిని జాయన స్వీకరించెను. ఇట్టి విశేషములు చారీవిషయమున గూడ గలవు. ముఖ్యములయిన కరణముల విషయమున గూడ అభినవభారతి “ఈ” యనని కీర్తిధరభావములను జాయపతి పరిగ్రహించినాడు. ఇరువదియైదు కరణముల విషయమున జాయన కీర్తిధరునకె కీర్తి నిచ్చెను. ఇట్టి కీర్తిధరు గూడ విశిష్టగ్రంథము రచించి యుండును. అది భరతగ్రంథవ్యాఖ్య కాదు. దాని కీర్తిధరగ్రంథము లభింప లేదు. సేనాపతికి లభించి యుండును. జాయన తరువార వారును కొందరు కీర్తిధరగ్రంథము చూచి యుందురు. అంతగా నభిమాన స్పదుడైన కీర్తిధరుని గూడ స్వతంత్రుడై జాయన “నాతిపేశుల” అనెను. ఇది అభినవప్రభావమా?

శ్రీశంకుకు డొక స్థలమున పరామృష్టు డయ్యెను. అతడు నాట్య శాస్త్రవ్యాఖ్యాత. అతని భావముల నభినవుడు నిరూపించినందుననే చెరిసినవి.

అర్ధనికుట్టక కరణ నిరూపణమున అభినవుడు చెప్పిన శ్రీశంకుకభావమునె జాయపతి సమీక్షించెను.

అభినవగుప్తుని ఒక్కపర్యాయము మాత్రమే జాయన నామమున వ్యవహరించెను. కాని భరతాభినవభావములె జాయన గ్రంథములో నున్నవి. అభినవగుప్తుని అభినవభారతి లోని పంక్తులను జాయన శ్లోకరూపమున కూర్చి నట్లంతట గోచరించును. శార్ఙ్గదేవుని సంగీతరత్నాకరపంక్తులు ననా మోల్లేఖమున నిందున్నవి. అంతకన్న నభినవ పద పాదము లిందు బహులముగా నున్నవి. అభినవభారతీ పంక్తి పరిశోధనమునకు జాయరచన చక్కగా సహకరించును. అభినవగుప్తుని వాక్యముల లోని భావార్థమును గుర్తించుటకు జాయన రచన సహకరించుటయు నున్నది. జాయన రచనలో భరతానుసరణకన్న అభినవభారతీ పదారాధనమే సమధికముగా నున్నదని గుర్తింపవచ్చును. ఆ యా హస్తముల నానావినియోగస్థలము లందు అభినవుని నిర్ణయములనే జాయన స్వీకరించెను. కరణాంగహారముల లక్షణములను నిరూపించుటలో భరత, అభినవుల పదములను కలియ గలిపి జాయన శ్లోకీకరించుటయు త్రికము చూచిన వారలకు గోచరించును. అభినవుడు చెప్పదలచిన దానిని చెప్పి చెప్పి “ఇత్యుపనిషత్” అనగా జాయన చూచి చూచి “రహస్యమిద మీరితమ్” అనెను. కరణలక్షణములను భరతుడు పరిమితముగా నిరూపింపగా అభినవగుప్తుని విశదీకరణము జాయనకు సహకరించినది. అందుననే సర్వము అభినవభారతినుండి జాయన గ్రహించుట స్పష్టముగా గోచరించుచున్నది.

అంగహారములలో, జాయపతి అభినవగుప్తుచచ్చిత్రచ్ఛాయలో సంచరించినాడు, అచట నది యత్యంత మావశ్యకము. రేచితాంగహారములో నుండవలయు కరణముల నభినవుడు చెప్పెనని జాయపతి వ్రాసెను. భరతుడు స్పష్టముగ చెప్పక సూచించినాడని అభినవగుప్తుడు వివరించినవానిని జాయన సమగ్రముగ నందుకొనెను. కొన్నిపట్టుల అభినవగుప్తుని భావమటుంచి తనభావ మిదిగో! యనెను. కొన్నిపట్టులలో నభినవగుప్తుని భావము నున్నవిధముననే గ్రహించెనా? అనియు ననిపించును. ఇతరభావముల కాదనుటలోగాని అపుననుటలోగాని అభినవుని స్వాతంత్ర్యమును జాయ తనదిగా

జేసికొనెను. ద్విశతాధికస్థలములలో నభినవాసుసరణమున జాయపతి బలము కలవాడనుట ఇంతటి గ్రంథము రచించుటకు సమర్థుడయినా డనుట యగును. అప్రతిక్షేప్యనిధాంతము ననుసరించినా డనుట యగును.

సోమేశ్వరుని జాయపతి రెండుపర్యాయములు నామోల్లేఖమున కీర్తించెను. హస్తముల పరిగణనములో గోండలీ నృత్య నిరూపణములో సోమేశ్వరుని స్మరించెను. అనేకస్థలములందు నామోల్లేఖము లేకుండగనే సోమేశ్వరభావమును చెప్పెను. అన్యే, అపరే పదములచే కొన్నిస్థలము లందు సోమేశ్వరుడే భావనీయుడు. “అన్యతంత్రవిధాయినః” ఇది సోమేశ్వర సూచకము. సోమేశ్వరుడు పశ్చిమచాళుక్యవృభువు. కళ్యాణనగర మేలినరాజు అభిలషితార్థ చింతామణి రచించినవృత్తి. అదియే మాన సోల్లాసము. శార్ఙ్గదేవుడు పార్శ్వదేవుడు తమగ్రంథములలో దేశీరీతులు నిరూపించిరి. గోండలి, గౌండలి నృత్యము సోమేశ్వరుడు తెలిసికొనినాడట. ఒక మహాత్మ్యవమునాడు “భిల్లీ” వేషమున నృత్యమొనరించునర్తకిని చూచి చిత్రగోండలీ విధానమును సోమేశ్వరుడు నిరూపించెను. మహారాష్ట్రభాషలో భిల్లీపదము గోండలీ పదమైనది. ఇంక నిట్లే కొన్ని అంశములను జాయన సోమేశ్వరునినుండి స్వీకరించెను. సోమేశ్వరుడు నిరూపించిన కతిపయవిషయ ములు భరతగ్రంథమున లేవు. అట్టివానిని జాయపతి మతాంతరము లనును. అంగోపాంగముల భేద నిర్ణయములలో మతాంతరము సోమేశ్వరునిదే. దేశీ పద్ధతులలోకూడ సోమేశ్వరానుసరణ మున్నది. దేశీస్థానకములు, ఉత్పురి కరణకములు, సోమేశ్వరుడు చెప్పుటను జాయ గుర్తించెను. ఇట్లే సోమేశ్వరానుసరణ మున్నది. “అన్యపరాది” పదములతో మరికొందరిని స్మరించెను. వా రెవ రెవరో తెలియుటలేదు. అభినవభారతిలో కొంతమంది అన్యే పరే పదవాచ్యులున్నారు. వారు నెవ రెవరో? అట్టివారి మతములు కొన్ని సంగీతరత్నాకరమున కలవు. పదునారు విధములుగా అన్యులు కీర్తితు లైనారు. శార్ఙ్గదేవుడుకూడ వీరిలో నొకడగునా ?

సృత్తరత్నావళి, సంగీతరత్నాకరము రెండును అభినవభారతి చ్ఛాయలో నున్నవి. జాయసేనాపతి కాకతీయ గణపతిదేవ సమయమున

నృత్తరత్నావళి రచించినాడు. శాత్రుదేవుడు యాదవసింఖణి సమయమున సంగీతరత్నాకరమును రచించినాడు. 1247లో యాదవప్రభువు గతించెను. అప్పటి కీ రత్నాకర మాలిష్కృతమై యుండును. 1254లో నృత్తరత్నావళి రచితమైనది. అదివచ్చిన పిమ్మటనే ఇదియు వచ్చినది. కాని దానిపే రిందులేదు. అప్పటిలో కాకతీయులకు యాదవులకు కల భావభేదములు కారణములై యుండవచ్చును. రత్నాకరానుసరణము రత్నావళిలో కన పడును. రత్నాకరము మనసులో నుంచుకొని జాయ తనగ్రంథమును రచించి యుండును. ఈభావములను సిద్ధపరచుటకు తగిన సన్నివేశములు రత్నావళిలో కలవు. రత్నావళీరత్నాకర వాదనంవాదములను బహుళముగనే చూడగలము.

ఈ రెండిటిని చూచు నపుడు పార్శ్వదేవుని చూడ వలయును, సంగీతసమయసారము ఆతని కృతి. దేశీలాస్యాంగముల నిరూపణములో జాయసేనాపతి సూచించిన విశేషములు పార్శ్వదేవసంవాదములో పరిశీలింప తగి యున్నవి. ఇతరులు చెప్పని దేశీలాస్యాంగములను నేను చెప్పుదు నని పార్శ్వదేవు డనెను. దేశీరీతులలో పార్శ్వదేవానుసరణ మున్నట్లు ఆ యా సాంకేతికపదముల వలన కూడ స్పష్ట మగును. ప్రేంఖణము నిరూపించు టలో పుష్పాంజలి నిరూపించుటలో జాయలో పార్శ్వదేవుడు కన్పించు చున్నాడు. దేశీనృత్తము నందు పాదవిన్యాసరూపము లైన పాటమణులు కలవు. దేశీనృత్త మొకపయోరాశి. ప్రేక్షకమనోహరము లగు కొన్నిటిని మాత్రమే దేశీప్రియుడు నిరూపించెను.

గజసాధనికుడు జాయనాధ్యుడు ఈ విధముగా నిందరి ననుస రించియు స్వాత్మనిశ్చయమున కొన్నిటిని చెప్పినాడు. “వయం, మన్మతమ్, స్వయం మన్యామహే, తన్న మన్యామహేవయమ్, ప్రోక్తం జాయ చమూ హేన, మయాభ్యాతాః, మన్మతమ్, బ్రూతే జాయచమూపతిః” ఇత్యాది వచన ములు తన్ను గురించి తానే చెప్పుకొనెను. గీతరత్నావళిలో చెప్పవలయు వానిని చెప్పెను. గీతనృత్తములు రెండును ఆతని రత్నావళీరూపములు.

జాయసేనాపతి ప్రాచీనుల ననుసరించెను. అర్వాచీనులు జాయ సేనాపతి ననుసరించిరి. నృత్తరత్నావళి గ్రంథోపయోగమును అర్వాచీన

లోక మందుకొనక పోలేదు. ఇది దేవనాగరీ లిపిలద్దమై ప్రచారము పొందినది. ఉత్తరభారతమున దక్షిణభారతమున నిది వ్యాపించియె యుండును. సంగీతరాజమున కుంభకర్ణుడు నృత్యార్యమున నీ రత్నావలి నుపయోగించుకొనెను. వేమభూపాలుడు సంగీతచింతామణిలో మహారాటాప్రభు పయిన తులజ సంగీతసారామృతములో రత్నావలీరీతుల ననుకరించిరి.

ఈ గ్రంథమున జాయపతి తన వైశిష్ట్యమును నూచించెను. ఇందున్న మార్గదేశీరీతులు రెండిటిలో జ్యాయన కన్పించుచునె యుండును. కరణము లంగహారనిష్పాదకములు. కరిపాదాదులచే కరణములు నిష్పాద్యములు. కరణముల ప్రాధాన్యము గుర్తించిన యధిష్టులు కొన్ని దేవాయతనము లందు కరణములను శిలాఫలకము లందు నిర్మింప జేసిరి. అట్టి వచ్చుటచ్చట నున్నవి. అన్నియు తగినంత సంవాదము కలవిగ లేవు. కరణములలో నుండవలయు కరపాదాదుల యవస్థితి యంతట నెందరించుట లేదు. కొన్ని భరతాభినవకరణలక్షణముల నున్నవి. భరతాదు లంగీకరించిన కరణకృమమును మార్చి జాయన వేరువిధమున క్రమ మచిహానించెను. ఆ యా దేవాయతనములందు నృత్యగానములకు నియుక్తులయిన వారు, వారి వారి పాటవమున వ్యవర్తించిన కరణములు శిలాఫలకముల గూడు కొని యన్యన్యరూపములు కలవయినవి. ఒక్కొక కరణమున నెన్నియో యవస్థానములు భంగీవిశేషము లుండును గావున శిల్ప మొనరించు వారు ఒక్కొక యభిరుచివిశేషమున నొక్కొక యవస్థానము చూర్చియు చురు. కాకతీయరాజ్యము నందలి రామప్ప దేవాయతనమున గొన్ని సుందరశిల్పములున్నవి. వానిలో కొన్ని కరణభంగులు కొన్ని దేశీరీతులు కొన్ని యవస్థానవిశేషములు జాయసేనాపతి నిరూపించిన లక్షణలక్షతములై యుండుటను గుర్తింపవచ్చును. సంపూర్ణముగా నొకకరణమును శిలాఫలకమున దర్శించుట కెచ్చటను సౌకర్యముండదు.

నృత్యరత్నావలిలో నానాటికి నభివ్యాప్తము లయిన దేశీరీతు లర్థగౌరవమున నిరూపితము లయినవి. గణపతి పాలన సమయమున నభివ్యాప్తమయిన దేశీరీతిని జెప్పదునని జాయన యనెను. భాషాసంవాదమున దేశీవికాసమును గుర్తింప వచ్చును. సంస్కృతానంతరము ప్రాకృతము దేశభాషల

కనుసంధానభాష యయినది. అపభ్రంశప్రాకృతము ప్రాభవము కలదై భరతానంతరము నాట్యనృత్యానుసంధాన మొనరించిన వారల సంకేతవిన్యాసముల కాధార మయినది. భరతార్వాచీనులు తా మనుసంధాన మొనరించిన వాని నన్నిటిని ప్రాకృతనవిధానముల కనుసంధింప జేసిరి. కొందరు సంస్కృతాభిజ్ఞులు ప్రాకృతనవిధానముల కనుబద్ధములై యుండుట కర్వాచీనములకు సంస్కృత నామములను సిద్ధపఱచిరి. జాయసేనాపతి నవీనములగు దేశీవిధానములకు వేరు విభాగ మంగీకరించి నిరూపించెను. శార్ఙ్గదేవు డట్లానరింపక అట్టి వానిని ప్రాకృతనముల కనుబంధరూపముననే కూర్చెను. ప్రాకృతన సంప్రదాయమున కనుబంధముగా నుండు నట్టి యనుసంధానము సార్వదైశికముగా మఱల జరుగలేదు, లోకానుసారమున లింకను వచ్చిన విశేషములను పరిష్కరించి రచయితలు కూర్చిరి. అది యదనుగా నవనవాయోజనములు వచ్చి చేరినవి. సోమేశ్వరాదు లిట్టి యనుసంధాతలు కొన్ని ప్రాకృతనముల కనుబద్ధము లయినవి. కొన్ని వేరుగా నుంచి “మేము” అనినవి. స్థానక కరణ భృగురి పాద పాట చారి లాన్యాంగ గతి విశేషములు సార్థక్యము వహించినవి, పేరణి రాసకములు చర్మరి శివప్రియ చింతు కందుక భాండిక చారణ బహురూప కోల్లాటములు దేశీరూపము లయినవి. జాయసేనాపతి యితరసంవాదమున వీని స్వరూప మావిష్కరించెను.

మతంగుని బృహద్దేశి సంగీతమున దేశీవిధానముల పరిష్కరించి ప్రదర్శించినది. సంపూర్ణ బృహద్దేశిగ్రంథమున దేశీనృత్తములకు సంబంధించిన సర్వవిశేషములకు స్థానము కలదని నిశ్చయింప వచ్చును. సంగీతరత్నాకర వ్యాఖ్యానమున కల్లినాధుడు కోహలుని సంగీతమేరువు నుండి బాహువర్తనములను చాలకములను విస్తరముగా నిరూపించెను. ఆ సంగీత మేరు వేమయినదో? కావున సోమేశ్వరుని సంకలన గ్రంథమునుండి దేశీరీతిని గుర్తింప వలసి యున్నది. సాంకేతిక పదము అన్నియు సంస్కృతపదములై కన్పట్టుటయు కాలాంతరమున సంస్కృతేతరభాషాపదములుగ నుండుటయు గుర్తింప దగి యున్నది. భరతు డనకున్నను కోహలాదు లనినందున “చతుష్పంచాశచ్చారీణాం దేశీత్వం దృష్టవ్యం” అని కల్లినాధు డనెను. దేశభాషాభాషితములయిన దేశీనృత్తరూపము లింకను నవనవములుగ నుండుటయు భావనీయము. కొన్ని దేశీచారీనామములు ప్రాచీనపదములుగ నున్నను అందలి

హస్తపాదాదివిన్యాసములు వేరుగా భాసించుటయు గలదు. పాటములు మధువ సంజ్ఞకములు దేశీచారులె యగు నని కోహలుడు భావించె నని కల్లినాథు డనును. దేశీచారుల కంతట మార్గచారీనామములె యున్నను భౌషాకాశ భేదము లట్లె యున్నను దాని రూపనిష్పత్తి భిన్న భిన్నముగ నున్నది. కలాత్మక వ్యయోగ వ్యవాహమున మార్గదేశీరూపముల పృథగ్యూపత గుర్తించుట సుశకము కాదు. మార్గదేశీ రూపములు వ్యామిశ్యము లైనవి రోహలునివని కల్లినాథుడు సూచించిన వానికి భరతసంకేతములు లేవు. నారదుడు దేశీగాన సంకేతములను కొన్నిటిని సూచించినాడట. అవి సామాన్య నియమానుగతముగ నున్నవా? దేశీనృత్తమున సార్వత్వమును సమీక్షింప రాదని దేశీభావు లనగలరు. భాషాపరిజామములు దేశీవిధానములలో నక్కమించి శనైః శనైః సంక్లుప్తములై సంగృహీతములై సహజావులై సిద్ధస్వభావములై సమాయోజితము లయినవి. దేశీప్రాలంబము వలన నిట్టి వంగీకారములు కావలసి వచ్చినవి

దేశీభంగులు దేశీవలనములు వర్తనములు మార్గమార్గముననె చేరినట్లయినవి. జాయన నిరూపించిన దేశీస్థానకములలో కొన్ని సోమేశ్వరాంగీకృతములై, కూర్మానన నాగబంధములను జాయ వేరుగా చెప్పెను వీని నితరులును జెప్పిరి. మార్గస్థానకములకు కొన్నిట సామ్యము గోచరించును. కాని నిర్వచనము వేరుగా కన్పడును. కొన్ని స్థానకములు కరదాంతర్గతములుగ నున్నవి. దేశీస్థానకముల లోని నమనూచి ఖండనూచి విషమనూచి యనునవి కించిద్భేదమున మార్గమువలె భాసించును. ఇట్లే దేశీ చారీవిషయమున గూడ భావింప వచ్చును.

ఉత్పత్తికరణముల నిరూపించుటలో జాయన సోమేశ్వరు ననుసరించెను. ఇతరులును సూచించిరి. కొంత కొంత భేదము మాత్రము గోచరించును. ఉత్పత్తి కరణములలో అంచితములు అలగములు రోహడీ విధానములు కలవు. వాని పేరులు ప్రాకృతవ్యభావితములు. భ్రమరీరీతులు మార్గపద్ధతిలోని కరణములను చారీరీతులను స్ఫురింప జేయగలవు. వానికి కొన్నిటి యనుసంధానమున నీ నామభేదము కలిగిన దనిపించును. దేశీపాదములు సామాన్యముగా నన్నియు పాదకర్మప్రాయములు. మతంగుడు దేశీపాదములు నిరూపించెను. దేశీనృత్త సముద్రము నుండి కొన్ని పాటములు సుద్ధరించి

నిరూపించినట్లు జాయన చెప్పను. ఈ దేశీపాటములు భూతాడనమున గలుగు విశేషములు. ఇవి పాదనికుట్టన రూపములు. పాదనికుట్టనాఖ్య చారీ విశేషములకు మధువ సంజ్ఞ కలదు. మార్గచారీనిరూపణానంతరము దేశీచారీనిరూపణము తదనంతరము దేశీపాదములు నిరూపించుటయు రత్నాకర కర్తయోదరించెను. కావున వాని పరస్పరసంబంధము స్పష్టముగా నున్నది.

జాయసేనాపతి ౧౬ దేశీపాదములను ౨౮ పాటమణులను ౪౨ దేశీచారులను నిరూపించెను. సోమేశ్వర శార్ఙ్గదేవ పార్శ్వదేవులును అటుగా నిటుగా వీని నంగీకరించిరి. దేశీపాదములను సోమేశ్వరుడు నిరూపింపకున్న నితరు లంగీకరించిరి. కొంత వ్యత్యాస మున్నది. కొన్నిట నామభేదమున్నది. మార్గవ్యసిద్ధము లయిన నామములు దేశీవిషయమునను వ్యయక్తము లయినవి. కాని భావభేదము కలదు. మార్గనామము లున్నట్లు మార్గలక్షణములు నామభేదమున దేశీరీతుల కాయోజితము లయినవి. అట నటనిది స్పష్టముగనె గోచరించును.

దేశీలాస్యాంగములు రంగరంజకములుగా నున్నవి. లాస్యాంగములను భరతుడు నిరూపించెను. నాటకశాస్త్రమున వీని కనుప్రవేశ మున్నది. భరతనిరూపిత మార్గలాస్యాంగములను జాయపతి మొదట నిరూపించెను. భోజుని శృంగారప్రకాశములో వీని రమ్యరూపము కలదు. గీతనృత్తములతో దేశీలాస్యసంబంధమును భోజుడె ప్రథమముగా నిరూపించెనా? పార్శ్వదేవుని స్పష్ట నిరూపణము జాయసేనాపతి నిరూపణమున కాధారమై యుండును. తాను తలచిన సంపూర్ణవిధమున వీనిని నిరూపించిన జాయపతికి రత్నాకర సూచితము లంతగా నావశ్యకముగా భాసించి యుండవు. భరతలాస్యాంగములకు దేశీలాస్యాంగములకు భేద మున్నది. భరతోక్తములు నృత్యవిధానములకు మూలరూపములు, దేశీరీతులు. రంజనప్రధానములై చమత్కారమాసాదించు స్వభావమున నుండును. అందుననే వానిలో గీతము, లయ, వాద్యము వాదనోపకరణములు, నృత్యము, భంగీవిశేషము, అవస్థానములు, సంపూర్ణరేఖలు అంతరాళికావస్థానములు మొదలగు నవి కలవు. దేశీలాస్యాంగములు రసభావనముల్లాసమునకు, కళాత్మకసమీక్షా విధానమునకు తగియున్నవి. కావుననే ఈ విషయమున జాయసేనాపతి రచన ప్రత్యేకప్రాధాన్యము కలదై శోభాబహుళమై, సహృదయతర్పకముగా నున్నది.

ఈ లాస్యాంగములలో సౌష్ఠవము ముఖ్యము. ఇది కలది సర్వత్ర
యగును, ఖర్వత సావధానముగా సమీక్షింప దగినది. స్థాపన ఆకర్షకమై
నృత్తములోని యాద్యంతరమ్యతా సూచకముగనుండును. రేఖ అసాదారణ
మైన రమ్యత నిచ్చును. అనలంకృత మైనను సాలంకృతముగా గోచరించు
నేని రేఖ యున్నట్లు. డాల చాలి త్రికని తూకలి మొదలగునవి అన్నియు
నాట్యపద్ధతికి శోభాసంపాదకములు. వీనిలోని కొన్నిటిని కొందరే చెప్పిరి.
నృత్తారంభ సమయమున నర్తకి వాద్యానుకూలముగా బ్రవర్తించుట యావ
శ్యకము. ఇట్టి వానిలోని కొన్ని విధానములు దేశభాషలలో నధికముగా
మార్పుపొంది యున్నవి. సుగీత వాద్యత సర్వసమ్మేళమున యోగ్యరాసంపా
దనము లాస్యాంగముల కన్నిటికి శోభావిశేషములు సంపాదించునది. లలి
విధానము గతి సౌందర్య మిచ్చును. ఇంకను కోమలిక టయారము. సర్వ
నర్తనములోని విశిష్టతను సూచించునవిగా నున్నవి. మనోధర్మము లక్ష్మిత
మావశ్యకము. ముఖరసము ఆహార్యశోభానుభవముగా, భావవ్యక్తతానిరూప
ముగా విశేషము సంపాదించునది తేవ, విహసి, భరిక, నృత్త ప్రవర్తింపులలో
లాఘవ చమత్కారములను సంపాదించ గలదు. భండనము నృత్త మొనరిం
చిన నర్తకి సౌష్ఠవమును సూచింప గలదు. వేషహాసాదౌర్భిత సర్వకారణ
ములో నెట్లుండునో నర్తనానంతరమున గూడ అక్లిష్ట పరె అష్టాన పరె వాంతి
కాంతగా నుండ వలెను. ఈ దేశీలాస్యాంగములలో రంజరతా విశేష మున్నది
రమ్యత యున్నది. పాల్కురికి సోమనాథుడును, ముఖరసము సౌష్ఠవము లలి
భావము, ధూకలి, ఝుంకలి, తేవ, విభ్రమ రేఖాదులను సాదరముగా నిరూ
పించెను. నృత్తరత్నావళి కర్త లాస్యాంగముల నభివర్ణించుటయే గాక వాని
వాని యాయోజనము వలన కలుగు దేశీనృత్తవిశేషములను సాధిలాషముగా
జెప్పెను.

గోండలీవిధానమును సోమేశ్వరుడు నిర్మించెను. కల్యాణకటకమున
నొకప్పు డొక భిల్లాంగన ఆటలాడినది. ఆ యాటను నియమానుసారమున
పరిష్కరించి గోండలీవిధి యనెను. మహారాష్ట్రభాషలో భిల్లి గోండలి. గోండు
జాతి వనిత యగును. ఈ గోండలీవిధిని జాయపతి కుండలి యనెను. గోం
డలి సంస్కృతమున కుండలి యయినది. గోండలి చిత్రగోండలిగా వ్యాపించి
నానాభావ భావనమున కవకాశ మిచ్చినది. జాయన గోండలీనృత్తమును

వర్ణింపలేదు. రత్నాకరకర్త కొంతగా రూపము నిరూపించెను. సంగీతముకావలి గోండలి కుండలినీశక్తిగా భావించి దేశీనృత్తమునకును యోగప్రాభవము ప్రతిపాదించెను. దేవను డింకను భావించి శుద్ధగోండలి సంకీర్ణగోండలి భేదముల జెప్పి యిందు సంకులనృత్తము కూర్చి బహుపాత్యవ్యకల్పిత మొనరించి యీ నృత్తాంతమున పిండిబంధయోజనమును జెప్పెను. గీత వాద్య తాల వ్యబంధమును జెప్పెను. జాయనయు నిరూపించెను.

పేరణీవిధానము విస్తృతముగా వ్యతిపాదిత మయినది. పేరణీ ప్రేరణీయై శైవసంబంధ శోభ కలది యయినది పేరణీనర్తకుని లక్షణములు భావనీయములు. ఇతరులు కొంతగా జెప్పగా జాయన యింతగా జెప్పెను. పేరణీతో ననుయాయులును రంగమునకు వచ్చి పరివేష్టించి యుండుటయు నిందు గోచరించును పేరణీ నృత్త కైవార ఘర్జర వికట గీతముల సంబంధమున రంజన మిచ్చును. ఇవి పంచాంగములు. వీని స్వరూపపరిష్కారమున కొంత భావభేద ముండవచ్చును. కైవారము ప్రాకృత పదము. ఇది కవిచారమని శార్దూలేవు డనును. ఘర్జర వాత్యమున నా రేడు రూపములు కలవు, వేమాదులు జాయన ననునరించిరి. పేరణీ పాదమున నీ చిరుగజైల మ్రోత లుండుట యీ ఘర్జర విశిష్టత. తాలసహితములు రహితములు నయ్యు నివి రంజకములు, కొందరు తాలసహితముగనె యుండవలయు నందురు. వికటనృత్త మొకటి యున్నది. అది “వాగడ” మనిరి. మర్కట పిశాచాది హాస్యవేష సమాశ్రయము హాస్యకరము. పేరణీవిధానము పశ్చిమభారతములో సౌరాష్ట్రములో తెలంగాణములో బాగుగా వ్యాప్త మయినట్లు రత్నాకరము రత్నావలి ఆరాధ్యచరితములు సూచింపగలవు. ప్రాచ్య భారతములో నామసంకేతమే కాని వ్యాప్తినూచనము లేదు. శుభంకరుని సంగీతదామోదరము కాని, ఘనశ్యాముని సంగీతసారసంగ్రహము కాని, రఘునాథరథుని నాట్యమనోరమము కాని సరిగా చెప్పగలవి కాలేదు పేరణీలో అంగవిక్షేపబాహుల్య మున్న దనుట అభినయశూన్యత యున్నదనుట అనుట యగునా?

ప్రేంఖణమును జాయన చెప్పెను. పార్శ్వదేవుడు చెప్పెను. రత్నాకరము చెప్పలేదు, దేవుడు కొంతయే చెప్పెను. జాయన విశేషములు చెప్పెను ఉద్ధతము లయిన ఉత్సృతి కరణాదు లిందున్న వనెను. ఈ ప్రేంఖణము

ప్రేక్షణము ప్రేక్షణము నయినది. సంస్కృతమై ప్రేక్షణము నయినది. ఈ నృత్త మెటుత్పన్న మయినదో ఎట్లభివ్యాప్త మయినదో చెప్పుట యెట్లు? సంగీతము క్తావలితో దేవనుడు ప్రేక్షణనృత్తము గీతశబ్ద ప్రబంధజన్య మని నానార్ధరస సంపన్న మని నరనారీప్రవర్తిత మని విచిత్ర మని మనోహారి యని స్వేచ్ఛాకల్పితక్రమ మని యనెను. ఈ నృత్తవిషయమున జాయన చెప్పవలయు వానిని జెప్పెను.

రాసకము బృందనృత్తము పాలకాభిరుచ్యను సారమున పాత్ర లుంచురు. భరతుడు నాట్యవేదమున పూర్వరంగము చెప్పి పిండిబంధముల ననేకముల నిరూపించెను. వాని సంబంధ మిందభ్యాహ్వము. పిండిబంధము లలో విశేషముల వ్యాఖ్యానించుచు నభినవగుప్తుడు సజాతీయ విజాతీయ సమ్మేలనముల జెప్పెను. “నర్తకీ యోజ్య మయిన పరస్పరసంబంధమే పిండి బంధము. ఏకానాలావబద్ధ కమలయుగము వలె సజాతీయము, హంసవదన పరిగృహీత నాల నలినము వలె నిజాతీయమును. గుల్మము శృంఖలికా శబ్ద వాద్యము నర్తకీత్రయ ప్రియోజ్యము. వేరొకటి లతాబంధము చతుష్టయ ప్రియోజ్యము. ఇది సజాతీయవిజాతీయాత్మకము వైచిత్ర్యసహము” అనెను. ఇంకను విశేషముల జెప్పెను. శారదాతనయుడు భావప్రకాశములో నింకను విశేషము సూచించెను. సంభూయనృత్తము గుల్మ మని, అన్యోన్యబంధనాత్మ కము శృంఖల యని, పరస్పరాంగవేష్టనమున లతానృత్త మని, ఒక్కొక్కడు వెలిగానుండుట భేద్యకనృత్త మని యనెను. చాల నెమ్మదిగా నగునది గుల్మము, కొంత వేగ మున్న శృంఖల, మధ్యమరీతిలో నుండునది లత, అధికవేగమున నుండునది భేద్యక మనియు ననెను. పిండిబంధములకు యంత్రము భద్రాసనము శిక్షాయోగము మూల మని ప్రామాణికుల నిర్ణయము. ఈ విషయము భోజశృంగారప్రకాశమున నింకను గలదు. పిండనమున పిండి యని గుంభనమున శృంఖల యని, భేదనమున భేద్య మని, చాలవత్ లత యని జాయన నిశ్చయము. అవాంతరవిషయముల నిందు జాయపతి విస్తరింప లేదు. పురుషులు, నిం దుందు రనెను. నరనారుల యాహార్యమును సూచించెను. రంగప్రవేశము సూచించెను. చర్చరీరాగముల సంబంధమును దేశగీత సంబంధమును సూచించెను. అం దుండువారి పునః పునః ప్రవేశనిష్క్రమణములను సూచించెను.

రాసకము గోపీకృష్ణుల రాసలీలానూచకము. రాసము రసము నుండి వచ్చినది. రాసతాలము ననుసరించియు నున్నది. నూడగీతము రాస మున్నది. అది రాసతాలానుసారి. రాసకము లాసకము సంబద్ధములె. శృంగారప్రకాశము లోని భోజరాసకభావములు జాయరాసకముతో నున్నవి. నాట్యరాసకము కొందరితో చర్చిరి యయినది. చర్చరీగానముతో పాత్రప్రవేశ ముండును. పోషకుల వీరశృంగారరీతులు ఋతుకీర్తనము నుండును. మండలాకారమున నీ నృత్త ముండును. భోజు డింకను దీని విస్తరించెను రాసక నాట్యరాసక ములు చర్చరితో నుండును. పదార్థాభినయాత్మకమై యుండును. హిందోలరాగ సంబంధ మందర కభిమతము. దండరాసకముతో దండములు కోలాటపు కర్రలు నియతకృతిలో నిర్ణీతము లం దావశ్యకములు ఈ నృత్తమున దండ ములనే కాక చామరములు పట్టుదురు. చురకత్తులు పట్టుదురు. “దండచామరే ఛరికాదండకౌ” ఆ యా దేశీవిధానముల బట్టుదురు. పాత్రప్రవేశమున నొక చమత్కారప్రక్రియ యున్నది. మొదట నెనిమిది మంది వత్తురు. నలుగురు నలుగురుగా వారు వృద్ధిపొంది యరువది నాలు గగుదురు. రెండు బారులుగా నుండురు. ఇందు భోజభావములను గుర్తించుట మంచిది.

శివప్రియము శివాదేవిప్రియము శివదేవప్రియము నగును. ఇది శైవనృత్తము. శివోత్సవసమయముల ప్రదర్శనయోగ్యము. నానావాద్యము లున్నవి. శార్గదేవుడును దీని జెప్పినాడు. ఇందలి వాద్యము పెద్దది, లోహ నిర్మితము. సర్పాకృతి. ఇందలి వారి యాకృతి శైవదీక్షాకృతి. చింతు నృత్యము చిందు. జాయన చెప్పినట్లే వేమ దామోదర దేవనలు చెప్పిరి. చిందులు ద్వివిధవల్లభములు. జాతరలలో చిందు లున్నవి. పటహములు తప్పెటలు వినబడును. తిరుగుబాటుతో నుద్యమము పూనువారును చిందులు వేయింతురు.

కందుకనర్తనము కందుకభేలనముగా కావ్యములలో నున్నది. దండి దశకుమారచరితములో “కందుకావతి” పేరు తెచ్చుకొన్నది. కందుక తాత్రమును కలదట! కామినీకర ప్రహారము కందుకభాగ్యము. ఆ యాటలో కరణ మధుర విహారము రమణీయము. కందుక మాడు నాడు పిల్ల నొక కవి వ్యానతరతాసక్తగా వర్ణించెను. ఆ కందుకమును చూచి కాముకు డొకడు

కందుకకృత్వము సంభావించెను. అవనమనోన్నమనములతో నాడు నపుడు నేలపై కందుకగతు లనేకవిధముల నుండును, కందుకనృత్త మొక ఒప్పించి నాట్యము నగును. వారులతో గతులతో లాస్యాంగములతో నిది సంత్రాంత మగును. భాండికనృత్త మొకటి భావనీయము. పశుపక్షుల కూతలు కూయు వారు హాస్యకారులై లయానుగతముగా వర్తనము సల్పుదురు. పృథువుల చిత్తరంజన మున కుద్వేగశాంతికి మనఃపరావర్తనమున కిది యుపయోగించును. ఈ యనంతరము ఘటిన శ్రీ నృత్తమును జాయన నిరూపించెను గాని యది విస్పష్టముగ లేదు. ఇది ఘటిన ఘటన ముటన పదముల వృష హారము నిందున్నది. ఇందు ఘటినని శ్రీ నృత్త ముంచునా? అనిన ఘటిన శ్రీ ఘటినశ్రీ కావచ్చును. ఇందలి శ్రీ చందాలవనిత మధురగాత్ర ఆధ్యాత్మిక తత్త్వకీర్తనము లాలపించును. చర్యాపదములు పాడును. హుడుర్గా వాద్యము స్కంధమున ధరించును. చుట్టును నారీనరులు చేరుదురు. వేణు పూడుదురు. వాద్యములు మ్రోగింతురు. ఇది వృధానముగా న్రినాట్యము.

చారణనృత్తమును ఇచట భావనీయము. ఇది గుజరాతమున పృథి ద్ధము. ఉదాత్తు లాచరింతురు. దోధక నృత్తము ననుసరించిన గేయము లుండును. కుంభకర్ణుడు దీనిని దోధకనృత్త మనెను. ఇది లలితము సుద్ద తమునై రంజకముగా నుండును. వామదేవీయమున నిది యున్నదట. బహు రూపనృత్తము బహుగ్రంధములతో నున్నది. సంగీతమకరందము సంగీత సారము సంగీతకౌముది సంగీతదామోదరము సంగీతనారాయణము మొదలగు నవి దీని నిరూపించుటచే నిది దేశవ్యాప్తమై యుండును. నాటకీయరీతులు భాషీయభాషణములు వాస్తవికతాస్ఫురణములు బహురూపముతో నున్నవి. వేగముగ వేషము మార్పుట పాత్రోచిత పద్యపఠనము నానాభాషాభాషణము దీనితో నున్నవి. నరులు నారు లిందు సహకరింతురు. దీనితో సోమనాథుని సంవాదము నున్నది “క్రమమొంద బహునాటకము లాడువారు, లలితాంగ రసకలాలంకార రేఖ లలవడ బహురూప మాడెడు వారు” ఇవి పాల్కుచికి వచనములు. ఆంధ్రదేశములోని పగటివేషముల వారు బహురూపులు.

కోట్లాట నృత్తము త్రాటిపై నడక గడపై సాము. బరుపు మోతలు ఎత్తెగురుటలు ఇందున్నవి. జాయన చెప్పినంతగా శారదేవుడు చెప్పలేదు.

విజయదశమి దసరా మహాత్మ్యవములలో నివి భావితము లయినవి దోంబులు మెమ్మరు లీ యాట సాగించిరి.

ఇట్లు దేశీనృత్తములను జాయసేనాపతి చెప్పిచెప్పి సర్వసాధారణ విషయములను సముచితముగా నిరూపించెను. నర్తక ముఖరి ప్రతిముఖరి బృంద ముఖ్యగాయక లక్షణములను జాయపతి సంగతముగ ప్రతిపాదించెను. వేణువాదకులు మధురకంఠ లయిన మగువలు నుండవలయు వా రందరు బృందమున నుందురు. బృందసమదాయము సంవృదాయమై ఉత్తమోత్తమ-ఉత్తమ-మధ్యమ-అవర-కనిష్ఠ భేదమున ప్రసిద్ధమై నియతవ్యక్తియుతమై యుండుటను జాయన విశదముగా ప్రతిపాదించెను.

ఇట్టింతగా జెప్పవలయు నది చెప్పి చెప్పి జాయసేనాపతి భరతాభి ముఖుడై నృత్తశాలా వైభవము కీర్తించెను. శాలాత్రయము తద్యోగ్యత తద్యూపవైభవము సర్వము భరతభావప్రతిబింబము. రంగపీఠ రంగశీర్ష భాగద్వయ ప్రతిపాదనమున సమీక్షకులు భావభేదముల పెంచుకొనిరి. జాయన రంగశీర్షమై చెప్పెను. బహుజనపరివార ముండు రాసకాదుల కది యోగ్య మని భావించి యుండును. మహారాజ్ఞి మహారాజనమీపమున నుప విష్టయై యుండుటను జాయసేనాపతి యంగీకరింప లేదు. అనంతరము సభాపతి సభ్యులు మాన్యులు ప్రేక్షాభవనమున నుపవిష్టులై యుండవలయు విధానము సూచిత మయినది. రంగశీర్షమున నాలాగు స్తంభముల సంవిధానముతో నొక మండప ముండుటను అచట యవనిక లుండుట నర్తకీద్యయము ప్రధాన నర్తకి యచట నుండుటను జాయన నిరూపించెను. ఇట్టి రంగశీర్షమున ప్రయోగము సుకర మని రమ్య మని జాయన భావించి యుండునో? రంగమున నుండవలయు యవనికల సౌందర్యము నిరూపిత మయినది. ఈ ప్రభుత్వమున నర్తకి యాహార్యము భావనీయము. సర్వాంగసౌష్ఠవాభివృద్ధికి నేవధ్యమల్పముగా నుండవలయుటను అగ్నిమిత్రుని మాలవికను జూచి భావించగలము.

నాట్యరహస్యమును జాయసేనాపతి సప్తమార్ధాయమున సూచించినాడు. అది నాట్యప్రాణము. నృత్త గీత వాచ్యముల సామరస్యము సభాపతి నాత్మపతిగా భావించుట ప్రేక్షకాభీష్టప్రయోగము సర్వము రసభావపర్యవసానము పొందుట భావనీయము.

ప్రయోగారంభమున గంభీర మయిన నాదపూరణము వాద్యప్రయోగము సర్వము నిరూపిత మయినది. ఇక సృష్టప్రయోగ మావశ్యకము. దాని సర్తకి చేయును. ఎట్లుగా చేయునో నిరూపితము కాలేదు. పూర్వనిరూపిత సంస్కారమున నది సర్వము భావనీయ మని జాయన భావించెనా? ప్రకృష్టమున నావశ్యకము తృప్తి మయినదా? సహృదయత్వమున సృష్ట సౌందర్యము సంభావించిన సభావతి సర్తకి సమ్మాన మొనరించుట కవిగాయకాదులకు సమ్మాన మొనరించుట సర్వము భావనీయము. సభావతి ప్రవేశమున ముఖ్యసర్తకి ప్రవేశమున జాయన సూచించిన విశేషము లానాటి సంప్రదాయములకు సూచకములుగా నున్నవి.

శ్రీజానుసేనాపతి యీ గ్రంథము నిట్టిట్లు రచనము చేయుట యచి నందనీయముగ నున్నది. జాయన రచనాధికారము కల రచయిత. కవితా సౌందర్యము నిరూపించిన కవయిత. విషయబంధ రమ్యత సూచించిన ప్రబంధ తద్విదాహ్లాదకర మయిన సృష్టరత్నావళి రచించి విశిష్టతను వెలయించిన మేధావి.

ఇప్పటి కిట్లు నిరూపించిన దంతయు సృష్టరత్నావళి గ్రంథభూమికార్థముగా శ్రీరాఘవన్ నిరూపించిన మహార్థమునకు సంగ్రహార్థము. శ్రీరాఘవరచన పెద్దది, నా యీ రచన చిన్నది. ఇట్టి రూపనిర్దిష్టత వలయు వానిని సేకరించితిని. తద్భావసంవాదము పొందనివి యేమేని యున్నచో నవి నా భాషాగతములు. సా హి త్యీవ ల్ల భ రచన సర్వము రాఘవచ్ఛాయా బలసంపన్నమే. ఇంకను నే నేమేని యనుసంధాన మొనరించితివా? సంస్కృత గ్రంథభావము నా భాషలో ననుగత మగుటకు నే నేమేని యొనరించినచో నది నా సంస్కారసంవాదసంపన్న మని సహృదయులు సంభావించురు.

అ స్తు.

శ్రీ మా ధ వ రా మ శర్మ

శ్రీ సా హి తీ వ ల్ల భ, ఆం ధ్య భో జ

శ్రీ ముల్లపూడి తిమ్మరాజుచౌదరి

వంశవైభవము.

ఆంధ్రదేశమునందు కమ్మవంశమునకు సంబంధించిన విశిష్టత చితకాలముగా దేశమంతట ప్రసిద్ధముగా నున్నది. దేశసంరక్షణోద్యమములో భద్రతాపరిరక్షణములో నటునిటు సామరస్యసంధానములో కమ్మమహాజనులనేకవిధములుగా చౌశస్తి సంపాదించినారు. ఆంధ్రసామ్రాజ్యవైభవమునకు కాకతివంశపాలకప్రభువులు హేతువనుటలో సర్వచరిత్రము నిదానము. కాకతీయాన్వయ మత్యరేందుకుల ప్రశస్తిక మని విద్యానాదుడు నిరూపించెను. ఒకప్పుడు క్షత్రియపాలకులలో కొందరయిన సూర్యచంద్రవంశమర్యాదానుయాయులు స్వసమకాలమున నన్యుల యొత్తిడి కొదిగి యుదాసీనులై యుండగా కాకతీయక్షత్రపాలకు లొత్తిడి నెదుర్కొని ధర్మనిష్ఠులై కర్మవీరులై యుండుటచే నత్యరేందుకుల ప్రశస్తికల వారయి కలవారయినారు. నాటి కాకతివంశమువారికి నేటి కమ్మవంశమువారికి కల సంబంధము చరిత్రసంవేద్యము. ధర్మి కర్మి వంశమువారలకు విశిష్టత యున్నది. అట్టి కర్మివంశగౌరవము కమ్మవంశ గౌరవమునకు నిదానము. కమ్మమహాజన వంశభద్రములయిన సంప్రదాయార్థము లింకనుండవచ్చును. స్వధర్మకర్మానకులై దేశభద్రతకు తమ పాలనశక్తిని నీశిజ్ఞతను ప్రజ్ఞావిక్రమగుణసంపదను వెలయింపజేసిన కర్మవీరులు కమ్మవీరులు. వీరు కమ్మవారుగా తెలుగునాట ప్రసిద్ధులు. ఒక నాటి యలజడిలో జడిమి లేక ప్రవర్తించిన కమ్మవారి రక్షణ ధర్మ మాండ్ర దేశ మంతట ధర్మకేతన మయినది. అట్లప్పటి కమ్మవారు సంపద్వైభవనంపాదనము కన్న భద్రతావైభవనంపాదనమునకు రక్షణశిక్షణవైభవనంపాదనమునకు సాంస్కృతికవైభవసంధానమునకు యత్నించినాతని శ్రీ ముల్లపూడి తిమ్మరాజుచౌదరి గారిని గుర్తించి నప్పడెల్ల గుర్తునకు వచ్చును.

ఈనాటి పశ్చిమగోదావరిమండలమున కమ్మవారి వంశములందు సుప్రసిద్ధ మయిన శ్రీ ముల్లపూడి వంశము వారి విరిష్టత విశిష్టబంధువంశముల వాతల కందరకు క్లాపూస్పదము. గోదావరి తీరమున కమ్మవంశపు జమిందారుల కందరకు తణుకు నగరమున నున్న శ్రీ ముల్లపూడి వంశము

వారిపై ప్రీత్యాదరము లధికముగా నుండుటలో శ్రీ ముళ్లపూడివారి వంశము నందున్న దైవీసత్త్వసంపద నిదానము. శ్రీ ముళ్లపూడివారి బంధువంశముల వారందరును సముదాత్తరీతి కల యుదారవ్యక్తులు. ఆ యా వంశముల వారి యాకార సౌష్ఠవము గుణసంపత్తి ధార్మికత మొదలగునవి యన్నియు శ్రీ ముళ్లపూడి వారిలో మూర్తములై గోచరించును. పెండ్యాలవారు యోగగడ్డ వారు జాగర్లమూడివారు కాట్యగడ్డవారు చిట్టూరివారు నిడదవోలువారు బోళ్ల వారు యలమర్తివారు మొదలగు సర్వబంధువంశగౌరవ సమీక్ష శ్రీ ముళ్ల పూడి తిమ్మరాజు సమీక్షలో స్పష్ట మగును.

తఱుకు పట్టణములో శ్రీ ముళ్లపూడి తిమ్మన్నగారు మంచి భూస్వామి. సర్వస్వామి. తఱుకు పట్టణస్వామి. శ్రీ తిమ్మన్నగారి యాత్మి యత యానాటి పాలకులకును హర్షాస్పద మయినది. శ్రీ తిమ్మన్న జమీం దారుగారికి బావగారయిన దొమ్మేరు జమీందారు శ్రీ పెండ్యాల రాయుడుగారు వియ్యంకులు నయినారు. శ్రీ తిమ్మన్న జమీందారుగారికి పుత్రసంతానము లేకపోవుటయు నొక విశిష్టతకు హేతువయినది. పెండ్యాలవారి దౌహిత్రుడు శ్రీ ముళ్లపూడి తిరుపతిరాయుడుగారి కుమారుడు శ్రీ వెంకటరాయుడుగారు తిమ్మన్నగారికి దత్తపుత్రుడయ్యెను. ఆ శ్రీ వెంకటరాయుడుగారి కుమారుడే **శ్రీ ముళ్లపూడి తిమ్మరాజుగారు.** శ్రీ తిమ్మరాజుగారు ఈ యిరువదవ శతాబ్దారంభమున 10—10—1901 న జన్మించిరి. అప్పటి నుండి వ్యతివర్ణము శరన్మాస మధికముగా పర్వదినమైనది. శ్రీ తిమ్మరాజు గారికి పృస్తుతము సప్తతి సంవత్సరములు. ఈ సప్తతి శరత్తులలో శ్రీ తిమ్మ రాజు సముల్లసితము లయిన విశేషము లసంఖ్యాకములు. శ్రీ తిమ్మరాజు జన కులు శ్రీ రాయుడుగారు వ్యవసాయాత్మిక బుద్ధివైశద్యము కల జమీందారు.

“సువర్ణపుష్పాం పృథివీం చిన్వంతి పురుషాశ్రయః

శూరశ్చ కృతవిద్యశ్చ యశ్చ జానాతి సేవితుం.”

రాయుడుగారి దృష్టిలో రత్నగర్భ రత్నగర్భయైనది. రాయుడు సువర్ణ పుష్ప ములు పూయించెను. వంశసంపదలు విలసిల్లినవి. ఉండ్రాజవరము, లింగాల, త్యాజంపూడి తన జమీలో చేరినవి. సర్వసమయము లందు ధీరుడై రాయుడు రాముడయ్యెను.

“వజ్రాదపి కతోరాణి మృదూని కుసుమాదపి

లోకోత్తరాణాం చేతాంసి కోను విజ్ఞాతుమర్హతి.”

రాయడుగారి హృదయ గాంభీర్యము “కోనువిజ్ఞాతుమర్హతి.” పామరులగు పనివారు వృద్ధులయినను తమసంతతి వారికి రాయడుగారి బాదార్యమునే చెప్పికొని చెప్పికొని మురిసిపోవుట కలదు. శ్రీ రాయడు కుమారుడు శ్రీ తిమ్మరాజు. శ్రీ తిమ్మరాజు తండ్రి శ్రీ రాయడు. ప్రశస్త పితృమత్త్యము అట్టి పుత్రిత కతిపయవ్యక్తినిష్టమై యుపజీవ్య మగును. శ్రీ వేంకటరమణాంబా జాని శ్రీ తిమ్మరాజు పితృమాన్ అగుటయే కాదు పుత్రియు నయ్యెను. శ్రీ తిమ్మరాజు కుమారుడు శ్రీ హరిశ్చంద్రప్రసాద్ ప్రశస్తపితృమాన్ ఇక నీ వంశమున ఇట్టి పుత్రిత ఈదృశపితృమత్తతరతరముల రాజిల్లగలదని హరిశ్చంద్రప్రసాద్ ను చూచినపుడు వారి పిల్లలను చూచినపుడు స్పష్టముగ మనసులో స్ఫురించును. ఇంతటి వైశిష్ట్యవైదగ్యములకు శ్రీ రాయడు హేతువా? శ్రీ తిమ్మరాజు కారణమా? శ్రీ హరిశ్చంద్రప్రసాదు నిదానమా? “ఇది ఇట్లు” నుట సువచము కాదు. భూతార్థముల కలిమి వర్తమానాంశముల వర్తనము ఒక్కొక్క వంశవైభవమునకు మూలము. అట్టి సర్వమూల మీ వంశమున కుదురుకొనినది. శ్రీ హరిశ్చంద్రప్రసాద్ ఆంధ్రప్రభుత్వ శాసన సభ్యుడయ్యెను. సర్వవ్యవహార యయ్యెను. దేశముల ప్రదేశముల విదేశముల తండ్రిపేరిట తాతపేరిట విద్యా వాణిజ్య వ్యాపార వ్యవహార వ్యాపార విహారాహారసంస్థలనేకములు నెలకొల్పుటలో నిపుణమతియయ్యెను. సర్వ హృదయములు హరిశ్చంద్రప్రసాద్ ప్రసన్నహృదయములలో నున్నవి. సమ కాల సర్వజన సర్వశ్రీ హృదయములందు హసన్ముఖుడు ప్రసన్నముఖుడైన హరిశ్చంద్రుడు గోచరించును. ఈ వైభవము ఈ పుత్రవైభవమును శ్రీ తిమ్మరాజుగారు స్వాత్మవైభవముగా స్వాత్మీయవైభవముగా సంభావించును. కాని ఇది సర్వలోకవైభవ మయినది. కృతకార్యులయిన వీరవ్యక్తుల హృష్ట పుష్ట భావము నేత్రద్యుతులలో శోభించును. శ్రీ తిమ్మరాజుగారి నాలుగునేత్రములలో ప్రతిబింబితమయిన లోకాలోకము తుష్టిపుష్టి కలదై క్షణక్షణము కణకణము భాసించును.

శ్రీ తిమ్మరాజుగారి విద్యావ్యాసంగము అసహాయోద్యమారంభ పర్యంతమయినది. మహాత్మమహాభావములు తిమ్మరాజు వీరతాదీరతలకు పాతము చెప్పినవి. అప్పటి మహాజాతీయ మహాపాతశాలలో ప్రథమవిద్యార్థి

యైన శ్రీ తిమ్మరాజు నేటికిని విద్యార్థి ప్రాథమ్యము ననుక్షణ ముద్బోధించును. శ్రీ తిమ్మరాజు నయనీతి బలము జయవాదము పెట్టుచు ఉపమండలాధ్యక్ష్యమును (తఱుకు తాలూకా బోర్డు ప్రెసిడెంటు పదవి) మాండలిక సంఘ సదస్యత్వమును (పశ్చిమగోదావరిజిల్లాబోర్డు మెంబర్షిప్) ప్రజారంజనమున కర్పించినది. తఱుకు పట్టణ సర్వాభివృద్ధికి తత్సంఘాధ్యక్ష్యము (తఱుకు పంచాయతీబోర్డు ప్రెసిడెంట్ పదవి) వహించిన శ్రీ తిమ్మరాజుగారే సర్వ హేతువు. తరతరములుగ సంక్రమించిన జాతీయ దేశీయ భావము తిమ్మరాజు రాజనీతియై సర్వజనులకు విద్యాబుద్ధివృద్ధిరీతులకు నీతిరీతులను సంపాదించినది. శ్రీ తిమ్మరాజు విశాలహృదయము నందు ఉపాధ్యాయులు కవిప్రాజ్ఞులు పాండితీప్రభులు చరిత చరితులు సహృదయ హృదయులు సర్వభావురులు సర్వభావములతో గోచరింతురు. సంస్కృతాంధ్రాంగ్ల హిందీ ప్రముఖభాషా గ్రంథములు అతినహస్రములు తిమ్మరాజువాసనా వాసితములైన అందరకుద్బోధము లిచ్చునవి యైనవి. రాజ రాజన్యులు నెలకొల్పు దలపని మహా గృంధాయతనము లోని ప్రతిగ్రంథము నందును తిమ్మరాజు శిరఃకంప మున్నది. ఉత్తమరచనా ప్రకాశమునకై సవ్యాసవ్యకాన్య ప్రకటనమునకై రాయలముద్రణాలయ మున్నది. శ్రీ నరేంద్రనాథ సాహిత్యమండలియున్నది.

శ్రీ తిమ్మరాజుగారి ద్వితీయభార్య కాట్రగడ్డవారి కమలాదేవి యైన సౌభాగ్యవతి శ్రీ కమలాదేవి. గుంటూరు మండలములోని ఇంటూరు నివాసులు శ్రీ కాట్రగడ్డ శ్రీరాములుగారు తమపుత్రిక యైన శ్రీ కులకుమారోచిత కమలాదేవి గారికి శ్రీరామ లిఖించినది మొదలుగా నా శ్రీమతి వైదుష్యవాసితమతి యైనది. శ్రీ కమలా శ్రీ తిమ్మరాజు కుమారుడు శ్రీ నరేంద్రనాథుడు. ఆ నరేంద్రనాథుడు సురేంద్రనాథుడైనాడని శ్రీ కమలాతిమ్మరాజుల కన్నులు నిత్యము స్వీన్నములగును. ఈ వార్త యేనాటిదో యైనను ఈ నాటిదిగా భావించి సజలనయనులై అనావేద్యవేదనులై పుటపాకప్రతికాశాంతర్గత ఘనవ్యభులై యెల్లెల్లో అగుదురు. ఆ నరేంద్రనాథుడు లే వయసుసనే ప్రజాస్వామ్యసంభావనుడై ఓజస్వి తేజస్వి యయ్యెను. ఋషీవారిలో విద్యార్థిగా నున్నాడని ఆ కన్నవానిని ఆ చిన్నవానిని భావించి సంభావించి ఎంతగనో ఉవ్వెత్తుగా హృదయము పొంగించుకొనిన శ్రీ కమలాతిమ్మరాజుల హృదయములకు నిత్యసంవేదన మున్నది. కాని హరిశ్చంద్ర దర్శనము చంద్రదర్శనమై వారువ్విజ్ఞురుదురు. ఆ నరేంద్రనాథ స్మృతి ప్రతీకమే శ్రీ నరేంద్రనాథ

అ మ ర జీ వి :

శ్రీ ముల్లపూడి నరేంద్రనాథచౌదరి

సాహిత్యమండలి. శ్రీ నరేంద్రనాథ సాహిత్యమండలి అనేక పండితులను కవులను అసాధారణముగా సత్కరించింది. అనేక గ్రంథములను ప్రకటించి నది. నరేంద్రుని పేరిట మహాపాఠశాలలో మహాభవనమును వెలసినది. వీరి సందనుడైన నరేంద్రనాథుడు సర్వానందను డైనాడు. శ్రీ హరిశ్చంద్రప్రసాద హృదయానందుడును నైనాడు.

నామసంస్కార మొక అద్భుతమైన భవము. ఆనాటి శ్రీ హరిశ్చంద్రుని ధర్మపత్ని చంద్రమతీదేవి. ఈనాటి శ్రీ హరిశ్చంద్రుని ధర్మపత్ని శుభనామ మును నదియే. శ్రీ తిమ్మరాజ జనకుడు శ్రీ రాయుడుగారు శ్రీ హరిశ్చంద్ర ప్రసాద్ ను నిత్య మెట్టి జాగరణముతో నుండవలెనో యుద్బోధించి సిద్ధభావుని చేసెను. రైసుమిల్లు, షుగర్ మిల్లు, టెక్స్టైల్ మిల్లు, ఎరువుల ఫ్యాక్టరీ, మెడికల్ కాలేజీ, ఎడ్యుకేషనల్ ట్రస్టు, మెడికల్ ట్రస్టు, వైద్యాలయ నిర్మాణము, ఇండ్రస్ట్రియల్ స్కూలు, ఇంజనీరింగు కాలేజీ మొదలగు సంస్థల నిర్మాణ సంకల్ప బలమంతయు హరిశ్చంద్రప్రసాద్ భావబలము. ఈ భావబలమునకు భావఫలమయిన భావుక భావుని భావసంభారము హేతువు. ఈ భావభావకుని భావములో పూర్వ తనాద్యతన మహాభావుల మహాభావముల మేలి కలయిక యున్నది. అట్టి సర్వభావకుడు శ్రీమాన్ వేంకటరాయుడుగారు. శ్రీ వేంకటరాయుడుగారు శ్రీ హరిశ్చంద్రప్రసాదుగారి జ్యేష్ఠ తనయుడు. నయోపేతులు, వినయోపేతులు. తాతముత్రాతలనాటినుండి సాంప్రదాయక ముగా వచ్చు ఆచార వ్యవహారముల కాశ్యయదాత దొమ్మేటి మేటిజమీందారు శ్రీ పెండ్యాల శ్రీరామచంద్ర వేంకటకృష్ణరంగారావుగారి జామాత. శ్రీ రంగారావుగారు శ్రీ తిమ్మరాజుగారి మేనల్లుడు, అల్లుడును. ఇట్లల్లుకొనని వైభవము కల వంశమున శ్రీ వేంకటరాయుడుగారు ఉభయవంశ గౌరవప్రతిష్ఠా విశిష్టత లకు సందాత.

“రూపం తదోజస్వి తదేవవీర్యం

తదేవ నై సర్గికమున్న తత్వం.”

శ్రీ వేంకటరాయుడుగారు, బి. కాం., పట్టభద్రులు, భాషారసికులు, సారస్వతహృదయులు. భావహరిశ్చంద్రత స్వభావ తిమ్మరాజత సర్వభావ వేంకటరాయత శ్రీ వేంకటరాయుడుగారి సర్వసంపత్తి. ఆస్థాస్వాస్థులకల యువశ్రీ వేంకటరాయుడుగారు అక్కమాంటా టెక్స్టైల్స్ మిల్లు సర్వేక్షణుడై ఖజానా నవంనవభావుడై యుండుట తండ్రికి తాతకు అటువారికి ఇటువారికి

నిత్యమానందముగా నున్నది. వర్తమానభావుడగు శ్రీమాన్ దీమాన్ శ్రీ వేంకట రాయడుగారు రాజనీతి ప్రజానీతి లోకనీతి ఆర్థికరీతి సాంఘికరీతి పారిశ్రామిక వ్యగతి పరిశీలించగల వ్యతిభావాలి. ఈ రాయడుమూర్తిలో శ్రీ తిమ్మరాజు గారు ప్రాకనులను భావికాలమువారలను భావించి స్వస్వంద సమ్మోదము వహించును.

శ్రీ తిమ్మరాజు భావవ్యూహము భావవేగముతో లోక మంతయు సంచారము చేయును. శిల్పసుందరమయిన శరీరసౌష్ఠ్యము కల శ్రీ తిమ్మరాజు శిల్పసక్తి ఆంధ్రానాంధ్ర మండలములలోని సర్వశిల్ప దర్శనభావమును నిత్య మతిశయింప చేయును. శ్రీ జాయసేనాని సృత్తరత్నావళిలోని సృత్త సృత్య భంగీ విశేషములు గుర్తించి గుర్తించి సృత్తరత్నావళిని కూడ లోకము గుర్తించునట్లు చేయఁజేసెనని సంకల్పించెను. ఆ సంకల్పము నేటికిట్లు కల్పక కల్పకమై సఫల మయినది. కవిపండితులకు భాషారసికులకు చరితాసక్తి యున్నచో చరిత కాకృతి యేర్పడునని లోకమునకు వీరభావము కలుగునని తిమ్మరాజు భావము. తన మహా గ్రంథాలయముతో తాను చదువని గ్రంథము లేదు ఏ పుస్తకము కావలె నన్నను వెంటనే గుర్తించుటకు శ్రీ తిమ్మరాజు గారు సహస్రనేత్రుడు సహస్రకరుడు. అభినందనీయ సచేత స్తముకల స్త్రీలు నకు కవిపండిత సత్కారకాంక్ష సహజ సంవిద్యర్థమనుట శ్రీ తిమ్మరాజు భావన మున కలుగును. కవిపండిత సహృదయులతో నెప్పుడు మాటలాడినను సాలోచనదృష్టితో నిత్యజిజ్ఞాసువులై భావసంచాలన మొనరించుచు భావసంవాద సంపాదనమునకు కృతయత్నులగు శ్రీ తిమ్మరాజు భావనులు లోకమున సధిక ముగ కావలసి యున్నారు. కవులకు పండితులకు భావవిశ్వాంతి యున్నచో నప్పటి యేకాంతతానుభితమతులై వారు సవ్యభవ్యసృష్టి మొనరింపగలరు. ఉద్యోగభావములతో వెలువడిన ఉద్యమములు నిలుకడకలవి కాలేవని యను భావమున గుర్తించి శ్రీ తిమ్మరాజుగారు లోకమున భాషానిలము తగ్గుటకు వగచి వగచి పునర్నవీకృతి కలుగజేయుటకై నిత్యము యత్నించును. శరేంద్రనాథ సాహిత్యమండలి పక్షమున ననేక గ్రంథములను వెలయింపజేసి యింకనట్లు చేయుటకు నిత్యము సానుసంధానుడగు శ్రీ తిమ్మరాజుగారు విహు శ్రుతసంపత్తికల భావవేది. జనురంతరసంస్కారములు కొందరిలో మాత్రమే యుద్బుద్ధములై కార్యశూత్ర్యము సంపాదించగలవని వీరి వంటి వారిని చూచినప్పు డనిపించును. సాహితీతాపసులైన ఆలంకారికులు నాయకునకు

వలసిన లక్షణములను కొన్నిటిని నిరూపించిరి. ఆ నాయకగుణములు కల శ్రీ తిమ్మరాజుగారిని చూచినచో సమధికముగా నిరూపింపవలెనని యనిపించును. ధర్మవీరుడగు మానవుడు ఉత్తమమానవత్వమును దోషరహితమైన జీవనసంస్కృతిని ప్రకటమొనర్చ గలడు. సామదానభేద దండములను స్వసంస్కారసాధనములుగ చేసికొనిన చౌదరి ధర్మసంవిజ్ఞానము శ్రీ తిమ్మరాజుగారిలో చక్కగా నెలకొని యున్నది. “తచయితలు దినదినము వ్యాయవలెను. అట్లు నిరంతర రచన వారి భావప్రసారమునకు హేతువు.” పండిత గోష్ఠియే నాకు ముఖ్యము. కవి మానసము లందు సమధికముగా విశేషము లావిర్భవింపగలవు. ఏదియేని కార్యావసరమునకై కవిపండితుల నుపయోగించుకొనుట యుక్తము కాదు. ప్రాథమికపాఠశాలల పరిస్థితి శోచనీయముగా నుండ కుండునట్లు పరిశీలించుట యంతరి కార్యము గ్రంథముల వలన యుపయోగమును లోకమందుకొనుటలేదు. అట్టి యత్న మావశ్యకము. అముద్రిత ముద్రణ మావశ్యకము. అవసరాపేక్షితరచన మత్యంత మపేక్షితము. ఉత్తమసాహిత్యప్రకాశనాధిలాష భూ ధన స్వాములకు కలుగచేయ వలసి యున్నది. నాకు కర్తవ్యముదోధింపుడు. నన్నుపయోగించు కొనుడు.” ఇట్లనగల ధర్మవీరు లెందరో అందరి సమాహారరూపముగా శ్రీ తిమ్మరాజు గోచరించును.

తండ్రిమాట అనినచో భయభక్తులు శ్రద్ధాయుక్తులు సక్తిరక్తులు కలిగి శ్రద్ధాభువై భావాద్వైచిత్తతతో కరుణాత్మకవ్యక్తిగా గోచరించు శ్రీ తిమ్మరాజు సౌమనస్యము నిత్య మప్రభృష్య మభిగమ్యమునై యుండును. అనేక శక్తుల కోడికారము జాయమానకటాక్షము కల వ్యక్తులలో భాసించును. శ్రీ ముళ్లపూడి తిమ్మరాజుచౌదరిగారు స్వయం వ్యక్తవ్యక్తి. సృత్తరత్నావలీ సాహితీవల్లభాకృతిస్వీకర్తృతా నిమిత్తముగా తమ భావసమావేశమునకు స్పష్టాకృతిని కల్పించుచున్నారు. శ్రీ హరిశ్చంద్రప్రసాదై కదృష్టియై శ్రీ తిమ్మరాజు చౌదరి జమిందారుగారు ఈనాడు సాహితీవల్లభతానమాదర ప్రతీకముగా శ్రీ మాధవరామశర్మ సంకలితమయిన సాహితీవల్లభాచిత సృత్తరత్నావలీ గ్రంథమును కృతిస్వీకార మొనర్చుట కుత్సుకులై యున్నారు. అస్తు.

శ్రీ తిమ్మరాజుగారు

కృతి పాఠానికి గ్రంథములు:

గ్రంథము.

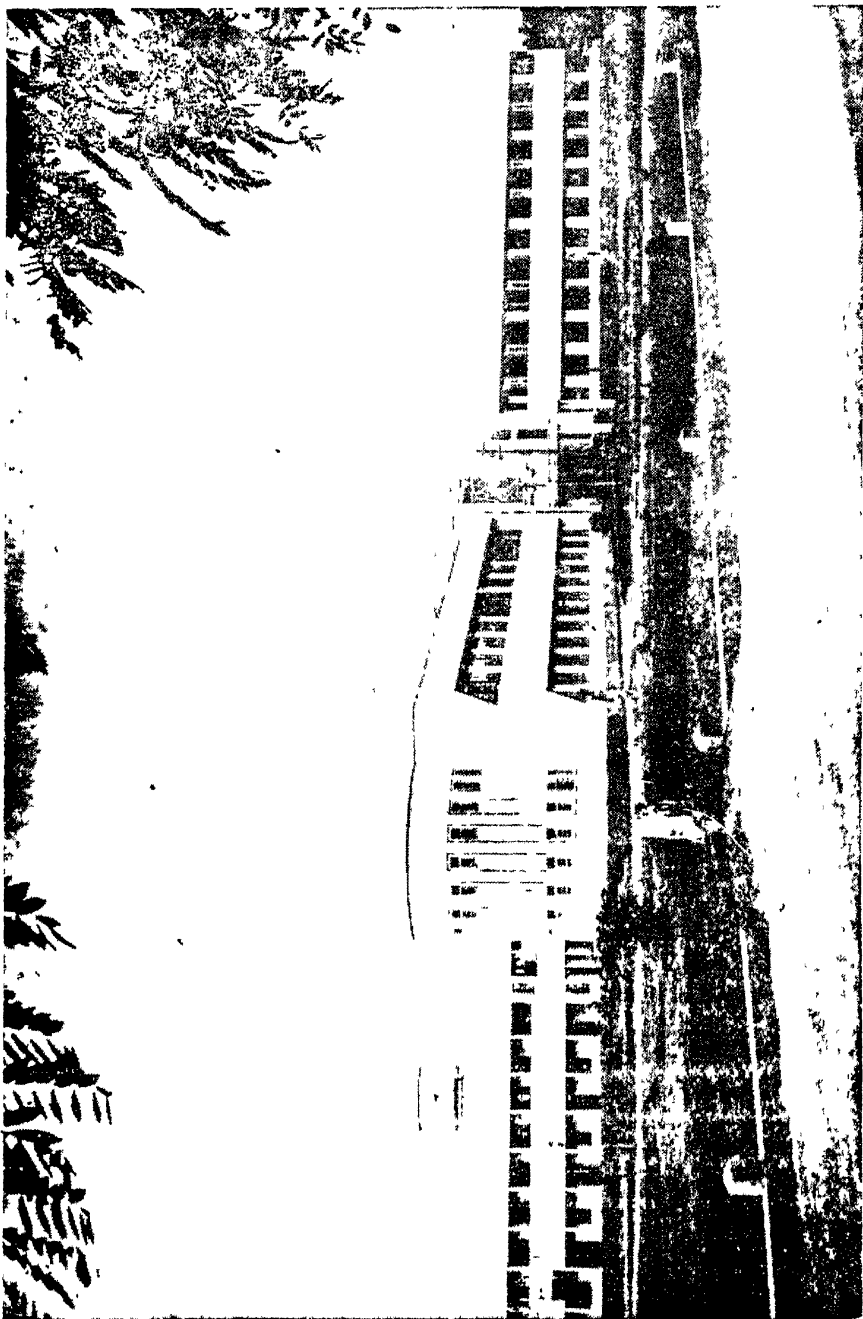
కవి.

1. రాజానందము : శ్రీ పండిత పెన్నెత్తు సత్యనారాయణ రాజు
2. బుద్ధగీత : శ్రీ వేదుల సూర్యనారాయణశర్మ
3. కాకతి పోలరాజు : శ్రీ వేదుల సూర్యనారాయణశర్మ
4. ఆర్యచాణక్యడు : శ్రీ వేదుల సూర్యనారాయణశర్మ
5. ముసునూరి కావయ : శ్రీ మేడూరి కృష్ణమూర్తి
6. కవిరాజు : శ్రీ త్రిపురనేని రామస్వామి
7. భవిష్య పర్వము : శ్రీ మల్లాది సూర్యనారాయణశాస్త్రి
8. ఔచిత్య విచారచర్చ : శ్రీ జమ్మలమడక మాధవరామశర్మ
9. సుబ్రహ్మణ్యేశ్వరశతకం : శ్రీ ముసునూరి సూర్యనారాయణ
10. కరిమింగిన వెలగపండు : శ్రీ రావూరి భరద్వాజ
11. కాకతీయ చరిత్ర : శ్రీ కొత్త భావయ్య చౌదరి
12. పశ్చిమ చాళుక్యులు : శ్రీ కొత్త భావయ్య చౌదరి

ఇంకనూ ఎన్నో యితర గ్రంథములు.

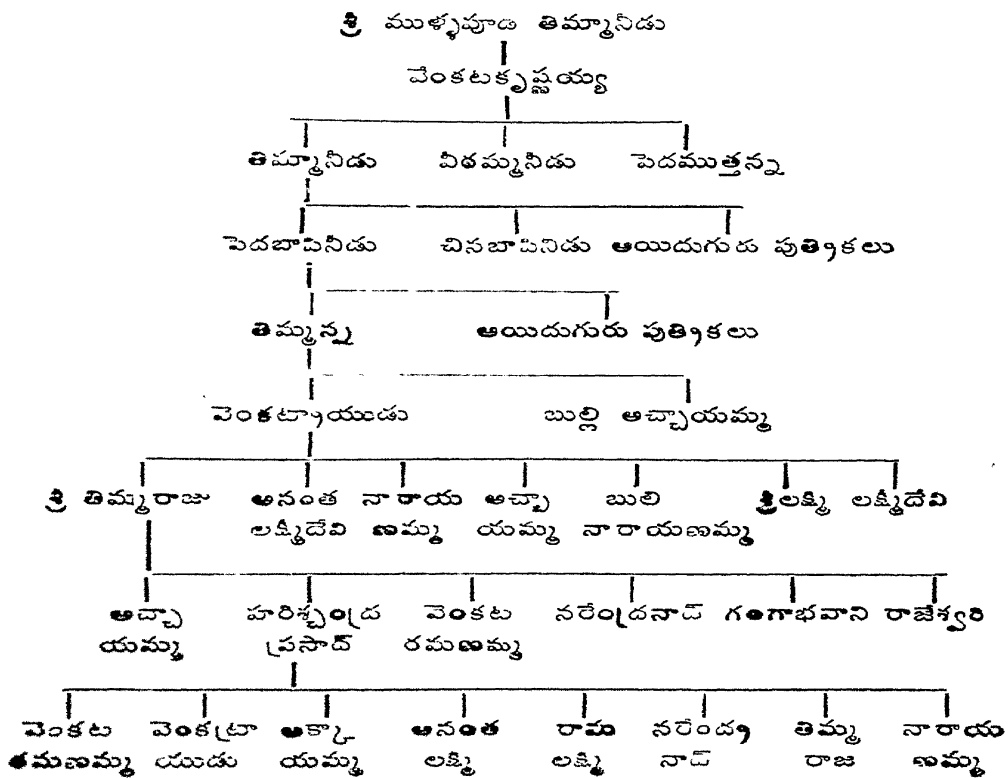
వీరి విరుదములు :

సాహితీ పల్లభ్య. ఆంధ్రభోజ

సృత్తరత్నావలి ఆవిష్కరణ మహోత్సవము జరిగిన భవనము
శ్రీ ముగ్ధపూడి వెంకటరాయ మెమోరియల్ స్టోరీ టెక్స్ట్ - తణుకు.

శ్రీ ముళ్ళపూడివారి వంశవృక్షము.

జమ్మలమడక వంశవైభవము

శ్రీ ధీ సామరస్య శోభితులు శ్రీయుతులు ముళ్లపూడి లిమ్మరాదా
చౌదరి జమిందారువారు మా నాయన గారి సాహితీవల్లభాంచిత నృత్తరచ్చా
వలి అను గ్రంథమును తమ ఖావనముద్దాన సమయమున సాదరముగా సంతోష
మానముగా కృతీస్వీకారము చేయదలచుట మిక్కిలి మోదప్రమోద జనకముగా
నున్నది. ఈ సందర్భముచితముగా మా జమ్మలమడక వంశవైభవమును
నిరూపించుట యుక్తము. గుంటూరు మండలములోని తెనాలి తాలూకాలో
కోడితాడిపట్టు అగ్రహారము జమ్మలమడకవారి అగ్రహారముగా నాచరిసర
మంతయు ప్రసిద్ధమయినది. ఆ అగ్రహారభూములలో కొన్ని భూములు
జమ్మలమడకవారి విద్యాపాండిత్యవిశేషములకు చిహ్నముగా నున్నవి. మరి
కొన్ని కాట్యగడ్డవారి వదాన్యతా సూచకములుగా నున్నవి. కొన్ని గూడూరి
వారివి; మరికొన్ని మాచిరాజువారివి. కొండవీటి రెడ్డి వ్యభువులు పరిపాలించు
సమయమున సర్వవిద్యాధికారిగా నున్న శ్రీనాథుడు జమ్మలమడకవారి విద్యా
విశిష్టతలకు అభినందన బహుమానన పూర్వకముగా అగ్రహార మిప్పించెను.
అది మొదలుగా మా వంశమువారు గ్రామాభిజనులకు తత్పరిసరములవారికి
గ్రామాంతర సీమాంతర విషయాంతరముల నుండి వచ్చువారలకు విద్యాదాతలు
అన్నదాతలు సర్వస్వదాతలునై ప్రసిద్ధిపొందినారు. జమ్మలమడక అను ఇంటి
పేరు గ్రామనామ సంకేతముగా నున్నది. ఈనాడు కడప మండలములో నున్న
జమ్మలమడక జనపదము ఒకప్పుడు ఈ వంశమువారి స్వజనపదమై యుండ
వలెను. వారు వారి వారి గౌరవమర్యాద లందుకొనుచు గుంటూరు మండలము
లోని పలనాటి సీమచేరి యుందురనుటకు అచటి జమ్మలమడక గ్రామము
సాక్షి. శ్రీనాథ విద్యాధికారి గుర్తించిన నాటి నుండి తెనాలి తాలూకాలోని
కోడితాడిపట్టు అగ్రహారము జమ్మలమడక వారి అగ్రహారమైనది. ఇంకను
జమ్మలమడక కుటుంబములవారు కృష్ణామండలమేగిరి. కృష్ణాతీరము చేరిరి.
గోదావరీతీరమున వసించిరి. పాండిత్యవాసితమైన పరిసరములందప్పటిలో
జమ్మలమడక వారుండిరిని తాతలుముత్తాతలు తాతల ముత్తాతలు చెప్పుకొను
మాటలసూచనముగా చెప్పుకొనుచున్నారు. నేడును అట్లు చెప్పుకొనగలుగుట
సంతోషాస్పదము.

కృతికర్త :

శ్రీ జమ్మలమడక మాధవరామశర్మ.

శ్రీ జమ్మలమడక సుబ్రహ్మణ్యేశ్వరులు నాల్గు తరములనాటి మనీషులు. వారి మూపురు పుత్రులలో తృతీయులు రామయ్యగారు. వ్యభముడు పీఠవెంకయ్య. ద్వితీయుడు సబ్బారాయుడు. మొదటి ఇద్దరు బంధుగౌరవములను పురస్కరించుకొని లోకాత్మకవిద్యాసక్తులై గోదావరీతీరము చేరిరి. ఆ వంశములవారు నేడును కాకినాడలో నున్నారు. తృతీయులు శ్రీ రామయ్యగారు స్వజనపదాగ్రహారమునందే స్థిరప్రతిష్ఠులై యుండిరి. అప్పటిలో మా వంశపండితులవిద్యలు కాట్రగడ్డవారిని గూడూరువారిని మాచిరాజువారిని విద్యానందులనుచేసినవి. వారు మా వంశమువారికి ఉపాయనముగా భూములనిచ్చిరి. గూడూరువారు మాచిరాజువారు పరిమితముగా వన్ను పుచ్చుకొనెడివారు. కాని ప్రతి వర్షవసంతసమాగతులై వేదికాపరిషత్తులలో మా వంశమువారికి కర్పూరచందనాంబర సీరాజన సత్కారము లర్పించెడివారు. కాట్రగడ్డవారిలో మరి యొక విశేషము కలదు. (కాట్రగడ్డవారు ఇంటూరు వాస్తవ్యులు. శ్రీ తిమ్మరాజుగారికి అత్తవారి యింటివారు, వారి ఆడపడుచు శ్రీ తిమ్మరాజుగారి ధర్మపత్ని శ్రీ కమలాదేవి. “ఈ వంశమువారు పండితులు. మాకు పండిత పోషక గౌరవ మిచ్చినవారు. మేము వారి కుపాయనముగా నిచ్చిన భూములపై వన్ను స్వీకరింపము. వత్సరము వత్సరము వారిని సత్కరించుట మా అభిలాష” అని ప్రకటించిరి. ఈ వ్యకటనము అగ్రహారములోని యితరుల కీర్త్యాజనకమని యనుటలేదు. మా వంశమువారి అభినందన సూచకమని అనుటయుక్తము. శ్రీరామయ్యగారు ధీస్వామియే కాక భూస్వామియు నై భూములలో పనిచేయు వారల కందరకు గోస్వామియు నయ్యెను. పొలములో నాటువేయుటకు కోత కోయుటకు కుప్పవేయుటకు సూర్పిడిచేయుటకు కడియము కట్టుటకు మోపులు మోయుటకు జనుము కోయుటకు ఎన్ని ఎన్ని పనులకుగాని కూలికివచ్చు జనులందరు ముందుగా రామయ్యగారి పొలమునకు రావలసినదే. వచ్చి కూలి పని చేయుదురన్న మాటేగాని వారందరు అమరకోశము సంత చెప్పుకొనెడివారు. ఆంధ్రనామసంగ్రహము వల్లించెడి వారు. తెలుగు భారతములోని పద్యములను పలికెడివారు. వారు వర్ణమువ్రాయరు. అక్షరము చదువరు. కాని అన్నిటిని పఠెడివారు. ఇది రామయ్య గోస్వామిత. ఆ పలికెడివారలలో అన్నివర్ణములవారు ఉండిరి. సధర్మ లుండిరి. విధర్మ లుండిరి. అందరును జమ్మలమడక వంశధర్ములయిరి.

శ్రీ రామయ్యగారి కుమారులు మూపురు. వారిలో రెండవకుమారుడు వేంకటసుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి. నన్యసించి శ్రీ వైరాగానందభారతీస్వామి యయినారు పెద్ద కుమారుడు పెదవెంకటసుబ్బయ్య. మూడవ కుమారుడు కోదండరామశాస్త్రి. ద్వితీయుడైన వేంకటసుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి చిననాటినుండి సర్వవిషయములం దద్వితీయుడై ప్రకాశించెను. ఉపతీతుడయిన నాటినుండి ఊరిచెరువు దగ్గర మంచినీటిబావి సమీపమున సాయం ప్రాతస్సమయములందు నవనదీక్షగా సహస్రాధికముగా సావిత్రీజప మొనరించి స్వయంసతుష్టుడయ్యెడివాడు. బ్రహ్మచర్య దీక్షతుడై భిక్షులన మెరుగని వాడైనను 'భవతి భిక్షం దేహి' యని విద్యాధ్యయన మొనరించినాడు. కావ్యనాటకాలంకారములను అద్దేపల్లి సోమనాథశాస్త్రి సమీపమున అభ్యసించెను. కాశీవిద్యావార్తలు చెవిని పడగా హృదయము దూరగా కాశీపట్టణము చేరి విశ్వేశ్వరదర్శన మొనరించి అన్నపూర్ణాదేవి యనుగ్రహము వడసి న్యాయవిద్యావ్యాసంగ మొనరించెను. తర్కవిద్యలో కాశీపట్టణమున కపజయము రాసీయనని ప్రతిజ్ఞ చేసిన శ్రీ కర్ణాటక సీతారామశాస్త్రిగారి సమక్షమున న్యాయవిద్యాపండితుడైన శ్రీ సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి చండీవిద్యాపారంగతుడై మంత్రవిద్యాశ్రద్ధాశువై స్వాగ్రహారము చేరెను. సిద్ధాసనమునందు కూర్చొని వీరాసనమునం దుపవిష్టుడై పద్మాసనస్థితుడై సుఖాసన సంగతుడై బాలాసనలోలుడై సర్వయోగాసనానకుడై విద్యార్థులకు విద్యార్థితను నేర్పి విద్యను నేర్పెను. తాడిపట్టు అగ్రహారము చిన్నది యయినను ఇరువదిమందికి పైగా ఇతర స్థలములనుండి వచ్చిన విద్యార్థులు వారములు నిర్ణయించుకొని భిక్షులనము రెచ్చుకొని అవి ఇవి రుచింపవని యనుకొనినపుడు శ్రీ సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి భవనముననే ఇష్టాన్నము మృష్టాన్నము స్వీకరించెడి వారు. శుశూషలు చేసెడివారు. వ్యవసాయ మొనరించెడివారు. ఊరిలో నందరకు వలసిన విద్యులను ప్రబోధించెడివారు. ఆ యిల్లు ఒక చిన్న విశ్వవిద్యాలయము. సాయంసమయములందు శ్రీ రామయ్యగారు వీధియరుగుపై కూర్చుని భారతము పురాణములు పురాణము చెప్పెడివారు. ఊరిలో నందరు పాండితీవాసితులు. ఆగ్రామమున కప్పటిలో నెవరేని పండితులు వచ్చుటకైనను జంకెడివారు. శ్రీ అవ్వారి సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి రాత్రి సమయము లందు కూడ చదువుచు గోడవైపునకు తిరిగి పైకి లేవనెత్తిన జుట్టుపిలక గోడపై మసిగీటుతో గుర్తించి నిర్వాత

నిష్కంప దీపశిఖవలె శిఖకదలకుండునట్లు వల్లించెడివాడని శ్రీ హనుమాయమ్మ మా నాన్న అమ్మ మా మామ్మ చెప్పగా తెలిసినది. విద్యాధ్యయనములో నిది యెట్టి శిక్షణమో నేడందరకు కాబట్టదు. శ్రీ సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి కావ్యములు నాటకములు అలంకార గ్రంథములు తర్కప్రకరణములు వాద గ్రంథములు అన్నియు పాఠము చెప్పెను. శబ్దమంజరి మొదలుగా వ్యుత్పత్తి వాదము వరకు నిత్యము పాఠము సాగెడిది అప్పటిలో విద్యార్థు లయిన బట్టాజులు కొందరు తాడివట్టు “శాస్త్రులుగారు సాహితీచక్రవర్తులు” అని ప్రచారము చేసిరి. దశకుమారచరిత్ర, కాదంబరి మొదలగు గద్యగ్రంథములు శ్రీ సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిగారికి ‘శ్రీ’ మొదలు “ఇతిశ్రీ” వరకు వచోవిధేయములై యుండెడివి. నై షఢాంతకావ్యములన్నియు మల్లినాథవ్యాఖ్యా సహితముగా వారికి రసనాగ్రవర్తులై యుండెడివి. శ్రీశాస్త్రి ఏకసంధాగ్రాహి, ఆయన నిత్యతపస్వి, ఆయన సన్యాసియై “నివసేత్ పుత్రసంపది” యను న్యాయము ననుసరించి ఉండి కొన్ని చాతుర్మాస్యములు గడచిన పిమ్మట ఉపనిషత్పూరాయణ మాలించుచు ప్రశాంతముగా బ్రహ్మభూతు డయ్యెను.

శ్రీ సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిగారికి ఇద్దరు కుమారులు, ప్రథముడగు శ్రీ లక్ష్మీనరసింహము ద్వితీయుడగు మానాన్న మాధవరామశర్మకు అన్నిటిలో ప్రథముడు. పితృకల్పు డయిన శ్రీ నరసింహుని యాదేశము ఈనాటికిని నిత్యముపాదేయమై యున్నది. వీరిని కన్నతల్లి జగర్లపూడి వారి యాడబడుచు. వెంకటప్పయ్యగారి గారాబు కూతురు. శ్రీ జగర్లపూడి వెంకటప్పయ్యగారు తెనాలి దగ్గరనున్న పెదరావూరులో సర్వవ్యవహారము లందును పెద్దయైన ఆతిథేయుడు. ఈనాడు వెంకటప్పయ్యగారు లేరని ఆ గ్రామమునకు అతిథులే రారు. ఆనాడతిథులు బహుతిథులై పూజా సత్కారములు పొందిరి. ఆ మర్యాదలు తెలిసిన శ్రీ హనుమాయమ్మ ఇద్దరు కుమారులకు తల్లి. ఆమె పూజ ఆమెసేవ ఈ నాటికిని ఆ ఇద్దరకు నిత్యవిధి.

శ్రీ మాధవరామశర్మ తాతగారి దగ్గర అరుగుపై వెలిబూడిదలో అక్షరములను నేర్చికొనెను. శ్లోకములు పద్యములు కంఠపఠెను. వనపట్టిన పసగా తనకు వచ్చిన వాని నన్నిటిని వల దనువరకు వినిపించి వినిపించి గొంతెండినచో తల్లినమిషమునకేగి పాలు త్రాగెడివాడు. వండ్రెండు సంవత్సరముల వఱకాతడట్టివాడే యనుట నేటికిని కంఠస్వరము వినగా

విశ్వసింపదగినదే యగుచున్నది. ఉపనయన మయిన నాటినుండి తాతదగ్గర కూర్చొని సహస్రసావిత్రిజపించి రామహృదయము పఠించి, రామహృదయు డయ్యెను. తండ్రిసమీపముననే సంస్కృతాభ్యాస మొనరించెను. అప్పుడు వారిదగ్గర కావ్యాలంకారాధ్యయనము చేయు శిష్యులు భుజములపై త్రిప్పటలే అధికము కాగా తాతదగ్గర స్పష్టోచ్చారణముతో పురాణపారకుడు కాగా నాన్నదగ్గర విద్యానక్తియధికముకాలేదు. మొగసాలలోని కామచేసుపు దగ్గర వత్సముతోడు వత్సముగా పాలు త్రాగుట పొలములో టవవియ్యము కొట్టుకొని తినుట వ్యవసాయపు పనులు చేయుట కమతగాండ్రతో కలసి తాటి కాయలకు ఈతకాయలకు పరుగులెత్తుట చాలింఛానాలో దిగి ఎట్టమన్ను వేసికొని కనరత్తు చేయుట పెరుగన్నము తిని మీగడపాలు త్రాగి వెన్నముద్దలు మ్రింగి నూకల నెయ్యి పుడిసిళ్ళుపట్టి వలయు నప్పుడెల్ల తిండి తిని అరుగు వరకు వ్యాయామము వ్యవసాయము చేసి పురాణపారాణముచేయు ఆనాటి మానాన్నకు చెడుగుడు ఆటలలో ఇసుక దోసిళ్ళ పోతలలో స్పటికపు వినాయకుడు దొరకెను. విద్యాగణపతి లభించినది మొదలుగా వినీతుడై వివేకశృద్ధకల వాడయ్యెను. జీతములేని జీతగాండ్రకు పూరిపాకలలో ఆముదపు దీపముపెట్టి చదువులు చెప్పి తన కంఠమును వారి కంఠమున కిచ్చెను.

మొదటి యుద్ధమయినది. తురుమెళ్ల జార్జికారొనేషన్ స్కూలులో మూడవ తరగతిలో చేరి సంవత్సరమున్నర ఎ. బి. సి. డి లు నేర్చుకొనెను. ఎ. పి. పాతో, అనాడు మదరాసు మంత్రిగా తురుమెళ్ల హైస్కూలుకు వచ్చినపుడు నాటకాభినయములో ఉపానందుడు భూమికధరించి రంగబహుమానము పొందిన మానాన్నను మంత్రి పాతో, అభినందించినాడు. చిన్నవిద్యార్థికి సముచితము లయిన కలము, సిరాబుడ్డి, పుస్తకములు బహుమానములు వచ్చినవి. లెక్కలలో మాత్రము మార్కులు లెక్కకు రావు. మీగులు నన్నిటిలో నన్నియు లెంకకు వచ్చినవి బాలగంగాధరతిలక్ గతించినవార్తరాగానే విద్యార్థులు సమ్మే చేయుటలో మానాన్న ఇంగ్లీషుచదువు పూర్తి అయినది. యుద్ధానంతరపు కాటకపుడినములలో మాతాత దగ్గర విద్యాధ్యయనమున కెవ్వరునురాలేదు. నిత్యము మానాన్న యొకడే విద్యార్థి. మూడు నెలల కొక కావ్యము చొప్పున కావ్యములు అన్నియు పూర్తి అయినవి

గద్యగ్రంథములను చంపూగ్రంథములను తాత చెప్పట నాన్న చదువుట సర్వ మవ్యాహతముగా సాగినది. ద్వారబంధముపై ఉన్న పుస్తకములలో రసగంగా ధరము సాహిత్యదర్పణము చిత్రమిమాంస ప్రతాపరుద్రీయము సాహిత్య రత్నాకరము ఆనాటినుండి మానాన్నకు తలదిండు లయినవో గుండె దిండు లయినవో స్పష్టముగా నెవ్వరికీ తెలియదు. మా తాత ప్రశ్నించుట లేదు. మా నాన్న సమాధానించుట లేదు. నిత్యము గ్రంథములు చదువుట. అలంకార గ్రంథములలోని సర్వోదాహరణ పద్యములు మానాన్నకు వచ్చును. ఆనా డప్పచెప్పగలుగుట ఈనాడును సమధికముగా నుపయోగించుచున్నదని మానాన్న యనును. తెనాలిలో సంస్కృత కళాశాలయున్నది. సంస్కృత కళాశాలలో చదివి పరీక్షాబిరుదములు సంపాదించుట బాగుండునా? ఇట్టినిశ్చయ మప్పటికిని బాగుగా కలుగ లేదు. కురుగంటి శ్రీరామశాస్త్రి న్యాయశాస్త్రాధ్యాపకులు మానాన్నకు తర్కప్రకరణగ్రంథములు చెప్పట కంగీకరించిరి. వారి సమక్షమున శుశ్రూషయొనర్చి ప్రకరణగ్రంథములను చదివెను. కాశీ పట్టణము విద్యాకేంద్రమనుట మాతాతగారి దగ్గర వినివిని కురుగంటివారి యింట భావవేగమున కూరట పొందలేక ఎవ్వరితోచెప్పక విద్యావ్యాసంగ మునకై కాశీపట్టణమున కేగెను. ఆహారము లేక టిక్కెట్టు లేక నిద్రలేక అలసట లేక కాశీపట్టణమున కేగి గంగాస్నాన మాచరించి దశాశ్వమేధ ఘట్టములో పావిత్రీజప మొనరించెను. విద్యాధ్యయనమునకు తగిన సౌకర్యము ఆవయసులోనే కూర్చుకొనెను కాని అమ్మ నాన్న అన్నయ్యలు ఇల్లుకు తోడు నాలుగిండ్లుకట్టుకొని కాశీపట్టణము చేరి మరల నింటికి తీసికొనివచ్చిరి. నాన్న భావవేగి కాన యిల్లు పట్టలేదు. విజయనగరములో విద్యాకేంద్రమున్న దని కాశీపట్టణమే కలదని నవద్వీప మున్నదని శ్రీరాయుడుశాస్త్రి కలడని తెలిసి శతపోరు పెట్టి విజయనగరము చేరెను. మహారాజ సంస్కృత కళాశాలలో విద్యార్థిగా చేరెను. అయిదుసంవత్సరములు చదివి సాహిత్య విద్యాప్రవీణ పరీక్షలో ఉత్తీర్ణుడయ్యెను. చదువదలచినది తర్కము. చదివినది సాహిత్యము. అందువలననే శాస్త్రవ్యాసంగమునకు నిరంతర మారాటవడి ఎంతగా చదివెనోకాని చదువుసమయమునందే తిండిమాని మంచి పత్రముమాని గ్రంథములు తెప్పించెను, నిత్యము కంటికి గ్రంథములు కన్పించుచుండగా వాని వ్యాసంగము చేయుటకు తగిన శృద్ధ ఉండగా సామ

ర్యము సంపాదించుటకై సర్వగురుసమాహారస్వరూపు డయిన రాయచుళాస్త్రి దరి చేరి చదువదలచిన చదువవలసిన సర్వము చదివెను. అప్పటిలో రస గంగాధరము కొంతగనే పాఠ్యముగా నిర్ణీతమయినది. సమగ్రముగా నది యంతయు మానాన్న చదివెను. అలంకార కాస్త్రము చదివెను. పర్యోక్తిచిత్రి తము చదివెను. అభినవభారతి చదివెను. వానికి కావలసినవి చదివెను. ఇట్లు మానాన్న శాస్త్ర వ్యాసంగము సర్వశాస్త్రసమాహారరూపమయిన సాహిత్య శాస్త్రమునందు లగ్నమయినది. అదిమొదలు రాయచుళాస్త్రి గారున్నంతవరకు వ్యతి వత్సరము కొన్నినెలలు వారిదగ్గర నుండి ఏమి ఏమి చదివెనో ఎంత ఎంత చదివెనో ఆగురుశిష్యులకే తెలియును. ఆ వ్యాసంగఫలముగా మాయింటిలో నిన్ని గ్రంథములు చేరినవి.

విశ్వవిద్యాలయరీక్షలలో ఉత్తీర్ణులయిన వారందరు ఉన్నత పాఠశాలలలో మహాపాఠశాలలలో ఉద్యోగముపేరుతో నధ్యాపకులుగా నుండి ద్రవ్యము సంపాదించుట కలవాటు పడిరి. మానాన్న భూధన సంపద లేని వాడైనను తత్సంపాదనమునకై యత్నింప లేదు. అట్లు యత్న మొనరించుటకై దైన్యము కావలెను. అది మానాన్నకు లేదు. దైన్యము లేకుండునట్లు చేసినది మాపెదనాన్న శ్రీ లక్ష్మీనరసింహము. తెనాలి సంస్కృతకళాశాలలో విద్యార్థులున్నారు. అధ్యాపకుడు కావలెను. వేతనము తీసికొనని అధ్యాపకుడు కావలెను. మానాన్న అచట అధ్యాపకుడై రాను చదివిన చదువని అలంకార శాస్త్రగ్రంథముల నధ్యాపనముచేసెను. అట్లు నిరంతరము కావలసిన వారి కక్కరలేని వారికిని నిరంతర మలంకారశాస్త్రాధ్యాపన మొనరించుట వలన ఇన్ని గ్రంథములు వ్రాయు భావవ్యూహము కలిగినదని మానాన్న నిరంతరము భావించును. తెనాలి కళాశాలలో పండ్రెండు సంవత్సరములు సాహిత్యాలంకార భాషాశాస్త్రాధ్యాపకుడుగా ఉపాధ్యక్షుడుగా ప్రిన్సిపాలుగా ఉద్యోగముచేసెను నెల్లూరు వేదసంస్కృతకళాశాలలో రెండు సంవత్సరములు సర్వాధ్యాపకుడుగా పనిచేసెను. ఆ పిమ్మట 1945 సంవత్సరమునుండి గుంటూరు ఆంధ్రకై న్తవకళాశాలలో సంస్కృతాంధ్ర భాషాధ్యాపకుడుగా నుండెను. మధ్యమధ్యలో కొన్నికొన్ని యుద్యోగములకై కొందరు కొందరు కొంత కొంత యత్న మొనరించిరి. మానాన్న మన సటు పోలేదు. వ్యస్తము గుంటూరు సంస్కృత కళాశాలలో ప్రాధ్యాపకుడుగా నున్నాడు.

నానావిధములగు గ్రంథములు వ్రాయ వలెనని చిరకాలముగా మా నాన్నకు సంకల్ప మున్నది. జగద్గురు శ్రీ కళ్యాణానందభారతీ మహాస్వామి సమక్షమున మంత్రవిద్యాదీక్ష స్వీకరించినప్పటినుండి గ్రంథరచనావ్యాసంగ ములకు సముచితము లయిన సంస్కార దోహదములు లభించినవి. నానా విధములగు గ్రంథములను రచించినాడు. కొన్నిమాత్రము ముద్రితము లయినవి.

1. శ్రీ:—మంత్రశాస్త్రగ్రంథము, శ్రీదేవీపూజావిశేషము, చక్రార్చనము జపవిధానము సూచించు గ్రంథము.

2. గీతాసూత్రనవతి:—గీతార్థము సూచించుటకు తొంబది సూత్రముల నెన్నుకొని వానికి తెలుగులో వ్యాఖ్యానము నిరూపించుట

3. నవరసగంగాధరము:—శ్రీ తాతారాయడుశాస్త్రిగారు కృతిపతి జగన్నాథ పండితరాయల రసగంగాధరమునకు వ్యవహారి కాంధ్యభాషలో విశదమైన వివరణము. మదరాసు ప్రభుత్వము ఉత్తమ సాహిత్యవిమర్శ గ్రంథమని తెలుగుభాషాసమితి పక్షమున మొదటి సంవత్సరము బహుమాన మిచ్చినది.

4. భక్తితంత్రము:—భక్తిసంప్రదాయముల నుద్బోధించు రమణీయమైన చిన్నగ్రంథము.

5. శ్రీకృష్ణజయంతి:—కృష్ణభక్తిస్వరూపమును నిరూపించునట్టి చిన్నగ్రంథము.

6. దేవీకథ:—దేవీభాగవతగత మయిన తత్వమును నిరూపించునట్టి సాంప్రదాయికమైన పౌరాణిక విమర్శగ్రంథము.

7. ఆంధ్రప్రతాపరుద్రీయము:—శ్రీ చల్లపల్లి రాజావారు కృతిస్వీకార మొనరించి సత్కరించిరి. ఈ గ్రంథము విద్యానాథుని ప్రతాపరుద్రీయ గ్రంథమునకు వ్యాఖ్యానార్థమును కలియకలుపుకొనిన వివరణప్రాయమయిన వ్యాఖ్యాన గ్రంథము.

8. ధ్వనిసారము:—కృతిస్వీకర్త శ్రీ శిష్టా సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి. ఆనందవర్ధనధ్వన్యాలోకమునకు సంగ్రహాత్మక మయిన సంస్కృత రచన. సముచిత మయిన ఆంధ్రానువాదసహితము.

9. కావ్యప్రకాశము:—కృతినమర్పణము శ్రీ వావిళ్ల వేంకటేశ్వర శాస్త్రి. మమ్మటుని కావ్యప్రకాశమునకు ప్రామాణికము లయిన పది వ్యాఖ్యానముల సారరూపమగు వ్యాఖ్యానివరణము.

10. అలంకారసూత్రము:—కృతిస్వీకర్త శ్రీ కల్లూరు సుద్ధారావు. రాజానక రుయ్యకుని అలంకార సర్వస్వమునకు సంగ్రహాత్మక మయిన యనువాదము. అర్థాలంకారముల వివేచనమున ప్రామాణిక మయిన గ్రంథము.

11. సరస్వతీసామ్రాజ్యము:—కృతిస్వీకర్త శ్రీ చెన్నేటి విశ్వనాథము, మహాసరస్వతీదేవి స్వరూప తత్వ రహస్య విశేషములను సూత్రప్రాయముగా నివేదించు గ్రంథము. ఈ గ్రంథము సూత్రముగ మహాగ్రంథ మొకటి రాసున్నది.

12. రసగంగాధరమణి:—పండితరాజు జగన్నాథ రసగంగాధర గ్రంథమును సుబోధ మొనరించుటకై నిరూపించిన గ్రంథము. లక్షణము లక్ష్యము సమన్వయము రూపముగా రసగంగాధరమునంతను పరిచయ మొనరించుటకు సమర్థ మయిన గ్రంథము.

13. నాట్యవేదము;—1, 2 భాగములు కృతిస్వీకారము శ్రీ బందాకనకలింగేశ్వరరావు, భారతప్రభుత్వ సంగీతనాటక అకాడమి సంభావితము, భరతనాట్యశాస్త్రమునకు వ్యాఖ్యాన మయిన అభినవభారతిలోని సర్వార్థమును సంకలనము చేసికొనిన అత్యుత్తమ గ్రంథము శివ భాగము ముద్రింపవలెను.

14. రసభారతి నాటకమీమాంస:—నాట్యవేదాంతర్గతమయిన పృథక్ కృత్తరచన. రసభావచర్చాసుందరము నాటకతత్వసమీక్షా సమర్థము, సంది సంధ్యంగములు తత్ప్రయోజనములు విశదముగా నిందున్నవి.

15. కల్యాణభారతి:—సంస్కృతశ్లోకాత్మకము, దీక్షదేశికుల స్తుతి రూప మయిన శ్లోకముల సంగ్రహము.

16. ఔచిత్యవిచారచర్చ:—కృతి సుకృతి శ్రీ ముళ్లపూడి తిమ్మరాజుచౌదరిగారు. క్షేమేంద్రుని గ్రంథమునకు అనువాదము, కవితాపేక్షితములయిన నానావిధౌచిత్యముల లక్ష్యలక్షణసమన్వయ ప్రత్యుదాహరణ ప్రదర్శన పర మయిన సాహిత్యవిమర్శగ్రంథము.

17. శృంగారప్రకాశము:—కృతిస్వీకర్త. శ్రీ నర్తా గోపాలకృష్ణయ్య భోజరాజ వాగ్దేవీమంటప సాహిత్యప్రకాశము. విశిష్టమయిన ఉత్తమగ్రంథము శృంగారమే రసము అను మహాగ్రంథము.

ఇంక నముద్రితము లయిన గ్రంథములు కొన్ని కలవు

18. భావప్రకాశనము:—శారదాతనయుని నాట్యసాహిత్య గ్రంథమునకు ఆంధ్రభాషావివరణము.

19. వక్రక్తిజీవితము:—రాజానక కుంతకుని గ్రంథమునకు ఆంధ్రభాషామయ రచనము.

20. నాట్యసారము:—భరతనాట్యశాస్త్రములోని విషయములను నిర్దేశించు సంగ్రహగ్రంథము.

ఇంకను ఏకావళి, సాహిత్యరత్నాకరము, వామనాలంకారము— భామహా లంకారము—రుద్రటాలంకారము— నాట్యదర్పణము - భక్తిరసామృతసింధువు సాహిత్యసారము మొదలగునవి కలవు.

21. ఉపనిషత్కథావళి:—ప్రసిద్ధము లయిన యుపనిషత్తులలోని కథలు వాని తత్వము నిరూపించు గ్రంథము.

22. మాధవగీత:—భగవద్గీతా గ్రంథముపై అధ్యాయక్రమమున ఉపన్యాసాత్మక మయిన భాషానుదరమగు రచన.

23. తత్వసంగ్రహము:—సర్వవిధ మతధర్మములను దర్శనవాదములను నిరూపించు గ్రంథము.

24. తంత్రాలోకము:—తంత్రవిజ్ఞాన సర్వస్వమని అనదగిన శ్రీమదభినవగుప్తుని తంత్రాలోక గ్రంథభావమును నిరూపించు గ్రంథము.

25. చతుష్షష్టి:—అరువదినాల్గుకళలను నిరూపించు కలాశాంతిరమ్యమయిన రచన.

26. గీతాభావప్రకాశము—భగవద్గీతావ్యాఖ్యానాత్మకము లయిన ఆరు వేల శ్లోకముల తాత్పర్యరూపగ్రంథము.

ఇంక నీ విధముగ తంత్ర దర్శన సాహిత్య విషయములపై వ్యాయుటకు సంకల్పించిన గ్రంథములు మరికొన్ని కలవు, స్వసమకాలమున రచయిత లందరు పరిచితులే కావున కొందరి గ్రంథములకు ఎన్నడగిన పీఠికలు వ్రాసిరి. వానిపై అభిప్రాయముల నిచ్చిరి. ఇట్టివి శతాధికముగా నున్నవి. తెలుగునాట ప్రచారములో నున్న నానావిధములగు వత్తికలలో రచించి ప్రకటించిన వివిధములగు వ్యాసములును శతోత్తరముగా కలవు. నానావిధములయిన రేడియోప్రసంగములును వందకుపైగా నున్నవి. ఇట్టివిధముగా నిరంతరము గ్రంథవ్యాసంగ మున్నది వ్యాసంగమునకు తగిన విధమున బహుళముగా గ్రంథములను సంపాదించుటచే వివిధములయిన గ్రంథములింటినిండ నున్నవి. సంస్కృతాంధ్ర హిందీగ్రంథములు కన్నడమరాఠా గ్రంథములు సంఖ్యాధికముగా కలవు. మరాఠీ కన్నడము ఇంగ్లీషు బెంగాలి భాషాగ్రంథములు పరిమితముగా కలవు. ఆంధ్రదేశముపరిసరము నానావిధములయిన సభారంగములందు సంస్కృతాంధ్రభాషలలో ఉపన్యసించుటచే వారు వారిచ్చిన సమ్మానపత్రములును బహుళముగా నున్నవి. ఇప్పటి కీ దిరుదములను గుర్తించి భద్రపరుప గలిగితిమి.

1) దర్శనాచార్య	7) నవవిద్యానాథ
2) సాహిత్యాచార్య	8) సాహిత్యభారతీతీర్థ
3) శాస్త్రవిశారద	9) వాగ్మిప్రవర
4) లాక్షణికశిరోమణి	10) అభినవానంద
5) సాహిత్యసమ్రాట్	11) సాహిత్యవాచసపతి
6) మహాపాఠ్యాయ	12) పండితపరమేశ్వర

ఆంధ్రదేశములోని సారస్వతపరిషత్తులలో మానాన్నగారికి బాగుగా పరిచయము కలదు. ఆంధ్రవిశ్వవిద్యాలయమునకు ఉస్మానియాసర్వాలయమునకు సంబంధించిన సంస్కృతాంధ్రపరీక్షారీతులతో సంబంధము కలదు. ఆంధ్రవిశ్వవిద్యాలయము అకడమికు కౌన్సిలు సభ్యత్వమిచ్చి సభావించినది. ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్యఅకాడమి మొదటి పర్యాయమే సభ్యత్వమిచ్చి ఆదరించి నది. దక్షిణదేశములో ఆల్ ఇండియా ఓరియంటల్ కాన్ఫరెన్సు జరిగినపుడు సంస్కృతవిశ్వపరిషత్తు జరిగినపుడు మానాన్నగారు ఆయా సభలకు వెళ్లి

తమ విశేషమును ఆమోదింపజేసినారు. జగద్గురు శ్రీ శృంగేరి పీఠాధిపతులు శారదావతక మిచ్చి సువర్ణకంఠమాల నిచ్చి వైదుష్య మభినందించి బంగారు శాలువ నిచ్చి అనుగ్రహించినారు. శ్రీచక్ర మిచ్చినారు శ్రీ పుట్టపర్తి శ్రీ సత్యశాయి బాదా భగవాన్ మానాన్నను ప్రసన్న హృదయమున ఆదరించుట మాకు నిత్యామోదమయినది.

మా అమ్మ వేదాంతం వంశమువారి ఆడపడుచు. ఆమెపేరు శ్రీ కామాక్షి హైమవతీదేవి. ఆమె కూడా స్వయంపండిత. మా అమ్మ రేడియోవ్యసంగములు సభోపన్యాసములు కూర్చుగా “చతుర్దశి” అను పుస్తకము సిద్ధమై ప్రకాశితమయినది. మా పితరులకు మేము నలుగురము సంతానము: ౧. కుమార మాధవరామ విద్యార్థి, ౨. భవభూతి, ౩ భామతి, ౪. శ్రీమతి. ఇట్టిది మా ఏంశవైభవము. ఇట్లనుబంధముల నింకను చేర్చినచో జైచిత్త్యము శోభింపదు. శ్రీ తిమ్మరాజుగారి సహృదయతా వ్యతీకముగా కృతిస్వీకారసభ జరుగుట మాకందరకు మోదావహముగా నున్నది. దివంగత యయిన మా అమ్మయు సమ్మోదము పొందగలదు.

శ్రీ భ వ భూ తి శ ర్మ, M. Sc.

A. C. College, Guntur.

ప్రశస్తి

“సాహితీవల్లభ” “ఆంధ్రభాజ” శ్రీ మ శృపూడి తిమ్మరాజుగారు కమ్రాజ వంశీయులు, సాహితీ అభిమానులు, చారిత్రక పురుషులు, చరిత్రసృష్టలు. వారికమారులు శ్రీ హరిశ్చంద్రప్రసాద్ గారు పారిశ్రామిక ప్రముఖులు, సాహితీ పరాయణులు. ఈ జనక సందనులు మా తండ్రి గ్రామమునకు ఒకరు సాహిత్యమునకు, రెండవవారు పరిశ్రమలకు వన్నె తెచ్చిరి. రెండును అక్షరములే ఒకటి మనోవికాసము నొందించును, రెండవది శరీరమునకు పుష్టినిచ్చును.

కాకతీయులు కమ్ర వంశీయులు అని పౌరాణికాధారములు గలవు. సమాన వంశాభిమానమా! అన్నట్లు శ్రీ సాహితీవల్లభులు శ్రీ కాకతీయ ప్రభువు శ్రీ గణపతిదేవ మహారాజుల గజసేనాధ్యక్షుడయిన శ్రీ జాయ సేనాపతి సంస్కృతభాషలో రచించిన “సృత రత్నావళి”ని అనువాదముగా రచించిన శ్రీ మాధవరామశర్మగారి “సాహితీవల్లభ” అను వ్యాఖ్యానరూప కృతి కన్యకు పరిణయ మాడిరి. అనేకములయిన కృతికన్యలను స్వీకరించియు వార్ధకములో జాయసేనాపతి విరచిత “సృతరత్నావళి” వ్యాఖ్యను శ్రీ తిమ్మరాజుగారు పరిగ్రహించుట పండితుల కందఱకు ఆనందము కలిగించుచున్నది. కాకతీయుల కాలములో పెక్కు సంస్కృత గ్రంథములు

వెలువడినట్లును, శ్రీ భోజనికాలములో మహాకవులచే సంస్కృత గ్రంథములు వెలువరింప బడినట్లును, ఆంధ్రభోజనికాలములో పెక్కు గ్రంథములు—సాహితీవాల్ల భవ్యము—ప్రథమభాగము—ఆర్యచాణక్యడు బుద్ధచరితము, నరేంద్రుడు మొదలగునవి వెలువడినవి.

సాహితీ వాల్ల భవ్యము ప్రథమభాగము 80 మంది పండిత ప్రకాండులు, డాక్టరేట్ బిరుదము గల విశ్వవిద్యాలయము నందలి యాపన్యాసకులచే విరచితములయిన వ్యాసకళాఖండముల సంపుటి. ద్వితీయభాగము సుమారు వందమంది మహాకవులచేతను, మహా పండితుల చేతను విరచితమయిన శాస్త్రీయ వ్యాస కళా ఖండముల తోను, స్వీయ కవితలతోను విలసిల్లుచున్నది. ప్రథమభాగము ముద్రితమై శ్రీ తిమ్మరాజుగారిని వరించినది. ద్వితీయ భాగము కూడ ముద్రితమగుచున్నది. ఆమెకును యుక్త వయస్సు వచ్చినది. శ్రీ సాహితీ వల్లభులను పరిణయమాడు ముహూర్తమునకై రుక్మిణీ దేవివలె పరితపించుచున్నది. ఆంధ్రభోజుల చరితాభిమానము, సాహిత్యాభిరుచి మిక్కిలి ప్రశంసనీయములు.

కృతికర్తయగు శ్రీ జమ్మలమడక మాధవరామశర్మగారు ‘సాహిత్యాచార్య’; లాక్షణిక శిరోమణులు. వీరు శతాధిక గ్రంథములను సంస్కృత గ్రంథములనుండి ఆంధ్రభాషలోనికి అనువాద మొనరించిరి. వీరి కృతి సంస్కృతములో శ్రేష్ఠమైనది విరచితమయిన ఔచిత్యవిచారచర్చకు అనువాదము. దీనిని 10 సంవత్సరముల క్రిందట శ్రీ తిమ్మరాజుగారు కృతిస్వీకార మొనరించిరి. అప్పటి సభాధ్యక్షులయిన శ్రీ పుట్టపర్తి నారాయణాచార్యులుగారు, పండిత ప్రకాండులును “సాహితీవల్లభ” అను బిరుదము శ్రీ తిమ్మరాజుగారికి నొసంగి వారి ఋణము తీర్చుకొనిరి. ఆ సాహితీవల్లభ బిరుదము నృత్యరత్నావళికి వ్యాఖ్యానసాంతురమున సుదృఢమయినది.

కాళిదాసునకు పూర్వము భరతాచార్యుడు సంస్కృత భాషలో నాట్యశాస్త్రము రచించెను. నాట్యరీతులు రెండురీతులుగ నున్నవి. మార్గకవిత, దేశికవిత యను కవిత్యము రెండువిధములుగా నున్నట్లు, మార్గసంప్రదాయము, దేశసంప్రదాయము అని నాట్యమున గూడ రెండు రీతులు గలవు. మార్గసంప్రదాయమే భరతాచార్య విరచితము. దేశసంప్రదాయము అప్పటప్పట నా యాదేశముల విలసిల్లినట్టిది. ఈ జాయ సేనాపతి గ్రంథమున దేశీయసృత్తనిరూపణమే ప్రాధాన్యము వహించినది.

వాల్మీకి విరచిత రామాయణమున “వధూ నాటక సంఘేష్ప” అని చెప్పటచే క్రీస్తుపూర్వమే స్త్రీలు సృత్యనాట్యరీతులలో అభిజ్ఞ రాండు అని తెలియుచున్నది. కావున భారతదేశములో ఆదికావ్యము యొక్క కాలమునుండి సృత్యశాస్త్రాభిజ్ఞత కలదని చెప్పక తప్పదు. అట్టి నాట్య శాస్త్రమును ఆంధ్రభాషలోనికి అనువదించిన శ్రీ సాహిత్యాచార్యులు కృతికర్తయగు శ్రీ జమ్మలమడుక మాధవ రామశర్మ గారిని, కృతిభర్తయగు “సాహితీవల్లభ” “ఆంధ్రభోజ” శ్రీ ముళ్ళపూడి తిమ్మరాజుగారిని భగవంతుడు ఆయురారోగ్యైశ్వర్యములనిచ్చి రక్షించుగాత యని ప్రార్థించుచున్నాను.

బాహ్యీభూషణ:-పిల్లలమణ్ణి మార్కండేయశాస్త్రి

నృత్తరత్నావళి

ప్రథమభాగవిషయసూచిక.

౧. అధ్యాయము : ౧-౨౨ నర్తనవివేకము.

ఆశీస్సు-నృత్తప్రశంస - గ్రంథప్రశస్తి - నృత్తకాలము-
నాట్యవతారము-నాట్యలక్షణము - నాట్యపదవ్యుత్పత్తి- అభినయ
శబ్దనిష్పత్తి-అభినయభేదములు-అభినయభేదములు - ఆంగికాభినయ
లక్షణము-వాచికాభినయము-ఆహార్యాభినయము-పుస్తాదిభేదము-
సాత్వికలక్షణము - సృత్య నృత్తనాట్యమార్గదేశీలక్షణము - నాట్య
తాండవలక్షణము-లాస్యాంగలక్షణము- గేయపదము-స్థితపాత్యము-
ఆసీనము-పుష్పగంధిక-ప్రచ్ఛేదకము-త్రిమూఢకము-సైంధవము-
ద్విమూఢకము-ఉత్తమోత్తమకము- ఉత్తప్రత్యుత్తము - చిత్రీపద
భావికములు-తదనంగీకారము- తాండవము.

౨. ద్వితీయాధ్యాయము : ౧౧-౨౧౨ అంగనిరూపణము.

నాట్యసృత్యనృత్తాంగములు - శిరోభేదములు - శిరోలక్ష
ణము-ఆకంపితము - కంపితము-ధుతము - విధుతము- అంచితము-
పరివాహితము-ఆధూతము - అనధూతము - నిహంచితము- అధో
గతము-పరావృత్తము-ఉత్క్లిష్టము-లోలితము. ౬౩- అన్యభేద
ములు-అన్యశిరోలక్షణములు-సమము-నైరాజితము-తిర్యక్తము-
తిర్యక్తుతోన్నతము - పార్శ్వభిముఖము - ఉన్నీతము-సకంపపరి
వాహితము-సకంపధుతము - ఉద్ధుతము-పార్శ్వకంపితము-పార్శ్వ

కంపితము-పార్శ్వకంపితము. ౩౭- ఉపాంగములు - దృష్టివిశేష
ములు-రసదృష్టులు-స్థాయిదృష్టులు - వ్యభిచారిదృష్టులు - రసదృష్టు
లలో శృంగారదృష్టి-హాస్యదృష్టి-రాద్రసదృష్టి-కరుణరసదృష్టి-
వీరరసదృష్టి-అదృశ్యరసదృష్టి-బీభత్సరసదృష్టి-భయానకరసదృష్టి-
శాంతదృష్టి. ౭౪-స్థాయిదృష్టులు. ౭౫-స్నిగ్ధదృష్టి-హాసదృష్టి-క్రోధ
దృష్టి-దీనదృష్టి-నృప్తదృష్టి-సవిస్మిత-జగుప్సిత-భయదృష్టి. ౭౬-
సంచారిదృష్టులు-శూన్యదృష్టి-మలినదృష్టి-శ్రాంతదృష్టి-లజ్జాన్విత
దృష్టి-గ్రానదృష్టి-శంకితదృష్టి-విషాదినదృష్టి-ముకులదృష్టి-కుంచిత
దృష్టి-అభితప్తదృష్టి-జహ్మదృష్టి-లలితదృష్టి-వికృతదృష్టి - అర్ధ
ముకులదృష్టి - విభ్రాంతదృష్టి - విప్లుతదృష్టి-ఆకెకరాదృష్టి- వికోశ
దృష్టి-త్రస్తదృష్టి-మదిరాదృష్టి. ౮౨-తారాకర్మలు - భ్రమణము -
వలనము-పాతము-చలనము-సంప్రవేసనము - వివర్తనము - సముద్వృ
త్తిము-నిష్కామము-పాశ్రీకృతము-౮౭-దర్శనభేదములు - సమము-
సాచి-అనువృత్తిము-ఆలోకితము-విలోకితము - ప్రలోకితము - ఉల్లోకి
తము-అవలోకితము. ౮౫-పుటకర్మలు-ఉన్నేషము-నిమేషము - ప్రస్ఫు
తము-కుంచితము-సమము-వివర్తితము-నస్ఫురితము-విహితము వితాడి
తము. ౮౭-భూకర్మలు-ఉత్తేషము-పాతనము - భృకుటి-చతురము-కుం
చితము-రేచితము - నహజము. ౮౮-నాసాకర్మలు-నత-మంద-వికృష్ట-
సోచ్ఛాస-వికూణిత-స్వాభావిక. ౯౦-అధరకర్మలు - వివర్తనము-విస
ర్గము-వేపనము-వినిగూహనము-సందప్తకము-సముద్గము. ౯౨- ఆస్య
కర్మలు-ఆయతము-రేచితము-వృత్తిము-విశాసి. ౯౪ - కపోలకర్మ -
కుంచితము-కంపితము-పుల్లము-క్షామము- పూర్ణము- సమము- ౯౫-
చిబుకలక్షణము-కుట్టనము-లేహనము - భిన్నము - ఖండనము- చుక్కి
తము-సమము-సందప్తము-౯౮-హనులక్షణము - వ్యాదీర్ణ - శ్వసిత -
చల-సంహిత-స్ఫురిత, వక్ర. ౧౦౦ జిహ్మకర్మ, ఋజ్వీ, స్పృశానుగ,

వక్ర, నత, లోల, తేహసి, గంగ, దంతకర్మలు, చర్వణ, ఛేదన, పీడన, గ్రహణ, నిష్కర్షణ, గంఠ, గ్రీవాలక్షణము, సమ, అంచిత, నత, త్ర్యశ్ర, రేచిత, కుంచిత, ఉన్నత, వలిత, నివృత్త, గంగి, ముఖ రాగము, స్వాభావిక, ప్రసన్న, రక్త, శ్యామ.

హస్తలక్షణము, ౧౦౭, అసంయుతహస్తములు, సంయుత హస్తములు, నృత్తహస్తములు, ౧౧౬, అసంయుతహస్తములు, పతాక, త్రిపతాకహస్తము, సర్పశిరము, మృగశీర్షము, కర్తరీ ముఖము, కటకాముఖము, సూచీముఖము, సూచీప్రయోగము, శుక తుండము, హంసాస్యము, కపిత్థము, శిఖరము, వద్మకోశము, కాం గూలము, ముష్టిహస్తము, చతురము, భ్రమరము, అరాలము, అరాలము, హంసపక్షము, అర్ధచంద్రము, సందంశము, ౧౪౧, అగ్రసం దంశము, ముఖజసందంశము, పార్శ్వసందంశము, ముఖలహస్తము, ఊర్ధ్వనాభము, అలపల్లవము, తామ్రచూడము, అన్యహస్తములు ౧౪౫

సంయుతహస్తములు, అంజలి, కటకావర్ధమానము, స్వస్తి కము, కర్కటము, కపోతము, నిషధము, ఉత్పంగము, గజదంతము, అవహిత్థము, దోలము, పుష్పపుటము, వర్ధమానము, మకరము, హస్తప్రయోగ నియమము, ౧౫౯.

హస్తకర్మలు, హస్తకరణములు, హస్తకరణలక్షణములు, ఆవేష్టిత, ఉద్వేష్టిత, వ్యావర్తిత, పరివర్తిత, హస్తప్రచారములు, బాహుప్రకారములు, భేదములు, ప్రయోగనియమము, నృత్తహస్త ములు ౧౭౩, చతురశ్రము, ఉద్వృత్తములు, తలముఖ, స్వస్తిక, విప్రకీర్ణ, అరాలకటకాముఖ, ఆవిధవక్ర, సూచ్యాస్య, రేచిత, అర్ధ రేచిత, ఉత్తానవంచిత, వల్లవ, కేశబంధ, లతాఖ్య, కరిహస్త, పక్ష వంచిత, పక్షవ్రద్యోతక, తార్క్ష్యపక్ష, దండపక్ష, ఊర్ధ్వమండల,

పార్శ్వమండల-ఉరోమండల-ఉరఃపార్శ్వార్థమండల-ముష్టికస్వస్తిక,
నలినీపద్మకోశ, అలవద్మోలబ్ధణ, లలిత, వలిత ములు ౧౯౨.

హస్తలక్షణము, వరదాభయహస్తములు, వక్షోలక్షణము,
సమ, ఉద్వాహిత, ఆభుగ్న, నిరుభగ్న, ప్రకంపితములు, ౧౯౩, పార్శ్వ
లక్షణము, వివర్తిత, అపసృత, ప్రసారిత, సమున్నత, నతములు, ౧౯౪.
జతరకర్మ, క్షౌమ, స్వల్ప, పూర్ణములు, కటిలక్షణము, రేచిత,
కంపిత, భిన్న, నివృత్త, ఉద్వాహితములు, ఊరుకర్మలు ౨౦౧,
కంపన, వలన, స్తంభ, ఉద్వర్తన, నివర్తనములు, జానుకర్మలు ౨౦౩,
ఉన్నత, వివృత, సమ, అర్ధకుంచిత, కుంచిత, సంహిత, సమములు,
జంఘాకర్మలు ౨౦౫, పరివృత్త, నత, క్షిప్త, ఆవర్తిత, ఉద్వాహిత
ములు, మతాంతరము, భ్రమిత, నిసృత, కంప, తిరశ్చీన, బహిర్గత
ములు, పాదలక్షణము ౨౦౮, సమ, అగ్రతలసంచార, కుంచిత,
ఉద్భటిత, ఆంచితములు, అన్యమతము, తాడిత, ఘట్టితోతేనెధ, ఘట్టిత,
మర్దిత, అగ్రగ, పార్జ్ణిన, పార్శ్వగ, నూచీసంజ్ఞక, అంగులీపృష్ఠగ,
తలాహతి, పాదాంగులీలక్షణము ౨౧౩, ఉత్క్లిప్త, కుంచిత, స్తబ్ధ,
అవక్షిప్త, స్వభావజ, అనంగుష్ఠయుత, అంగుష్ఠసంయుతములు, అంగు
ష్ఠముత్రివిధము, ౨౧౬.

3. తృతీయాధ్యాయము : ౨౧౯-౩౦౬ చారీస్థానకమండలలక్షణము.

చారీపదవృత్త త్రి ౨౨౧, చారీలక్షణము, చారీస్వరూప
వివేకము, స్వరూపభేదనామములు, భూచారులు, ఆకాశచారులు,
సమపాద, స్థియవర్త, జనిత, స్వందిత, అవస్వందిత, బద్ధ, శకటాస్య,
విచ్యవ, ఏలకాక్రీడిత, చాషగతి, ఉత్స్వందిత, అడ్డిత, సమోసరిత
మత్తల్లి, మత్తల్లి అధ్యర్థిక, ఊరూద్వృత్త ౨౪౦.

ఆకాశచారులు-అతిక్రాంత-పార్శ్వక్రాంత-అపక్రాంత -
నూచి-మృగప్లుత- భుజంగత్రాసిత-అలాత-ఆవిధ- నూపురపాదిక-
ఆక్షిప్త - భృమరి - దండపాద - విద్యుద్భ్రాంత - ఊర్ధ్వజానువు-
ఉద్వృత్త-ఊలాపాద-ఇదం తాత్పర్యం-౨౫౨.

స్థానములు-౨౫౩. వైష్ణవస్థానము-సమపాదము-ఆలీఢ
స్థానము-ప్రత్యాలీఢము-౨౫౩. న్యాయములు- భారతము - సాత్వ
తము-వార్షగణ్యము-కైశికము-౨౫౩. ప్రవిచారములు-వ్యాయామ
నిర్వర్తనము-ఖర్వత-చతురశ్రలక్షణము- ధనుఃకరణము- ఆసనవిధి-
౨౫౩. సుప్తస్థానములు. ౨౫౩. సమప్రసారిత-ఉద్వాహిత-వివర్జిత-
నత-ఆకుంచిత-ప్రీస్థానములు- ౨౫౩. ఆయతము-అవహితము-అశ్వ
క్రాంతము-గతాగతము - పలిత- మోటికము- వినివర్జితము-
ప్రోన్నతము.

మండలములు ౨౫౩. భౌమమండలములు-ఆకాశమండ
లములు-భృమరమండలము-ఆస్కండిత-పిష్టకట్ట-చాషగత-అడ్డిత-
ఏలకాకీడిత-అధ్యర్థ-ఆవర్తము-శకటాస్య - నమోనీత - ఆకాశ
మండలములు ౨౫౩. సూచీవిధమండలము-అతిక్రాంత-దండపాద-
అలాత-విచిత్ర-విహృశ-వామబంధ లలితసంచర-క్రాంతమండల-
లలితము.

౪. అధ్యాయము ౩౦౨-౪౦౩ కరణాంగహార వివేచనము.

కరణలక్షణము-కరణనామములు-అష్టోత్తరశతకరణలక్షణ
ములు-తలపుష్పపుటము-క్రాంతము- భిన్నము-సమసఖము- అంచి
తము-శకటాస్యము-కటిచ్ఛిన్నము- ఉష్ణట్టితము - నికుట్టకము - లలి
తము-పలితము-లీనము - స్థిరము - చక్రమండలము - నివేశము-

స్వస్తికము-సూచికరణ-సూచివిధ-అర్థసూచి-వక్షస్వస్తిక-ఉన్నత-
 అర్థరేచిత-అర్థల-అర్థస్వస్తిక. ౩౪౧ ఆవర్తి-పృష్ఠస్వస్తిక-వర్తిత-
 భుజంగాంచిత-విష్కలభ-విక్షిప్త-దండవేచిత-అర్థమత్తలి-మత్తలి-
 మత్తలి-స్థలిత-లోలిత-ప్రేంభోలిత-నితంబ-ఉర్ధ్వజాను-పార్శ్వచుట్టిత-
 పార్శ్వక్రాంత-అతిక్రాంత-అపకాంత-నికుంచిత-విద్యుద్భాస్రిత-కటి
 భ్రాంత-ఉరోమండల-సన్నట-వినివృత్త-నివృత్త-అవిభక్త-గరుడస్థిత-
 లలాటతిలక-దోలాపాత-తలవిలాసిత. ౩౪౨. తలసంస్పృటిత-తండ
 పక్ష-ఆక్షిప్తరేచిత-జనిత-ఉపన్నత-ఉద్వృత్త-అవహిష్ఠ-సంకుభిత-
 విక్షిప్తాక్షిప్త-ఆక్షిప్త-భుజంగత్రస్తరేచిత-మండలస్వస్తిక-దండ
 పాద-పాదాపవిత్త-భుజంగత్రాసిత-విష్టుక్రాంత-స్వస్తికరేచిత-పలకా
 క్షీడిత-సంభ్రాంత-సింహాక్షిడిత-సర్పిత-నాగావసర్పిత-పార్శ్వజాను-
 వృశ్చికరేచిత-లతావృశ్చిక-వైశాఖరేచిత-హరిణస్థు-దిశస్వస్తిక-
 గజక్రీడిత-చతుర-కటిసమ-మయూరలలిత-అలాక-సింహాక్షిడిత-
 కుంచిత-వృశ్చిక-స్యంసిత-పరివృత్త-వివర్తిత-రేచకనికుట్టిత-
 ఉరూద్వృత్త-వృశ్చికకుట్టిత-తలసంఖట్టిత-దండసూచి-భ్రమర-
 నూపుర-ఝూర్ణిత-పృష్ఠభక్రీడిత-కరిహస్త-వలితోరు-గృధ్రావలీన-
 అర్థనికుట్టన-గంగావతరణములు-౪౧౦

అంగహారములు : ౪౧౩. అంగహారప్రయోగప్రకారము,
 ౪౧౪. కరణసంకలనము-మాతృక-కలాపము-ఖండకము-సంఖాత
 కము-అంగహార నిర్వచనము ౪౧౫ అంగహారనామములు - అంగ
 హారలక్షణము, స్థిరహస్తము, పరిచ్ఛిన్నము, పార్శ్వచ్ఛేదము, అవ
 రాజితము, పర్యస్తము, భ్రమరము, విద్యుద్భాస్రితము, వైశాఖరేచి
 తము, మదవిలసితము, ఆలీఢము, మత్తాక్షీడితము, అపసర్పిత, వైశాఖ
 రేచిత, సూచివిత్త, ఆక్షిప్త, పార్శ్వస్వస్తిక, ఆచ్ఛురితములు. ౪౧౬.

గతిమండలములు, విష్కంభము, పరావృత్తము, అపవిధము, మద
 స్థితము, సంభ్రాంతము, ఆక్షిప్తరేచితము, రేచితము, ర౧౧. జాయ
 నూచితకర్ణములు, అభినవగుప్తభావములు, ర౧౨. విష్కంభాప
 శ్రుతము, అలాతము, ఉద్వృత్తము, అర్ధనికుప్తము, ఉద్భుతము, వృశ్చి
 కాపశ్రువము, స్వస్తికరేచితము, పరివృత్తకరేచితము, ర౧౩. అంగ
 హారము లనంతములు, అంగహారనియమములు, మానతాలాదివిశేష
 ములు, అంగహార సంఖ్యానియమము, రేచక స్వరూపము, ర౧౪.
 పాదరేచకము, కటిరేచకము, హస్తరేచకము, గ్రీవారేచకము,
 పాదరేచకము.

శ్రీ

శ్రీ జాయ సేనాపతి విరచితా

నృ త ర త్నా వ లి

ప్రథమోఽధ్యాయః

ఆశీషః

మౌలిం స్వేదజలార్ద్రకుంతలమురః పూర్వాదికోష్ఠస్తనం
శ్రోణీముచ్చస్వనదంశుకాం పులకితే పార్శ్వే ప్రకంపౌ కరా
నస్తంభం చరణద్వయం చ ముదితో గౌర్యాశ్శివః కౌతుకా
త్తత్తన్నృత్తకలోచితాంగ కథన వ్యాజైః స్పృశన్ పాతు వః ॥

శ్రీ మా ధ వ రా మ శర్మ విరచిత

సాహితీవల్లభవ్యాఖ్య

నృ త ర త్నా వ లి సేయం సాహితీవల్లభాఽచితా
సదా భావ్యా సదారాధ్యా సాహితీ వాసితాంతరైః

సాహితీవల్లభాభ్యేయం వ్యాఖ్యాఽభిఖ్యామనోరమా
ప్రభ్యోపాఖ్యావిధారమ్యా రస్యతాం రసితాంతరైః

భరతాది సమారంభ సుబ్రహ్మణ్య గురోర్మమ
స్వానందాభిసవస్యాస్తి సంప్రదాయవిశుద్ధతా

శ్రీ వల్ల తత్త్వ సంస్తుప్తమహర్ణజ్యోతిరైశ్వరం
ఉమా దేవీమహం నామి వల్ల సుశ్లిష్ట విగ్రహః

శ్రీగణపతిదేవస్య నృత్తరత్నావళీ ప్రియా
 శ్రీకాకతీయ రాజశ్రీ పాలకస్య సచేతసః
 సాహితీవల్లభస్య శ్రీకమలా లాలితశ్రియః
 సాహితీవల్లభవ్యాఖ్యా తిమ్మరాజస్య వల్లభా

శ్రీ నృత్తరత్నావళీ గ్రంథకర్త “గ్రంథారంభమున సముచితేష్టదేవతా స్తవ మొనరింపవలె” నను భారతీయ సముదాచారము ననుసరించువాడై ప్రథమమున శ్రీశివస్తుతి యొనరించుచున్నాడు. శ్రీగౌరీదేవీశిరముచు ఉరమును నితంబమును పార్శ్వములను కరములను చరణద్వయమును కౌతుకమున ముదితుడై స్మృశించు శివుడు మనల సందరిని రక్షించుగావుత. ఇందు గౌరీదేవి యొక్క ఆ యా నృత్తకలాసముచితము లయిన అంగములను నిరూపించి చెప్పు వ్యాజమున స్మృశించుట నిరూపిత మయినది. అనురాగమున నా యా యంగముల స్మృశించుటయ శివున కభీష్టము. అది యాతని కౌతుకము. అందుననే యాతడు ముదితుడు. సంతుష్టుడు అట్లు ముదితుడు మనల రక్షించుగావుత. దేవీసమక్షమున దేవుడు నృత్తకలోచితము లయిన యంగములను నిర్దేశించుచున్నాడు. శిరోహస్తములు ఉరఃపార్శ్వములు కటీపాదములు ఆరును నృత్తమున అంగములు. దేవికి నృత్తకలను ఉపదేశించు దేశికుడై మహాదేవుడిందు గోచరించు చున్నాడు. ఇందు దేవదేవుల యనురాగము నృత్తకలానురాగము భాసించుచున్నది. శివదేవుడు సమీపమున నుండి దేవికి కలాసక్తి కలుగజేసినాడు. శివు డట్లుండుటయే దేవీ భావమున నిర్వార చమత్కారమును గలుగజేసినది. దేవి యట్లుండుటయ శివున కట్టి చమత్కారకౌతుక ముదయించినది. దేవీ మూలి శిరము స్వేదజలార్ద్రకుంతలము. దేవి యురము పూర్వాధిక

ముగా నుష్ణకుచము. దేవి కటిపై వస్త్రము ప్రిదిలి సడలి విడిబడి యుల్లసనము కలదై నది. పార్శ్వములు పులకితము లయినవి. కరములు కంపితము లయినవి. పాదము లట్టై సంస్తంభము కలవయినవి. సన్నిధిమాత్రమున నె యట్లు కాగా శివుడును ముదితుడై కుతుక్కియై స్పర్శాసక్తుడై యనుభావతుష్టు డయినాడు. గౌరియు నట్టిదే యయినదని ప్రతీయమాన మగును. దేవీదేహమున కలాస్థానము లను స్పృశించుటయు భావనీయము. ఇందలి శివస్తుతి సముచిత మును. ఈగ్రంథమున నృత్తకలాతత్త్వము నిరూపితము కా నున్నది. అట్టి కలాదేవుడు స్తుత్యుడయినాడు. దేశికుని దేశనమున నె నృత్తకల రాణింపవలయుట నృత్తకలాసంప్రదాయము. నృత్త కలాంగవట్కు మిందు సూచిత మయినది. నృత్తకలానక్తులమగు మనకును నృత్తకతోచితాంగముల సముల్లాసము శివశక్తిసమావేశ మున కలుగును. అట్టి శివుడు అట్లు రక్షించు గావుత.

వామే భావాభినయసుషమాలంకృతాం లాస్యభంగీం

అర్థేనస్యస్మిన్నుదితడమరుం బిభృతస్తాండవం చ

స్వస్వక్షేత్రవ్యవహృతకరా లోకదత్తావధానాః

శంభోః కాంతాకలితవపుషో దృష్టయః పాంతు యుష్మాన్

అర్థనారీశ్వరరూపమున నున్న శివుని దృష్టులు మిమ్ము రక్షించు గావుత. శివుడు వామభాగమున భావాభినయశోభాలం కృత మయిన లాస్యభంగి ధరించి యున్నాడు. దక్షభాగమున వాద్యవిశేషమగు డమరుకము కల తాండవము ననుసరించు చున్నాడు. అట్లున్న శివుడు; అనగా లాస్యతాండవముల నున్న శివుడు లాస్యతాండవానుకూలముగా నా యాస్థానములందు ప్రస రించు హస్తవిన్యాసములను సావధానముగా నవలోకించుచున్నాడు. ఇట్లు హస్తవిన్యాసముల నవలోకించుటలో సావధానము లయిన

శివుని దృష్టులు రక్షించు గావుతే. సృత్యము సృత్తము అను రెండును సుకుమార ముద్ధతము నని రెండువిధముల నుండును. ఇందు సుకుమారము లాస్య మని, ఉద్ధతము తాండవ మని వ్యవహార మున్నది. లాస్యమును స్త్రీలు ప్రయోగింతురు. దేవికే దేవు డుపదేశించినాడు. స్త్రీపురుషుల భావమునకు లాస మని వ్యవహారము. అట్లు భావార్థ మగునది లాస్యము. లాస్యము కామోల్లాసము కలిగించును. తాండవమును పురుషులు ప్రయోగింతురు. శివుని సూచనమున తండువు భరతునకు ప్రబోధించినందున తాండవ మయినది. లాస్యము తాండవమును సృత్తిహస్త ప్రయోగములతో నుండును. సృత్తహస్తముల మేలనమున కరణములు, కరణముల కలయిక వలన అంగహారములును కలుగును. లాస్యము నందు మృదువుగా నుండు అంగహారముల ప్రయోగముండును. తాండవమున ఉద్ధతిములగు అంగహారముల ప్రయోగముండును. ఇట్టి లాస్య తాండవ ప్రయోగమున ప్రసరించు హస్త విన్యాసావలోకనమున శివదృష్టులు సావధానముగా నున్న వని భావము. హస్త మెటుగా ప్రసరించునో యా విభాగముననే దృష్టి యుండవలయు నని నాట్యశాసనము. దృష్టి సనుసరించి మనః ప్రసారము నుండును. కాంతాకలితశరీరు డయిన శివుని నాట్య దృష్టులు ఇట్లు నిరూపితము లగుట ప్రకృతరచనా సముచితముగా నున్న దని భావింప దగును.

దేవ్యా లీలాలలితమధురం లాస్యముల్లాసయంత్యా
యః శృంగారో రహసి పురతః పత్యురావిష్కృతస్తం
వీర్యాన్నృత్తైర్వికటగతిభిర్వ్యంజయన్ కుంజరాస్యః
శంభోర్దేవ్యా విదధదధికం పాతు వో మంజుహాసం

•

లలితమధురముగా లాస్య ముల్లసింపజేయు దేవి పతి యగు మహాదేవుని సమక్షమున రహస్యస్థలమున ఏకాంతమున నే

శృంగారము నావిష్కరింప జేసినదో యారహఃశృంగారమును వికటము లగు గతివిశేషములు కల నృత్యములచే తన సామర్థ్యమున నభివ్యంజనము చేయుచు దేవికి దేవునకు మంజుహాసము నధికముగ సంపాదించు గజాననుడు మనలను (మిమ్ము) రక్షించుగావుత. ఇట్టి శ్లోకమున గజాననస్తుతి యున్నది. గజాననుడు విఘ్నేశ్వరుడు. విఘ్నేశస్తుతి సర్వవిఘ్ననివారక మయినందున దేవీదేవుల స్తుత్యంతరము విఘ్నేశస్తుతి సముచితముగా నున్నది.

నృత్యము నృత్యము అనునవి రెండును లాస్యతాండవ రూపమున ద్వివిధము. సుకుమారముగా నొనరించు నృత్యనృత్యము లకు లాస్య మను వ్యవహారము కలదు. లాస్యము మధుర మని తాండవ ముద్ధత మని వ్యవహారము. దేవి లీలాలలితముగ మధురముగ లాస్య మొనరించుచు దేవుని ఎదుట తన శృంగార రతి భావమును ప్రకటించినది. హృదయావప్తంభముతో నున్న రాగ భావములను స్త్రీలు సుకుమారావయవ విన్యాసములతో లాస్యభంగి సుందరముగ నిరూపింతురు. అట్టి దేవీరహః శృంగారమును దేవీదేవుల యెదుట గజాననుడు వికట గతి విన్యాసములు కల నృత్య విశేషములతో ననుకరించుటచే దేవీదేవులకు మృదుల మయిన మంజుహాసము కలిగిన దని వర్ణించుటచే సుకుమారహాస ముత్పాదించ జేయుటకు వికట గతి విశేషము సమర్థ మగునని సూచితము. గజానను డట్లొనరించు చుండగా దాని చూచు దేవీదేవులకు తమ రతిభావము స్మృతికి వచ్చుటయు తన్నిమిత్రముగా హాస ముదయించినదనియు నిందు సంభావ్యము. నృత్యవిధానములలో “గజాననపిండి” యను నొక విశేషము కలదు. అది యన్యాయకరణాత్మకమై హాస ముత్పాదించ జేయుటకు సమర్థము. ఇందు

చతుర్థపాదమున త్రుతిత మయిన భాగము భావానుసారమున నిరూపిత మయినది.

నృత్త ప్రశంసా

(దేవస్య శంభోర్జగదా) తృతోఽపి

సదాశివాద్యాకృతిభేదయోగే

యత్కృతుకం కారణ మాహు రాస్తా

నృత్తం న తత్కస్య భవేత్సుఖాయ.

నృత్త ప్రశంస

ఈ శ్లోకమున ప్రథమపాదములో పాత మున్నది. ఇందు నృత్తప్రశంస కలదు. స్వ సంవిత్ప్రకాశమాను డగు శివుడు విశ్వ జగద్రూపుడయినను సదాశివాదుల ఆకృతిభేదమును పొందుటలో నొకానొక విశిష్టకృతుకము కలవా డయినాడు. అట్టి ఆ దేవుని కృతుకమే నృత్త మావిర్భవించుటలో కారణ మైన దని యథార్థ వదనులైన ఆపులనుచున్నారు అట్టి ఆ నృత్తము ఎవనికి సుఖము నాపాదింపదు? స్వమహిమ ప్రతిష్ఠితుడైన శివుడు అష్టమూర్తియై జగదాకృతి కలవాడైనాడు సదాశివాది భేదములను పొందినాడు. ఇట్లు బహుభేదప్రభిన్ను డగుటలో శక్తి పరిస్పందమే హేతువు. శక్తి సాహచర్యమున స్పందితుడైన శివుని స్పందవిశేషములన్నియు విశ్వ, విశ్వసృష్టి నిదానములైనవి సిస్పృక్ష కల శివుని నృత్తమహార్థమే సర్వవిశ్వము. శివాది స్తంబ పర్యంతము ముప్పది యాఱు తత్త్వములు కలవు. సదాశివుడు అఖండ మండలాకారుడైన విశ్వరూపుడు. కావుననే సదాశివాద్యాకృతి భేదము లన్నియు పరమశివునకు సంబంధించినవే. ఇందు శివుని నృత్తమే, నృత్త మొనరింప వలె ననెడి కృతుకమే సర్వకారణ మైనదని ఆపుల ఉపదేశ వచనము.

ఈ విశ్వమంతయు శివుని సృష్టకల. అట్టి ఈ సృష్టము సర్వవృత్తులకు స్వాత్మసుఖము సంపాదింప గలదు. అనేకవిధములగు సృష్ట సంప్రదాయములలో సదాశివసంప్రదాయమును కలదని నాట్య విదుల ఆశయము.

(యస్తృష్టం శివయా శివేన చరితం) స్వప్రేయసీభిస్సమం
గోపాలోపి పితామహోపి చ గిరాం దేవ్యా యదభ్యస్యతి
తస్యైతస్య సమస్తలోకనయనానందామృతస్యందినో
సృష్టస్యాద్భుతసంపదో మధురి (మోద్గారః కథం వర్ణ్యతే)

సృష్ట ప్రశంసా పర మయిన ఈ శార్దూలవికీర్ణితములో మొదటి పాదమున చివరి పాదమున కొంతభాగము త్రుటిత మయినది. శివ గోపాల బ్రహ్మదేవులు తాను ప్రేయసీసహితముగా సృష్ట్యాభ్యాస మొనరించినారను భావ మిందు సంగతపరచుట సముచితము. ఏ సృష్టమును శివాదేవితో శివదేవు డాచరించెనో, ఏ సృష్టమును తన ప్రేయసీమణులతో గోపాలదేవు డభ్యసించెనో, ఏ సృష్టమును గిరాం దేవితో పితామహదేవు డభ్యసించెనో అట్టి సమస్తలోక నయనానంద సుధను ప్రసరింప జేయు అద్భుత సంపత్తితో కూడుకొనిన యీ సృష్టమునకు సంబంధించిన మధురి మాతిశయ మెట్లు వర్ణితము కాగలదు?.

ఈ శ్లోకములో సృష్టసంప్రదాయపరంపర నిరూపిత మయినది. పార్వతీ పరమేశ్వరు లాదిప్రవర్తకులు. దాని ననుసరించి లక్ష్మీనారాయణులు పరిపోషము సంపాదించినారు. వాణీ హిరణ్యగర్భులు సృష్టపరిపుష్ట సృష్టమహార్థమును గుర్తించి సర్వవేద గర్భిత మయిన తద్బానమును శాస్త్రీయముగా వెలయించుటకు

నాట్యవేదము నిరూపించినారు. ఇట్టి యీ నృత్తము సర్వజనులకు చాక్షుషయజ్ఞమై నేత్రానంద మాధానించినది. అట్టి దాని నెట్లు వర్ణింపగలము? సంప్రదాయసమాగత మయిన యీ నృత్తమును నాట్యవేదానుసరణమున నిరూపించుటయే యుక్తకార్యము.

కల్పారై రనవాప్తవంద్రకిరణాశ్లేషై రలబ్ధాంబుదై

రలికులై రప్రాప్తపుష్పాసవై :

సామ్యాలపదశామమాని దధతే నేత్రాణి, యేషాం పురః

శశ్వన్నావతరత్యుదారసుషమా నృత్తప్రయోగకృమాః

౬

ఇందును రెండవపాదారంభమున పాతమున్నది. ఉదార శోభానుందరము లయిన నృత్తప్రయోగక్రమములను దర్శింపని వారి నేత్రములు చంద్రకిరణాశ్లేషము లేని కల్పారములతో, అంబుద సంబంధము పొందని నెమలి కన్నులతో, పుష్పాసవము పొందని తుమ్మెదల పిండుతో సామ్యవస్థను పొంద నలసి వచ్చును. చంద్రకిరణ ప్రసారము లేకున్న కలువలకు వికసనము లేదు. మేఘముల సంబంధము లేకున్నచో బల్లిబర్హములకు విస్ఫారము లేదు. పుష్పాస వాస్వాదము లేకున్నచో తుమ్మెదలకు శోభ లేదు. నృత్త దర్శనము లేకున్నచో నారీసర నేత్రములకు సౌందర్యము లేదు. ఈ గ్రంథానుసంధానము లేకున్నచో సహృదయులకు హృదయానందము లే దనియు నిం దభివ్యంగ్య మగును.

ఉద్యద్యావనసౌరభాం మృదుతనుం ప్రస్నిగ్ధగీతస్వనాం

నానాభావ రసాఢ్య లాస్య నిపుణాం బింబాధరాం సర్వకీం

లబ్ధ్వా రాజపురందరస్య సతతం నిర్విష్ట సర్వేంద్రియా

(గృహ్యసంద రసీకృతస్యక) ఇవాస్వాదో వినోదాంతరైః

అతిశయించిన యౌవనశరీరము కలిగిన శరీరసౌకుమార్యము కల ప్రసిద్ధ గీతస్వనము కల నానా భావరస పరిపూర్ణమయిన లాస్యమున నైపుణ్యము కల బింబాధర యయిన సర్తకిని ఆదరించు రాజేంద్రునకు సర్వేంద్రియసంగ్రాహ్యమయిన యానందరసాత్మకునకు ఇతరములయిన వినోదాంతరములచే గలుగు నాస్వాదమేమి కలదు? సర్వసౌందర్యము కల సుందరసర్తకి సావధానముగా నొనరించు నృత్తవిశేషమున గలుగు రసానంద మత్యుత్తమము. ఇతరములగు వినోదము లిట్టివి కావు. రంజనసామర్థ్యము కల సంపన్ను డగు రాజేంద్రుడు సుందర లలనా లాస్యమున సర్వేంద్రియ సంతర్పక మగు రసానంద మనుభవింప గలడు. దీనిలో నృత్తమొనరించు సర్తకి సంపాదింప వలయు విశేషములును సూచితములయినవి. యౌవనము, మృదు వగు దేహము, గీతస్వనము, రసభావపర మగు లాస్యము అనునవి సర్తకిసంపాద్యములగు ఆవశ్యక విశేషములు. ఇట్టి యీ విశేషములలో నాట్యసంపత్తి సూచకములయిన ఆహార్య - ఆంగిక - వాచిక - సాత్త్వికములు నాలుగును సూచితములు. దేశపాలకుడుగా నుండు రాజు విశిష్టసర్తన మొనరింప గలవారి నాస్థానమున నియమింప వలయుటయు నిందు సూచితము కాగలదు. పూర్వశ్లోకములలో వలె నిందును తురీయవాదారంభమున త్రుటి యున్నది. అయినను భావార్థము సంగతమయినది.

నిత్యం నాట్య కలావీలాస కుతుక ప్రాగ్భార విశ్రాణన
 పౌఢాహంకృతి (నా తరంగిత) ముదో ధన్యా ధరిత్రీశ్వరాః
 శృంగారే విరతిం న యాంతి లఘుతాం ధైర్యే వినోదే క్షమం
 మానే గ్లానిమనాదరం వితరణే కీర్తావనాస్థామపి.

ధరిత్రీశ్వరులు నిత్యము నాట్యకళావిలాసమున కౌతుకము కలవారై ఆ నాట్యసంపద అతిశయము లోకమున కందింప వలె నని పూర్ణవిశ్వాసము కలవారై సంపూర్ణానందముతో నుందురు. అట్టి ప్రభువు లందరు ధన్యులు. నిరంతరము నాట్యవిద్యావిశ్రాణనమే వారి వ్రతము. వారు శృంగారమున విరతి పొందరు. ధీరత్వమున లఘుత్వము పొందరు. వినోదమున శ్రమను పొందరు. అభిమానమున గ్లానిని పొందరు. దాతృత్వమున అనాదరమును చూపరు. వారలకు కీర్తితో ననాస్థ లేదు. అట్టి విశేషముల నన్నిటిని సంపాదింప గల నాట్యకళాసంపదను ప్రసరింప జేయుటలో వారత్యంత మాసక్తులు. కళావిలాసము నందు శృంగార మున్నది, ధీరత్వ మున్నది, వినోద మున్నది, మానిత ఉన్నది, వితరణ మున్నది, కీర్తి యున్నది. అన్నియు గలిగిన నాట్యసంపదను లోకమున ప్రసరింప జేయుటకై ధరిత్రీశ్వరు లానక్తు లగుటచే ధన్యులు.

సంసారే భవతి ప్రధానమమితైర్లభ్యం శుభైర్మానుషైః
జన్మాస్మిన్ క్షితిపాలతా నిరవధిః శ్రీరత్య కాంతం వపుః
ఏతస్మిన్ ముఖమింద్రునందరమిహ స్నిగ్ధా విశాలాయతా
దృష్టిస్తాం సఫలీకరోతి రమణీలాస్యవరోకోత్సవః

౯

ఈ విశ్వసంసార మందు శుభంకరము లగు నానామానుష జన్మలచే పొంద దగిన జన్మ అత్యంతము ప్రధాన మైనది. అట్టి మానవజన్మ కల్గినను అందు నిరవధిక మైన క్షితిపాలత్వ ముండుట శుభసంపత్తి. అందును సంపద యుండుట జన్మపరిపాకము. అందును మనోహర మగు శరీర ముండుట పూర్వఫలము. ఇంక నందును ఇందు సుందరముఖముండుట, అందును స్నిగ్ధము విశాలము ఆయత మైన దృష్టి యుండుట శుభసంపత్తి విశేషము. అట్టి యిష్ట విశిష్ట దృష్టిని

రమణీయరమణీ లాస్యావలోకోత్సవము సఫలము చేయును. మానవులు దృష్టి కలవారై నందులకు రమణీ లాస్యావలోక మొనరించుటయే విశిష్టఫలము. నానాప్రాణులలో మానవజన్మ ముఖ్యము. అందు రాజశ్యము ముఖ్యము అందు సంపత్తి ముఖ్యము. నుందర దేహము ముఖ్యము. దేహమున ముఖము ముఖ్యము. అందును దృష్టి సర్వముఖ్యము. అట్టి దృష్టి సాఫల్యమునకు లాస్యదర్శన మావశ్యకము. ఉత్తరోత్తరము సారరూపార్థమున నిరూపించి, లాస్యమే సాఫల్య సంపాదకమని నిరూపించుట ఇందు ప్రధానాంశము.

భగవత్సాద శంకరుడు వివేకచూడామణి గ్రంథములో, నరజన్మదుర్లభ మని, పుంస్త్వము, విప్రత్వము, వైదికధర్మమార్గ పరత్వము, విద్యత్వము ఉత్తరోత్తరము సారరూప మని చెప్పెను. ఇంకను ఇట్లు చెప్పెను, “ఆత్మానాత్మవివేచనము, స్వానుభవము, బ్రాహ్మీస్థితి, ముక్తి శతకోటిజన్మఫణ్యపరిపాకములచే కాని కలుగవు.” అని. అట్లే వీనిలో ముఖ్యముగా రమణీలాస్యము నిర్దేశింప దలచెను గావున దాని ప్రాధాన్యసూచనకై యిట్లు సారరూపార్థమును వివేచిత మొనర్చెను.

క్షితౌ రత్నచ్ఛాయా ఫలనముదకే వీచిలలితం

శిఖిన్యర్చిః ప్రేక్షాః సహజగతి వైచిత్ర్యమనిలే

తటిత్క్రిడా వ్యోమిత్తకృతకసుభగః వచ్చను పరః

ప్రవిష్టో భూతేషు ప్రభవతి హి సృత్తస్య మహిమా

౧౦

సృత్తమహిమ పంచభూతములందును ప్రసరించి యున్నది. భూమిలో రత్న కాంతుల ప్రతిఫలనములో సృత్తమున్నది. జలములో

తరజలలితముగా సృత్త మున్నది. అగ్నిలో జ్వాలాప్రేంఖణ రూపముగా సృత్త మున్నది. వాయువు నందు సహజ గతి విచిత్రతతో సృత్త మున్నది. ఆకాశ మందు విద్యుదుల్లసన రూపముగా సృత్త మున్నది. ఇట్లు పంచభూతము లందును నిరతిశయ స్వరూపమున అకృతకముగా సృత్త ప్రభావము పొసరించి గోచరించు చున్నది. నానావిధము లైన అంగోపాంగముల అభినయ మొనరించు నపుడు పంచభూతముల అనుకరణము ప్రసిద్ధముగా నున్నది. రత్నానుకరణమున తరజ్ఞానుకరణమున, జ్వాలాచూలానుకరణమున గతి సుందర తాస్వరూపమున, విద్యుదున్మేషణతా ప్రకారమున నానాభినయములు ప్రసిద్ధము లైనవి. సర్వభూతాత్మికుడైన శివుడు తన సృత్త మహార్థప్రసారముననే విశ్వవిశ్వమును సృజించినాడు. కాబట్టి సృత్తాతిరిక్తముగా జగమున నే అంశమును లేదు. సర్వ ప్రపంచమును సృత్తప్రశంసాతిశయమును సాక్షాత్కరింప జేయుచున్న దనియే భావము.

ధర్మం దేవా ధరణీపతియో దద్యురర్థం వ్యసన్నాః

తస్వీవర్గః స్పృహయతి కలాప్యోధిభంగీవిధేయః

విద్యర్థోఽప్యో బహువిధ ప్రక్రియా వర్జనాభిః

కీర్తిం తస్మై దధతి వివిధాం యేన సృత్తం వ్యయుక్తం. ౧౧

ఈ శ్లోకమున సృత్తప్రవృత్తి నిదర్శిత మగును. దేవతలనురులు గాజులు కుటుంబులు బ్రహ్మర్షులు అందరు సృత్తమున కాశ్రయముగ నుందురు. వారియందరి వృత్తాంతము నిశిప్రదర్శించును సృత్తనాట్య ప్రదర్శనమున దేవతలు ప్రసన్నులగుదురు. ధర్మమునుగోహింతురు. నాట్యసృత్తములలో నొక్కొకచో ధర్మమున్నది అర్థమున్నది. శమమున్నది. వినోదమున్నది. సర్వమున్నది. సృత్త

మున ప్రసన్నులయిన పృథువు లర్థమిత్తురు ధర్మప్రవృత్తులకు ధర్మమున్నది. అర్థప్రవృత్తుల కర్థమున్నది. కామోప సేవులకు కామమున్నది. సంపన్నులకు విలాస మున్నది కలా ప్రౌఢ భంగీపథేయమయిన వనితావర్గము సృత్త మభిలషించును. కలాలలిత మయిన కామినీ వర్గము కలారమ్యభంగి భావించి విధేయముగ నుండును. విద్వాంసు లిందు వైదుష్యము భావించురు. విద్యద్వోష్ఠీరసికు లందరు బహువిధము లయిన గుణప్రక్రియల వర్ణనములతో సృత్త మాదరింతురు. దీనిచే నబుధులకు విబోధ ముదయించును. ఇట్లు దేవులు భూదేవులు పృథువులు దేవపాలకులు జనపాలకులు వనితలు బహుశృతు లందరు సృత్తవిద్యా పృథుత్తి పృథుక్తి. ప్రసక్తులచే యశోభాజను లగుదురు. ఇట్లుగా నానావస్థాంతరాత్మికము నానాభావోపసంపన్నము నయిన సృత్తము నాట్యము హితోపదేశజననము విశ్రాంతిజననము లోకోపదేశజననము నయినందున సృత్తము ప్రయుక్తమయినది.

ఇట్టి యీ సృత్తమున దేవులు ధర్మ మిత్తురు. ధరణీతులు ధన మిత్తురు. విద్వాంసులు ప్రశంస నిత్తురు. ఈసర్వము భావించి తరుణీలోకము కలాప్రౌఢీ నారాధించును విధేయ మగును. ఈవిధముగా నీ ల్లోక భావార్థము గుర్తించుట సముచితము.

గ్రంథకృత్రవశస్తిః

అభ్యాసాద్భరతోక్తిభంగిషు బహువ్యాఖ్యావతేషు శ్రమాత్
సంపాదాద్గురుసంప్రదాయసుహృదాం శంభోః ప్రసాదాదపి
జ్ఞాత్వా శాస్త్రరహంసి నిర్మితమిదం వ్యక్తం మహార్థాన్వితం
న స్యాత్కస్య హితాయ శాశ్వతయశస్సంరక్షణం లక్షణం

ఈ సృత్తరత్నావలీ గ్రంథనిర్మాణములో ఈన యత్న విశేషమును శ్రీజాయసేనాపతి యిందు నిరూపించుట భావనీయము. మహాద్ధాన్వితముగా నీగ్రంథము నిర్మిత మయినది. వ్యక్తముగా నిట్టిది నిర్మిత మయినది. ఇట్టి యీ గ్రంథ మెవరికి హితము నాపాదింపదు? శాశ్వతముగా యశస్సంరక్షణమే దీని లక్షణము. నాట్యవేదమును సాంప్రదాయికముగా తెలసికొని నిర్మించిన భరత ముని సూక్తి విశేషములందు నిరంతరాభ్యాసము సంపాదించి దీని రచించితిని. భరతోస్తుల లోని యభ్యాసమనగా, నిరంతరానుసంధానము. భరతుడు నిరూపించిన యంగోపాంగాభినయముల ననుకరింపజేసి నిశ్చితార్థము నసందిగ్ధముగా గ్రహించుట. ఇట్టి యభ్యాసమున భారతీయానుభవము కలుగును. అనుక్తములు లోకసంగ్రహ్యములని, ఏవంప్రాయముగా నితరము లభ్యూహ్యములని భరతు డనుటచే నట్టి వానిని సమాలోచన మొనరించి అభ్యాసాను సంధానమున ఈ గ్రంథకర్త యిందు నిబంధించెను. ఇంక నీ గ్రంథమున నానా విధవ్యాఖ్యాప్రాయ గ్రంథముల పరిశ్రమయు హేతువు. వ్యాఖ్యాతలు భిన్నభిన్నభావముల నూచింతురు. వాని సమన్వయమున నొక నిశ్చితభావము గ్రహింప వలసియుండును. ఇట్టి దంతయు శ్రమావహము. అయిన నీ గ్రంథనిర్మాణమున కదియు నావశ్యక మయినది. ఇట్లు నిర్మిత మయిన నీ గ్రంథ మన్యసంవాదము కలది కాకున్నచో నుపాదేయము కాక పోవచ్చును. కాని యిందు సర్వసంవాదమున్నది. గురువుల సంవాదము కలదు. సంప్రదాయ సంవాదము కలదు. సహృదయ మిత్రుల సంవాదమును గలదు గురుసంప్రదాయ సుహృత్సంవాద మని మూలమున సమస్తవచనమున నింక నర్థమభివ్యక్త మగును. గురువులు శాస్త్రోపదేశులు. నాట్యనృతాచార్యులును గురువులు. అట్టివారి సంప్రదాయములు వేరు వేరుగా నుండవు.

ఉన్నను భరతసంప్రదాయము పరిష్కారకముగ నుండనే యున్నది కదా! గురుసన్నిధిలో నృత్తశిక్ష పొందకున్నను సాంప్రదాయికముగా నృత్యోపదేశము లేకున్నను సర్వము గ్రహించి యభినందింపగల యాస్వాదింపగల సహృదయు లుందురు. సహృదయ తర్పణమున్ననే నృత్తము నృత్తమగును. అట్టి సుహృద్గణుల భావసంవాదమును గూడ గ్రహించి యీ గ్రంథము రచించితిని.

వీని యన్నిటికన్న మిన్నయగు విశిష్ట హేతువు కలదు. అది శంభుప్రసాదము. స్వయంభూదేవ ప్రసాదము. అసలు నృత్తదేశికుడు శంభుదేవుడు ఆ శంభువే భరతాదులకు నాట్యప్రీత్యయదాశ. ఆతడే తన గ్రంథసంధాన శక్తి సంధాత. ఇట్లు చతుర్ముఖ మయిన సంవాద చాతురశ్రమున శాస్త్రరహస్యముల నన్నిటిని దెలిసి మహార్థాన్విత మయిన యీ గ్రంథము ఈ నృత్తము నిర్మిత మయిన దనుట వ్యక్తము ఇట్టి గ్రంథము ప్రమాణప్రతిపన్నము. ఈ గ్రంథ సమాలోచన మొనరించు వారీ సంవాద సమన్వయ సరణిని సాక్షాత్కరించు కొన గలరు. వారందరు దీని వలన సముచితహితము పొంద గలరు. ఇది హితోపదేశజననము కదా! ఇట్టి లక్షణ సంపత్తి వలన నిది సర్వులకు సముపాదేయము. శాశ్వతయశస్సంరక్షణము. గ్రంథకర్తకు గ్రంథార్థ సంవాద దాతలకు నిది శాశ్వతముగా యశస్సంరక్షక మగును.

ప్రేక్ష్య ప్రజ్ఞామతిశయవతీం స్వామిభక్తిం చ హర్షాత్
ఆకామరాద్ గణపతిస్సపో జాయనం యం సమర్చ్య
గుడ్డామాత్యే సకలసుమనస్సేవ్యమానే జయంతం
వాచాం పత్యో హరిరివ కలాశ్లాఘనీయం వ్యనైషీత్

ఓరుగల్లు ప్రభువు కాకతీయరాజ్యసంధాత శ్రీగణపతి దేవస్వపాలుడు ఈ గ్రంథకర్త యగు జాయసేనాపతిని ఇంతటి సమర్థునిగా చేసెను. జాయసేనాపతికి సమధికమైన ప్రజ్ఞావైదుష్యము కలదు. నిరతిశయమైన స్వామిభక్తియున్నది. ఇట్లు స్వభావోచితమైన విశేషమును గణపతిదేవప్రభువు చక్కగా సమీక్షించెను. హర్షము పొందెను. కౌమారవయసు నుండి జాయసేనాపతిని చక్కగా అర్చించెను. పోషించెను. ఆ సమయమున సకలసుమనస్సేవ్యమానుడగు గుండామాత్యుడు కలడు. ఆతడు సర్వసమర్థుడై యుండగా జాయసేనాపతిని కలాశ్లాఘనీయునిగా నొనర్చెను. భూలోకమున దేవేంద్రుడు సర్వసమర్థుడైన వాచస్పతి యుండగా ఈమారుడైన జయంతుని కలాశ్లాఘనీయు నొనర్చినట్లే జాయపతిని గణపతిదేవుడు సర్వకళాశ్లాఘనీయునిగా నొనర్చినాడు.

నృత్తరత్నావళి వంటి కళాశ్లాఘనీయ గ్రంథంబు ధానమున రచయిత కూడ కళాశ్లాఘనీయుడు కావలెను. జాయపతి అట్టి వాడయ్యెను. కళాశ్లాఘనీయుడైన ఆ శయనాశ యున్నచోడే అట్టి గ్రంథమావిష్కృత మగును. గణపతిదేవుడు కళాశ్లాఘనీయుడు వాచస్పతి దేవగురువు. సకల దేవసమారాధ్యమానుడైనట్లు కాకతీయరాజ్యమున గుండామాత్యుడు సకలసచేత్యసమారాధ్యుడయ్యెను. తన గణపతిదేవుడు భూలోకప్రభువు. దేవలోకప్రభువు. దేవేంద్రుడు అటు వాచస్పతి కలడు. ఇటు గుండామాత్యుడు కలడు. ఇద్దరును సకలసుమనస్సేవ్యమానులు. దేవేంద్రునకు జయంతుడు కళాశ్లాఘనీయుడైన ఈమారుడు. భూమింద్రునకు జాయసేనాపతి పుత్రకల్పుడు. గణపతిదేవు డాదరింపగా, గుండామాత్యుడు వాచస్పతిగా నుండగా శ్రీ జాయసేనాపతి కళాశ్లాఘనీయుడైనాడు.

జిత్యా శౌర్యేణ పృథ్వీం జలనిధిరశనాం సుస్థిరీకృత్య లోకం
 నద్గతస్యోపభోగే సకుతుకమనసః స్వామినః శాసనేన
 తస్యాభీష్టస్య భాస్వన్మణిముకురనిభం నృత్తలీలాయితస్య
 ప్యాజ్ఞోఽసౌ శాస్త్రమేతద్రచయతి చతురం నృత్తరత్నావలీతి ౧౪

ఇట్లు కళాజ్ఞాఘనీయు డైన గజసాధనికు డైన శ్రీ
 జాయసేనాపతి శ్రీమన్మహారాజాధిరాజ శ్రీగణపతిదేవ మహా
 ప్రభు శాసనము ననుసరించి నృత్తరత్నావలీ అను పేరు గల చతుర
 మగు శాస్త్రము రచనము చేయుచున్నాడు. శ్రీగణపతిదేవుడు
 అసాధారణ మగు తన శౌర్యవిశేషముచే సముద్రరశన యగు
 భూమి నంతయు జయించి లోకమును నిరపాయముగా సుస్థిరముగా
 నొనరించి సంగీతోపభోగానక్తు డయ్యెను. సంగీత మనగా నాట్య
 గీత వాద్యముల సమాహారము. గీతరహితముగా నాట్యనృత్తము
 లుండవు. వాద్యము లేక గీతనృత్తములు శోభింపవు. వాద్య
 కైవల్యము సారస్య మీయదు. కావున గీతనృత్తవాద్యమేళ
 నాత్మక మగు సంగీతమున తదాస్వాదమున తదుపభోగమున
 తదుపయోగమున ప్రభు వాసక్తుడై జాయసేనాపతిని ఆజ్ఞాపించెను.
 ప్రాజ్ఞుడగు జాయపతి నృత్తలీలాయిత మైన గణపతిదేవు నభీష్ట
 మునకు భాస్వన్మణిదర్పణసమాన మైన ఈ శాస్త్రమును రచించెను
 ఇది చతుర మగు శాస్త్రము. గణపతిదేవుని అభీష్టమునకు ఇది
 శుభ్రమణిదర్పణ బింబిత మైన రూపము. ఇట్టి మణిముకురములో ఆ
 గణపతిదేవుని సంగీతాభిలాషము ప్రతిబింబితమై సాక్షాత్క
 రించును. ఇట్టి ఈ గ్రంథమునకు నృత్తరత్నావలీ అని పేరు.

కవీనాం (పండితానాం సుహృదాం) నృత్తకలావిదాం

నృత్త రత్నావలీ రాజ్ఞాం చిత్తకైరవ కౌముదీ

నృత్తకళారహస్యము గుర్తించిన కవులకు పండితులకు సహృదయులకు ప్రభువులకు ఈ నృత్తరత్నావళి చిత్త కైరవ కౌముది కాగలదు. కవులు తమ కావ్యకవితారచనమున నృత్త కలా ధర్మమర్మములు గుర్తించి విశేషముల నిబంధించుట యావశ్యకము. వారీ గ్రంథగత విశిష్ట విషయముల చూచి చిత్తములకు వికసనము సంపాదించ గలరు. ఆ యా రసభావములను నిబంధించు సమయమున ఏ యే అంగప్రత్యంగముల వలనముల వర్తనముల విశేషము లావశ్యకములో వీని వలన గుర్తించి నిబంధింతురు. వారల చిత్తములకు ఇందలి విశేషములు సముల్లాసము సంపాదించగలవు. కైరవములకు కౌముది వికసన మిచ్చినట్లు కవి చిత్తములకీ గ్రంథము విస్ఫారము సంపాదించును. శాస్త్రీయముగా నృత్తకళారహస్యములను గుర్తించిన విద్వాంసు లగు పండితులు స్వరూపవిమర్శ యొనర్చి, లక్ష్యలక్షణముల సమన్వయము సంపాదించి తత్సముచిత మైన చిత్తసముల్లాసము సంపాదించిన ఈ గ్రంథము నభినందింప గలరు. ప్రాచీనాచార్యగ్రంథముల నిరూపితములైన నృత్తవిద్యావిశేషములు ఇం దే విధముగా సంక్షిప్తములైనవో పండితులు గుర్తించి చిత్తసంతోషము సంపాదించ గలరు. అట్లే నృత్తకళాదర్శనాస్వాదములచే రసభావ సంపత్సముల్లాసము సంపాదించు సహృదయులు ఆ యా అభినయములు రసభావాస్వాదమున కెంతగా నుపకరించినవో సహకరించినవో స్వానుభవమున సాక్షాత్కరించు కొన గలరు. ఆ యా వినియోగవిశేషములును యథానుగతముగా నిరూపితములైన వని సంభావించి చిత్తానందము పొంద గలరు. కవులవలె పండితులవలె సహృదయుల వలె నృత్త కళాతత్వజ్ఞులైన రాజేంద్రులు కవి పండిత సహృదయులు స్వాను

భవమున నాత్మాత్కారించుకొన్న సంవిదుల్లాసము కన్న సమధి
కముగా న్వాత్మసంతుష్టులు కాగలరు. ఇట్లే సృత్తరత్నావళి
గ్రంథము ఆ యా విశిష్టు లందరకు చిత్తైకైవ కౌముది యగును.

ఆగత్య బ్రహ్మలోకాదిహ భరతమునిః శాస్త్రమేతన్మదీయం
దృష్ట్వా భూయః కృతాదౌ ప్రసృమరపులకవ్యజౌతాస్తః పృమోదః
ఆశ్చర్యం పశ్యతేదం కథమధిగతవానాశయం మే సమగ్రం
స శ్రీమాన్ జాయసేనాపతిరితి నియతం పక్ష్యతేఽగ్రే ముసీనామ్ ౧౬

భరతముని నాట్యవేదనిర్మాత. బ్రహ్మలోకమునం
దున్నాడు. బ్రహ్మసన్నిధిలో నాట్యవేదమును గుర్తించెను గావున
తత్సన్నిధానమున తద్విశేషములను సమీక్ష యొనరించు చుండును.
నా ఈ గ్రంథవిశేషము విని యుండును. నా యీ శాస్త్రము
సమీక్ష చేసి యుండును. బ్రహ్మలోక మందున్న భరతుడు
బ్రహ్మసూచనమున బయలు వెడలి భూలోకమునకు వచ్చి నా యీ
శాస్త్రమును సమగ్రముగా సంభావించి బాగుగా ప్రసరించిన తన
దేహము నందలి పులకలచే సంతఃప్రమోదము సభివ్యక్తనమొన
రించు వాడై మునుల సమక్షము నందు అవశ్యముగా పలుక గలడు.
ఈ కలియుగమున ఈ నా గ్రంథము ఆవిష్కృత మగుచున్నది.
ఇచట నిప్పటి వారు ఎట్లేని గుర్తింతురు. కలియుగము వారు
గుర్తించురీతికిని కృతయుగము వారు గుర్తించు రీతికిని చాల
వ్యత్యయ ముండును. ఈ కలి పోగా కృతము వచ్చును గదా! ఆ
రాబోవు కృతయుగములో మును లందరు భరతుని చేరి నా యీ
సృత్తరత్నావళిపై భరతభావమును తెలిసికొన గోరుదురు. అప్పుడు
భరతు డవశ్యముగా నిట్లు చెప్పను. “శ్రీమాన్ జాయసేనాపతి

నా ఆశయమును సమగ్రముగా గుర్తించినాడు. ఆత డెట్లు గుర్తించినాడో యిది ఆశ్చర్యముగా నున్నది. చూడడు! మీ కందరకు నా భావము విశదమే కదా! నా భావమే సంపూర్ణాకారమున నిందున్నది.” అని ఆత డనితీరును.

శ్రీ జాయ సేనాపతి స్వగ్రంథరచనమున స్వసంతృప్తుడై భరణ నాట్యవేద నిరూపితార్థమునే తాను నిరూపించిన ట్లాత్మవిశ్వాసము పొంది యిట్లే శ్లోకము రచించినాడు. ఇందు గూఢముగా నియము నున్నది. భరతుడు ఇట్టి శాస్త్రమున ఆదిప్రవక్త. ఆతని భావము వ్యాఖ్యాతలు సరిగా గ్రహించి యుందురా? శార్వదేవుడు కల్లినాథుడు, సోమేశ్వరుడు సాయణుడు మొదలగు వారై భరణభావమును గుర్తించి యుందురా! నేను భరతునిభావము సరిగా గుర్తించితిని. ఇట్లు నే ననుటయే కాదు. నా సమసమయము వారు ఇట్లు గుర్తింపక పోవచ్చును. ఇట్లే కలికాలము వాదును ఇట్లే గుర్తింపక పోవచ్చును. కాని కలిగతింపగా సత్యయుగ మన్న కృతయుగము రాగా భరతుడు నాట్యవిదులగు మునులకు నా గ్రంథ దర్శనమున స్వసంతృప్తుడై యిట్లు చెప్పితీరును. నా యీ గ్రంథము భరత గ్రంథ సంవాదము కలది అనుటయే సారాశ్రమైనను ఇట్లే వక్రొక్తి రమ్యముగా నిరూపించుట జాయ సేనాపతి స్వస్వంద సు దర మైన రీతి.

మమ వాఙ్మర్తకి నూనం వర్ణకాఙ్కర్మనోహరైః

కరోతి శాస్త్రరజ్జేఽస్మిన్ లక్ష్మసృత్తమతిస్ఫుటమ్

౧౭

నా వాక్కు అనేడు నర్తకి మనోహరము లగు వర్ణకాంగము లతో నున్నదై యీ శాస్త్రమనెడు రంగమున నతిస్ఫుటముగా లక్ష్మసృత్త మొనరించును. ఇందు రూపకాలంకార మర్వాదాను

సారమున నిరూపిత మయిన యంశమున ప్రకృతార్థ మప్రకృతార్థము గోచరించును. అందు ప్రకృతార్థ మిట్లు భావింప దగియున్నది. నా నాక్కు మనోహరము లగు వర్ణముల సంకలనమున నున్నదై యీ నృత్త శాస్త్రమున నతిస్ఫుటముగా లక్షణము నిరూపించును. అప్రకృతార్థ మీ విధమున స్వీకార్యము సర్తకి మనోహరములగు సంగములతో నున్నదై రంగమున నతిస్ఫుటముగా నృత్త మొనరించును. అతిస్ఫుటముగా నృత్త మొనరించు సర్తకి శాస్త్రీయముగా సర్వ నృత్తములను గురు సవిధమున శాస్త్రీయముగా శిక్షణమున నభ్యసించి యుండుట యావశ్యకము. ఆమె సర్వావయవములు మనోహరముగా నుండుటయు నావశ్యకము. ఇట్టి యావశ్యకములను భాషింపగా రచయిత విశేషములును గోచరించును. లక్షణము నిరూపించు నాతడు శాస్త్రవిదులయిన గురువుల సమీపమున సాంప్రదాయముగా తత్తద్విశేషములను గ్రహింప వలెను. సమర్థములయిన వర్ణపదముల సన్నివేశముతో నత్యంతము స్ఫుటముగా నిరూపింప వలెను. అట్టి సామర్థ్యమంతయు జాయపతి కున్నదనుట స్పష్టము.

నృత్త కాలః

త్యాగోద్వాహ మహాభిషేక సగరీ వేశ్మ ప్రవేశోదక

క్రీడాసు ప్రియసంగమ వ్రత మహాదానాత్మజోత్పత్తిషు

యాత్రా పర్వ పరీక్షణోత్సవ జయానందప్రతిష్ఠేహిత

ప్రాప్తిష్వభ్యుదయాయ నృత్తముచితం స్యాద్దేవపూజాదిషు.

౧౮

నృత్త మొనరించుటకు విహితము లయిన సమయముల సంకేత మిందున్నది. కతిపయ యుక్తసమయము లందే నృత్త మాచరింపవలెను. నిషిద్ధసమయము లందు నృత్త మాచరింపరాదు

త్యాగము వివాహము మహాభిషేకము నగర ప్రవేశము భవన ప్రవేశము జలక్రీడ ప్రియసంగమము వ్రతిము మహాదానము పుత్రోత్పత్తి యాత్రాసమయము పర్వదినము పరీక్షణము ఉత్సవము విజయసమయము ఆనందసమయము ప్రతిష్ఠా సమయము ఇష్టప్రాప్తి దేవపూజ మొదలగు సమయములలో సముచిత మయిన నృత్త ప్రయోగ మభ్యుదయ సంపాదక మగును. ఇంక నిట్టి సమయ విశేషముల నాచిత్యాను సారమున గుర్తించి నృత్త ప్రయోగ మొనరింప వలెను.

నాట్యవతారః

పూర్వరంగప్రయోజ్యత్వాన్నృత్తం నాట్యోపకారకం
తతో నాట్యస్య వజ్జామి సంక్షేపాదిహ లక్షణం
వైవస్వతేఽంతరే హ్యస్మిన్ పురా త్రేతాయుగే కిల
లోకేఽస్మిన్నరిషద్వర్గనిఘ్నే సుఖితదుఃఖితే
పురందరముఖా దేవాః పప్రచ్ఛుః కమలాసనం
దృశ్యం శ్రవ్యం చ సర్వేషా మిచ్ఛామః క్రిడనీయకం
ఇతి విజ్ఞాపితో దేవైర్భావయన్ సార్వవర్ణికం
వేదేభ్యస్సారమాదాయ నాట్యవేదం సనర్జ సః
పశ్యన్నథ మనుష్యాదాం చాతురీమాంగికాదిషు
శిక్షయామాస చ మునిం భరతం మాససాత్మజం
తేన చాధ్యాపితాః పుత్రాః శాండిల్యప్రముఖాః శతం
తైస్సార్థమప్సరోభిశ్చ శక్యధ్వజమహాదిషు
నాట్యవేదప్రయోగోఽయం మునినా సంప్రవర్తితః

నాట్యవతారము

భరతముని నాట్యవేదములో నిరూపించిన నాట్యవతార కథాభాగమును జాయసేనాపతి ఈ నృత్తరత్నావళిలో ఇట్లు నిరూ

పించు చున్నాడు. పూర్వరంగమున ప్రయోగింప దగినది కావున స్మృత్యము నాట్యమున నుపకరించును. కావున నిచట నాట్యమునకు సంబంధించిన లక్షణమును సంక్షేపముగా నిరూపింతును. నాట్యము నకు సంబంధించిన విస్తృతలక్షణము నాట్యవేదము నందే కలదు. దాని నిందు సంగ్రహముగా నిరూపింతును.

పూర్వము వైవస్వత మన్వంతరమున త్రేతాయుగము నందు ఈ లోకము కామ క్రోధ లోభ మోహ మద మాత్సర్యము లనెడు అరిష్టద్వర్గ మునకు లో నయినది. సామాన్యముగా లోకు లందరు కామలోభాది దూషితు లయినారు. సుఖత దుఃఖతు లైనారు. గామ్యధర్మమున ప్రవర్తించినారు. సాంప్రదాయిక ధర్మములను విడనాడినారు. తాత్కాలికములు ఆపత్కాలికములు నయిన ధర్మములనె అనుసరించు వారయినారు. ఆ సమయమున దేవేంద్రాది దేవతలు లోకసంగ్రహోపాయ మాలోచించు వారై కమలాసను డగు బ్రహ్మదేవు సమీపమున కేగి సర్వము విజ్ఞాపనము చేసిరి. ఈవిధముగా నడిగిరి. బ్రహ్మన్! సర్వజనులకు దృశ్యము శ్రవ్యము నయిన క్రీడనీయకమును మే మభిలషించు చున్నాము. అట్టి క్రీడనీయకమును నాట్యప్రయోగమును మాకు ప్రసాదింపుడు. ఇది దేవేంద్రాదుల కాంక్ష. కృతయుగము సత్త్వ ప్రధానము కావున జనులు ధర్మపరాయణు లగుదురు. త్రేతాయుగ మున జనులు రాజులు. దుఃఖము పోవలె నని సుఖము కావలె నని కోరుదురు. కృతయుగమున క్రీడనీయ కాభిలాష ముండదు. వారు ఏకాంతసుఖతులు. ఏకాంతదుఃఖతులకును క్రీడనీయ కాభిలాష ముండదు. త్రేతలో జనులు సుఖతులు దుఃఖతులు నగుదురు. అట్టి వారికే క్రీడనీయ కాభిలాషము. ఇట్టి క్రీడనీయకము దృశ్యము

శ్రవ్యము కావలెను. దృశ్య మనుట హృద్య మని శ్రవ్య మనుట
వ్యుత్పత్తిప్రకార మని భావము. ఇట్లు ప్రీతిప్రదము వ్యుత్పత్తిప్రదము
నగుచో జనులు ధర్మానక్తు లగుదురు. నాకలోకమునకు రాక
పోకలు కావింప గలుగుదురు. దైవమానుషసర్గములు పరస్పరోప
కారముతో నుండునవి కాగలవు. కాన నిదికావలెనని యింద్రుని
కాంక్ష.

ఇట్లు విజ్ఞాపితమైన బ్రహ్మ వేదముల నుండి సారముగ
సంగ్రహించి సర్వవర్ణముల వారికిని ఉపయోగించు నాట్యవేదమును
నిర్మించెను. నాట్యవేదమున పార్యము కలదు. గీతము కలదు. అభి
నయములు కలవు రసములు కలవు. వీనిని ఋక్సామయజుర
ధర్వణముల నుండి సంగ్రహించెను. సార్వవర్ణికముగ నాట్యవేదము
నిర్మించెను. సర్వశాస్త్రముగ నిర్మించెను. వేదోపవేదములతో
సంబంధ ముండునట్లు నాట్యవేదము నిర్మించెను. వేదవ్యవహార
మందర కందదు. ఈ నాట్యవేద మందర కందును. సుకుమార
మతులకును ఇది వ్యుత్పత్తి ప్రదము లోక వేదజ్ఞుడగు బ్రహ్మ సర్వ
శాస్త్రముయిన నాట్యవేదము నిర్మించెను. ఇట్లు నిర్మించి తన
మానసపు త్తుడయిన భరతమునిని చూచి నాట్యవేదము బోధించెను.
భరతునకు శాండిల్యాదులు వందమంది పుత్రులు కలరు. మనుష్యులకే
ఆంగికాద్యభినయము లందు చాతుర్య మున్న దని బ్రహ్మగుర్తించెను.
నటులు కావలసిన వారు గ్రహించిన దానిని ధారణ మొనర్ప గల
వారు కావలెను ఉహోపోహ సమర్థులు కావలెను. సభలలో భయ
పడని వారు కావలెను తగిన దేహసౌష్ఠ్యము కలవారు కావలెను.
గ్రహణమున ధారణమున జ్ఞానమున ప్రయోగమున శక్తి కలవారు
కావలెను. దేవతల కిట్టి శక్తిలేదు. నాట్యకర్మలో దేవతలకు

యోగ్యతలేను. వా రెట్లనుసరింతురు? అట్టి శక్తి యోగ్యత కల వారు మానవులె. ఇట్లే దేవేంద్రుడును భావించెను. బ్రహ్మ భరతు నకు నాట్యవేద ముపదేశించెను. భరతుడు తన సుత్రశతమునకు నాట్యవేద మధ్యాపనము చేసెను. ప్రయోగము నేర్చెను.

శాండిల్యాది పుత్రు లందరు భరతశిష్యులై సర్వము గుర్తించిరి. అందరు ప్రయోగపరు లయినారు. తమ యోగ్యతకు తగిన విభాగము ననుసరించి ప్రయోగానకు లయినారు. భారతి సాత్త్వితి ఆ రభటి అను మూడు వృత్తులను అనుసరించి మొదటభరతుడు శిష్యులచే నాట్యము ప్రయోగింప జేసినాడు. భారత్యాది వృత్తులతో కైశికీ వృత్తిని గూడ కూర్చు నలెనని బ్రహ్మ సూచించెను. కైశికీ ప్రయోగ మునకు స్త్రీలు కావలెను. బ్రహ్మ మంజుకేశి మొదలగు ఇరువది నలుగురు అప్సరఃకన్యలను సృజించి భరతున కిచ్చెను. వా రందరు నాట్యాలంకారచతురలు. లీలావిలాసాదులు కలవారు. శోభా కాంతులు కూడిన వారు. ఇట్టి వారలె ప్రయోగార్హులు మునికన్యక లిందు తగరు. మంజుకేశి మొదలగు అప్సరః కన్యలను భరతుడు స్వీకరించి యథోచితముగ శిక్షణ మిచ్చి కైశికీ వృత్తిని కూడప్రయో గించెను. ఇంద్రధ్వజోత్సవము మొదలగు సమయములలో ప్రయో గించెను. ఇట్లు భరతుడు నాట్యవేద ప్రయోగమును పరిపరిచి జేసెను.

దేవేంద్రుని పతాకోత్సవ సమయమున విజయోత్సవ సమయమున భరతుడు బ్రహ్మ సూచనానుసారము నాట్యప్రయోగ మొనరింప జేసెను. ఆ ప్రయోగమున “దైత్యులు సురనిర్జితులు” అగుట యున్నదని దైత్యులు ఖోభము పొందిరి. అదృశ్యరూపులై విఘ్నము లాపాదించిరి. నటించు వారలకు వాళ్చేష్టా స్మృతి స్తంభము కలిగినది. దేవేంద్రు డది గుర్తించి తన ధ్వజము పటి

దైత్యదేహములు జర్జరము లగు నట్లు చేసెను. అది జర్జరప్రయోగము. జర్జరము నాట్యప్రయోగరక్షకము. బ్రహ్మ సామప్రయోగమున దైత్యులను శాంతింప జేసెను. బ్రహ్మ సూచనానుసారమున విశ్వకర్మ నాట్యగ్రహము నిర్మించెను. నాట్యవేద ప్రయోగమిట్లు సంప్రదత్త మయినది.

నాట్యలక్షణం.

లోకస్వ చస్వభావో యః సుఖదుఃఖ విమిశ్రితః
నాట్యం తస్మానుకరణం చతుర్థాభినయాత్మకం ౧౫
స్పందనార్దతయా ధాతోః నటేః సాత్త్వికపూరితం
రసాశ్రయం చ తదేయం వాక్యార్థాభినయాత్మకం
అభి పూర్వాత్ జీఞో ధాతోరచి కర్తరి యోజితే
ప్రయోగమాభిముఖ్యం యత్ నయత్యభినయస్తతః
శాఖయాంగైరుపాంగైశ్చ ప్రయోగేణ విభావయన్ ౨౦
అర్థానృహవిధాన్ ప్రాపయన్నేవాభినయో మతః

నాట్యలక్షణము.

ఈ శ్లోకములలో నాట్యలక్షణము, నాట్య శబ్దనిష్పత్తి అభినయ శబ్దనిష్పత్తి అభినయ లక్షణము నిరూపిత మగును. లోకస్వభావ మంతయు సుఖదుఃఖములతో విమిశ్రితమై యుండును. అట్టి లోకస్వభావమునకు నాట్య మనుకరణము. ఉత్తమ మధ్యమాధమ మానవుల కర్మసంశ్రయముగా నుండి నాట్యము హితోపదేశ జననముగా నుండును. శ్రమార్తి శోకార్తులకు విశ్రాంతిజననము గా నుండును. సుఖదుఃఖానుగత మయిన లోకస్వభావ మంతయు ఆంగికాద్యభినయ సమేతమై నాట్య మను పేరు గల దగును. ఇట్లభినయాత్మక మగు నాట్యము నాల్గు విధములు. సుఖము దుఃఖము నాట్యమున లోకవిలక్షణముగ నుండును. సర్వసాధారణముగా భాసించును. విచిత్రసుఖరూపమున నుండును.

నా ట్యూ ప ద వ్యు త్ప త్తి.

“నట-అవస్సందనే” అని అవస్సందనార్థమున నట ధాతువు కలదు. ఆ ధాతువునుండి నాట్యపదము వ్యుత్పన్న మయినది. అవస్సందన మనుట కించిచ్చలన మని యర్థము. కాన సాత్త్వికాభి నయము లధికముగా నుండు నని గోచరించును. నాట్య మొనరించు వారు నటు లగుదురు. నాట్యము రసాశ్రయము. వాక్యార్థాభి నయాత్మకము. వాక్యార్థము పదార్థముల సముదాయరూపము. విభా వాదుల సమ్మేలనమున గలుగునది రసము. నృత్యము పదార్థాభి నయాత్మక మని భావాశ్రయ మని నృత్య మొనరించు వారలకు నర్తకు లని వ్యవహార ప్రసిద్ధి. విభావాదులు పదార్థ స్థానీయములు రసము వాక్యార్థ స్థానీయము. ఇందు సాత్త్వికాభి నయ బాహు ల్యము కల నాట్య ముండును. భావమున ఆంగికాభి నయ బాహు ల్యము కల నృత్య ముండును. నాట్యనృత్యముల కన్న వేరుగా నృత్యము కలదు. నృత్యము తాలలయాశ్రయము. ఈ చెప్పిన విధ మంతయు దశరూపకానుసారి. ఇందలి విశేషము లుత్తర గ్రంథమున విశదీకృతము లగును. నాట్యము సాత్త్వికాభి నయము ఆంగికాభి నయము వాచికాభి నయము ఆహార్యాభి నయము అను చతు ర్విధాభి నయములతో నుండును. అంతటను అభి నయ మున్నది. అభి నయ మన నేమో నిరూపింప వలసి యున్నది.

అ భి న య శబ్ద ని ష్ప త్తి.

అభి పూర్వక మయిన “అభి” ధాతువునకు కర్తృరూ పార్థమున అచ్ ప్రత్యయము కూర్పగా “అభినయ” పదము నిష్పన్న మగును. “ప్రయోగం ఆభిముఖ్యం నయతి- అభినయః” నాట్య

ప్రయోగమును అభిముఖముగా నుండు నట్లు చేయునది గావున “అభినయము” అనుట యుక్త మని అభినయపద వ్యుత్పత్తి నలన లభించు నట్టి యర్థము. సాత్త్వికాదులలో సంతట “అభినయము అభినయము” అని యన నేల? అభినయ పద వాచ్య మేమి? అది దేని నందించును? దేనిని పొందించును? ఆ పద ప్రవృత్తి నిమిత్త మేమి? ఇట్లభినయ విషయమున ప్రశ్న లుదయించును. వీనికి సమాధానముగా నిది సంభావనీయము. నాట్యవేదమున “అభినయ విషయమున నిట్లున్నది. “అభిపూర్వస్తుణీఞ్ ధాతురాభిమూఖ్యార్థ నిర్ణయే యస్మాత్పదార్థాన్నయతి తస్మాదభినయః స్మృతః” అభిపూర్వక మగు ణీఞ్ ధాతువున కాభిమూఖ్యార్థనిర్ణయమున అచ్ ప్రత్యయము రాగా “అభినయ” పదము నిష్పన్న మయినది. అభినయము పదార్థాత్మకము లయిన యర్థములను తద్గతము లయిన భావములను సహృదయుల సమాస్వాదమున కిందించును. సహృదయుల హృదయములు అభినయాకృష్టము లగును. ఆ హృదయములు భావముల నాస్వాదించు నవి యగును. పదార్థాత్మకములుగా నున్న భావములు సహృదయాస్వాద్యములై రస ముల్లసింపజేయ గలవు. ఇంతటి ప్రక్రియను సంపాదించుటకు అభినయములు సమర్థము లగును.

అభినయ పద భావమును వేరొక విధమున గూడ భావింప వలెను. శాఖాంగోపాంగ సంయుక్త మయిన అభినయము ప్రయోగమున నానార్థములను సవిశేషముగా భావింప జేయును. బహు విధము లగు నర్థముల నధిగమింప జేయును. విభావింప జేయునది నానార్థములను పొందించునది కావున అభినయ మనుట సమ్మతము. అభినయమున శాఖ అంగము ఉపాంగము అను పిశేషములు కలవు.

అట్టి శాఖాంగోపాంగములతో కూడుకొనిన యభినయము సౌష్ఠవము కల దగును. చక్కగా ప్రయోగమున ప్రసరించినదై నానార్థములను భావింప జేయ గలదు. మహార్థ మొకటి యున్నను అవాంతరములను భావింప జేయునది యగును. అభినయము పదార్థస్థానీయము లగు భావములను భావింప జేయునదై వాక్యార్థస్థానీయ మగు రసమును భావింప జేయగలదు. ఈ యభినయమున అంగములుగా ఉపాంగములుగా జెప్ప దగినవి యనేకములు కలవు.

అ భి న య భే దా :

ఆంగికో వాచికాహార్యే సాత్త్వికశ్చేత్యసౌ పునః

చతుర్థా కలితో యత్య సర్వం నాట్యం ప్రతిష్ఠితం.

౨౩

అ భి న య భే ద ము లు.

ఆంగికాభినయము వాచికాభినయము ఆహార్యాభినయము సాత్త్వికాభినయము అని అభినయము నాలుగు విధములు. ఈ యభినయ చతుష్టయము నందు సర్వనాట్యము ప్రతిష్ఠితమై యున్నది. భేద బాహుల్యము నాట్యమున సంగతమై యున్నది. నాట్యము సముదాయరూపము. నానాభేదము లిందుండును. అయినను స్వస్వరూపమున ప్రతిష్ఠితమై యుండును. ఆగంతకములుగా వచ్చి కలియు వానికి నాట్యము స్వాత్మరూప మియ గలదు. అప్పుడు భేదములలో నుండు నవి యట్లే యుండవు. అన్నియు నాట్యమున నాట్యాయితములై సుప్రతిష్ఠితము లగును.

ఆం గి కా భి న య :

తత్రాంగికో భవేత్ అంగై ర్ని ర్వృత్తః, స పునప్రిథా

శారీరో ముఖసంజాతశ్చేష్టయా చ వినిర్మితః

శాఖయాంగై రుపాంగై శ్చరచితః పరికల్పితః

శారీరస్త్రముఖజః కేవలపాంగ నిర్మితః
 చేష్టాకృతస్తు చేష్టాభిః స్థానాసనగతాదిభిః
 శాఖాంకురశ్చ సృష్టం చ ప్రధానం తేష్వనుక్రమాత్
 శాఖ్యాస్యా సృష్ట హస్తానాం వైచిత్ర్యాత్మ వివర్తనా 30
 అంకురస్సూచనారూపో భూత వాక్యైక గోచరః
 భవిష్యద్వాక్యవిషయః స తు సూచేతి కథ్యతే
 సృష్టం నాతోచ్యతే పశ్యా త్రపంచేనాభిధాన్యతే

ఆం గి కా భి న య ల క్షణ ము.

అంగములచే నిర్వర్తితమగు అభినయ మాంగికాభినయ మగును. ఆయాంగికాభినయము త్రివిధము. శారీరము, ముఖము, చేష్టాకృతము. శరీరమున గలుగునది శారీరము. ముఖమున గలుగునది ముఖము. చేష్టచే నిర్మిత మగునది చేష్టాకృతము. వీనిలో శారీర మనునది శాఖ. అంగములు ఉపాంగములు ప్రత్యంగములు అను వానిచే ప్రదర్శిత మగును. ముఖజాభినయము కేవల ముపాంగములచే నిర్మిత మగును. చేష్టాకృతమను మూడవ అభినయము స్థానాసన గతాదులచే నిర్మితమై భాసించును. ప్రధాన భేదము అంగములు. అంగముల యంగము లుపాంగములు. శారీర ముఖజ చేష్టాకృతములు మూడును శాఖాంగోపాంగ సంయుతములై భాసించుటను అభినయ భావుకులు దర్శించిరి. ఇందు శాఖాంగోపాంగములు శారీర ముఖజ చేష్టాకృతములకు వేరు వేరుగా సమన్వయము పొందుట నిరూపిత మయినది.

ఈ యాంగికాభినయమునకు సంబంధించి మూడంశములున్నవి. అవి నాట్యవస్తువులని ప్రసిద్ధి కలవి. శాఖ, అంకురము, సృష్టము అను మూడును ఇందు ప్రధానములు. వీనిలో శాఖ యనునది సృష్ట హస్తములకు సంబంధించిన విచిత్ర వర్తనము.

“ఆంగికస్తు భవేచ్ఛాఘా” ఆంగికము శాఖ యగునని భరత సూచనము. నృత్యమునకు సంబంధించిన నానావిధము లగు హస్త విశేషములను విచిత్ర విధానమున వర్తింప జేయుట శాఖ యని గుర్తింపదగును. అంకురమును రెండవది సూచనా రూపము. ఈ సూచనము భూతకాలమునకు సంబంధించిన వాక్యము లందు ముఖ్యముగా గోచరించును. ఇట్లే భవిష్యద్వాక్య విషయమునగును. “భూత వాక్యైక గోచరః భవిష్యద్వాక్య విషయః” అను రెండును సూచాస్వరూప నిరూపకములు. మూడవది యయిన నృత్యము నీప్రసంగమున నిరూపించుట లేదు. ఉత్తరగ్రంథమున నది విస్తృతముగా నిరూపితము కాగలను.

వాచికాభినయః.

వాగాత్మా వాచికో ద్వేధా సంస్కృత ప్రాకృతాశ్రయః

నామాఖ్యాతాదిభి ర్భేదైః అయం విస్తర మశ్నుతే

31

వాచికాభినయము.

వాచికాభినయము వాగాత్మకము. అది రెండు విధములు. సంస్కృతాశ్రయము ప్రాకృతాశ్రయము నని. ఈ వాచికాభినయము నామా ఖ్యాతాది భేదములచే విస్తరము పొందును. వాచికాభినయము నందలి పాత్యము సంస్కృత ప్రాకృతాత్మకముగా రెండు విధములు. వాచికాభినయమునకు సంబంధించిన భేదములు నాట్యానుష్ఠానకములు. వాచికము ఆంగికమునకు విషయ సమర్పకము. కావున ప్రాణ కల్పము వాచికాభినయము, వాగభినయము. “వాగేవాభినయః” వాక్కే యభినయము. “వాచియత్నస్తు కర్తవ్యః” వాక్కునందు యత్న మొనరింప వలెను. ఇది నాట్యమునకు తనవు. ఆంగికా హార్య సాత్త్వికములు వాక్యార్థమునె సూచించును. “వాగ్ని సర్వస్య కారణం వాగేన విశ్వాభువనాని.”

సంస్కృతాశ్రయ మయిన వాచికము ఛందోవృత్త లక్షణాది రూపముగా నున్నది. సంస్కృత పాఠ్యము శాస్త్ర ప్రసిద్ధము, ప్రాకృత పాఠ్యము తద్విపరీతము. సంస్కృతాశ్రయ మయిన వాచికమున నామఘ్యాతాది భేదములు కలవు.

నామము — ఆఖ్యాతము — నిపాతము — ఉపసర్గము

తద్ధితము — సమాసము — సంధి — విభక్తి.

ఈ యెనిమిది నామాది నిర్వర్త్యములు. సంధిపిభక్తిసియుక్తములు. వీనిని అభినవభారతి యన్యవిధమున నిరూపించినది.

ఆగమము — నామము — ఆఖ్యాతము — ఉపసర్గము — తద్ధితము

నిపాతము — సంధి — వచనము — విభక్తి — ఉపగ్రహము.

ఈ దశకము వాచికాభినయము నిర్వర్త్యుల జేయ గలదు. ప్రాకృతవాచికమున నామ భాగాదు లన్నియు శాస్త్రవిహితముల కన్న విపరీత రూపములు. ఈ స్వవిధ వాచికము చాతుర్వర్ణ్యసమాశ్రయముగా నుండును. ఆంధ్రద్రవిడాది దేశములందును భాషా సంస్కారము సముచితముగా నుండునేని తత్తద్విచ్ఛాచసారముగ ప్రయోక్తలు ఆ యా దేశభాషల నుపయోగింప నచ్చును. సంస్కృతాపభ్రంశమునకు భాష యని, భాషాపభ్రంశమునకు విభాష యని సంకేతము కలదు. భాషాభేద సంకేతము లన్నియు నిదర్శనార్థము నిరూపితములు. కావున పైశాచ్యాది భాషలను గూడ నిబంధింప వచ్చు నని కొందరి భావము. మాగధి, ఆనంతి, ప్రాచ్య, శౌరసేని, అర్ధమాగధి, బాహ్లిక, శకార, ఆభీర, చండాలు, శబర ద్రవిడ, ఆంధ్ర దేశజ భాషలు కూడ విభాషా సంకేతమున వ్యవహరింప దగినవె. ఇట్లనేకవిధముల వాచికాభినయము విస్తృతమయినది. ఇట్టి విశేషములను నాట్యవేదమున గుర్తింప వచ్చును.

ఆహార్యాభినయః

నైపథ్యస్య విధానం స్యాదాహార్యః స చతుర్విధః

పుస్తభూషాంగ రచనా సజీవః పరికల్పితః

తత్య శైలవిమానాది నాట్యే యద్యత్ప్రదృశ్యతే

తత్తత్పుస్త ఇతి జ్ఞేయః స చ త్రైధా విధీయతే

ఆదిమః సంధిమస్తత్య మధ్యమో వ్యాజిమః స్మృతః

౪౦

అంతిమ శ్చేష్టిమస్తేషాం క్రమాల్లక్షణ ముచ్యతే

ఆహార్యాభినయము.

నైపథ్యవిధానమునకు ఆహార్య మని పేరు. అది నాలుగు విధములు. పుస్తము, అలంకారము, అంగరచన, సజీవము (సంజీవము) అని నాట్యమున నిరూపితము లగు శైల యాన విమానాదులు “పుస్తము” అను సంకేతము కల నగుచున్నవి. పుస్తనైపథ్య మను నిది మూడు విధముల నున్నది. సంధిమము, వ్యాజిమము, వేష్టిమము (చేష్టిమము) అని. మొదటిది సంధిమము, మధ్యమము. వ్యాజిమము, అంతిమము వేష్టిమము.

నాట్యశుభము నాట్యసిద్ధి సభిలషించు వారు ఆహార్యమున యత్న మొనరింప నలెను. ఆహార్యమునకు ప్రాధాన్య మున్నది. ఇది సర్వోపజీవ్యము. “ప్రయోగః సర్వోయ మాహార్యాభినయే స్థితః” నాట్యప్రయోగ మంతయు ఆహార్యాభినయమున కూడి యున్నదని నాట్యవేదము, సర్వము ఆహార్యాధీనము. నైపథ్యసాధనము సంగతముగా నున్నప్పు డీశిరము లయశ్శముగా సభివ్యక్తి పొంద గలవు. ఆహార్యము సమస్తాభినయచిత్రమునకు భిత్తి యంటిది. కావుననే యిందు ప్రయత్న మావశ్యకము ఇక సంధిగూడుల స్వరూపము నిరూపితము కాగలగు.

పుస్తాదిభేదాః

కిలింజచర్మ వస్త్రాద్య సంధానాః తత్ర సంధిమః
 సూత్రాకర్షాదిభిర్యజైర్నిర్వృత్తం వ్యాజిమం విదుః
 జతు సిక్తాది సంబంధాత్ చేష్ట్యతే యస్స చేష్టిమః ౪౫
 యేనాలంక్రియతే దేహః సోలంకారః పృక్తిర్రితః
 స చాభరణమాల్యాత్మా చతుర్థాభరణం బుధైః
 ఆవేధ్య బంధనీయాఖ్య పృక్షేప్యారోప్య భేదతః
 కర్ణభూషణమౌవేధ్యం కుండలాభరణాదికం
 బంధనీయం తు విజ్ఞేయం శ్రోణీసూత్రాకర్షాదికం ౫౦
 సూపురప్యముఖం క్షేప్యం హారాద్యారోప్యమిష్యతే
 సా భవేదంగరచనా యదంగైరంగవర్తనం
 యే చ వర్ణాః సిత శ్యామ రక్త పీతాః స్వభావజాః
 ఏతేషాం సంకరాద్భేదాః జాయంతే బహవః పునః
 సజీవః ప్రాణినాం రంగే పృవేశః పరిక్తిర్రితః ౫౫
 ద్విచతుశ్చరణౌ పాదరహితశ్చేతి స త్రిదా
 ద్విపాదాస్తత్ర విజ్ఞేయాః దేవ మానుష పక్షిణః
 చతుష్పాదాస్తు పశవః పాదహీనా భుజంగమాః

పుస్తాదిభేదము.

పుస్తము అను నైపథ్యము నందలి సంధిమ, వ్యాజిమ, వేష్టిమ (చేష్టిమ) ములు, భూష యను నలంకారనైపథ్యము నందలి ఆవేధ్య, బంధనీయ, పృక్షేప్య, ఆరోప్య భేదములు, అంగరచన నైపథ్యము, సజీవ నైపథ్యము ఈ శ్లోకములలో నిరూపిత మగును. నాటకసంశ్రియ మయిన పుస్తమునకు సంబంధించిన సంధిమ మీ విధముగా నుండును. కిలింజచర్మవస్త్రాదుల సంధానమునన్నితరూపము సంధిమమగును. భూర్ష వేషుడలాదికమునకు కిలింజ మని పేరు. భాస

నాటకమున కిలింజ హస్తీ ప్రయోగ మున్నది. సూత్రాక్షరణము మొదలగు వ్యాజములచే యంత్రాదికములచే నగునది వ్యాజీమ మగును. లక్ష్మణునిము మొదలగు వాని సంబంధమున చేష్టిత మగునది చేష్టిమ మగును. నాట్యవేదమున నిది వేష్టిమ మని వ్యసహృత మయినది. “వేష్ట్యతే చైవ యద్రూపం వేష్టిమః సతు సజ్జితః” వేష్టనముచే రూప మాపాదించిన నది వేష్టిమ మగును. ఈ వేష్టిమమే యిందు చేష్టిమముగా నిరూపిత మయినది.

దేహము నలంకరించునది యలంకారము. అలంకారము ఆభరణ మాల్వాది గూఢముగా నుండును. మాల్వాదులకు సంబంధించిన నానావిధ సమాయోగ మలంకారము. సమాయోగ మనునది యోజనము. నానాసమాయోగము అంగోపాంగవిధి కలది. శిరో హస్తాద్యంగములలో లలాటాంగుల్యాద్య పాంగములలో నీ సమాయోగ ముండును.

ఆభరణాత్మక మయిన అలంకారము నాట్యమున నాలుగు విధములు. ఆవేధ్యము బంధనీయము, ప్రక్షేప్యము, ఆరోప్యము అని కర్ణభూషణ మావేధ్యము వేధ = కుట్టుట. కుండలాభరణాదికములు కర్ణాభరణములు. కటిసూత్రము అంగదము మొదలగునవి. బంధనీయములు. నూపురాదులు వస్త్రాదులు ప్రక్షేప్యము లగును. హారాదు లారోప్యములు.

సిత నీల పీత రక్త వర్ణములచే అంగవర్తనము. అంగములకు రంగుల పూతపట్టించుట అంగవర్తన మను సలంకార మగును. వర్ణములలో సితశ్యామ రక్త పీతము లను వర్ణములు స్వభావసిద్ధములయిన వర్ణములు వీని సంబంధ నాంకర్యము నలన బహుభేద

ములు కలుగును. ఇట్టి వన్నియు సంయోగజన్యము లయిన వర్ణములు వర్ణద్వయ సంబంధమున కలుగును ముగ్ధాన్ని యుపవర్ణములు. ఇవి బహువర్ణ మిశ్రణమున గలుగును స్వభావ జన్యము లగు వర్ణములచే నంగవర్ణ మొనరింప వలెను. సంయోగజన్యము లయిన వర్ణము లనేకవిధములు కారండవ పాంశువర్ణ పద్మవర్ణ వారిశవర్ణ కషాయవర్ణ గౌరవర్ణములు వర్ణవిధానము గుర్తించి యంగవర్ణ మొనరింప వలెను. పాత్రధారణమున నెట్టి యాకృతి యుండునో యట్టి యాకృతిని వర్ణవిధానమున సంపాదించవలెను. వేషముచే వర్ణముచే సంభావితము డయిన వ్యక్తిరభావము నాశ్రయించును. జీవుడు స్వస్వభావమును విడనాడి అన్యదేహమునకు సంబంధించిన స్వభావమును దేహాంతరమున పొందు చున్నాడు అట్లే పాత్రధారణ మొనరించువాడు పాత్ర స్వభావమునే పొందును. అంతే వర్ణవిధానముపకరించును.

ప్రాణులకు రంగమున ప్రవేశ ముండుటకు సజీవ మని పేరు. ఈ సజీవ విధానము త్రివిధము ద్విచరణము, చతుశ్చరణము పాదరహితము నని. దేవ - మానుష - వత్సులు ద్విపాద ములని పశువులు చతుష్పాదము లనిసర్పములు పాదరహితములని గుర్తింప వలెను.

ఇచట నీ విషయము సప్రధాన్యము. సంధిమ వ్యాజిమ చేష్టిమములు పుస్తభేదములు కదా! సంధివ్యాజి చేష్టలచే సిద్ధ మగుట యని భావము. సంధ్యాదిపదముల కట్టి యర్థమున “ఇమప్” ప్రత్యయమును శబ్దవిదులు స్మరింతురు. మాల్యాభరణాదు లయిన యలంకారముల సమాయోగము అంగోపాంగముల సంబంధించి యుండును. శిరోహస్తాదు లందును లలాటాంగుల్యాదు లందును వీనిని కూర్పవలెను. మాల్యవిధానమున వేష్టిమ విశత - సంఘాత్య - గ్రంధిమ - ప్రాలంబిత భేదము లున్నవి.

అభరణము లనేకవిధములు. చూడామణిమకుట - కుండల
మోచక - కీల - ముక్తావలి - హార్షక - సూత్రక - వేతిక - అంగులి
ముద్ర - హస్తలి - పలయ - రుచక - చూలిక - కేయూర - అంగద
త్రిసర - హార - మాల - తలక - సూత్రికములు. వీనిని జాతి వయో
వస్త్రా భేదమున ధరింప నలెను. దేశతలకు, పార్థివులకు, స్త్రీలకు
నియతి మయి విధాన మున్నది. ఈ నామములు వాని స్వరూప
మావేదింప గలవు.

శిఖాపాశము - శిఖావ్యాలము - పిండీపత్రిము - చూడామణి -
మకరిక - ముక్తాజాలము - శీర్షజాలక - కందక - శిఖపత్ర -
వేణీపచ్చ - దోరక - లలాటతీలక - కర్ణిక - కర్ణవలయ
పత్రకర్ణిక - కుండల కర్ణముద్ర - కర్ణోత్కలక - దంతపత్ర -
కర్ణపూర - తీలక - పత్రలేఖ - త్రినణి - నేత్రరంజన - అభర
రంజన - దంతరాగ - ముక్తావలి - వ్యాల పంక్తి - మంజరి -
రత్నమాలిక - రత్నావలి - సూత్రకము - ద్విసరము -
త్రిసరము - చతుస్సరకము - శృంఖలిక - అంగద - పలయ -
మణిజాల - ఖడ్గూరిక - సోచ్ఛిత్తిక - కలాపి - కటక - శంఖ
హస్తపత్ర - పూరక - ముద్ర - అంగులీయక - తలక -
మేఖల - కాంచిక - రశన - కలాప - నూపుర - కింకిణీ -
ఘంటిక - రత్నజాలక - కటక - పాదపత్ర - అంగులీయక
అంగుష్ఠతీలక - అలక్తక రాగ -

నాట్యప్రయోగమున బరువుగల భూషణము లుపయో
గింప రాదు. భూషావివేక మనేకవిధముల గుర్తింప నలెను. దివ్యస్త్రీ
నాగస్త్రీ మునికన్యా మానుషీ విశేషముల గుర్తించి యలంకారముల
కూర్చ వలెను. ఇట్లే పురుషులకు సంబంధించిన యలంకారముల
నూహించునది.

సాత్త్విక లక్షణం.

పరస్య సుఖదుఃఖాదిభావైర్మద్యావనం భవేత్

తత్కాంతఃకరణా సక్తిరత్యంతా సత్త్వమిష్యతే

౨౦

సాత్త్వికసత్త్వనిష్పాద్యైర్వా వైర్జాతస్య చాష్టధా

స్తంభ ప్రస్వేద రోమాంచాః స్వరభేదస్సవేపధుః

వివర్ణతాశుప్రలయా ఇత్యేతే సాత్త్వికాస్మృతాః

ఏషామభినయానాం న ప్రపంచోఽత్య ప్రదర్శితః

సాత్త్విక లక్షణము.

సత్త్వము వలన గలుగు భావములు సాత్త్వికములు. స్తంభ ప్రస్వేదాదులు సాత్త్విక భావములు. వీనినే సాత్త్వికము లనవలె ? ఇతర భావములు సత్త్వము లేక అభిసేతము లగునా ? సర్వభావములకు మూలము సత్త్వము. సత్త్వశాలియై భావముల నభినయింప గలడు సత్త్వశీలి యగు సామాజికుడై భావముల నాన్వాదింప గలడు. అంతట సత్త్వసామూజ్యమున్నది కదా! ఇట్టి యాశంకా సినారణమున కిది చెప్పవలెను. సాత్త్వికము లందె సత్త్వమున్నది. సత్త్వమునునది మనఃప్రభవమయిన యొక విశేషము. ప్రాణాత్మకమయిన వస్తుతత్త్వమునకు సత్త్వమని పేరు. మనస్సంకులగ్నమగును. పరునకు సంబంధించిన సుఖదుఃఖాది భావములచే గలుగు భావనము నందు అత్యంత మంతఃకరణా సక్తియుండుటను సత్త్వము అనవలెను. సత్త్వసంపాద్యము లగు భావములచే గలుగునది సాత్త్వికమని భావము సత్త్వగుణ మధికముగా నుండుట వలన ప్రాణవస్తువునే సత్త్వమందురు “పరగత సుఖదుఃఖాది భావనయా భావితాంతఃకరణత్వం సత్త్వం” పరగతము లయిన సుఖదుఃఖాదుల భావనమున అంతఃకరణము భావిత మగుట సత్త్వమను వ్యవహారము పొందును.

రత్నాదిచిత్త సృత్తు లన్నియు పాణిభూమిలో ప్రిసారము పొంది
నవై నేత్రజలాది రూపమున విలక్షణములై యవభాసించును
రత్నాదుల విభావ సంపదయె యిం దాన్వాద్య మగును ఇట్టి యీ
సాత్త్వికము అష్టవిధము

స్తోభము - ప్రస్వేదము - రోమాంచము - స్వరభేదము
వేపధువు - వైవర్ణ్యము - అశ్రువు - ప్రిలయము.

అను నీ యెనిమిది సాత్త్విక భావములు. ఇట్టి సాత్త్విక భావాభినయ
మిచట విస్తృతముగా నిరూపిత మగుట లేదు. రసవినియోగములో
దీనికి సముచిత మగు వ్యవస్థ యున్నది.

సృ త్య సృ త్త నా ట్య - మార్గ దేశీ ల క్షణం.

ఇదానీం ప్రకృతం సృత్యం యథాలక్షణ ముద్యతే ౬౫
భవేద్భావాశ్రయం సృత్యం పదార్థాభినయాత్మకం
గాత్రవిక్షేపకార్ధత్వాన్నత్యే బహుల మాంగికం
వివిధేన విలాసేన క్షేపో విక్షేప ఇష్యతే॥
నాట్యవేద ప్రవృత్తత్వాన్మార్గితత్వాన్నహర్షిభిః
సద్భిన్నంచారితత్వాచ్చ మార్గమాహురిదం బుధాః ౬౬
సృత్యం శ్రీగదితాది స్యానాట్యం తన్నాట కాదికం
గీతవాద్యాది మిలితం లయమాత్ర సమాశ్రయం
అంగవిక్షేపణం సృత్తం భవేదభినయోజ్ఞితం
నాట్యేహ్యభినయే చిద్రప్రచ్ఛాదనఫలం హ తత్
ఏతద్దేశీ తు విఖ్యాతం తత్తద్దేశజనేచ్ఛయా ౬౭
అస్యాచార్యో మృడానీశః యతస్సంధ్యాసు సృత్యతా
మయాపీదం స్మృతం సృత్త మిత్యుక్తం చంద్రమాలినా

నృత్య నృత్త నాట్య - మార్గ దేశీలక్షణము.

నృత్యము నృత్తమునాట్యముల స్వరూప వివేచన మిచట కలదు. వీనిలోని వానికి మార్గ దేశీ న్యవహారము కలుగుటయు ఇచట నిరూపిత మగును. ప్రస్తుతము నృత్య స్వరూపము యథాలక్షణముగా నిరూపిత మగును. నృత్యము భావాశ్రయము పదార్థాభి సయాశ్మకము. నృతీ-గాత్ర విక్షేపే గాత్రవిక్షేపార్థమున నృతి ధాతువు కలదు. నృతివలన నృత్యపదము నృత్యన్న మయినది. నృత్యము నందు ఆంగి కాభినయము బహులముగా నుండును. గాత్రములు, అవయవములు వాని విక్షేపము వివిధ విలాసమున విక్షేపము వివిధము లగు భావముల విలాసములను విశిష్టముగా సూచించుట విక్షేప పదార్థము. ఇట్టి నృత్యమును మార్గ మని యందురు. నాట్యవేదమున ప్రచురిత మయినందున, మహర్షులు మార్గణ మొనరించి సందువలన సమర్థు లగు యోగ్యులచే సంచారిత మయినందువలన నిది మార్గము అను పేరు కల దయినది. శ్రీగదితము మొదలగు ఉచితరూపకములు నృత్యరూపమున జెప్పఁగినవి పదార్థాభిసయాశ్మకము లయిన ఉచితరూపకములు పదునెనిమిది కలవని కొందరు పరిగణించిరి. నృత్య భేదము లగు నివి వి-శతి విధము లని భావప్రకాశనమున శారదా తనయుడు నిరూపించెను. వీనిని కొందరు నామాంశరముల న్యవహరించిరి. సంవిధాన క్రమ మొకవిధమే. అందు భేదము లేదు. నృత్య భేదము లేకు కల వని కొంద రినిరి. వానిని వారు భాణము అను రూపకముతో సమముగా సంభావించిరి.

తోటకము - నాటిక - గోష్ఠి - సల్లాపము

శిల్పము - డోంబి శ్రీగదితము - భాణము

భాణి - ప్రస్తానము - కావ్యము - ప్రేక్షణము

నాట్యరూపకము - రాసకము - ఉల్లోఽపకము - హల్లీసము

దుర్మల్లిక - కల్పవల్లి - మల్లిక - పారిజాతకము -
నాటకము మొదలగు నవి రూపకములు. అవి నాట్యమని
వ్యవదేశింప దగి యున్నవి.

నాటకము - ప్రకరణము - ప్రహసనము

భాణము - డిమము - వ్యాయోగము

సమవాకారము - వీధి - అంకము - ఈహామృగము

నృత్త మనునది మూడవది. ఇది గీతవాద్యాదులతో గూడి యుండును. లయను మాత్రమే యాశ్రయించి యుండును. దీనికి తగిన అంగవిక్షేప ముండును అభినయ మిం దుండదు. గీతము నందలి సర్వసంచారమునకు వాద్యము నందలి వరుసలకు ద్రుత మధ్య విలంబిత రూపము లయిన లయప్రక్రియలకు తగిన విధమున అంగవిక్షేప ముండునే కాని అందు ఎన్నదగిన భావసూచన మేమియు నుండదు. కావుననే యిది అభినయోద్ధిత మనుట. నృత్త మిట్టి దయినను కొంత ప్రయోజనము కలదు. నాట్యమున అభినయమున నేవేని వెలితి విధానములు ఛిద్రములు ఉన్నచో వానిని ప్రచ్ఛాదనము చేయుటకు, కప్పిపుచ్చుటకు నృత్త ముపకరించును. నృత్తము ఛిద్రప్రచ్ఛాదనఫల మని యనుటయె కాని యిది పూర్ణ తానంపాదకము. రంజన మిచ్చునది ఉల్లాస మిచ్చునది యగును. ఈ నృత్తము దేశీవిధాన మని ప్రఖ్యాత మయినది. తత్తద్దేశజనుల యిచ్ఛానుసారమున నిది యుండును. నృత్తమున కాచార్యుడు మృడానీశుడు ≡ పరమశివుడు, సదాశివుడు. సంధ్యాసమయము లందు సదాశివుడు నృత్త మొనరించును. భరతుడు సర్వ నృత్తి సహితముగా నాట్యము సిద్ధ పరచి త్రిపుర దాహము అను రూపకము నిర్మించి తన శిష్యులచే ప్రయోగ మొనరింప జేయుట కొకప్పుడు యత్నించెను. బ్రహ్మ సూచనానుసార

మున కైలాసోద్దేశమున శివ సమక్షమున నాట్యప్రయోగము జరిగినది. అది చూచి శివుడు—“మయా పీదం స్మృతం నృత్తం” అనెను. నేనును నృత్తము స్మరించుచున్నా నని యని సమీక్షమున నున్న పరివారములోని తండువును చూచి, “భరతునకు ఆ నృత్తవిశేషము సూచించుము” అనెను. తండువు చెప్పగా భరతుడు నృత్తమహార్థము గుర్తించి నాట్యవేదమున నిరూపించెను. ఆ విషయాంశము నిచట అనుసంధానింప వలెను.

లాస్య తాండవ లక్షణం.

లాస్య తాండవ భేదేన ద్వయమేతద్విధా పునః

సుకుమారం తయోరాద్యం భవేదపరముద్దతం

భావః శ్రీపుంసయోర్లాసః తదర్థః తత్ర సాధు వా

౮౦

లాస్యం మనసిజోల్లాసహేతు మృద్వంగహరవత్

దేవై దేవోపదిష్టత్వాత్ప్రాయశ్రీభిః ప్రియజ్యేతే

గేయపదః స్థితపార్యం ఆసీనం పుష్పగంధికా

ప్రచ్ఛేదకత్రిమూడాఖ్యం సైంధవాఖ్యం ద్విమూదకం

ఉత్తమోత్తమకాభిఖ్య ముక్తప్రత్యుక్తకాభిధం

౮౫

లాస్యాంగాని దశైవాత్ర తేషాం లక్ష్మభిధీయతే

లాస్య తాండవ లక్షణము.

పూర్వము నిరూపించిన నృత్యము నృత్తము అను రెండును రెండు విధము లగును. లాస్యము - తాండవము నని. లాస్యము సుకుమారముగా నుండును. తాండవము ఉద్ధతముగా నుండును. వీని రూపముల నిట్లు గుర్తించునది.

౧. సుకుమార మగు నృత్యము లాస్యము.

౨. సుకుమార మగు నృత్తము లాస్యము

౩. ఉద్ధత మగు నృత్యము తాండవము

౪. ఉద్ధత మగు నృత్తము తాండవము

రెండువిధములగు లాస్యములు రెండువిధములగు తాండవములు నృత్యనృత్తముల వలన లభ్యము లగు చున్నవి. “సుకుమారం ద్వయమపి లాస్యం ఉద్ధతం ద్వితయమపి తాండవం” అని దశరూపకమున గలదు. సుకుమారముగా నుండు రెండును లాస్యమని, ఉద్ధతముగా నుండు రెండును తాండవ మని వ్యవహారము. ఇట్టి లాస్యతాండవములు రెండును నాటకాదులలో నుపకరించు నవి కాగలవు. ఒకచో నృత్యము అవాంతర పదార్థాభి నయరూపమున నుపకరించును. భావాశ్రయ నృత్యమునకు పదార్థాభి నయాత్మకత యున్నది కదా! నృత్తము శోభాహేతువుగా రూపకములలో నుపకరించుట యున్నది.

శాస్త్రీయ మగు నృత్యమున కోమలభావములను ఉద్ధత భావములను ప్రదర్శించుటకు వేరు వేరు విధానముల సమాశ్రయణమున్నది. కావుననే లాస్యము సుకుమార మని, తాండవము ఉద్ధత మని వ్యవహారము కలిగినది. ఇట్టి రీతి దేశీయగు నృత్తమున గూడ గలదు. లోకనృత్తము లలో ఉద్ధత కోమల విధానములు గోచరించుచునే యున్నవి.

స్త్రీపురుషులకు సంబంధించిన యనురాగాత్మక మయిన భావమునకు లాస మని పేరు. తదర్థ మగు విధానము లాస్యమగును. స్త్రీపురుషుల రాగ భావమును వృద్ధి పొందింప జేయుటయే లాస్యము యొక్క భావము. అట్లే స్త్రీపురుషుల లాసాఖ్య భావమున యోగ్యత కల విధానమునకు లాస్యమని వ్యవహారము. కాగా “లాస్యము మనసిజోల్లాస హేతువు” అని నట్లయినది. కామభావము నీ లాస్యము సముల్లసింప జేయునది యగును.

ఇట్టి యీ లాస్యము కోమలములయిన అంగ హారములతో గూడి యుండును. అంగ హార మనుట నాట్యపిఠాసమున నొక సాంకేతిక మయిన పారిభాషిక మయిన విశేషము. అంగికాభినయమున ననేకవిశేషములు నిరూపితములు కా నున్నవి. హస్తపాదాదుల యభినయ విన్యాసములు కొన్ని కూడియున్ననో “కరణము” అను వ్యవహారము కలుగును. ఇట్టి కరణము లనేకములు కలవు. అయినను నూటయెనిమిది కరణములను నాట్యవేదము నిరూపించినది. కొన్ని కరణములను సముచితముగా గూర్చి యభినయించిన నది యొక అంగ హార మగును. అంగ హారము లనేకములు గలవు. అయినను ముప్పది రెండు అంగ హారములను నాట్యవేదము పరిగణించినది. హారములు ≡ హార ప్రీతి సంపాదకములు. అంగములచే ననగా నంగాభినయ విశేషములచే హరునకు ప్రీతి సంపాదకము లగు విశేషము అంగ హారము లగును. ఈ యంగ హారము లను శివుడు ప్రయోగించినాడు. శివానుకరణమున శివ దేవియు అంగ హారముల సభినయించినది. శివుడు ప్రదర్శించిన యంగ హారము లుద్ధతములు కాగా శివ దేవి ప్రదర్శించిన యంగ హారములు సుకుమారములు కోమలములు మృదువులు నయినవి. కాగా లాస్యమున మృద్వంగ హారము లుండు ననుట సంగతము కాగలదు.

శ్రీగారిదేవికి శ్రీశివ దేవు డుపదేశించినాడు. ఆ యుపదేశమున దేవి లాస్య మనుసరించినది. కావున సామాన్యముగా స్త్రీలె లాస్యమును ప్రయోగింతురు. పురుషులును స్త్రీవేషము ధరించి సుకుమారముగా లాస్య మనుసరించుటయు నుండును. ఈ లాస్యమునకు సంబంధించిన యంగములు పది యున్నవి. వానికి లాస్యాంగము అని పేరు. ఆ లాస్యాంగముల పేరు లిట్లున్నవి.

గేయపదము - స్థితపాత్యము - ఆసీనము
 పుష్పగంధిక - ప్రచ్ఛేదకము - త్రిమూఢకము
 సైంధవము - ద్విమూఢకము - ఉత్తమోత్తమకము
 ఉక్తప్రత్యుక్తము -

ఈ పది లాస్యాంగముల లక్షణములు నిరూపితము లగును.

లాస్యాంగలక్షణం.

యత్యాసన సుఖాసీనాస్తంత్రాత్యతోద్య సంయుతం
 గాయంతి గాయనీశ్శుష్కం తద్గేయపదమిష్యతే
 ఆసనస్థా వదేద్యత్య ప్యాకృతం విరహే వధూః
 మన్మథానలతప్రాంగీ స్థితపాత్యం తదుచ్యతే
 చింతాశోకాన్వితం సర్వైః వాద్యైరభినయైరపి
 హీనం యత్యాస్యతే తస్మాత్ ఖ్యాతమాసీన సంజ్ఞయా
 నృత్తం గీతం చ వాద్యం చ యత్య నానావిధం భవేత్
 పుంసచ్చ వివిధాశ్చేష్టా నార్యాస్స పుష్పగంధికా
 ప్రచ్ఛేదకో భవేద్యత్ర జ్యోత్సానంతాప విహ్వలాః
 కామిన్యో యాంతి నిర్వీలాస్సాపరాధానపి ప్రియాన్
 నాట్యం పుంభావభూయిష్ఠం సమవృత్తవిభూషితం
 అనిష్ఠరశ్లక్ష్యపదం యత్య స్యాత్తత్త్రిమూఢకం
 పాత్రం వంచితసంకేతం నాట్యం పాత్యేన చోజ్జితం
 భాషా చసైంధవీ యత్య తద్దాస్తత్సైంధవం విదుః
 ముఖప్రతిముఖోపేతం చతురశ్య పదకృమం
 శ్లిష్టభావరసం యత్తద్వైచిత్ర్యార్థం ద్విమూఢకం
 విచిత్రశ్లోకబంధం యన్నానారససమాశ్రయం
 ఉత్తమోత్తమకం తేత్స్యాత్ఖిల్లీలా భావ మనోహరం
 సాధిష్యైః పద్మైశ్చక్రం నిత్యగీతార్థయోజితం
 కోపప్రసాదసంజాత ముక్తప్రత్యుక్తకం విదుః

౯౦

౯౫

౧౦౦

౧౦౫

లా స్యాం గ ల క్షణ ము.

౧. గేయపదము:- గాయనీమణు లాసనము లందు సుఖాసీనలై తంత్రీవాద్యముల సంబంధము కూడి యుండునట్లు శుష్కముగా గాన మొనరింతురేని గేయపద మగును. గేయపదము కావ్యమున గాని ప్రయోగమున గాని సంగతముగా నుండును. అనుకరణీయ మగుటచే నిది శుష్కముగా నుండున దని భావము. గాయనులై గేయపదము ప్రయోగింప వలెను. రూపకపాత్ర లట్లు చేయరు. ఆసనము లందు సుఖాసీనలై గాన మొనరించుటయు నిం దావశ్యకము. నేపథ్యమున గాన మొనరించుట తగదు. గేయమున కిది స్థానము కావున గేయపదము. ప్రియుని గుణములతో గూడుకొనిన గేయ మును గాయని గాన మొనరించుట యిం దుండునని కొందరి భావము. ప్రయోగసంగత మయిన గేయపదము నామాజికరంజక మగును. ఈ గేయపదము నంగు గాన సమయమున త్రిత్య చతురశ్రాది తాల సంపదయు నుండును.

౨. స్థితపాఠ్యము:- విరహ వివశురా లయిన వధు వాసనమున నున్నదై మన్మథానల తప్తావయవయై ప్రాకృతమును పలుకు నేని స్థితపాఠ్యమగును. “ ఆసనస్థా ” యనుట ఆసనమున నిలబడినదై యని భావము. ఆత్మరస మయిన ప్రాకృతపాఠ్యము పఠించుట స్థితపాఠ్యము. లాస్యమున గూడ దేవతా నరపతి రంజన ప్రాయ మయిన పాఠ్య ముండును. ఆసనమున నిలబడి యుండియు ఉపవిష్టురాలి వలె పాఠ్యపఠన మొనరించుట రంజన మిచ్చును వియోగిని ఆత్మరసముగా పఠించుట యనునది యావేశము నవశత్వమును సూచించును. గేయపదము నందు వలె తాలగతి యుక్తము కాదు.

3. ఆసీనము:- చింతాశోకాన్వితముగా కేవలము కూర్చొని యుండుటకు ఆసీనము అని పేరు. వాద్యములు గాని యభినయములు గాని యిం దేవియు నుండవు. అవయవముల ప్రసారమేనియు నుండదు. అత్యంత శోకావేశమున్నపు డభినయములుండవు. అతిసుకుమార మగు కాకలీప్రియ మగు గీతాలాపము మాత్రమే యుండుట నూహింప వచ్చును. ఇది కరుణములో నుపకారి. రంజనమున సహకారి. చింతాశోకాది సమన్విత మనుటచే అధఃశయనము నిర్ధానము అధోముఖత్వము స్రస్థగాత్రిత యుండునని భావము.

౪. పుష్పగంధిక:- దీనికే పుష్పగంధిక యనియు వ్యవహారమున్నది. నానావిధము లగు నృత్యములు గీతములు వాద్యములు పుష్పగంధికలో నుండును. పురుషులకు వలె వివిధము లగు చేష్టలుండును. స్త్రీలు పురుష చేష్టాశ్రయమున పర్యాయప్రయోగ మనుసరింతురు. నా నరవేషము ధరించి సఖివినోదమునకై లలిత మగు సంస్కృతము పఠించును. నరవేషధారణము లేకుండగనే పుంచేష్టలతో నుండుటయు నిందున్నది.

5. ప్రచ్ఛేదకము:- వెన్నెల వలని సంతాపమున విహ్వలలయిన కామినీమణులు, ప్రియు లపరాధ మొనరించిన వారయినను లజ్జారహితలై సంచరించుట ప్రచ్ఛేదక మగును. ప్రియ విరహమున వ్యధ పడు వనిత జ్యోత్స్నాసంచార మొనర్చుచు ఛాయాదర్శనమున ప్రియుని భావించి హర్షాతిశయమున ప్రియసంసక్త యగుటయు ప్రచ్ఛేదకము. అట్లే పానగోష్ఠీ సమయమున ప్రియుని రూప భావనమున ప్రియుడు మదిరలో ప్రతిబింబించి నట్లుగా భావించి సంసక్త యగుటయు ప్రచ్ఛేదకము. ఇట్లే దర్పణ ప్రతిబింబిత

ప్రియభావనము, జలప్రతిబింబిత ప్రియభావనము వనితకు ప్రహర్ష మాపాదింప గలదు. ఇట్టి విచిత్రతను భావించి కవులు, ప్రతిబింబ నము వలన గలిగిన ప్రహర్షము ప్రణయకోప ప్రసాదనసమర్థ మగు నట్లు వర్ణించిరి. ప్రచ్ఛేదకము లందు వెన్నెల యధికముగా నుప కరించును. లోకమున సర్వదా సంపూర్ణ చంద్రోదయ ముండదు. ప్రచ్ఛేద కానుసారమున సర్వకాలము లందును పూర్ణ చంద్రమండల ముండునట్లే కవులు వర్ణింతురు. రసోపయోగి యగు కాలవిశేష ముచు అలౌకికముగ వర్ణించుటను కావ్యవిదు లంగీకరింతురు.

౬. త్రిమూఢకము:- పురుష భావాధిక మయిన నాట్యము, సమవృత్త రచనా విధానములతో విభూషితత్వము. అనిష్ఠురములు శ్లేష్మము లయిన పదముల పొందిక త్రిమూఢకమున నుండును. ఈ లాస్యంగములో నాయకు డపరాధ మొనరించినవాడు కాగా నాయిక విషణ్ణయై ద్వేషించును. నవనాయిక ప్రథమ ప్రణయ మయి నందున లజ్జావ్యధిత యగును. ఇట్లు మూపుర మోహ మి దుండును. నాయక వచనము అనిష్ఠురములుగ నె యుండును. ఇందు రసోపయోగి గుణా లంకారము లావశ్యకములు.

౭. సైంధవము:- ఇదియే సైంధవకము. సంకేత మేర్పరచి వంచన మొనరింపగా నొక వ్యక్తి ప్రాకృత వచనములతో పలుకుచు నువ్యక్తము లగు కరణములతో వ్యవహరించుట సైంధవకము. కరణముల సంబంధమే కాని యిచటి నాట్యమున పాత్యసంబంధ మేమియు నుండదు. సింధుదేశ భాషాశ్రయము సైంధవము. సైంధవభాష రంజనాధిక్యమున రసోపయోగి, రసోచిత సంకేతము భ్రష్ట మయినను వీణావాద్యాద్యుపకరణములతో గూడినదై రసవ్యక్తినిదాన మగుటయు నిం దుండునని భావింపవచ్చును

౮. ద్వీమూఢకము:- ముఖ ప్రతిముఖ సహితము చతురశ్ర పదక్రమాను శ్లిష్ట భావ సంపాదకము వైచిత్ర్యార్థ ద్వీమూఢక మగు నని నామానాధ్యము. లాస్యాశ్రయ మయిన క్వామ్యమున నాయినానాయకుల కిద్దరకు వ్యామోహము వర్జిత మయినచో ద్వీమూఢకమగును. ఇద్దరు నాయకుల వ్యామోహ మున్ననిదియె. ఇందుండిద్దరు పరస్పర మెదురుగా నుండి గతిపరికమము కలవారగుదురు. లోకగతులలో నిట్టి తాలానుసారిగతి యుండదు. ముఖ ప్రతిముఖ సంపత్తి యిం దొక రనుణీయతను సంపాదించును. మొదట సామాజికులకు ముఖ మభిముఖగా నుంచుట అనంతరము ప్రతిముఖ విధానమున లాస్యాంగము సభినయించుట యిందు ముఖ్యము. చతురశ్రాను సారముగా నాలుగు దిశల పరిక్రమించుచు రంజనము కలుగ జేయుటయు నిందు ముఖ్యము. ఇట్టి క్రమణమున వైచిత్ర్యము కలుగుట సయోజనము. శ్లిష్టభావమున నుండుచు చిత్తవృత్తి రసప్రాప్తి స్ఫుటత సంపాదించును. ముఖ ప్రతిముఖ పదములను ముఖసంధి ప్రతిముఖసంధి పరముగా నన్వయింప రాదు.

౯. ఉత్తమోత్తమకము. దీనిలో విచిత్ర శ్లోక బంధ ముండును. నానా భావరసముల కిది యాశ్రయము. ఇది లీలాభావ మనోహరము అని మూలార్థము. కావ్యమునకు కావ్యభాగమునకు ఉపరంజన మిచ్చు విధానమున, వినేయులకు హృదయ సంహద మాపాదించుటలో లాస్యాంగము లుత్తమములు. అందు నిది యుత్తమ మగుటచే ఉత్తమోత్తమకము. సర్వమింగు రస పర్యవసానము పొందును. రస సంశయ మనుటచే అనాధారణమగు రసమున కాశ్రయ మని భావము. ఇది లీ శ్లోకముటనా విధానములు వివిధములు విచిత్రములు నై యుండును లీలా హేలా హావ భావములచే నిది దీప్తత

కలదియై భూషిత మగును. ఈ లీలా హేలాదులలో అక్షి భూమి
వికారాదులు గ్రీవారేచితములు లలితాభినయాశ్మకములై రక్తి
సంపాదకము లగును.

౧౦. ఉత్తప్రత్యుక్తము: సాధిక్షేప పదములతో గూడు
కొనినదై చిత్రగీతార్థముల నాయోజిత మయినదై కోప ప్రసాద
సంజాత మగు నిది ఉత్తప్రత్యుక్త మగును. లక్షణ వాక్యము నీ
విధమున నీ క్రమమున భావించుట యుక్తము. కోప ప్రసాద జన్యము
సాధిక్షేప పదాశ్రయముగా నుండు ఉక్తవచనము ప్రత్యుక్త మగును.
ధ్రువాగానము లోని యంశము నాట్యాంశమున మేలకము పొంది
యుండును. భిన్నములుగా నుండు నాచ్యఖండలకములు రసావేశ
మహిమాతిశయమున సమస్వయము పొందును. మాటకు మాటగా
పలికిన పలుకు లన్నియు కోప ప్రసాదాక్షేపములతో నున్న నము
నను రసావేశమున రన్యములై నాసించును.

చిత్రపదభావికానభ్యుపగమః

యత్ర ప్రియాకృతిం దృష్ట్వా వినోదయతి మానసం
మదనానల తప్తాంగీ తచ్చిత్రపద ముచ్యతే
దృష్ట్వా స్వప్నే ప్రియం యత్ర మదనానల తాపితా
కరోతి వివిధాన్ భావాన్ తద్వై భావికముచ్యతే
కేచిత్తద్వయం ప్రాహుస్తన్న మన్యామహే వయం
అంగాని దశ చైవేతి మునినా యత్ప్రకీర్తితం

౧౧౦

కొందరు చిత్రపదము భావికము నను రెండు లాస్యాంగ
ముల నధికముగా నంగీకరించిరి. వానిని మే మిం దంగీకరించుట
లేదు.

చిత్రపటము:- మదనానల పరితప్తయగు నొక వనిత క్రియుని యాకృతిని చూచి మానసము వినోద పెట్టు కొనుట చిత్ర పదము.

భావికము:- మదనానల పరితప్తయగు నొక వనిత స్వప్నమున ప్రియుని జూచి వివిధభావములతో నుండుట భావికము.

ఇట్టి రెండిటి నంగీకరించుట యుక్తము కాదు. లాస్యము దశాంగ మని దశవిధ మని ప్రసిద్ధి. తద్విరోధము సముచితము కాదు. ఈ ద్వయమున కుపయోగ మేనియు లేదు. లాస్యాంగ ద్వారమున గలుగవలసినది దశాంగముల వలననే గలుగుచున్నది. స్వవిధ వైచిత్ర్య విశేషములు దశవిధముల వలననే గలుగుచుండగా వీని నంగీకరింప వలసిన యావశ్యకత లేదు. నాట్యవేదమున భరతముని లాస్యాంగములు పది యని చెప్పుటచే నీ రెండు నప్రమాణములు. మునివచనాతిక్రమము యుక్తము కాదు.

తాండవం.

ఉద్ధతం తు మహేశస్య శాసనాత్తండునోదితం
భరతాయ తతః వ్యాతం లోకే తాండవ సజ్జయా
ప్రాయో నిర్వర్త్యతే పుంభిరంగహరైస్తదుద్ధతైః
ప్రయోగస్తాచ్యతే తద్భ్యః తస్యోత్సాహాదిగోచరః

౧౧౪

తాండవము.

మహేశ్వరుని శాసనమున తండువు భరతునకు ఉద్ధతమును నిరూపించినాడు. అందువలన లోకమున తాండవ మని పేరు గలిగినది. తండునిరూపితియు తాండవ మయినది. తాండవమన గనే యుద్ధత నృత్యమునే లోకము గుర్తించుచున్నది. తండు పుద్ధతమునె

నిరూపించి నందున తాండవ ముద్ధతమని లోకముభావించినది. సామాన్యముగా నీ తాండవమును చూచువులె ఊర్ధ్వము లగు అంగ హారములచే నిర్వర్తింప జేయుచున్నారు. తాంకివవిదులగు వారును తాండవ ప్రయోగ ముత్సాహాది గోచరముగ నుండుటనే చెప్పుచున్నారు.

కాని యంగహారములలో సుకుమారము లగునవి కలవు. కరణము లన్నియు నుద్ధతిములు కావు. సుకుమార కరణము లున్నవి. సుకుమారము లగు నంగహారము లున్నవి. స్త్రీలు మాత్రమే ప్రయోగింప విలసిన కరణాంగహారము లున్నవి. సందు నిరూపిత మంతయు నుద్ధతము కాదు. ప్రయోగ ముత్సాహాదిగోచరముగా నున్నదని తాండవము నట్లు లోకము భావించినది.

శ్రీ మన్మహారాజాధిరాజ గణపతిదేవ

గ జ సా ధ ని క శ్రీ జా య సే నా ప తి

విరచిత సృత్తరత్నావళ్యాం

నర్తనవివేకోనామ

ప్రథమాధ్యాయః

ఆంధ్రభోజ నాహితీవల్లభ

శ్రీ ముళ్లపూడి తిమ్మరాజ

భావసాధక శ్రీమాధవరామశర్మ

విరచిత నాహితీవల్లభాఖ్యవాఖ్య

నర్తనవివేకము

ప్రథమాధ్యాయము

సృష్ట రత్నావళి సర్వనవివేకము

అశీస్సు

సృష్టప్రశంస

గ్రంథకృత్ప్రశస్తి

గ్రంథప్రశస్తి

సృష్టకాలము

నాట్యానంతరము

నాట్యలక్షణము

నాట్యపదవ్యుత్పత్తి

అభినయశబ్దనిష్పత్తి

అభినయభేదములు

ఆంగికాభినయము.

వాచికాభినయము

అహార్యాభినయము

పాస్తాదిభేదములు

భూషాభేదములు

అంగరచన

త్వీకలక్షణము

మార్గదేశికలక్షణము

లాస్యతాండవలక్షణము

లాస్యంగములు

తాండవము

*

(శ్రీ)

శ్రీ జాయ సేనాపతి విరచితా

నృత్త రత్నావళి

ద్వితీయ ధ్యాయః

నాట్య నృత్య నృత్తాంగాని.

సనాట్యయో రధాంగాని వక్ష్యంతే నృత్య నృత్తయోః
 శిరో హస్తావరః పార్శ్వ కటీ పాదౌ చ షట్ క్రమాత్
 గ్రీవా దోః కుక్షి పృష్ఠోరు జంఘాః పృత్యంగకాని షట్
 విలోచన భ్రూ నాసోష్ఠ కపోల చుబుకాని షట్
 ఉపాంగాన్యథ వైతేషాం భేదాన్ వక్ష్యే సలక్షణాన్

౫

సాహితీ వల్లభ.

నాట్య సహితము లయిన నృత్య నృత్తముల అంగము లీ
 యధ్యాయమున నిరూపితము లగును. నాట్య సంగ్రహ మారు
 విధముల నున్నది. “షడంగో నాట్యసంగ్రహః”

శిరము - హస్తములు - ఉరము - పార్శ్వములు

కటీ - పాదములు పడంగములు.

వీనికి సంబంధించిన ఉపాంగాములు ప్రత్యంగములు వేరుగా గలవు.
 వాని నిరూపణము నావశ్యకము.

గ్రీవ - కావలు - ఉదర - పృష్ఠ - ఊరు - జంఘలు అను
 నారును ప్రత్యంగములు. వీని కవాంతర భేదములును గలవు
 అవియు నిరూపితము లగును.

సోమ - భూ - నాస - ఓష - : పో - చిబుకములు
అను నాదును ఉపాంగములు. వీని లక్షణ వినియోగములును శి
పాదము లగును. లక్షణసహితముగా విని శున్నతి భేదములను
ఇట్లుపై నిరూపింతుము.

శి రో భే దా :

ఆకంపితం కంపితాఖ్యం ధుతం విధుతమంచితం
పరివాహితమాదూతం అవధూతం నిహంచితం
అధోముఖం పరావృత్తముత్తిప్తం లోలితం శిరః
త్యయైదశవిధం నృత్తం మునినా సముదీరితం

౯

శి రో భే ద ము లు.

భరితుడు నాట్లానేదమున నిరూపించి విధమున శిరో
భేదములు పదమూడు. ఆచట నిరూపితము లగుచున్నవి. వాని నామ
సంకేతము లిట్లున్నవి.

ఆకంపితము - కంపితము - ధుతము - విధుతము
అంచితము - పరివాహితము - అధూతము - అవధూతము
నిహంచితము - అధోముఖము - పరావృత్తము - ఉత్తిప్తము
లోలితము - ఇవి శిరోభేద నామములు.

శి రో ల క్షణం

సకృదాకంపనా దూర్ధ్వ మధశ్చాకంపితం శనై :
ప్రశోపదేశ నిర్దేశ సంజ్ఞాదాత్తదిష్కతే
తదేవ బహుశస్తూర్ణం కంపనాత్కంపితం విదుః
వితర్క రోష విజ్ఞాన ప్రతిజ్ఞా తర్జనాదిషు

౧౦

మందం సంచారితం తిర్యక్ శిరో ధుత ముదీరతం
 పార్శ్వవలోకనాశ్చర్య నిషేధానీప్సితాదిషు ౧౫
 తదేవ శీఘ్రతాం నీతం శిరో విధుత మీప్సితం
 పీతమాత్యానవ త్రస్త శీతార్క జ్వరితాదిషు
 ఈషదానమితం పార్శ్వే శిరో జ్ఞాతవ్య మంచితం
 మత్తమూర్చిత రోగార్త చింతాపర్యాకులాదిషు
 పార్శ్వత్పార్శ్వం శిరో నీతం పర్యాయైః పరివాహితం ౨౦
 విచార విస్మయామర్ష హర్ష లీలాదిషు స్మృతం
 ఏకవారం సముత్తిప్తం తిర్యగాధూత ముచ్యతే
 ఆత్మసంభావనా గర్వ పార్శ్వస్థోర్ధ్వవలోకనే
 అధస్తాత్సకృదాక్షిప్త మవదూతం నిగద్యతే
 తదావాహన సందేశ సంజ్ఞాలాపాదిషు స్మృతం ౨౫
 గ్రీవాంచితా సముత్తిప్తా యత్యాంసౌ తన్నిహంచితం
 తదేతత్పుభ్రువాం గర్వ బిబోక లలితాదిషు
 అధోగత మవాచీన స్థితానన ముదాహృతం
 అభివందన మందాక్ష విషాద ప్రముఖేషు తత్
 యత్రాననం పరాచీనం తత్పురావృత్త మిష్యతే ౩౦
 పశ్చాద్విలోకనానిష్ఠోద్వి గ్నాస్యాపనయాదిషు
 ఉచ్చైరున్ముఖ ముత్తిప్తం భవే దంచిత కంధరం
 ప్రాంశు వ్యోమాగ్ర సూర్యేందు తారాద్యుల్లోకనేషు చ
 శిరో లోలిత మాఖ్యాతం సర్వతః పరిలోలనాత్
 మద మూర్ఛా గద స్వప్న గ్రహగ్రస్తాదిషు స్మృతం ౩౫

శిరో లక్షణము

పైన నిగూహించిన శిరోభేదములు పదుమూడింటికి ఇందు
 లక్షణములు నిగూహితము లయినవి. వాని వినియోగములును ప్రతి
 పాదితము లయినవి. ఏయే సమయమున నేయే భావమున ఏ
 యే శిరోవిశేషములు ప్రయోగము పొంద దగినవో తన్నిరూపణ

౪. విధుతము:- ధుతశిరముననే శీఘ్రత్వమున్నచో విధుత శిరము అగును. వేగవేగముగా రేచనమున్నచో విధుతశిరమగును. విశేషముగా ధుతము విధుతము. ధూజ్ఞ ధాతువునకు కంపనమని యర్థము. శిరమునకు విశేషముగా కంపనమున్నచుడు విధుతము. మద్యము త్రాగి నంత మాత్రమున నిది కలుగును. ఇతరులు భయపెట్టినపుడు కలుగును. భయపడితునకు గలుగును. చలిగాలి వలన చలి వేయు నపడు కలుగును. జ్వరితుడయినప్పుడు నిది కలుగును అయాసమయములందు విధుత శిరమునకు వినియోగమున్నదని భావము.

౫. అంచితము:- శిరము కొంతగా పార్శ్వమునకు వంగియున్నచో నది అంచితశిరము అనదగును. అంచితశిరమనగా సతగీర్వాణముగానున్న శిరము అని భావము. మెడ కొంతగా పార్శ్వభాగమునకు వంగి యుండ నలయును మత్త-మూర్ఛిత-రోగార్తచింతా పర్యాకుల భావముల సభిసయించు నప్పుడీ అంచితశిరముపకారియగును. చింతాభినయములో సంచిత సూచ్యము. చిబుకమును చేతితో ధరించి యుండు నపడు అంచితమున్నది. శంకిత దుఃఖితాభినయము లందును అంచితముండు నని కొందరి భావము.

౬. పరివాహితము:- ఒక పార్శ్వము నుండి మరియొక పార్శ్వమునకు వరుస వరుసగా శిరము మరలించినచో నది పరివాహితమగును, పర్యాయశః శిరము పార్శ్వగతమగుట ఒకమారు ఒక్కొక్కమారు శిరము ప్రక్కకు నంపుగా దిరుగుట. ఒక మార్గు ఒగుగుట మరియొక మార్గు ఒగుగుట యున్న నే శిరఃకర్మ

యగును. కేవల మటుగాని కేవల మిటుగాని యొరుగుట కాక అటు నిటు నొరుగుటయే వివక్షితము. దక్షవామ భాగముల కొడుగులు. ఇట్టి భావమే మూలములోని “పర్యాయైః” పదము వలన విశద మగును. మ డలాకారముగా శిరమును పరిభ్రమింప జేయుట పరివాహిత మని కొందరు భావించిరి అది రుచిరము కాదు.

పిచార-విస్మయ-అమర్ష-హర్షలీలాది పిఠానములలో నీ పరివాహిత శిరము వినియోగము పొందును. కార్య సాధన నిర్దేశములో నీ పరివాహిత మిష్టము. విహృత మను శృంగారభావావిష్కరణమున నీ శిరఃకర్మ యుపయుక్తము ప్రియూనుకరణాశ్శృంగ లీలార్థమున నిది సంగతము. శిరఃకర్మాదుల వినియోగ రీతు లన్నియు సురుష సంబద్ధములు కావు అన్నియుస్త్రీ సంగతములును గావు వాని వానిని యథాసంభవముగ గుర్తించుట యుక్తము.

౭. అధూతము:- ఒక పర్యాయము శిరము నడ్డముగా నెగుర వేయుట అధూతము. అధూతమునె ఉద్వాహిత మనుటయు గలదు. పై భాగమున కొక పర్యాయము శిరము నెగుర వేయుటను గూడ అధూత మని ఉద్వాహిత మని యనిరి. ఈ లక్షణభేదములను యథాసంగతముగా భావించునది. ఆత్మసంభావనములో నిది విని యుక్త మగును. గర్వప్రదర్శనమున నుపకారి. ప్రక్కనున్న వారిని జూచుటలో ఉద్ధౌవలోకనమునను నిది యుపయుక్త మగును. ప్రక్కనున్న వానిని పైగా జూచుట కిది యావశ్యకము. తన గొప్ప దనమును తాను సంభావించు నపు డిది యుండును.

౮. అవధూతము : క్రిందుగా నొక్క పర్యాయము శిర మూపు పొందిన అవధూత మగును. ఊపుగా శిరమును దిగువ భాగమున కాక్షిప్తము చేయుట ఆవాహనము. సందేశము సంజ్ఞా

లాపాదులలో నీ శిరఃకర్మ యుండును. తా నేమేని చెప్పదలచి సమీపమున నున్న వానిని దగ్గరకు రమ్మనుటలో, ఎదిరి వాని కాదేశ మిచ్చుటలో అవిధూత ప్రయోగము సముచితము.

౯. నిహించితము :- అంచితముగా నుండు గ్రీవారీతి భుజములు సముత్త్రిప్తము లగుట యున్నచో నిహించిత శిరఃకర్మ యగును. స్త్రీలు మాత్రమే నిహించిత శిరఃకర్మనుప్రయోగించుట సముచితము. దీనిని పురుషులు ప్రయోగింపరాదు. పూర్వనిరూపితములు కేవలము స్త్రీలకు అనునియమము లేదు. స్త్రీలకు పురుషులకు సవియుక్తములు. నిహించితము స్త్రీలకే. “స్త్రీణాం ఏతత్ప్రయోజయేత్” అని నాట్యవేదము. ఇందు నందుననే “తదేతత్ సుభ్రువాం” అని యనుట. స్త్రీలకు సంబంధించిన గర్వ బిబ్బోక లలితాదులలో నిహించితమునకు వినియోగ మున్నది. బిబ్బోక కిలకించితాది వినియోగ స్థానము లన్నియు స్త్రీల శృంగారభావము లయి నందున పురుషుల కందు ప్రయోగాధికారము లభింపదు. ఈ నిహించితమునే సికుంచిత మందురు. బిబ్బోకము లలితము అనునవి స్త్రీల శృంగారభావములు. వీని స్వరూప మన్యత్ర సీరూపిత మగును.

౧౦. అధోగతము :- అనన మవాచీనముగా నున్న అవాఙ్ముఖముగా నున్న అధోగత మను శిరోభేద మగును. అభివందన సమయమున లజ్జాభావా భినయమున దుఃఖానుభవనమున శిరము అధోగత మగును. స్తంభదుస్తంభములలో శిరము అధోగతముగ నుండుటను కొందరు అభిమానించిరి.

౧౧. పరావృత్తము :- ముఖము వెనుకకు తిరిగి యున్నచో పరావృత్తము అను శిరఃకర్మ యగును. ముఖాపహరణమున ఇది ఉపకారి. వెనుకకు చూచు నపుడు ఇది సహకారి. అనిష్టము

నూచించు నచుడు ఉద్విగ్నతను న్యక్తము చేయు నపుడు ముఖమును దాచుకొనవలసి యున్నచుడు ఇది వినియుక్త మగును. ఒక పర్యాయము వాసుభుజము నుండి మెడమలచి వెనుకకు చూచుట. మరొక పర్యాయము దక్షిణభుజము నుండి ముఖము మలచుట. శ్రోణీ పరిసరము లందు వ్రేలాడు కేశపాశాది దర్శనమున ఇది ప్రయుక్తమై రమ్య మగును. తొమ్మునిగుడ మెడ మగుడ మడమ చూచుటలో పరావృత్తము స్పష్టమగును.

౧౨. ఉత్తిప్తము :- శిరము ఉన్నుఖముగా నుండగా మెడ చాచి నట్లుండగా ఈ శిరఃకర్మ యగును. కొంచెముగా పైకి లేచినెత్తుట ఉత్తిప్తము. పొడవైన వానిని చూచు నపుడు ఆకాశమును దర్శించు నచుడు సూర్య చంద్ర నక్షత్రములను దర్శించు నచుడు ఉల్లోకనము ఉండు గావున ఉత్తిప్తము అయినది. కొన్ని నామ నిర్దేశములు స్పష్టార్థములుగ నుండును. ఈ పదము అట్టిది.

౧౩. లోలితము :- శిరమును అంతటా లోలన మొనరింపగా నాగుగా భ్రమింపజేయగా లోలితము అను శిరఃకర్మ యగును. శిరము ఏకస్థానమున నుండిన అచన్ధితముగ అంతటా భ్రమణము పరభ్రమణము నొంది అయినపుడు ఈ పరిలోలిత కర్మయగును. మడము కల్గినచుడు మూర్ఛ వచ్చినచుడు రోగము పట్టినచుడు స్వప్నము వచ్చినచుడు భూతావేశము కల్గినచుడు లోలిత శిరఃకర్మ యుండును లోలనము ఉన్నందున శిరస్సు పరిలోలిత మగును.

ఇట్టి పదుమూడు శిరఃకర్మలు నిరూపితములైనవి.

అన్యభేదాః

ఏభ్యోన్యే బహవో భేదా లోకాభినయ సంశయః
 తేచ లోకస్వభావేన ప్రయోక్తవ్యాః ప్రయోక్తృభిః
 ఇత్యుక్తం మునినా యత్తదనుతంత్రవిధాయిభిః
 కల్పితాః కతిచిత్ భేదాః బ్రామస్తానపరానపి

ఈ చెప్పిన వాని కన్న నానావిధములగు భేదములను కొందరు అంగీకరింతురు. అవన్నియు లోకాభినయమును అనుసరించి యున్నవి. లోకాశ్రయము లైన విశేషములను లోకస్వభావము ననుసరించి గుర్తింపవలెను ప్రయోగింప వలెను. ప్రయోక్త లావిధముగా గుర్తించి లోకాభినయముల ప్రకారముల లోని శిరఃకర్మలను ప్రయోగింప వచ్చును. ఇట్టి భావమును భరతి ముని నాట్యవేదమున నూచించెను. భరతుని అనుసరించి నాట్య తంత్రమును అనుసరించిన భావుకులు ఇంకను నానా శిరఃకర్మలను పరిగణించిరి. అట్లు పరిగణితము లైన యితరములైన శిరోభేదములను కూడ నిరూపించుట యుక్తము.

సమం నైరాజితం తిర్యక్తతం తిర్యక్తుతోన్నతం
 పార్శ్వభిముఖమున్నతం సకంప పరివాహితం
 సకంపదుత నామాన్యదుద్దుతం పార్శ్వకంపితం
 పార్శ్వకంపిత మిత్యేకాదశ భేదాః పృక్తిరీతాః

౪౦

నాట్య తంత్ర విధానము ఈ చెప్పిన త్రయోదశ కర్మల కన్న అధికముగా పదునొకండు శిరఃకర్మలను పరిగణించిరి. వానిని నామ సంకేతమున నిర్దేశించి లక్షణ ౪ చెప్పుటయు వినియోగము ప్రదర్శించుటయు యుక్తముగనుండును. వాని పేరులు ఈ విధముగ నున్నవి.

సమము - నైరాజితము - తిర్యక్తము
 తిర్యక్తతోన్నతము - పార్శ్వభిముఖము - ఉన్నతము
 సకంపపరివాహితము - సకంపధుతము - ఉద్ధుతము
 పార్శ్వకంపితము - పార్శ్వకంపితము.

అన్యశిరోభేదాః

ప్రకృతిస్థం సమం ప్రోక్తం యతో భేదా వినిస్సృతాః

తత్సృతమనఖ ధ్యాన స్వభావాభినయాదిషు

౪౫

ప్రదక్షిణకృమేణైవ యత్యరాత్రికవద్రుమః

నైరాజితం నృపాదీనాం తత్సృతీనీరా జనావిధౌ

తిర్యక్తతం యదార్ద్రాఖ్యం చింతాపీడాదిషు స్మృతం

తిర్యజ్జోనతోన్నతం తద్వత్సభ్రువాం విభ్రమాదిషు

పార్శ్వభిముఖమన్వర్త సంజ్ఞం పార్శ్వప్రలోకితే

౫౦

ఉన్నతం సకృదున్నితే పృచ్ఛాదౌ సముదీరితం

కంపితేన సమాయోగం సంప్రాప్తే పరివాహితే

లాప్యే తాలలయే ప్రోక్తం సకంపపరివాహితం

సకంపధుతమప్యేవం ————— జన్తైః కృతం

భుతమే వేద్ధుతం కించిదుత్తానితముఖం భవేత్

౫౫

కందుకోల్లాలనాందోల సంచారాది ప్రలోచనే

కంపితాఖ్యంచితాఖ్యం స్యాదర్థం పార్శ్వముఖం యదా

స్యాత్పార్శ్వకంపితం పార్శ్వకంపితం చ క్రమాత్తదా

ప్రశ్నతాలలయోల్లాస హాస్యాదౌ తద్ధ్వయం మతం

అన్యశిరోలక్షణములు.

౧. సమము :- ప్రకృతిస్థ మగునది సమ శిరఃకర్మ. దీని నుండియే భేదములు వెలువడినవి. ధ్యానాభినయ స్వభావాభినయము లందిది వినియోగము పొందును.

౨. నైరాజితము :- నీరాజన మిచ్చు విధమున ఆరాత్రికము త్రిప్ప విధమున శిరము ప్రదక్షిణ క్రమముననే సంచలిత మయినచో నైరాజిత మగును. రాజ గురు దేవాదులకు సమర్పించు నీరాజనా విధానమున నిది వినియుక్త మగును.

౩. తిర్యక్తతము :- అడ్డముగా సాగిన శిరము తిర్యక్తతము. ఆ పదమె యా యర్థము నిరూపించును. ఇది చింతా వీడాదు లం దుపకరించును.

౪. తిర్యజ్జతోన్నతము :- అడ్డముగా సాగి వంగి పైకి సమున్నతముగా సాగు శిరము తిర్యజ్జతోన్నతము ఇది కేవలము వనితల విభ్రమాదులలో విలాసరీతులలో ప్రసరించును. ఇది పురుషులకు గాదు.

౫. పార్శ్వభిముఖము :- పార్శ్వమున కభిముఖముగా నుండు శిర మని యన్వర్ధనామము. పార్శ్వ విలోకనమున నిది యుపక రించును.

౬. తన్నీతము :- ఒక పర్యాయము శిరమును పైకి యెత్తుట, ప్రశ్న యడుగుటలో నిది విని యుక్త మగును.

౭. సకంపపరివాహితము :- శిరఃపరివాహము ప్రసారము కంపితముతోను కూడు కొనిన దయినచో సకంపపరివాహిత మగు ననుట సార్థకము. లాస్యవిధానమున తాల లయ విధానమున నీ శిరఃకర్మ యుపకరించును.

౮. సకంపధుతము :- కంపముతో కూడుకొనియుండునట్లుగా సాధారణజను లొనరించు శిరోధూననము సకంపధుత మను శిరఃకర్మ యగును.

౯. ఉద్భుతము :- ధుత మగు శిరమె కొంత యుత్తానిత ముఖ మగు నేని యుద్భుత శిరఃకర్మ యగును. బంతియాట లాలనము ఆందోలనము మొదలగు వాని సమాలోచనమున నీ శిరఃకర్మ సహకరించును.

౧౦. పార్శ్వకంపితము :- పార్శ్వముఖముగా నుండి సగముగా కంపిత మయిన పార్శ్వ కంపిత మగును.

౧౧. పార్శ్వకంపితము :- పార్శ్వముఖముగా నుండియు కంపితము కాక అంచితముగనె శిరముండు నేని పార్శ్వకంపిత మగును. ఈ రెండు శిరఃకర్మలును ప్రశ్న - తాలలయ - ఉల్లాస హాస్యాదులలో వినియుక్తము లగును.

ఈ పదునొకండు శిరఃకర్మలు లోకతంత్రాను సారములని నాట్య తంత్రవిదు లనిరని యున్నదే కాని ఎవరీ కర్మల నిరూపించిరో ఎందు నిరూపించిరో మూలము కానవచ్చుట లేదు. అసాంప్రదాయికముగా లోకమున వ్యాపించిన విశేషములను సమీక్షించి శాస్త్రీయత సంపాదించుట యుచిత మని నాట్యవేదమున భరతు డనెను. అట్టి భావమున నీ జాయపతి లోకమున నున్న వాని నిట్లు శాస్త్రీయముగ పరిష్కరింప దలచుకొనెను. ఇట్టి విశేషము లింక నీ గ్రంథమున గలవు.

ఉ పాం గ ము లు.

నాట్యసంగ్రహముగా నెన్నదగిన శిరో - హస్త - వక్షః పార్శ్వ - కటి - పాదములలో నింతవరకు మొదటి దయిన శిరమునకు సంబంధించిన భేదములు లక్షణములు వినియోగములు ప్రతి పాదితములయినవి. ఇటుపై శిరమునకు సంబంధించిన అంగములగు

నేత్ర - భూ - నాసిక - ఓష్ఠ - కిరీట - చిబుకములను ఆరు ఉపాంగములను నిరూపింపవలెను. నాని నిరూపణ మయినచో శిరోవిశేషము లన్నియు నిరూపించి నట్లగును. కావున నిచట మూలములోని విలోచన పదముచే దృష్టి యొక్క విశేషములను సంకేతించుట యావశ్యకము. శిరమునకు నేత్రమునకు సంబంధసూచకమగు వచనము గ్రంథములో త్రుటితమయి యుండవలెను. ఇందు అనేక స్థలములలో గ్రంథపాతమున్నది. అట్టి స్థలములందనుగతముగానుండవలయు విషయములను నాట్యవేదమునుండి గ్రహించుట యుచితము.

దృష్టి విశేషములు.

దృష్టి విశేషము లన్నియు ముప్పది. మూడు “షట్త్రింశదేతా దృష్టయః” వీనిలో రస దృష్టు లెనిమిది. స్థాయి దృష్టు లెనిమిది. సంచారి దృష్టు లిరువది. రసము లందు రస దృష్టులు స్థాయి భావము లందు స్థాయి దృష్టులు సంచారు లందు సంచారి దృష్టులు నియాతములై యున్నవి. వీనిలో ముందుగా రస దృష్టు లిందు సంకేతితము లయినవి. స్థాయి దృష్టులు సంచారి దృష్టులు సంకేతితము లయినవి.

కాంతా హాస్యాంచితా చైవ రోదీ చ కరుణాంచితా
తథా వీరాద్భుతే స్యాతాం బీభత్సా సభయానకా
రసోత్పత్తి క్రమేణాష్టై మయోక్తా రసదృష్టయః
స్నిగ్ధా హృష్టా తతః కృద్ధా దీనా దృప్తా సవిస్మితా
జుగుప్సిత భయాంచితే స్థాయిష్యేవం దృగష్టదా
కూన్యా లజ్జాన్వితా శ్యాంతా విషణ్ణా మలినాభిధా
శంకితా ముకులా మ్లానా కుంచితా లలితా తథా
అభితప్తార్థముకులే విభ్యాంతా సవితర్కితా
అకేకరా వికోశాభ్యా జిహ్వా త్యస్తాఽధ విప్లుతా
మదిరా చేతి దృష్టినాం వింశతి ర్వ్యభిచారిషు.

౬౦

౬౫

౧. రసదృష్టులు

కాంత - హాస్య - రాద్ర - కరుణ - వీర - అద్భుత -
బీభత్స - భయానక.

౨. స్థాయిదృష్టులు

స్నిగ్ధ - హృష్ట - కృద్ధ - దీన - దృష్ట - పిస్మిత -
జగుప్సిత - భయానక.

రసోత్పత్తి క్రమమున రస దృష్టులు నిరూపితములు.
రసానుక్రమమున నుండు స్థాయి భావ క్రమానుసారముగా స్థాయి
దృష్టులు నిరూపితములు.

౩ వ్యభిచారిదృష్టులు.

శూన్య - లజ్జాన్విత - శ్రాంత - విషణ్ణ - మలిన -
శంకిత - ముకుల - మూన - కుంచిత - లలిత - అభితప్త -
అర్థముకుల - విభ్రాంత - వితర్కిత - ఆకేకర - విరోశ
జిహ్వా - త్రస్త - పిష్టత - మర.

అనునీయిరువది దృష్టులు వ్యభిచారి భావము లందు
సంగతములగు దృష్టి విశేషములు. ఇక వీని లక్షణ వినియోగములు
నిట్లు గుర్తించునది.

రసదృష్టయః

హర్షోత్పన్నా పృసాదోత్థా కామం కామవశా వశా
శృంగారేఽభిమతా కాంతా భూక్షేపా పాంగ సంగతా
చింతా భ్రాంతాల్పతారా దృ గాకుంచిత పుటా కృమాత్
కషాదిస్పర్శపాతాదౌ హాస్యే హాస్యా హి సంగతా

ఈ రెండు శ్లోకములు శృంగార దృష్టిని హాస్య దృష్టిని నిరూపించు చున్నవి. అనంతరము రస దృష్టులను స్థాయి దృష్టులను వ్యభిచారి దృష్టులను నిరూపించు శ్లోకములు తుక్రిటితము లయినవి. ఇచట గ్రంథపాత మధికముగా నున్నది. ఇచట లుప్తము లయిన విషయాలములను నాట్యవేదము నుండి నిరూపించుట సముల్లేఖించుట సముచితము.

ఈ కాంతాదు లెనిమిది రస దృష్టులు ఆయా రసములకా యా దృష్టు లనుగతములు. కాంతాది నామాములే వాని స్వరూపము కొంత చెప్పగలవు. అయినను లక్షణ కథనమున విశేష స్వరూపము గోచరించును. ఈ కాంతాదులు శృంగారాదు లకు సంబంధించి యున్నవి. రసమునకు క్రమసిద్ధేశములో విశిష్ట భావమున్నది. రసము వలన రసాంతరము నివృన్నమగుట రసము లలో నున్నది. దృష్టి వలన దృష్ట్యంతర మున్నమగుట దృష్టులలో లేదు. అందుననే భరతు డనిర్దిష్ట క్రమముననే దృష్టులను నిరూపించినాడు. ఈ దృష్టులలో శాశ్వత దృష్టి లేదు. స్థాయి భావ దృష్టులలో శమ దృష్టిలేదు. లక్షణము లేదు. సంకేతము లేదు. ఇట్టి నిర్దేశమున నొక భావ విశేష చువభాసించును.

సంచారి దృష్టులలో మొదట సమంగల ప్రాయమగు శౌన్య దృష్టి యున్నది. వ్యభిచారి భావముల పరిగణనములో మొదట సమంగల ప్రాయమగు నిర్వేద మున్నది. అమంగల ప్రాయమును గూడ ప్రథమమున నిరూపించుచే నిర్వేద మొకస్థ డొకచోట స్థాయిత్వము పొంద గలదని సూచిత మగును. అందు ననే నిర్వేద స్థాయికమగు శాంతమను నవమ రసము కలదని భరతు డనుట సంగతము. దృష్టులలో మొదట శౌన్య దృష్టి నిరూపించు

టలో గూడ ఇట్టి భావమునె గుర్తింప వచ్చును. ఇట్టి విషయ వివేకము నాట్యవేదమున రసమీమాంసా ప్రభుత్వమున నిరూపితమయినది.

స్థాయి దృష్టి సంకేతము రస దృష్టి లక్షణమును సుగమమొనరింపగలదు. కావుననే రస దృష్టి సంకేతానంతరము స్థాయి దృష్టి సంకేత మున్నది. దృష్టి విధాన ప్రసక్తిలో నామాన్య దృష్టుల నన్నిటిని సంకేతించుట యుక్తము. అవి యన్నియు భావమూలములు కదా!

దృష్టు లన్నియు ముప్పది యారు. ఇట్లనుటచే న్యూనాధిక సంఖ్యానివృత్తి కలుగును. ప్రత్యభిజ్ఞా దర్శనమున నంగీకరించు వ్యక్తితత్వ తత్వములకు వీనికి సంబంధము లేకున్నను సంఖ్యా సాదృశ్యము దానిని స్మృతికి దెచ్చును. రసదృష్టి రసమయ సన్నివేశ సౌందర్యము నావిష్కరించును. స్థాయి దృష్టి రసీభావ యోగ్యత నావిష్కరించును. ఇతర దృష్టులు భావావిష్కారమునకు సమర్థములు.

ఈ దృష్టి విధాన మంతయు నానా భావ రసాశ్రయము. చిత్త వృత్తాంతము లయిన భావ రసములు సముల్లసితములై సంవిష్కారము లయిన నానేంద్రియము లందు విచిత్రత నాపాదించగలవు. ఇట్టి విచిత్రత చక్షుః ప్రజ్ఞా దర్పణమున సమధికముగా సంక్రాంత మగును. అది యంతయు దృష్టుల యదృష్టము. వీనిలో నొక్కొక చో నొక్కొక చమత్కరియకలదు. అయిన నింతమాత్రమే యిది యను వ్యవస్థలేదు.

౧. శృంగారదృష్టి:- కాంతదృష్టి హర్ష సముత్పన్నముప్రసాద జన్యము. మిక్కిలి కామవశము అవశము నయిన దృష్టి కాంతదృష్టి యగును. ఈ దృష్టి శృంగారమున సభిమతము. ఈ దృష్టిలో

భూక్షేపము, అపాంగములు సంగతములై యుండును. ఇష్ట ప్రాప్తి వలన గలిగిన హర్షమును కాంతదృష్టి సూచించును. మనఃప్రసన్నతను సూచించును. అత్యంతము మన్మథ భావముతో నుండును. ప్రణయ హేతుకము లయిన కోపామర్షములు కూడ దీనిచే వ్యక్తము లగును. ఇది శృంగార సంగత మనుట నాట్య హృదయుల కిష్టము. కేవల దృష్టి మాత్రమున నిది శృంగార సంగము కలది కాదు. తారా కర్మలు పుటకర్మలు శిరఃకర్మలు దీనికి సహకారముగా నుండవలెను. ఇట్లే యన్నిట గ్రహింపవలసి యున్నది.

౨ హాస్యదృష్టి :- చిత్రముగా నుండును. భాగ్యంతముగా నుండును. చిన్న చిన్న కన్ను పాపలతో నుండును కన్ను పుటము లాకుంచితములగును. ఇట్టివన్నియు నిందు క్రమముగా కూడుకొనును. కక్ష భాగములు స్పృశించుట మొదలగు వాని గూడుకొనిన హాస్యమున నీ హాస్యదృష్టి యుండును. కను పుటములు క్రమముగా నాకుంచితము లగుట తారక లల్పములు విభ్రాంతములు వ్యాకులము లగుట యిందలి ధర్మములు. కుహ కాభినయమున నిది యుపకారి, వంచన మొనరించుటలో మోసగించుటలో మాయ చేయుటలో పరిహసించుటలో నిది సహకారి. కపట వికృత విధానములు హాస్య ప్రాణములు. కావున దృష్టిలో గూడ కపట కృత్రిమరీతులుండును.

ఇటుపై గ్రంథపాత మధికముగ నున్నది. లుప్త గ్రంథములలోను అవశిష్ట రసదృష్టులు - స్థాయి దృష్టులు - సంచారి దృష్టులు, దృష్టుల వినియోగములు తారాకర్మ-దర్శన ప్రకారములు పుటకర్మ భూకర్మ - నాసాకర్మ విశేషము లుండవలెను. వాని విషయ పరిజ్ఞానమునకు నాట్యవేద ద్వితీయ భాగము అభివ భారతీ వివృతిఅభినవ భాష్యము నుండి కొంత వ్రాయుట యావశ్యక మయినది.

3. రౌద్రరసదృష్టి :- రౌద్ర. రౌద్రరసమున రౌద్రీదృష్టి సంగతము. ఇది క్రూరము రూక్షము అరుణము ఉద్వృత్తము పుటములు తారకలు నిష్ప్రభము లగును. కోధావేశమున తారకలు అట్టే కదలక యుండును. భ్రుకుటీ కుటిలముగ నుండుట యీ దృష్టి క్రియ రసదృష్టు లందరియం దేకవిధముగ నుండవు. వారి వారి సత్త్వభేదమున నవి వేరువేరుగా నుండును.

౪. కరుణరసదృష్టి :- కరుణ ఈ దృష్టిలో కనుల పైపుటలు వ్రాలి యుండును. కన్నులు బాష్పములతో గూడి యుండును. తారకలు దుఃఖ మంధరములు. దృష్టి నానాగానిగతము. ఇట్లున్న దృష్టి కరుణ దృష్టి. ఈ దృష్టిలో నీ విశేషములె కాక ఇతరములు నుండును. ఉపాత్తము లగు నివి ముఖ్యము లని భావింప వలెను.

౫. వీరరసదృష్టి :- వీర. వీరదృష్టి దీప్తము వికసితము త్సుభ్రము గంభీరము. రెండు తారకలు సమముగా నుండును. వీర రసము లోని భేదముల ననుసరించి వీరదృష్టులు కూడ భేదములు కలవి యగును. ఇట్లే యితర రసాశ్రయ దృష్టు లందును పరిగ్రహ్యము. ప్రయోగ మొనరించు నటుడు తత్తద్భావావేశము మనసు నకు దెచ్చికొని మనో వేగమును నిగ్రహించు కొని దృష్టి సంక్రాంత మొనరించి నప్పుడే రసదృష్టులు వెలువడును.

౬. అద్భుతరసదృష్టి :- అద్భుత. ఇందు పక్షాగ్రము లాకుంచితము లగుట తారక లాశ్చర్యము కలవై యుద్వృత్తము లగుట యుండును. దృష్టి సామ్యముగ నుండును. పాఠ భాగము లందు వికసితమై యుండును.

౭. బీభత్సరసదృష్టి :- బీభత్స. ఇందు కనుపుటము లపాంగములు కుంచితము లగును. తారకలు తిరుగును. ఉపస్థితములగును.

చెదరుగా నుండు. కను తెప్పలు సంశ్లిష్టములు స్థిరములు నగును. జగుప్సావహ మయిన వస్తువును చూచినపుడు పక్షుపుటాపాంగ తారకలు సంకోచము కలవై బీభత్సదృష్టి నీయగలవు. హాస్య బీభత్సములలో బాహ్యా దృశ్యములు వికాస వికారముల గలిగించును. వికాసాత్మకవృత్తి సోల్లాసముగా చేష్టానుగత మగును. వికాతాత్మక వృత్తి చిత్త సంకోచము కూర్చును. సర్వ చేష్టల సంపత్తి మనోవ్యాపార పురస్కర మనుట అవిస్తార్థము.

౮. భయానక రసదృష్టి :- భీతదృష్టి. ఇందు నేత్రపటములు ప్రోద్వృత్తము లగుట గిర గిర తిరుగుట యుండును. ఒకప్పుడట్టె నిశ్చలము లగును. తారకలు స్ఫురించును. తారాపుటకర్మలతో గూడు కొనిన దృష్టి భయము సూచించును. చకితముగా నుండును. ఇది భీత దృష్టి.

ఇవి-యన్నియు రసజన్య దృష్టులు. వీనిని రసము లందే విని యోగింప వలెను. “రసజాస్తు రసేష్యేవ” ఇతర దృష్టులకును రసము లందు ప్రయోగ ముండును. ఈ దృష్టి విశేషములకు ఇతరము లందు ప్రయోగము ఉండదు.

శాంత దృష్టి.

“నాసాగ్రానక్తా నిమిషా తథాదోభాగ చారిణీ
ఆకేకర పుటాచైవ శాంతా దృష్టి ర్భవేదసా”

శాంత రసమునకు శాంత దృష్టి నాట్య వేదమున పాతాంతర శ్లోకమున నిరూపిత మయినది. రెప్పపాటులేని యీ దృష్టి నాసాగ్ర గతమై క్రింది భాగమునకు సంచరించునదై ఆకేకరపుటములతో నుండును.

స్థాయి దృష్టులు.

స్నిగ్ధ హృష్టాది స్థాయి దృష్టులలో నుద్దిష్ట మయిన క్రమమున నియత భావ మున్న దన నక్కర లేదు. శృంగారము సర్వ ప్రాణి సులభ మగుటచే రతి సర్వ వ్యక్తుల కపరిహార్యమగుటచే రతి దృష్టి యయిన స్నిగ్ధ దృష్టిని మొదట నిరూపించుట యుక్తము కావచ్చును.

౧. స్నిగ్ధదృష్టి :- ఇదియే రతిదృష్టి. ఇందు నడిమి భాగము వికసనముతో మధురముగా నుండును. కనుపాపలు చిరునగవుతో నుండును. సాభిలాషముగా నుండును. ఆనందాశ్రువులతో నుండును. స్నిగ్ధమై చిక్కనై మనోహరముగా నుండును. ఇది రతిభావజన్య మగు దృష్టి.

౨. హాసదృష్టి :- ఇది హృష్టదృష్టి. హాసితగర్భము చంచలము. తారకలు కన్నులు చికిలింతలతో నుండును. కన్ను తెరచుటలు మూయుటలు, రెప్ప మూతల సందుల నుండి దాగుడు మూతల చూపులు, తొంగి తొంగి చూపులు, కొక్కిరింపు చూపులు హృష్ట దృష్టులు.

౩. క్రోధదృష్టి :- క్రుద్ధ. ఇందు కను బొమలు కుటిలములై కూడు కొనును. బొమముడి సమరీతిలో నుండక చిడిముడిపాటు కూడి వక్రముగ నుండును. దృష్టి రూక్షము తీవ్రము కనుపుటములు స్థిరములుగా నున్నను తిరుగుళ్లు పడును. తారకలు గిరున తిరుగును.

౪. దీనదృష్టి :- ఇది శోకదృష్టి. నేత్రముల పైరెప్ప కొంతగా జారి యుండును. తారకలు కొంత కొంత బెడలి వ్యగ్రము లగును. ఈ దృష్టిపరిపారము మందము.

౧. దృబ్దదృష్టి:- ఉత్సాహదృష్టి. ఇది సత్త్వము స్పష్టము చేయును. అంతర్బలము వ్యక్తము చేయును. మనోబలము నూచించును. దేహదార్ఢ్యమును స్ఫురింప జేయును. తారకలకు నిలుకడ యుండును. కన్ను విప్పారి యుండును. ఈ దృష్టి స్థిరము వికసితమును.

౬. సవిస్మిత:- విస్మయదృష్టి. తారలు గిర గిర తిరుగుట యుద్వృత్తము లగుట. కన్నులు విమలములుగా నుండుట యీ దృష్టి రూపము. కనుపుటలు హర్షముతో నుండును. ఒకప్పు డతికి కొన్నట్లున్నవై నెప్టములుగా నుండును. వికసనముతో నుండును. ఈ రీతి సర్వము విస్మయనూచకము.

౭. జగుప్సిత:- జగుప్సదృష్టి. ఇందు కనుతెప్పల రీతి సంకోచముతో నుండును మూతలు పడి యుండును. పక్షుచటములు విప్పారపు తారకలు మీలనము పొందును రెప్ప లల్లా ర్పధికము జగుప్సలో చిత్తసంకోచము కలుగగా పుట సంకోచమున దృష్టియు సంకోచముతో నుండుట స్వాభావికము.

౮. భయదృష్టి:- భయాంచిత ఇందు నేత్రముల యుభయ పుటములు విప్పారి విస్ఫురితములై యుండును తారకలు భయ కంపితములు, భయదృష్టి నడిమి చూపులో నిలబడదు. తారకలు మధ్యభాగమున నుండక అటు నిటు చెదరి పోవును. భయాన్వితములు నేరుగా జూడ జాలరు.

శృష్టివిడు లీ దృష్టుల నిశ్లే గుర్తించిరి. రసదృష్టులున్నాయి కృష్టులు సామాన్యముగా నేకవిధమున నుండుటను అక్షణవాక్యము

నూచించును. అయినను రసదృష్టులు స్థాయిదృష్టులు అని వేరుగా నిర్దేశించుటయే సముచితము. స్థాయి దృష్టులలో తారాకర్మలు పుటకర్మలు బహుళముగా నుండవు. రసదృష్టులలో నుండును. విభావ కర్మలు బహుళముగా నుండుట లేక పోవుటలు రసభావ దృష్టులు భేదహేతువులు. స్థాయి దృష్టులలో రసీభావమునకు దగిన చిక్కణ ధర్మముండదు. వలసినంత స్నిగ్ధతయు నుండదు. రస దృష్టులలో నది యుండును.

సంచారి దృష్టులు.

సంచారి దృష్టులకు నియతవిషయ మున్నది. ఒక్కొక్క దృష్టి కొక్కొక్క వినియోగ మిష్టము. అయిన నదియే నియతము కాదు. అది ప్రచురము. ఆ దృష్టి నా విధమున నా విషయమున వినియోగించిన సహృదయులు రమ్యతను భావించురు. సంచారి భావములు ముప్పదిమూ డయినను సంచారిదృష్టు లిరువది యనియే సంఖ్యాతము లయినవి. ఈ దృష్టులును ముప్పదిమూ డన వచ్చును, అన లేదు. రసములు తొమ్మిది యయినను రసదృష్టు లెనిమిది. స్థాయి భావములు తొమ్మిది యయినను స్థాయి దృష్టు లెనిమిది. తొమ్మిదన లేదు. సంచారిదృష్టు లిరువదియే యనెను. ఇతరము లిందంతర్భవించు నని భావము. సంచారిదృష్టుల స్వరూప మిట్లుండును.

౧. శౌన్దర్యదృష్టి :- ఇందు కను పాపలు కను పుటములు ఎగుడు కిగుడుగా నుండవు, దృష్టి కంప రహితము. దృష్టిలో లక్ష్య మేమియు నుండదు. శౌన్దర్య దర్శనము బాహ్యార్థముల నీ దృష్టి గ్రహింపదు. ఈ దృష్టి ఊహము నిరుత్సాహము ఇట్టిదిది శౌన్దర్యదృష్టి. చిత్తము

నందలి చింత నీ దృష్టి సూచించును. చింతానగా చకదృష్టులు నానా కలవు. వానిలో నిది గణనీయము.

౨. మలినదృష్టి:- ఇందు పక్షములు తెప్పలు కదలును. కనుపుటము లత్యంతము ముకులములై యుండవు. నేత్రాంతములు మలినములుగా నుండును. కనుతారలు విభ్రాంతములు. మనసు లోని సాలోచనత నిది సూచించును.

౩. శ్రాంతదృష్టి:- ఇందు శాంతి యున్నది. శ్రమ విశేషమున పక్షపుటములు స్థాన స్థానములుగా నుండును. ఈ దృష్టి తామ తామము తారలు దిగజారి యుండును. చల ప్రచలములు కావు మందకొడిగా నుండుట గుర్తింప వలెను. శ్రమవలని యార్తిలో స్వేదోదయమున నీదృష్టి ప్రయోగ ముండును.

౪. లజ్జాన్వితదృష్టి:- ఇందు పక్షాగ్రములు కుంచితము లగుట, దిగువభాగమునకు వంగినట్లు వ్రాలినట్లు దిగజారినట్లుండుట, తారకలు త్రపావళమున సఢోగతము లగుట యుండును. లజ్జావిని యోగమున నిది లలితముగ నుండును.

౫. గ్లానదృష్టి:- ఇందు కనుబొమ్మలు కనుపుటములు కను రెప్పలు వాడియుండును. శిథిల శిథిల మంద మంద సంచార ముండును. కను తారలు శ్రమ సంచలనము పొందును. అవి నేరుగా నూటిగా చొచ్చు కొనవు.

౬. శంకితదృష్టి:- శంక యుదయించినపుడు భావము నందు స్థిరత యుండనట్లు ఈ దృష్టియందును స్థైర్యముండదు. కించిచ్చలముగా నుండును. ఒకింత స్థిరముగా నుండును. ఒకప్పుడు నేరుగా నూటిగా నెదురుగా సాగును. ఒకప్పు డడ్డముగా నాయతముగా ప్రసరించును.

ఒకప్పుడు తారలు మూఢముగా నుండుటయు మరి యొకప్పుడు చెదురు తనమున నుండుటయు నిందు సహజము.

౭. విషాదనిదృష్టి:- ఇందు పుటములు విస్తీర్ణములు ప్రాంతములు పర్యస్తములు తారలు నిష్టభ్రములుగా నుండును. విషాదోదయమున నీదృష్టి యుండును. “ విషాదార్థే పిషాదినీ ”

౮. ముకులదృష్టి:- ఇందు పక్ష్యములు సగము సగము స్ఫూర్తము లగును. సమాశ్లిష్టము లగును. ఊర్ధ్వపుటములు ముకులము పొంది యున్నట్లుండును. తారలు సుఖోన్మీలనమున నుండును. కన్న తెఱచుట సుందరముగ నుండును. సుఖార్థ సన్ని వేశములో ముకుల దృష్టి మోహనము.

౯. కుంచిత దృష్టి:- కనుపుటము లాకుంచితము లగుట పక్ష్యగ్రములు నికుంచితము లగుట, తారకలు కుంచితములై యుండుట దృష్టి సముల్లాసమున నుండక సన్న మవసన్నముగా నుండుట కుంచిత దృష్టి స్వరూపము. అసూయితుల సనిష్టుల జూచి నపు డీ దృష్టి యుండును. దుష్ప్రేక్షము చూడ వలసి యున్న నిదియె, అక్షివ్యధా వ్యాకులితుల దృ సకుంచితమే కద.

౧౦. ఆభితప్తదృష్టి:- వ్యధలో నిది కలుగును. ఇందు తారాసంచారము మందమందము. కనుపుటములు ప్రచలితములు. పరితాప సంప్లుతముగా నుండు నీ దృష్టి చింతలో నభిఘాతములో నభి తాపములో వినియుక్తమగును.

౧౧. జిహ్వాదృష్టి:- ఇది లంబిత మలసము. పుటములు కుంచితములు. నిరీక్షణములు ఎడగా పెడగా మెల మెల్లగా నుండును. దృష్టి

నిగూఢము తారలు గూఢములు. అచూయలో జడతలో నలస
తలో నిది వినియుక్త మగును. అసూయ జడత అలసత మూడును
మూడు విధములు. ఈ దృష్టి యొకటి మూట వినియుక్త మయిన
తత్సమయ రీతినీతుల ననుసరించి యిందు విశేషము గుర్తింప
వచ్చును.

౧౨. లలితదృష్టి :- ఇది మధురము. ముచ్చటగా నుండును.
ప్రాంతభాగములు కుంచితములై యుండును. కనుబొమ లెగుర
వేయుట యుండును. చిరునగవుల కలయిక యుండును. కన్నుల
చికిలింతలై యిందలి స్మితసాహిత్యము నిరూపింప గలవు. ఇందు
మన్మథవికారము లున్నవి. ప్రేమకాంక్షావిశేషము లున్నవి. స్మిత
మున్న దని భావ మున్న దని లలితదృష్టి యంతట శృంగారగంధి
కాదు. వినియోగవిషయమే దీని నిరూపించును.

౧౩ వితర్కితదృష్టి :- సందేహమున నానాకల్పనము లొన
రించుట వితర్కము. వితర్కము వలన కనుపుటము లుద్వర్జితము
లగును. తారక లుత్ఫుల్లము లగును. దృష్టి యధోగతమై వికాస
ముతో విచారముతో నుండును. నానావిధముగా నూహించు నపుడు
సంకల్ప వికల్పములు మనసులో పాదుకొని నపుడు వివిధము లగు
ఊహాపోహ లుదయించి నప్పుడు వితర్కితదృష్టి ప్రయోగ మావశ్య
కము.

౧౪. అర్థఘోషకులదృష్టి :- దీనిలో పక్షములు సగము సగము
వికాసము పొందును. కనుపుటములు హ్లాదవశమున ముకులము
పొందును. తారకలు లులితము లగును. అంత స్మిత ముండును. గంధ
స్పర్శప్రభృతు లాహ్లాద మొదలవింపగా నీ దృష్టి కలుగును.

౧౫. విభాంతదృష్టి:- భ్రాంతచిత్తుడయిన వాని కీ దృష్టి కలుగును. నేత్రము లుత్పల్లములు వికసితములు విస్తీర్ణములు నగును. తారకలకు నిలుకడ యుండదు. దృష్టి భ్రమవ్యాకలము. ఇపు డిట్లయినది. ఇంక నేమగునో? యని దృష్టి శంకా తంకములతో నుండును. ఆవేగసంభ్రమవిభ్రమములలో నిది వినియోగము పొందును.

౧౬. విప్లుతదృష్టి:- ఇందు కనుల పుటములు ప్రస్ఫురితములు స్తబ్ధములు పతితములు నగును. ఈ ధర్మములు మఱల మఱల గలుగును. చాపలమున విప్లుత ముపకారి ఉన్మాదమున సహకారి. దుఃఖమున సహచారి. ఆర్తిలో మరణములో దీని వినియోగమున్నది.

౧౭. అకేకరాదృష్టి:- ఇందు కనుపుటములు కొలకు లాకుంది తము లగును. అరమూతలతో కనులు సంగతము లగును. తారలు మరల మరల వ్యావృత్తము లగును. దూరాలోకమున విచ్ఛేదప్రేక్షితమున నిది యుపకరించును. ఆగి యాగి చూచుట కీ యరమూతలుండవలెను. చూచుటకు వలను పడని వానిని చూచుట కీ వంపు చూపుపకారి.

౧౮. వికోశదృష్టి:- కనుపుటములు కోశములు విడిపడి యుండుట, దృష్టి సంపుల్లముగా నుండుట, నిర్నిమేషముగా నుండుట, తార లనవస్థితములై యుండుట యిందలి విశేషములు. ఇది యొక విధముగ విప్సారిదృష్టి విబోధగర్వామర్షమతులలో నిది వినియోగము గును.

౧౯. తృప్తదృష్టి:- ఇందు భయము వలన కనుపుటములు తిరుగుల్లు పొందును. తారకలు కంపోత్కంపములు కల వగును

దృష్టిమధ్యభాగములు సంత్రాసమున ఉబ్బెత్తుగా నుండును. “త్రస్తా త్రాసే” భయము నభినయించుట కిది యావశ్యకము.

౨౦. మదిరాదృష్టి:— ఇందు కనుమధ్యము లాఘూర్ణితములు నేత్రాంతములు క్షామ క్షామములు, అపాంగములు, వికసితములు నగును. ఇది మదిరాదృష్టి. మధ్య మద కృతమయిన విశేషము మూడు విధములు. తరుణ మదము మధ్య మదము అధమ మదము నని. తరుణమదకృత మదిరాదృష్టి నిరూపితము. మదకృత సన్ని వేశము లలో మదిరాదృష్టి యుపకారి. “మదిరా చ మదేష్వీతి” మధ్యమ మదములో కనుపుటము లాకుంచితము లగుట తారకలు లులితము లగుట యుండును. ఇది మదాభినయనమున నుపకారి. అధమమద దృష్టి సనిమేషము ఒకప్పుడనిమేషము ఒకప్పుడు క్రిందు చూపు నుండును. ప్రకృతిభేదము ననుసరించి దృష్టిభేద ముండును.

ఇటుపై రసదృష్టులకు భావదృష్టులకు సంబంధించిన తారాకర్మలు—పుటకర్మలు—భూకర్మలు నిరూపణీయములు.

తారాకర్మలు ౩.

[భమణ - వలన - పాత - చలన - సంప్రవేశన -
వివర్తన - నముద్వృత్త - నిష్కామ - ప్రాకృతములు.

౧. భ్రమణము:— కనుతారలు కనుపుటముల లోభాగ మున మండలాకారముగ ప్రవర్తించుట భ్రమణము. వీరరాద్రము ములలో వినియోగము.

౨. వలనము:— ముక్కుణముగా దృష్టి సంచార ముండుట వలనము. వీరరాద్రములం దుపకారి.

౩. పాతము:- దృష్టి జారుట దిగువకు సాగుట పాతము. పాతమే పాతనము. “పాతనం కరుణే కార్యం” కరుణమున పాతనముపయోగించును.

౪. చలనము:- తారలు కంపించుట చలనము. చలనమే సంచలనము. భయానకమున నుపకారి. భయమున అనవస్థితముగా తారలుండును.

౫. సంప్రవేశనము:- గ్రుడ్లు లోనికి ప్రవేశించుట. హాస్య బీభత్సము లందు వినియోగము.

౬. వివర్తనము:- కటాక్షదృష్టి యుండుట వివర్తనము. దృష్టి సారించి యప్పళించుట. శృంగారలజ్జాప్రసక్తిలో నిది సహకరించును.

౭. సముద్వృత్తము:- తారలు సమున్నతము లగుట ఉద్వృత్తము లగుట సముద్వృత్తము. వీరరాద్రము లం దిది యుపకారి.

౮. నిష్కామము:- సారించిన కను తార మరల నిష్క్రమించుట నిష్కామ మనెడు కర్మ. వీరరాద్రములలో నిది యుండును.

౯. ప్రాకృతము:- స్వభావజన్య మయిన తారా కర్మ ప్రాకృతము. పై నిరూపించిన రసభావములలో గాక శేషభావములలో ప్రాకృత ముపకరించును.

ఈ తారాకర్మలన్నియు లోకక్రియాశ్రయములై స్వభావ సిద్ధములుగా నున్నవి. దీని గుర్తించి రసములలో భావములలో తారాకర్మలను యోజనము చేయవలయును. “స్వభావసిద్ధమేవై తత్ కర్మ లోకక్రియాశ్రయం” లోకాశ్రయముగా వీని విజ్ఞానము స్పష్ట

మగును కాని సంస్కారాపేక్ష యుండును. స్వభావసిద్ధ మనుట సత్యమై కాని స్వభావ మాకస్మికముగ రాదు. సంస్కారబలముననే స్వభావము రాణించును.

ద ర్శన భేద ము లు.

దర్శన ప్రకారము లెనిమిది కలవు.

సమము - సాచి - అనువృత్తము - ఆలోకితము -

విలోకితము - ప్రలోకితము - ఉల్లోకితము - అవలోకితము

దర్శనవిధి సర్వభావరసాశ్రయము. ఒకే దృష్టి ఒకే భావమునకు ఒకే రసమునకు నియతము కాదు. రసభావముల విషయమున దృష్టి యనియతమును గాదు. హృదయగత స్ఫురణ మచట నాగక బహిఃస్ఫురణము పొందు నపుడు నానాదర్శనస్వభావము పొందును. సమ-సాచ్యదు లన్నియు నేకరసమున సంగతములు కావచ్చును. సమయానుసారమున నా యా రసభావములలో నివి వినియోగము పొందును.

౧. సమము:- తారలు సమముగా నుండునట్లు సౌమ్యభావమున జూచుట సమదృష్టి. ఇందు ప్రసన్నత గోచరించును. భావస్థితి గోచరించును. ఎదుట నున్న వారి భావమును అవక్రముగా యథాస్థితముగా గుర్తించు నేర్పు కలుగును. సమదర్శనములో భావములకు ఒడుదడుకు లుండవు.

౨. సాచి:- ఈ దర్శనమునకే సాచీకృత మని పేరు. ఈ దృష్టిలో తారలు పక్ష్యాంతర్గతములుగా నుండును. తృప్తిశ్రమయిన చూపుండును. ముబ్బింగుల చూపయినను మూడు భావముల సూచింపదు. ఒకే భావమును సూచించును. లజ్జ గోచరించును. ఆలోచనము భాసించును. భావస్వీకృతి భాసించును.

౩. అనువృత్తము:- రూపనిర్వర్ణనముతో గూడిన దృష్టికి అనువృత్త మని పేరు. ఇందు భావానువృత్తియు నున్నది. అటు నిటు దృష్టి చలనము వలనము పొందును.

౪. అలంకారము:- సహసాదర్శించుట. భావగత మయిన వేగక్రియ కిది నిదర్శనము. ఉబలాటము ఉద్వేగము దీని వెనుక నుండును.

౫. విలంకారము:- వెనుకకు తిరిగి చూచుట. చూచుట కుత్సుకంపడి అటుపోవు వ్యక్తి యిటుగా గ్రీవావలనమున గాని కటిసంవలనమున గాని వక్షఃవరివర్తనమున గాని చూచుట విలంకారము.

౬. ప్రలంకారము:- పార్శ్వభాగములతో జూచుట. ఆ పార్శ్వమున కీ పార్శ్వమునకు మాటిమాటికి దృష్టిసారించుట. తిన భావగత యస్థిరత యితరుల భావమనముల నాకర్షించి యుద్దీపింప జేయుట ప్రలంకారతార్థము.

౭. ఉల్లంకారము:- కనుబొమ లెగుర బెట్టి పైకి పైపైకి చూచుట. ఇది దాలోచన మున్నది. ఆవేగగ్రసన మున్నది. ఆశ్చర్య మున్నది.

౮. అవలంకారము:- ఇదియు నుల్లంకారము వలె నుండును. ఉల్లంకారమున పరిమిత లక్ష్యము, ఇందు విశాలమగు లక్ష్య ముండును.

పు ట క ర్మ లు.

ఈ దర్శనవిధి ననుసరించిన పుటకర్మలు తొమ్మిదివిధములు.

ఉన్మేష - నిమేష - ప్రస్మత - కుంచిత - సమ - వివర్తిత -

సస్ఫురిత - పిహిత - వితాడితములు.

వీనిలక్షణములు ఈ విధమున నున్నవి.

౧. ఉన్మేషము:- కనుపుటముల విన్మేషమునకు ఉన్మేషమని పేరు. పుటములు విడి బడి విస్ఫారితములై దూరదూర మున్నప్పుడు ఉన్మేషము. క్రోధమున నిది యుపకారి.

౨. నిమేషము:- కనుపుటముల సమాగమము. పుటములు దగ్గర దగ్గర చేరుట. క్రోధోపకారి.

౩. ప్రసృతము:- పుటముల యాయామము. విప్పార కుండగనె దైర్ఘ్యము కల వయినపుడు ప్రసృతము. విస్మయవీరహర్షములందుపకారి.

౪. కుంభితము:- ఆకుంచితము లయిన పుటము లుండుట పుటము లప్పళించుట కుంచితము. అనిష్టదర్శనమున అనిష్టగంధరస స్పర్శాదులలో నిది యుపకరించును.

౫. సమము:- స్వాభావికరీతి. శృంగారమున సహకరించును.

౬. వివర్జితము:- కనుపుటములు బాగుగా త్రిప్పుట యున్నచో వివర్జిత మగును. క్రోధమున నుపకారి యగును.

౭. సస్ఫురితము:- స్ఫురితమే సస్ఫురితము. పుటములు స్పందము కల వయినచో స్ఫురిత సంజ్ఞ కల వగును. ఈర్ష్యా భావాభినయమున నిది యుపకారి.

౮. పిహితము:- పుటములు స్థగితము లగుట మూతలు పడుట పిహిత మగును. సుప్తములో మూర్ఛితములో వాయువు వీచునపుడు ఉష్ణత కూడినపుడు ధూమవ్యాప్తిలో వర్షపాతములో అంజన కృతార్థిలో నేత్ర్రోగమున పిహితకర్మ యున్నది. కనుపుటము లతో స్థగనమె యిచట వివక్షితము. అరచేతి మూతలు తగవు.

౯. వితాడితము:- కనుపుటము లాహితము లగుట, పుటము లల్లార్చుట, దిగజారి టపటప లాడుట వితాలితరూపము. దీనినే కొందరు విలాసిత మనిరి.

ఇప్పటి కిది యంతయు తారపుటముల విధానము. రసభావము లందు వీని వినియోగమును సూచిత మయినది. వీని కార్యానుగత మయిన భూకర్మ నిరూపణీయము.

భూకర్మ లు.

భూకర్మ లేడు విధములు.

ఉత్తేపము - పాతనము - భ్రుకుటి - చతురము - కుంచితము -
రేచితము - సహజము.

వీని లక్షణము రసభావప్రయోజన మీ విధముగా నున్నది.

౧. ఉత్తేపము:- కనుబొమలను రెండిటిని పై కెత్తుట యుత్తేపము. రెండు బొమలను సమకాలమున నెత్తవచ్చును. ఇట్టి దొక రీతి. ఒకటొకటిగా నెత్తుటయు సమ్మతము.

౨. పాతనము:- అధోముఖముగ బొమలను దింపుట పాతనము.

౩. భ్రుకుటి:- భూమూలములను పై కెత్తుట.

౪. చతురము:- కనుబొమలు కొంతగా నుచ్చాస్యముపొందుట వలన మధురముగా నాయతముగా నుండుటను చతుర మందురు.

౫. కుంచితము:- ఒక బొమకాని రెండు బొమలుకాని మృదు భంగము కలిగి యుండుట కుంచితము.

౬. రేచితము:- ఒకే కనుబొమను లలితముగా వలితముగా నుత్తేపింప జేయుట రేచితము.

౭. సహజము:- స్వాభావిక మయిన భూకర్మ సహజము.

వీని రసభావప్రయోజనము రమ్యము. ఒక బొమనెత్తుటకు రెండు నెత్తుటకు ప్రయోజన మున్నది. పృథినియత భావ మున్నది. కోపము వితర్కము హేల లీలలను గోచరింప జేయుటకు ఒక భూసముక్షిప మావశ్యకము. అట్లే దర్శనమున శ్రవణమున నిది యావశ్యకము. విస్మయహర్షములలో రెండు బొమల నెగురు వేయుట యుక్తము. పాతనములో నీ విశేషము లున్నవి. అసూయ జుగుప్స కలిగి నపుడు హాసములో నాఘ్రాణించుటలో పాతన మావశ్యకము. దీప్తము లయిన క్రోధస్థానములలో భుకుటి రచన యుక్తము. “కోపో యత్ర భుకుటిరచనా” భుకుటి సర్వకర్మసామాన్యముగా నున్నను దీప్తములగు వానియందె యుండుట యుక్తము. చతురభూకర్మ కొక విశిష్టత యున్నది. ఆ కర్మ చతురము. కావున నిదియు చతురము. లలిత శృంగారమున సౌమ్యసుఖస్పర్శలో విలాసమున నిది యుపకారి. స్త్రీపురుషుల సంలాపము లందును చతురకర్మ యావశ్యకము. కుంచితకర్మ స్త్రీలకు సంబంధించిన కుట్టమిత మోట్టాయిత కిలికించితాది శృంగారభావములలో నుపకారి. “నృత్తయోజ్యం తు రేచితం” రేచితకర్మను నృత్తమున నుపయోగింప వలెను. అనావిధభావములలో స్వాభావికమును ప్రయోగింప వలెను. ఇట్టిది సర్వము భూకర్మ.

నాసాకర్మలు.

నాసాకర్మ లారు కలవు సాధారణముగా ఆ యా కర్మసంకేతములుగా నున్న నామములు లక్ష్యనామములుగి నుండియు లక్షణ స్వరూపములను నిరూపింప గలవు. అయినను లక్షణము నూచించుట యొకానొక యాపేక్షిక మయిన యంశమును స్పష్టము చేయును.

అంతట నిర్దిష్ట మాత్రమే తత్తల్లక్షణము కాదు. నిర్దిష్టాంశము లక్షణ స్వరూపమునకు సూచకము.

నాసాకర్మ నాకుములు:

నత - మంద - వికృష్ట

సోచ్ఛాస - వికూణిత - స్వాభావిక

వీని లక్షణ వినియోగము లిట్లున్నవి. నిర్దిష్టమాత్రమే లక్షణము కానట్లు ప్రదర్శితము మాత్రమే వినియోగమును కాదు.

౧. నత:- ముక్కుపుటములు మూటి మాటికి శ్లిష్టము లగుట నతనాసిక. మదాతిశయమున నున్న వనితల యనురోధములో నిది యుండును.

౨. మంద:- నాసిక నిభృతము. నిర్వేద - ఔత్సుక్య - చింతా భావములలో శోకమున నిది యుండును.

౩. వికృష్ట:- నాసిక పుల్లితపుట ముక్కుపుటము లిందు విప్పారి యుండును. నాసారంధ్రములు స్పష్టగోచరము లగును. తీవ్ర గంధమున నిది యుండును. శ్వాస - రోష - భయాదులలో నిది వినియు క్క మగును.

౪. సోచ్ఛాస:- ఈ నాసిక మారత మాకర్షించును. అల్లె విడుచును రాద్రమున వీరమున ఇష్టప్రణామమున మధురగంధమున ఉచ్ఛాసవిధానమున నీ నాసికాప్రయోగము నాట్యవిధి.

౫. వికూణిత:- నాస సంకుచితము. జుగుప్సలో ననూయితములో నిది యుపకారి.

౬. స్వాభావిక:- నాసిక సమముగా నుండును. వినియోగమున నూచిండ్లని శేషభావముల నన్నిట స్వాభావిక నాన యుండును.

ఇంతవఱకు దాదా పెనుబడి శ్లోకముల భావమును నాట్య వేదము నుండి యిచట వ్రాయవలసి వచ్చినది. ప్రస్తుతాపేక్షిత భావము ఈ గ్రంథమున గూడ నన్నిశ్లోకములలో నుండవలెను ఇట్లే గ్రంథపాత మున్న ఇతరస్థలము లందును అభ్యాసించవలసి యుండును.

అ ధ ర క ర్మ

వివర్తనం విసర్గశ్చ వేపనం వినిగూహనం
 సందప్తకం సముద్గంచ కర్మ షోడాధరే స్మృతం ౭౫
 క్రియతే య త్తిరశ్చీనం తద్వివర్తనముచ్యతే
 వేదనానాదరాసూయాహనితప్రముఖే మతం
 విసర్గః స్యాద్వినిష్కాంతిర్యాఽలక్తాదిక రంజనే
 బిబ్బోకే చంచలాక్షిణాం స్తంభోగే వల్లభార్పణే
 వేపనం కంపనం శీతం భీ రోషార్తి జపాదిషు ౮౦
 వినిగూహనమాస్యాంతర్గతిః ప్రాణగతేషు తత్
 బలాచ్ఛుంబితి కాంతే చ క్రోధే బాలమృగీదృశాం
 సందప్తం దశనైర్దప్తం కథ్యతే క్రోధకర్మసు
 ఉత్తరేణ సహోద్గత్య సముద్గమభిధీయతే
 పూతక్రూతావనుకంపాయాం చుంబనే లాలనేపి చ ౮౫

అ ధ ర క ర్మ లు

అధరకర్మ లారు కలవు.

వివర్తనము - విసర్గము - వేపనము - వినిగూహనము
 సందప్తకము - సముద్గము

౧. వివర్తనము:- అధరము నడ్డముగా పట్టుటకు వివర్తన మని పేరు. ఈ యధరము వేదన-అనాదరము-అసూయ-హాసితము మొదలగు వాని యందుండును. క్రింది ఫెదవికి అధర మని పేరు. ఈ వివర్తనమును వివర్త మనియు పిలువదు. వికూణన మొనరించుట వివర్తము. అరుణాధర మెదురుగా నుండుట కాక లోనికి మడిచి యుంచుట వికూణనము. వంకరగా నుండు నట్లు చేయుట అధరా కారము స్పష్ట మొనరింపక కొంత లోనికి బిగించి వినియోగ సౌకర్యానుసారమున ఎడ పెడ బిగించు బిగించు కలుగునట్లు చేయుట యిం దావశ్యకము. అప్పు డధరము వంకర టింకరగా నుండ వచ్చును అప్పుడు హాస్యమో అవజ్ఞయో గోచరించును.

౨. విసర్గము:- అధర రాగమున కగు రంజనమున వినిష్కాంత మగుట విసర్గమను నధరకర్మ యగును. వినిష్కామము వినిష్కాంతి. రాగారుణముగా గోచరించు నధరమును లోనికి నిష్క్రమించునట్లు చేయుట వినిష్క్రమ మగును. నాలుకతో నధర మాకర్షించి తనకు తానే యాస్వాద మొనరించుట, ఉత్తరోష్ఠముతో నధరోష్ఠమును లోనికి నొక్కుట విసర్గ మగును. స్త్రీల విలాసమున బిబ్బోకమున నిది యుపకారి. విలాస బిబ్బోకములు చంచలాక్షుల శృంగారభావ ములు. సురతప్రక్రియలో గూడ విసర్గ మున్నది. వల్లభు డర్పించు సురతమున అధరాస్వాదము మధురము మంజులము గావున నీ విసర్గ మను అధరకర్మ యుండుట గుర్తించునది.

౩. వేపనము:- వేపనమే శాపనము. ఉన్నట్లుండి కదలుట. అటు నిటు కదులుట సన్యాససవ్యసాధా సంచలనము. శీతములో భయములో రోషములో జపాదులలో కంపనము కల యధరము

వినియుక్త మగును. క్రింది దవడ కడులుట వేపనము కాదు. అదురు పాటు కల యధరమున నె యా కంప ముదయించి గోచరించును, అప్పుడే వినియోగ విషయ భాన ముండును.

౪. వినిగూహనము:- ఆస్వాంతర్గతి ముఖము లోనికి జేరుట వినిగూహన మగును. ఇది విలాస బిబ్బోకము లందు వినియుక్త మగును. వినిగూహన మాయాస విధానమున గూడ నున్నది. ఈ ఆయాస మరతకృతము సురతకృతము కా వచ్చును. ఇం దధర మంతర్విశ్రాంత మగును.

౫. సందప్టకము:- ప్రియుడు హఠాచ్ఛుంబన మొనరించు నపుడు లేత కన్యలకు కోపము రాగా దశన దప్ట మయిన యధరము సందప్టాధరము. ముని పన్నులతో తనకు తానె యధరము నొక్కుట క్రోధకర్మలలో సందప్ట ముపకారి యగును. అత డా విధముగ జేయు నపు డధర మం దీయక తా నై తన యధరము పట్టుటలో నామె కోపము స్ఫురించును.

౬. సముద్గమము:- ఉత్తరోష్ఠముతో గూడుకొని యధర ముబ్బెత్తుగా నుండుట సముద్గమము. గాలి నూదునప్పటి పూతూర ములో ననుకంపలో తానె మ్ముద్దు ననుకరించుటలో “ప్పుం ప్పుం” అనుచు లాలన మొనరించుటలో సముద్గమము వినియోగము పొందును

ఇట్టివి భరతనాట్య వేదమున నిరూపితము లయిన ప్రసిద్ధము లగు నధరకర్మలు. కొంద రింకను నాలుగు అధరకర్మలను నిరూపించిరి.

అన్యకర్మాణి

చతురోన్యనపి బ్రూమో భేదానుక్తాన్మతాంతరే
ఆయతో రేచితో వృత్తో వికాసీ తుర్య ఉచ్యతే
ఉత్తరేణాన్వితో దీర్ఘః ఆయతః కథితః స్మితే
చలనాత్ సృక్కదేశస్య రేచితః స్థిరవిభ్రమే
యదా ముకులితావోష్ఠా నాసికోపాంత గామినౌ
తతో వృత్తస్మృతస్తదైరవజ్ఞా పరిహాసయోః
వికాసీహసితేయోజ్యఃకించిల్లక్ష్యోత్తరద్విజః

౯౦

అన్యకర్మలు

మానసోల్లాస మను నాట్యగ్రంథమును రచించిన సోమేశ్వరుడు, సంగీతరత్నాకరము రచించిన శార్ఙ్గదేవుడు ఈ నాలుగు ధరకర్మలను నిరూపించిరి. ఇట్లు మతాంతరమున ప్రసిద్ధము లయిన వానిని గూడ నిందు నిరూపింతుము. సోమేశ్వరుడు భరతుడు నిరూపించిన యధరకర్మలను నామాంతరములతో నిర్దేశించెను. ఆతని భావమున సముద్గము ముకులము, వివర్జితము కూణితము, వినర్గము ప్రసారితము, కంపితము వేపిత మయినది. అధికముగా నిరూపించిన వాని నామము లిట్లున్నవి.

ఆయతము - రేచితము - వృత్తము - వికాసి.

వీని లక్షణ వినియోగముల నిట్లు గుర్తింప వచ్చును.

౧. ఆయతము:- ఇదియే దీర్ఘము. అధరోష్ఠ ముత్తరోష్ఠముతో కూడినది యయినచో నది యాయత మను నధరకర్మ యగును. ఇది ముసి ముసి నవ్వు ననుకరించు స్మితమున వినియోగము పొందును.

౨. రేచితము:- సృక్కదేశము యొక్క చలనమున రేచిత మగును. సృక్కము నోటి చెలివి భాగము. చెలివిభాగముల కదలి కతో కూడిన యధరము. ఈ కర్మ స్థిరవిభ్రమమున నుపకరించును.

౩. వృత్తము:- ముక్కు దగ్గరకు చేరిన పెదవులు ముకులితములై యున్నచో వృత్త మగును. ఇది అవజ్ఞలో పరిహాసములో నుపయో గించును.

౪. వికాస:- పైపన్నులు కొంచెము కన్నడు నట్లుగా నధరము కూర్చినచో నది వికాసి యగును. దీనిని హాసితమున నుపయోగింప వలెను. పన్నులు కొంచెముగా కన్నడు నట్లు నవ్వుట హాసితము.

క పో ల క ర్మ

కుంచితః కంపితః పుల్లః క్షామః పూర్ణస్తతః సమః

ఇతి భేదాః కపోలస్య మునినా షడ్విధాః

కుంచితః కృతసంకోచః శీత త్యాస జ్వరాదిషు

స్ఫురితః కంపితః క్షోపే ప్యమోదే చ విధీయతే

పుల్లో వికసితో హర్షే తతః క్షామో రుజి స్మృతః

పూర్ణః సమున్నతో గర్వే ప్రోత్సాహే చ ప్యయుజ్యతే

సమః స్వాభావికశ్శేషభావేషు వినియుజ్యతే।

౯౯

క పో ల క ర్మ

కపోలకర్మలకు గండకర్మ లనియు పేరు. గండ మారు విధములు. భరతముని యిట్లు నిరూపించెను.

కుంచితము — కంపితము — పుల్లము

క్షామము — పూర్ణము — సమము

వీని లక్షణ వినియోగము లీ విధమున నున్నవి.

౧. కుంచితము:- సంకోచము కూడిన కపోలము కుంచితము. శీతస్పర్శలో భయములో జ్వరములో రోమాంచ సహిత మయిన కపోలము కుంచిత కపోలముగా భాసించును.

౨. కంపితము :- స్ఫురిత కపోలము కంపితము. రోష హర్షములలో సిది యుండును. రోషనిమిత్తకము లయిన భావము లందును, హర్షనిమిత్తకము లయిన భావము లందు సిది యుండును.

౩. పుల్లము :- వికసితకపోలము పుల్ల కపోలము. ప్రహర్షమున పుల్లకపోల ముండును. పుల్లకపోలములు కల వనితలు కన్నడుచునె యుందురు.

౪. క్షామము :- అవనతముగా నున్న కపోలము క్షామ కపోలము. దుఃఖినమయము లందు కపోల క్షామత యుండును. క్షామము శృశించి యుండుట. “క్షామ క్షామ కపోలమాననం” విరహబాధావ్యధిత శకుంతల క్షామకపోల.

౫. పూర్ణము:- పూర్ణకపోలము పూర్ణకపోలముగా భరతుడు సంకేతించెను. విలియోగము సమముగా నున్నది. సమున్నత మయిన కపోలము పూర్ణకపోలము. ఇది వితతము విస్తృతమై యుండును. గర్వము నందును ప్రోత్సాహము నందును అది ప్రయుక్త మగును. ఉత్సాహనిమిత్తక మయిన గర్వమున కపోల మువ్వెత్తుగా నుబ్బుగా విస్తృతముగా నుండుట ప్రసిద్ధము.

౬. సమము :- స్వాభావిక కపోలము సమకపోలము. ఇందు భావకృత మగు వికార మేమియు నుండదు. పూర్వకపోలములకు నిరూపించినవి కాక మిగిలిన భావములలో సిది వినియుక్త మగును.

చిబుకలక్షణం

చిబుకం సప్తధోద్దిష్టం జిహ్వాదంతోష్ఠ కర్మభిః ౧౦౦
 కుట్టనం లేహనం భిన్నం ఖండనం చుక్కితం సమం
 దష్టం చ లక్షణం కేషాం వినియోగశ్చ కథ్యతే
 కుట్టనం ద్విజనసంఘస్థి, క్రుద్ధీ శీత జ్వరాదిషు
 జిహ్వాయా లేహనం లేహా లేహ్యా లాల్యే చ తద్విదుః
 ద్విజానాం గాఢసంశ్లేషం భిన్నం వ్యాధౌ భయే మృతౌ ౧౦౫
 వ్యాయామే రోదనే శీతే తన్మతం నాట్యవేదినాం
 అనకృత్థండనం దంతసంస్పృతో జప భక్షయోః
 నల్లాపేద్యయినే చైతద్విజానంతి విచక్షణాః
 దంతపంక్త్యోః స్థితిర్దూరం జృంభాయాం చుక్కితం మతం.
 మనాక్ సంశ్లేషణం దంతపంక్త్యోః స్వాభావికే సమం ౧౧౦
 సందష్టం దశనైర్దష్టం స్యాదేతత్క్రొధకర్మసు.

చిబుకలక్షణము

చిబుకకర్మలు సప్తవిధములు. భరతు డారింటినే పరిగ
 ణించెను. చిబుకము గట్టము.

కుట్టనము — లేహనము — భిన్నము — ఖండనము

చుక్కితము — సమము — దష్టము

వీని లక్షణవినియోగము లీ విధమున నున్నవి. చిబుక మన్న
 పేరున కేవలము చిబుకము లక్షితము కాదు. రమ్యమును కాదు.
 దంతక్రియాదష్ట మయిన చిబుకమే యిందు లక్షితము. ఉపభోగ
 క్రియలో అధరచుంబన కపోల చుంబనముల వలె చిబుకచుంబనము
 కూడ శాస్త్రవిహితము. అధరచుంబనమున కివి సాధనములు.
 సాధనసిద్ధి యున్నచో నధరచుంబనాధికారము కలుగును.

“దష్టం చ దంతక్రియయా చిబుకం త్వహ లక్ష్మితే”
దంతక్రియా దష్ట చిబుక కర్మ విశేషములు వీనిలో నున్నవి. అన్నియు
ఇట్లే గ్రాహ్యములు.

౧. కుట్టనము:- దంతములతో నొకింతగా చిబుకమునకు
సంఘర్ష మొదవించుట కుట్టనము. (కోధ - భయ - శీతజ్వరాదు
లలో నిది వినియుక్త మగును. భయాదులు కలవారల కీ కుట్టన
ముండును. అధరముననే యీ కుట్టన ముండును. అధరమునం దా
క్రియావిక్రియలు గోచరింపగా నివి చిబుకకర్మ లగు చున్నవి.

౨. లేహనము:- నాలుకతో లేహన మొనరించుట ఆస్వా
దించుట. నాలుక సారించి రుచిపట్టుట లేహన మగును. నాలుక
జాపి అధరముపై నటు నిటు నంతట నాస్వాదించుట లేహనము.
భావ లేహ్యములో నిది యుపకారి. భావగతముగా చాపల మున్న
ప్పుడు ఇది జరుగును. ‘నా కిట్లు కావలెను. నీ కిట్లొనర్తును’ అని
యధీకులు తలచి నప్పుడు లేహిత ముండును.

౩. చిచ్ఛము:- చిన్నమునె చిన్న మనియు నందురు. గాఢ
సంశ్లేషము చిన్నము గాఢముగా బిగువుగా పట్టు గల దగుట
వ్యాధిలో భయములో మరణములో నిది యుపకరించును. అనగా
నిట్టి సమయములలో దంతములతో నట్లొనరింపవలె నని భావము
పూర్వము నిర్దేశించిన అధరకర్మలు అధరమాత్ర కర్మలు. ఇవి
దంతాధర సంశ్లేషకర్మలు. భిన్నచిబుకమును వ్యాయామ రోదన-
శీతము లందును ఉపయోగింప దగునని నాట్యవిదు లందురు.

౪. ఖండనము:- ముహూర్దుహుః దంతసంస్పృటము ఖండనము
సంస్పృట పదమున పటుక్కున కొరుక్కుట యను నర్థము లభించును.

జపములో అధ్యయనములో సల్లాపములో భక్త్య యోగములో నిదియుపకారి. అని విచక్షణుల భావము.

గ్న. చుక్కితము:- ఈ చుక్కితమే చుకితము చిక్షితము అక్షితము అను నామములతో నున్నది. దంతపంక్తులకు దూరముగా నుండు స్థితి చుక్కిత మగును. దూరవిచ్యుతి చుక్కితము. దూరముగా నధరము జార వేయుట పైదంతపంక్తిని లో నధరమూలమున జేర్చి అధరము ముడుతలు పడు సల్లు చేయుట, వెల్లకిల విరుపుడు పడు సల్లు చేయుట. జృంభితములో నావలింతలో చుక్కితం మతం” “జృంభణే చుక్కితం కార్యం” దీని సంగతిని పట్టి చూచునది.

౬. సమము:- కొంతగా కొద్దిగా దంతములలో నధరమును స్లేషింప జేయుట సమమున్న చిబుకకర్మ యగును. స్వభావజ భావములలో నిది యుపకారి. స్వభావజన్యము లగు క్రోధకర్మలలో నిది సందప్త రూపమున గూడ నుండును.

౭. సందప్తము:- దశనదప్తము సందప్తము క్రోధకర్మలలో నిది ప్రసరించును. ఇందలి క్రోధకర్మలను అస్వభావ జన్యము లగు కర్మలని యావేశజ కర్మ లని భావింప వలెను.

ఈ చిబుక క్రియలలో దంత మధరము జిహ్వా అను మూడిటి కరణవిధాన మున్నది. “దంతోష్ఠజిహ్వనాం కరణాచ్ఛిబుక క్రియా” అని భరతవచనము. కేవల చిబుకమున నీ క్రియాకౌశలము వ్యక్తము కాదు.

హ ను ల క్ష ణం

వ్యాదీర్ఘ చలితా లోలా రోమంధే గ్రాసలోలనే
శ్వసితాద్భుత వీక్షయామేకాంగులమధః శ్లధా

చలా శ్లిష్టాధరా యోషిదాహారే చల సంజ్ఞితా
నిశ్చలాస్యా యదా నైవ సంహతా మౌన తత్పరా
స్ఫురితా వేపితా ప్రోక్తా శీత శీతజ్వరాదిషు
తిరశ్చీనగతా వక్త్రా గ్రహవేశేఽర్దితామయే

౧౧౫

హనులక్షణము

హను భేదము లారు కలవు. వీనిని భరతుడు నిర్దేశింప లేదు. సోమేశ్వర శార్దూలేవులు నిరూపించిరి. అధికముగను జెప్పిరి. హనువు దవడ.

వ్యాధీర్ణ - శ్వసిత - చల
సంహత - స్ఫురిత - వక్ర

౧. వ్యాధీర్ణ:- ఇది చలితముగా నుండును. లోలముగా నుండును. రోమంధమున (నెమరు వేయుట నములుట) ముద్దలు మ్రింగుటలో నిది యుండును.

౨. శ్వసిత:- ఇందు హనువు ఒక అంగులము శ్లఢమై జారి యుండును. అద్భుతము పడి చూచుటలో నిది యుపకరించును.

౩. చల:- అధరముతో కూడినదై హనువు కదులును. స్త్రీల యాహారమున నిది యిట్లుండును.

౪. సంహత:- హనువు నిశ్చల ముఖముతో నున్నచో మేన తత్పరముగా నున్నచో సంహత హను వగును.

౫. స్ఫురిత :- ఈ హనువు వేపితముగా నుండును. కంఠముతో నుండును. శీతము నందును శీతజ్వరాదు లందును. స్ఫురిత హను వుండును.

౬. పద :- బాధామయము పీడామయము నయిన గ్రహ వేశమున హనువు వక్రహను నగును. ఈ హను వడ్డముగా తిరుగును. తిరళ్ళినగత మగును.

జి హ్వ క ర్మ.

ఋజ్వీ సృక్కానుగా వక్ర నతా లోలాధ లేహినీ
ఇతి షోడా భవేజ్జిహ్వ కృమాల్లక్షణ ముచ్యతే
ఋజ్వీ ప్రసారితా ప్రోక్తా వివృతే వదనే సతి
శ్వాపదానాం పిపాసాయాం శృమే చైషా విధీయతే
తిహానా సృక్కణీసృక్కానుగా మృష్టా దన కృధోః
ఉచ్చాగ్రా వివృతాస్యస్థా వక్ర సృహరి దర్శనే
నతా గ్రాస్యాన్నతా జృంభా వదనాంతర వీక్షయోః
విదీర్ణాస్యే చలా లోలా వేతాలాది విదంబనే
దంతానోష్ఠౌ చ లిహతీ లేహినీ లేహనే మతా

జి హ్వ క ర్మ

జిహ్వకర్మ లారు కలవు. భరతుడు వీనిని నిరూపింప లేదు. సోమేశ్వరు డయిదు కర్మలను జెప్పెను శార్దూలజేవు డయిదు చెప్పెను. నామపరిగణనమున భేద మున్నది. ఇందలి జిహ్వకర్మలు.

ఋజ్వీ - సృక్కానుగ - వక్ర - నత - లోల - లేహిని.
క్రమముగా వీని లక్షణములు నిరూపితము లగును.

౧. ఋజ్వీ :- ఈ జిహ్వ వదనము వివృతము కాగా ప్రసారి తమై యుండును మృగములకు ప్రసారిత జిహ్వ యుండును. ఆ మృగములు దప్పిక కలవయి నపుడు శ్రమతో కూడి యున్నపుడు ఈ జిహ్వవిధాన ముండును.

౨. స్మృత్కానుగ :- ఈ నాలుక స్మృక్క భాగములకు పగ్గిన రించునదై లేహనము (నాకుట) ఒనరించు చున్నట్లుండును. సంతృప్తిగా తినునపు డిది యుండును. క్రోధమున నిది యుండును.

౩. వక్ర :- తెఱచి యుంచిన ముఖమున నున్నదై చివరి భాగము అధికముగా చాచి నట్లుండును. నరసింహదర్శనమున నీ వక్ర నాలుక కలదు.

౪. సత :- సతాగ్రముగా నుండునది సతజిహ్వా. ఆ వలించు నపుడు ముఖములోని వస్తువు చూచునపుడు సతజిహ్వా యుండును.

౫. లోల :- తెఱచిన ముఖములో కదలుచున్న నాలుక లోల జిహ్వా బేతాలాదుల రూపాన్తు కరణములో లోలజిహ్వా యున్నది.

౬. లేహని :- నాకుటలో దంతములను పెదవులనుస్పృశించుచు నుండుటలో లేహని జిహ్వా యుండును.

దంతకర్మ

చర్వణచ్ఛేదనే స్వాతాం పీడనగ్రహణే తతః
అంత్యం నిష్కర్షణం జ్ఞేతుం తత్కర్మాణి చ పంచధా
ఏతాన్యన్వర్థ సంజ్ఞాని, చర్వణం చణకాదిషు
తాంబూలవీటికాచ్ఛేదే ఛేదనం, పీడనం పునః
స్ఫోటనే కృముకాదీనాం కోపే చ పరికిర్తితం
భియాంగులీ తృణాదీనాం గ్రహణం గ్రహణేరణే
మతం నిష్కర్షణం క్లేశ రోదనాభినయం పృతి,

దంతకర్మలు.

దంతకర్మలయిదు కలవు. వీనిని భరతుడు చెప్ప లేదు. ఇతరులు చెప్పిరి.

చర్వణము - ఛేదనము - పీడనము

గ్రహణము - నిష్కర్షణము

చర్వణఛేదనాదులు దంతఘట్టన విశేషములు. వాని కర్మలయిదు విధముల నున్నవి. ఈ కర్మ నామము లన్వర్థములుగా నున్నవి.

౧. చర్వణము :- శనగలు మొదలగు గట్టిపదార్థములను నములు నప్పుడు చర్వణాత్మక దంతకర్మ యుండును. చర్వణము నములుట.

౨. ఛేదనము :- తాంబూల పీటికను కొఱుకుటలో ఛేదన ముండును. ఇష్ట వనితలు తమలపాకల చిలుకలను చుట్టి యాయగా మునిపండ్లతో కొఱుకుట ఛేదనము.

౩. పీడనము :- క్రముకము కొఱుకుట పోకచక్కలు మొదలగు వానిని (కఠిముకము) స్పృశన మొనరించుట పీడనము కోపము నందును పండ్లు కొఱుకుట యున్నది.

౪. గ్రహణము :- భయముతో వ్రేలు నోటిలో నుంచుకొని చిన్నగా కొరుకుట, ఒకప్పుడు గట్టిగా కొఱుకుట గ్రహణ మను. దంతకర్మ యగును. అట్లే గడ్డి కఱచుటయు ఇది గడ్డి గ్రహించుటలో యుద్ధమున నుండును.

౫. నిష్కర్షణము :- దంతముతో దందము రుద్దుట. కోతుల రోదన ధ్వనుల ననుకరించుటలో నిది ప్రసక్త మగును. రోదన సమయమున కోతులు పండ్లు ఇకిలించికొని యుండుట లోకప్రసిద్ధము అట్లే యిచ్చుట.

గ్రీవా లక్షణం

సమాంచితా నతా త్ర్యసాగ్రే రేచితా కుంచితోన్నతా
వలితా చ నివృత్తా చ గ్రీవా నవవిధా స్మృతా

౧౩౫

(గ్రంథపాతః)

త్ర్యసాగ్రే పార్శ్వగతా స్కంధభారేణ పరిపీడితా
రేచితా విధుతా భ్యాంతా భవేన్నధన నృత్తయోః
ఊర్ధ్వం సంకుచితే మూర్ధ్ని కుంచితా గల రక్షణే
ఉన్నతాభ్యుద్గతా సా స్యాత్ గ్రైవేయాలోకితాదిషు
ప్రలోకితే స్వభంగే చ వనితా పార్శ్వతో ముఖీ
స్వస్థానం పునరానీతా నివృత్తాబిముఖాదిషు
శిరః కర్మానుగామిత్యం గ్రీవాయాః కర్మణో యతః
యత్కించితస్తితత్కర్మ తదస్యామఖిలం స్వయం.

గ్రీవా లక్షణము.

శిరములకు సంబంధించిన యుపాంగములు విలోచన
భూ - నాస - ఓష్ఠ - కపాల - చిబుకము - లారును నిరూపితము
లయినవి. వానిలో హను - జిహ్వ - దంతకర్మలు లేవు.
అయిన నపేక్షితము లని నిరూపితము లయినవి. గ్రీవాకర్మ అందు
చేరలేదు. ప్రత్యంగకములలో - గ్రీవా - దోః - కుక్షి - పృష్ఠ
ఉరు - జంఘ లున్నవి. భరతుడు ప్రత్యంగకములలో గ్రీవను చేర్చ
లేదు. పాదము కూర్చెను. ఈ గ్రంథకర్త పాదమును తీసి గ్రీవను
చేర్చెను. అట్టి గ్రీవావిధానము ప్రస్తుతము లక్షిత మగును. శిరో
భేదముల కథనములో గ్రీవాభేదము సూచించుట యుక్త మగును.

గ్రీవాకర్మలు తొమ్మిది విధముల నున్నవి.

సమ - అంశిత - సత - త్రిశ్ర - రేచిత

కుంచిత - ఉన్నత - వలిత - నివృత్తి

వీని లక్షణ వినియోగముల నిరూపణములో మొదటి మూడు గ్రీవాభేదముల లక్షణ వినియోగ వాక్యములు గ్రంథమున త్రితీతము లయినవి. వానిని నాట్యవేదము ననుసరించి నిరూపించుట యుక్తము

౧. సమము :- ఇది సమగ్రీవ. స్వాభావిక మయిన గ్రీవా కర్మ. ధ్యానస్వభావము సూచించును. జపకర్మలలో నిది వినియుక్త మగును.

౨. అంబిత :- అపసరణములో ఉద్బంధములో కేశకర్షణ ములో ఊర్ధ్వదర్శనములో నుండును.

౩. సత :- ముఖము వంచి యుండుట సతగ్రీవ. అలంకారము కూర్పుగా సతగ్రీవ యుండును. కంతావలంబనము కూర్పుగా నిది యుండును.

౪. త్ర్యశ :- పార్శ్వగత మయిన గ్రీవావిధాన మునకు త్ర్యశగ్రీవ యని పేరు. స్కంధమున భారము వహించుటలో దుఃఖిత విధానములో నిది యుపకారి.

౫. రేచిత :- భ్రాంత విధానమున మెడను విదల్చుట రేచితము. గ్రీవారేచనము లను కర్మలలో నీ రేచిత మున్నది. భావనూచనములో మధనములో సృత్తములో నీ రేచిత గ్రీవాకర్మ యున్నది.

౬. కుంచితము :- మెడ పైన సంకుచితము కాగా కుంచిత గ్రీవ యగును. తలపై బరువున్నపుడు గ్రీవారక్షణమున నిది యుపకారి.

౭. ఉన్నత :- ముఖ మెత్తి యున్నపు డున్నత గ్రీవాకర్మ యుండును. పైకి చూచు నపుడు గ్రీవ మున్నత మగును. కైవేయాలోకితాదులలో నుపకారి.

౮. పలితము:- పార్శ్వమున కున్నుఖముగా నుండు గ్రీవ పలిత కర్మ కల దగును. ఈ పలితిగ్రీవ గ్రీవాభంగములో మెడపంపుతో చూచుటలో నుపకరించును.

౯. నిష్పత్త:- స్వస్థానాభిముఖము లయిన కర్మల సంకేతములో స్వస్థానగతముగా నిరూపిత మయిన గ్రీవారీతి నివృత్తిగ్రీవ యగును.

౧౦. అచిత :- అపసరణములో ఉద్బంధములో కేశకర్షణములో ఊర్ధ్వదర్శనములో నుండును.

గ్రీవాకర్మ లన్నియు శిరఃకర్మానుగతములు. శిరమునకు సంబంధించిన కర్మవిశేష మంతయు గ్రీవావిషయమున గూడ సంగత మగును. గ్రీవాకర్మ లన్నియు శిరఃకర్మానుగతములై యుండును. శిరఃకర్మలు గ్రీవాకర్మలు సామాన్యముగా నేకరూపములు. కావుననే గ్రీవాకర్మలు శిరఃకర్మల ననుసరించి యుండుననుట సంగతము. శిరఃకర్మ ముఖ్యముగా గ్రీవాకర్మ ప్రసరించును. అయినను గ్రీవాకర్మలను వేరుగా నిరూపించుట లోని విశేషమును సంభావించుట యుక్తము.

ముఖరాగః

సూచనే చ మనోవృత్తేః ముఖరాగస్య ముఖ్యతా
శరీరాభినయే యస్మాత్కర్తవ్యస్మాదిహోదరః
స్వాభావికః ప్రసన్నాభ్యో రక్తఃశ్యామ శ్చతుర్థకః
మధ్యస్థాదిషు భావేషు స్వభావాభినయేషు చ
స్వాభావికః ప్రసన్నస్తు శృంగారాదుభత హాస్యయోః
రక్తో మదేషు కరుణే వీరే రాద్రే చ జాయతే

శ్యామో భవతి బీభత్స భయానక సమాశ్రయః

నాంగికాభినయో భాతి ముఖరాగం వినాకృతః

౧౫౦

కిము ధత్తే శ్రియం జాతు మధుః పుష్పాయుధం వినా

సూర్యోదయం వినా పద్మం విభ్రమా యోవనం వినా

ముఖారాగం వినాభిభాషం భజతేఽభినయో న హి

ఆంగికాభినయస్యాస్య ముఖరాగో హి జీవితం

వినా తేన బిభర్త్యేష సాదృశ్యం పుస్తచేష్టితైః

౧౫౫

ముఖరాగము.

మనోవృత్తి సూచనమున ముఖరాగము ముఖ్యము. భావరసాశ్రయ మయిన ముఖరాగమును భావరసోపేతముగా బ్రయోగించుట యావశ్యకము. ముఖరాగ మున్న నె యభినయము నకు శోభ యున్నది. ముఖరాగ మె లే నపు డభినయ మెంతగా నున్నను శోభింపదు. ఈ ముఖరాగము నాలుగు విధములు.

స్వాభావికము- ప్రసన్నము- రక్తము- శ్యామము.

౧. స్వాభావికము:- స్వభావాభినయ మునకు స్వాభావిక ముఖరాగ ముచితము. మధ్యస్థాది భావములలో స్వభావాభినయములో నిది యుక్తము. లోకధర్మికి నాట్యధర్మికి మధ్యస్థము అయిన భావములలో నిది యుక్తమనుట భావనీయును.

౨. ప్రసన్నము:- శృంగారాద్భుత హాస్యములందు యుక్తముగా నుండును.

౩. రక్తము:- వీర రాద్ర మదములలో రక్తముఖరాగము యుక్తము. కరుణము నందు నిది యుక్తము.

౪. శ్యామము:- బీభత్స భయానక రసాశ్రయముగా శ్యామవర్ణముగడును. ఇట్లు భావరసార్థములలో ముఖరాగము ప్రయోగింపవలెను.

ముఖరాగము లేకున్న ఆంగికాభినయ మవభాసింప దనుట యుక్తము. మన్మథభావము లేకున్న మధువు శోభా సంపాదకము కాగలదా? సూర్యోదయము కాకున్న పద్మమునకు శోభయుండునా? యశావనము వినా విలాసవిభ్రమములు రాణింపగలవా? కావున ముఖరాగము వినా అభినయ మభిఖ్యను పొంద నేరదు. ఆంగికాభినయమునకు ముఖరాగము జీవితము. ముఖరాగము లేకపోయినచో నభినయము పుస్తచేష్టిత ప్రాయ మగును. పుస్త పుస్తక పదముల యర్థము నిరూపిత మయినది.

హస్తలక్షణం

చతుర మకర రాజి పోల్లనత్పచ్చకోశం
భ్రమరలలితలీలం హంసపక్షిరామం
ప్రవిచల దలపద్మం కర్కటాద్యైరుపేతం
జలధిజలమివేదం బ్రామహే హస్తలక్షణ.

ఈ గ్రంథమున హస్తలక్షణ భాగము విస్తృతముగా నుండును. ఇది ముఖ్యము నగును. అటు విధములుగా నిర్ణీత మయిన సంకేతిత మయిన నాట్యసంగీహవిధానమున రెండవది యగు హస్తవిధాన మిచట విస్తృత మగును. హస్తవిధానములలో అసంయుత హస్తములు ఇరువది నాలుగు కలవు. పదమూడు సంయుత హస్తములు కలవు ఇరువది తొమ్మిది నృత్యహస్తములు కలవు. వీని కన్నిటికి లక్షణ వినియోగములు కలవు. ఈ హస్తలక్షణ విధాన మంతయు సాగరమంతగా నున్నదని గ్రంథకర్త

భావించి హస్తవిధానమును జలధిజలముతో బోల్చి నిరూపించుటకు ఈ “చతురముకర” శ్లోకము రచించెను. ఇందు రెండువిధము లగు భావార్థములను గ్రహింప వలెను.

హస్తసంబంధి భావమున నిరూపింప దలచిన హస్తవిశేషముల పారిభాషికములయిన నామములు కలవు. మకర పద్మకోశ భ్రమర - లలిత హంసపక్షు - అలపద్మ - కర్కట - పదము లా యా హస్తముద్రలను సూచింపగలవు. జలధిజల సంబంధి భావమున మకరాది పదములకు బరిభాషితార్థముల కన్న వేఱుగా ప్రసిద్ధార్థములను గ్రహింపవలెను.

జలధిజల పక్షార్థ మీ విధముగ నుండును. చతురము లగు మకరముల (సక్రములు-మత్స్యములు) చే జలధిజలము రాజిల్లుచున్నది. పద్మకోశములు ఉల్లసించు చున్నవి. కావుననే భ్రమరముల మనోహరలీలలతో నున్నది. హంసముల పక్షప్రసారములచే నభిరామముగా నున్నది. అందుననే కదలుచున్న దలములు కల పద్మములతో నున్నది. కర్కటము (ఎండ్రకాయ) మొదలగు వానితో గూడి యున్నది. ఇట్టి జలధిజలసాదృశ్యము హస్తలక్ష్మికిచట నిరూపిత మయినది. శ్లేషాధారముగా గలుగు నభేదాధ్యవసాయలబ్ధ మయిన సమానధర్మము నెఱచట గ్రహింపవలెను.

హస్తలక్ష్మీనుగత మయిన భావార్థ మీ విధముగానుండును. హస్తలక్ష్మీ మకర మను సంయుతహస్తముతో బ్రకాశించుచున్నది పద్మకోశ మను అసంయుత హస్తముతో శోభించుచున్నది. భ్రమర మను అసంయుత హస్తము లలిత మను సృష్టహస్తము అను వీని లీలావిలాసములతో నున్నది. హంసపక్షు మను అసంయుత హస్త

ముచే నభిరామముగా నున్నది. అలపన్నము అలపల్లవ మను అసం
యుత హస్తముచే గదలికతోనున్నది. కర్కట మనునది సంయుత
హస్తము. హస్తలక్ష్మ కర్కటామలతో గూడి యున్నది.

ఇట్లు భావద్వయము గోచరించునట్లుగా నీ పద్యము నిచట
నిరూపించుట నిరూపింపబోవు విషయగౌరవమునకు పూచకము.

అ స ం యు త హ స్తాః

పతాకా త్రిపతాకాభ్యా భుజంగ మృగశీర్షకా
కర్తరీ కటకా సూచీ శుక హంస ముఖాభిధాః
కపిత్థ శిఖరా పద్మకోశ కాంగుల ముష్టయః
చతుర భ్రమరారాల హంసపక్షా ర్ద్రవంద్యకాః
సందంశ ముకులాభిఖ్యా పూర్ణనాభా లపల్లవౌ
తామ్రచూడశ్చ వియుతా శ్చతుర్వింశతి రిత్యమీ

౧౬౫

అ స ం యు త హ స్త ము లు

ఇరువది నాలుగు అసంయుత హస్తముల నామసంకేత
మిచట నున్నది. సంయుతము కూడుకొనినది. అసంయుతము
కూడుకొననిది. విడిగా నుండునది. ఒక్కొక్క హస్తముతో జేయ
దగినది.

పతాకము - త్రిపతాకము - సర్పశిరము
మృగశీర్షము - కర్తరీముఖ - కటకాముఖ
సూచీముఖ - కర్ణి - శుకతుండ
హంసాస్య - కపిత్థ - శిఖర
పద్మకోశ - ముష్టి - చతుర
భ్రమర-అరాళ - హంసపక్ష.

అర్థచంద్ర - సందంశ - ముకుల

ఊర్ణనాభ - అలపద్మ - తామ్రచూడ

వీని లక్షణము లుత్తరగ్రంథమున నిర్దిష్టము లగును.

సంయుతహస్తాః

అంజలిః కటకా వర్ధమాన స్వస్తిక కర్కటాః

కపోత నిషధోత్సంగ గజదంతావహితకాః

డోలః పుష్పపుటో వర్ధమానో మకర ఇత్యమి

త్యయోదశవిధా యుగ్మహస్తాః స్య ర్మునిసమ్మతాః

సంయుతహస్తములు

సంయుత హస్తములకు యుగ్మహస్తము లనియు బేరు. యుగ్మహస్తములు పదమూడు విధములు. ఇట్టివి భరతముని సమ్మతములు.

అంజలి - కటకావర్ధమానము - స్వస్తికము - కర్కటము

కపోతము - నిషధము - ఉత్సంగము - గజదంతము అవ

హితము - డోలము - పుష్పపుటము - వర్ధమానము - మకరము

నృ త్త హస్తాః

చతురశ్చ, పదోద్వృత్తా ధాత తలముఖాభిధౌ

౧౧౦

స్వస్తికౌ విప్రకీర్తాఖ్యా వరాల కటకాముఖౌ

ఆవిధవక్తౌ సూచ్యాస్యా రేచితా వర్ధరేచితౌ

ఉత్తానవంచితాభిఖ్యా పల్లవౌ సనితంబకౌ

కేశబంధౌ లతాసంజ్ఞౌ కరిహస్తాభిధౌ తతః

పక్షవంచితకౌ పక్షప్రద్యోతౌ తార్క్ష్యపక్షకౌ

౧౧౧

దండపక్షాహ్వయా పూర్వమండలౌ పార్శ్వమండలౌ

ఉరోమండలనామానా పురః పార్శ్వార్థమండతా
ముష్టికస్వస్తికా వన్యో నలినీ పద్మకోశకా
అలపల్లవనిష్పన్నా పుల్పణౌ లలితౌ తథా
వలితౌ చ కరా నృత్యే వింశతిః స్ఫురన్నవాధికాః
యద్యేవం మిలితాః సర్వే షట్షష్టిః త్రివిధా అపి

౧౧౦

సృత్తహస్తములు

సృత్తహస్తములు ఇరువది తొమ్మిది యున్నవి. ఇవియు
యుగ్మహస్తములు.

చతురశ్ర - ఉద్వృత్త - తలముఖ - స్వస్తిక
విప్రీకీర్ణ - అరాల - కటకముఖ - అవిద్ధవక్ర
సూచ్యాస్య - రేచిత - అర్థరేచిత - ఉత్తానవంచిత
పల్లవ - సనితంబ - కేశబంధ - లతాసంజ్ఞ
కరిహస్త - పక్షవంచితక - పక్షప్రద్యోత - తార్క్ష్యపక్షక
దండపక్ష - ఊర్ధ్వమండల - పార్శ్వమండల - ఉరోమండల
ఉరఃపార్శ్వార్థమండల - ముష్టికస్వస్తిక
నలినీపద్మకోశ - అలపల్లవ - ఉల్బణ
లలిత - వలితములు —

ఈ నిరూపించిన చతురశ్రాదులు సృత్తహస్తములు
మూడు విధములుగా నిరూపితము లయిన ఈ హస్త విశేషములన్నియు
౨౪ + ౧౩ + ౨౯ = ౬౬ కలిసి అరువదియారు హస్త విశేష
ములుగా నెన్నదగి యున్నవి. వీనినీ విధముగ నె పరిగణించినందున
నివి షట్షష్టి అగుచున్నవి. ఈ పరిగణనము విషయమున కొందఱి
భావములు పరిశీలనార్హములు.

“చతుష్షష్టికరాహ్యేతే నామతోఽభిహితా మయా”

ఇత్యుక్తం బ్రహ్మపుత్రేణ భరతేనాపి తత్కథం

అయుక్తేషు చ సూచ్యాన్య స్వస్తికః సంయుతేష్వపి

౧౮౫

తావేనాత్ర సమానాభ్యో సృత్తహస్తా ప్రకీర్తితౌ

యత్తు నామత ఇత్యాహ మునిః సత్యం న చాన్యథా

పల్లవావేవ లలితౌ లతాభ్యౌ వలితాలితి

నిశ్చిత్య సృత్తహస్తేషు హిత్వా తద్వివేచనం పునః

సోమేశ్వరాదయః కేచిత్ సప్తవింశతి మూచిరే

౧౯౦

స్వస్తికౌ విప్రకీర్ణౌ చ రేచితా వర్గరేచితౌ

నామభేదాన్నిధో భిన్నౌ తద్వదత్యాపి మన్యతాం

స్నాతాం యేషాం మతే భిన్నా వుల్బణా వలపల్లకో

మండలానాం చ సామాన్యమండలత్వ మితి ధృవం

సంత్యజ్యతే త్రయం తేషు సృత్తవిద్యావిశారదైః

౧౯౫

ఏవం చేన్న పృథక్ స్నాతాం రేచితా వర్గరేచితౌ

ఉల్బణా వలపద్మౌ చ భిన్నౌ యది మునేర్మతే

బహుత్వం ప్రాపునత్యైతౌ వలపద్మోల్బణావితి

అంజల్యాదేః కరద్వంద్వ ప్రయోజ్యస్య కథం మునిః

ఉత్త్యేకవచనం సృత్తహస్తే ద్వివచనం వ్యధాత్

౨౦౦

సృత్యే సంయుక్తయో సిద్ధిః హస్తత్వే సతతం భవేత్

సృత్తహస్తేషు హస్తాభ్యాం హస్తేనైతేన వా భవేత్

హస్తత్వసిద్ధి రిత్యస్మాత్కారణా దుభయో రపి

ప్రౌఢాన్యం వ్యక్తుదామోఽసౌ హని ర్ద్వివచనాజ్ఞా

నాట్యవేదమున భరతుడు హస్తముల నామములను ఈ విధముగానే చెప్పి యన్నిటి సంకలనాత్మక మయిన లెక్కను నిరూపించునపుడు “చతుష్షష్టికరాహ్యేతే నామతోఽభిహితా మయా”

ఈ అరువది నాలుగు కరములను నేను “నామతః” నిర్దేశించితిని. అనెను. భరతుడు బ్రహ్మపుత్రుడు అసంగతము పలుకడు కదా! కూడికలో నివి యన్నియు అటువది యాటు అగుచుండగా అటువది నాలుగు అని అనినా డేమి? ఇందిలి భావమేమై యుండును?

భరతుని భావ మిదియై యుండును. “నామతః” అని ముని యనెను. ఈ నిరూపిత హస్తముల నన్నిటిని నామనిర్దేశమున పరిశీలించినచో నివి అటువది నాలుగై యగును. కాని అటువది యాటుకావు. అసంయుత హస్తములలో సూచ్యాస్యము సూచీ ముఖము నిరూపితము. సంయుత హస్తములలో స్వస్తికము నిరూపిత మయినది. అవియే నృత్యహస్తములలో స్వస్తికములని సూచ్యాస్యము లని నిరూపితము లయినవి. ఇట్టివి సమాననామములతో నున్నవి. అచట సంయుతా సంయుతములలో నిరూపితము లయిన స్వస్తిక సూచ్యాస్యములై యిందు నున్నందున వీని పేరులలో వేటుపాటు లే సందున భరతు డటువదినాలుగునుట యుక్తమై యగును. అన్నిటిని లెక్క పెట్టిన అటువది యాటై కాని నామతః చూచినచో అటువది నాలుగై, అందుననే ముని “నామతః” అనెను. ఆతని సంఖ్యానము యుక్తమై. దాని నన్యథా భావింప రాదు.

సోమేశ్వరాదులు కొండలు నృత్యహస్తము లిరువది తొమ్మిది యయినను, ఇరువది యేడు నృత్యహస్తములనిరి. వారి భావ మిట్లుండును. నృత్యహస్తములలో “పల్లవములు లలితములు లతాఖ్యములు వలితములు” నిరూపితము లయినవి. వానిలో లలితములు పల్లవరూపము లని వలితములు లతాఖ్యరూపము లని సోమేశ్వరాదులు భావించిరి. కావున వారి మతమున లలితము లను వలితము లను వేటుగా పరిగణింప నక్కఱ లేదు. అందు

వలన నృత్తహస్తములలో లలితవలితములను విడనాడిరి. నృత్త హస్తము లిరువదియేడని యనిరి. వారి మతమున భరతుడు చతుష్షష్టి యనుట యిట్లు సమర్థిత మయినది.

శార్ఙ్గ దేవుడు ముప్పది నృత్తహస్తములను పరిగణించెను.

అలపల్లవ ఉల్బణములు, రెండిటిని వేటుగా పరిగణించెను. భరతుని చతుష్షష్టిని సంగత పరచుట కుపాయాంతరము స్వీకరించెను. నృత్త హస్తములలో స్వస్తిక విప్రకీర్ణములను వేటుగా పరిగణింప నక్కఱలేదు. మొదటి దానిని రెండవది యనుకరించును. అట్లే ఉరోమండల పార్శ్వమండలములను అలపల్లవ ఉల్బణములను వేటువేటుగా లెక్కింప రాదు. ఇట్లాలు హస్తములు మూడుహస్తము లయినవి. ముప్పది హస్తములు ఇరువది యేడయినవి. భరతుని చతుష్షష్టి సంగత మయినది అని.

ఈ భావములను భావించి భావించి జాయపతి యీ ప్రభుట్టసార ముల్లేఖించెను.

నృత్తహస్తములలో స్వస్తికములు విప్రకీర్ణములు కలవు. రేచితములు అర్థరేచితములు కలవు. వాని లక్షణములు సమానము గా నున్నను నామభేద మున్నందున భిన్నభిన్నములుగ నె గుర్తించిరి కదా? అట్లే పల్లవ లలితములకు, లతాఖ్య వలితములకు లక్షణ సామ్య మున్నను నామభేద మున్నందున వేటువేటుగ నె పరిగణించుట యుక్తము కావున సోమేశ్వరభాష మెట్లు స్వీకార్యము.

శార్ఙ్గ దేవుని మతమున ఉల్బణములు అలపద్మములు ఉర్ధ్వమండల పార్శ్వమండల- ఉరోమండల-ఉరః పార్శ్వార్ధ మండలములను-నృత్తహస్తములు లక్షణసామ్య మున్నందున వేటువేటుగా

పరిగణన మావశ్యకము కాదని మూడిటిని విడనాడ వచ్చు నని భావమున్నది. అట్లే యయినచో రేచితార్థ రేచితములు భిన్నములు కా నక్కట లేదు. ఆ రెండిటి నొకటిగా జెప్ప వచ్చును గదా ఆ నృత్త విద్యా విశారదు లిట్లేల నిరూపింప వలెను.?

మునిమతమున ఉల్బణములు అలపన్తములు భిన్నములే యయినచో నవి వేఱువేఱుగనె యుండి బహురూపములై యగును కదా? అంజలి కపోతము కర్కటకము మొదలగునవి సంయుత హస్తములు కదా? అవి యన్నియు రెండు కరములచే ప్రయోగింప దగినవి రెండు హస్తములచే ప్రయోగింప దగిన నృత్తహస్తములు జెప్పునపుడు “చతురశ్రే తలపుటే” అని ద్వివచనమునె భరతుడు ప్రయోగించెను. అట్లే ద్వివచనమున ప్రయోగ యోగ్యము లయిన అంజలి మొదలగు వానిని ఏకవచనమునె భరతుడు ప్రయోగించినా డేమి? నృత్తహస్తమున ద్వివచనమును గూర్చినాడు కదా?

ఇట్టి యాశంక కలుగగా నీ విషయమును భావింప వలసి యున్నది. నృత్యమును నిరూపించుటకు అంజల్యాది సంయుత హస్తములున్నవి. అవి యన్నియు సంయుక్త హస్తములచే ప్రయోగింప దగినవియై. సంయుక్తములు రెండు హస్తములు హస్తత్వమున సిద్ధి కల దయినపుడు నృత్యమున సంగతము లగును అనగా రెండుహస్తము లేక విధమున గోచరించిన నృత్య సంగతి స్పష్ట మగును. నృత్త హస్తములలో రెండు హస్తములచే గాని, ఒకే హస్తమున గాని ప్రయోగ ముండును. నృత్తహస్తములు సంయుతాసంయుత రూపోపజీవనమున నుండునవి గాన, ఒక్కప్పు డేకాకి రూపమున నుండ వచ్చును. సంయుతరూప జీవనమున రెండు హస్తములచే ప్రయోగ ముండుటయు, అసంయుతరూప జీవనమున ఒకే హస్తమున ప్రయోగ

ముండుటయు పగ్రావ్యాము. హస్తత్వాసిద్ధి యుండుట అను కారణమున నృత్తహస్తములలో రెండిటికి ప్రాధాన్యము సూచించుటకు ద్వివచన ప్రయోగము సూచించెను. ఇట్టి భావ విశేషము ననుసరించి అంజల్యాదులలో నేకవచనమును శలవుటాదులలో ద్వివచనమును సంగత నుచుకొన వలెను.

అ స ం యు త హ స్తాః ౧. ప తా కః

ప్రకృతిత్వాత్పతాకస్య ప్రవృత్తిస్సర్వకర్మసు ౨౦౫
జాయతే హి న్వభావేన వినియోగోఽస్య తన్మహాన్
ప్రసూతిర్నసూహస్తానా మత ఏవాస్య ముఖ్యతా
తర్జనీమూలగోఽంగుష్ఠః కుంచితః కుంచితాంఘ్రివత్
అంగుల్యో యత్ర జాయంతే సమశ్లిష్టప్రసారితాః
స పతాక ఇతి ఖ్యాతః పతాకాకార ధారణాత్ ౨౧౦
హర్ష గర్వ ప్రహారాదౌ ఫాలదేశస్థితో భవేత్
చపేతే తాలికాయాం చ స్యాద్వరాభయదానయోః
పుష్పాదేః సంయుతో హర్షే విశ్లిష్ట చలితాంగులిః
లలాటోర్ధ్వగతోఽధస్తాద్వర్షధారా నిరూపణే
పుష్పోపహార శష్పాదౌ స్వస్తికీధూయ విచ్యుతః ౨౧౫
మిథో ఘృష్టతలో మృష్ట పిష్ట దౌతాదిషు స్మృతః
మిథస్సమ్ముఖవిశ్లిష్టః శిలా వృత్వాటనాదిషు
పక్షాత్తేపే కటీక్షత్రాత్ గచ్ఛన్న విరలాంగులిః
ఉత్సాహన బహుప్రాంశు ప్రముఖేషు సరేచకః
నిషేధే చలితః పార్శ్వే శ్యాఃకథః పుష్కరాహతే ౨౨౦
తిర్యగగ్రోగ్రసర్పి స్యాచ్ఛలాంగులిరధస్తలః
సమీరే లహరీవేగే వేలాక్షాభేఽప్యయం కృమాత్
స ఏవోత్తానిలో హస్తో భవేద్దోషు పృథర్భవే

అసంయుతహస్తములు. పతాక

వీనికి యథాన్యాయముగ లక్షణము వినియోగము ప్రదర్శింప వలెను. వినియోగశబ్దార్థము రెండు విధములు.

౧. వినియుజ్యతే అనేనతి వినియోగః

౨. వినియుజ్యతే అస్మిన్ ఇతి వినియోగః

వినియోగ సాధనము, వినియోగ విషయము రెండును వినియోగ పదార్థములు నాట్యోద్దేశమున వినియుక్త మగుట ముఖ్యము. పతాకాదు లిరువది నాలుగును అసంయుత హస్తములు. ఈ హస్త నామములను ఉద్దేశించి చెప్పుట యుపదేశరూపము. ఇందు పతాకము మొదటి దగుట దాని ప్రాధాన్యసూచకము.

అసంయుత హస్తములలో పతాకము మొదటిది. పతాకము సర్వవిధ హస్తములకు ప్రకృతి. ప్రకృతి యనుట వికృతి రూపము లయిన త్రిపతాకాదుల కన్నిటికి మూలము. పతాక హస్తమునకు సర్వకర్మలందును ప్రవృత్తి యున్నది. పతాకమునకు స్వభావముననే వినియోగము కలుగును. కావున నిది ముఖ్యము. బహుహస్తముల కిది ప్రసూతి. ఉత్పత్తిస్థానము. అందుననే దీని కెంతటి ముఖ్యత్వము కలదో. పతాకాకారిధారణ మున్నందున పతాకము.

దీని స్వరూపలక్షణ మిట్లున్నది. హస్తమునకు సంబంధించిన అంగులు లన్నియు సమముగా చక్కగా సుస్థిష్టములై బాగుగా కూడుకొనినవై ప్రసారితములై యున్నచో నది పతాక మను హస్త మగును. పతాకము యొక్క ఆకారము ధరించి యున్నందున పతాక మని ప్రఖ్యాత మయినది. అంగులు లన్నియు

ప్రసారితము లగుట, సమములై యుండి ప్రకృతిస్థము లగుట “ప్రసారి తాగ్నిః” ప్రసారితములు ప్రధానముల గా నుండుట యని భావము. అంగుళి యంగుళి సహితమై యవిరళముగా నుండవలెను. అంగుష్ఠము కుంచితముగా నుండవలెను.

పతాకహస్త వినియోగము వివిధరీతుల నున్నది. స్థాన భేద విన్యాసమున, స్వరూపభేద విన్యాసమున వినియోగభేద మున్నది. పతాకము వినియోగము పొందు నప్పుడు కొంత కొంతగా మాటును. ఏక దేశవికారము పొందును. అయినను పూర్వరూపపరిజ్ఞాన ముండును. అప్పుడు ప్రార్థికు పరక్రియ మూలము ననుసరించియే యుండును. కాన పతాకరూప ముండనే యుండును. ఇట్లే యితర హస్తము లందును గుర్తింప వలెను.

పతాకము ఫాలదేశ స్థిత మగునేని హర్షగర్వ ప్రహ రాదులలో వినియుక్త మగును. హస్తప్రయోగ మెఱిగినవారు లోక ప్రసిద్ధి ననుసరించి న్వయముగ నుత్పేక్షించి హస్తప్రసార మొన రింప గలరు. నాట్యచార్య ప్రవాహమును గూడ ఇం దనుసరింప వలెను. వారు సంప్రదాయమున ననేకరీతులను భద్రపఱచి యుందురు. ఊర్ధ్వముఖము అధోముఖము సమ్ముఖము పార్శ్వగతము పరాఙ్ముఖము ఉత్తానము త్ర్యశ్రీము చంచలము అచంచలము ఇ ట్లనేకవిధముల నాట్యప్రవాహ మున్నది. దానిని గుర్తింప వలెను.

వరాభయ ప్రదానములలో చపేటిక నిచ్చుటలో (చెంప. దెబ్బ) తాలము వేయుటలో పతాక ముపకారి యగును. హర్షము నూచించుటలో పుష్పాదుల వృష్టిసమయములో విశ్లిష్టములు చలి తములు నయిన వ్రేళ్ళులతో నుండును. వర్షధారా నిరూపణమున

ఫాలభాగమున నున్నదై యధోగతముగ నుండును. పుష్పముల నుపహారముగ నిచ్చు నపుడు గడ్డిపరకల వేయు నని యు స్వస్తికముగా నయి విచ్యుత మగును. శిరోదేశమున నధోముఖముగా నున్న హస్తము క్రమముగా చలాంగులియై యధోగమనము కలదగుట యిచట పరిగ్రాహ్యము. చేతిలోఁజేయి వేసి పతాకను ప్రదర్శించుట యను పరిఘృష్ట తల విధానమున రెండవ పతాకా హస్తముతో క్షాలన మర్దన పేషణములు కలద్రవ్యము నభినయింప వచ్చును. రెండు చేతులు పరస్పరము ఘృష్ట తలములై విడిపడి మృష్టపిష్టాదులలో వినియోగము పొందును. పరస్పరము సమ్ముఖములై విడిపడిన పతాకముచే శైలశిలా సముత్పాటనము మొదలగు వాని నభినయింప వచ్చును. కటి ప్రదేశమున హస్త ముంచి ఒక పార్శ్వమున విడిబడ జేసి నడచుచు పట్టిన పతాకమున, ఇతరుని ఉత్సాహ పెట్టుట, ఉత్సాహమున సంప్రేరణము, మహాజనాభినయము మొదలగు వాని నభినయించునది. ఈ సమయ పతాకము రేచక విధానమున నుండవలెను. నిషేధమున చలిత మగుటయు నుండును. పుష్కరము మద్దెల మోగించుటలో పార్శ్వమున ప్రసరించుట యుక్తము అడ్డముగా పైకి ప్రసరించునపుడు పతాకము చలాంగులియై అధస్తలమున ప్రసరించును. అపుడు వాయువు నభినయించుటలో లహరీ వేగము నిరూపించుటలో సముద్రపు టాడ్డు క్రోధము పొందుటలో వినియుక్తమగును. అట్టి పతాక హస్తమై యుత్తాసితమై ప్రవాహ ప్రదర్శనమున నుపయోగించును.

లోకోచిత మయిన చలనక్రియ సంయతాసంయతములతో నుండును. అగ్నిజ్వాలలో ఊర్ధ్వ గమనము, జలధారలో నధోగమనము నుండును. కట్లు నానాముఖత్వమును నాట్యాచార్యాభి

నయమున గుర్తింపవలెను. పతాకపనియోగమున కీవియె విషయము లగుట కాదు. తన బుద్ధివివేకమున కీ రీతి తోడు చేసికొని యా యా యితీకర్తవృత్తిను భావించి ప్రయోగింప దగును. ఈ పతాకము స్త్రీపురుషులకు ప్రయోగింప దగును.

౨. త్రి ప తా కః

ఆనమ్యానామికసోస్థయం త్రిపతాకః కరో భవేత్

యతోఽత్యాంగులయస్త్రినః పతాకాకారసంస్థితాః

౨౨౫

ఆవాహనావతరణ ప్రణామోన్నామనేష్వయం

మాంగల్యవస్తుసంస్పర్శ ప్రవేశాదౌ చ శస్యతే

అనుకృత్యా యథార్థాభ్యాః భవేయుః ప్రాయశః కరాః

౩ త్రి ప తా క హ స్త ము.

పతాకహస్తము నందున్న అనామిక ఆనమ్రమై (వంకర) యుండగా మిగులు అంగుళులు పతాకాకారమున నె యున్నచో నిది త్రిపతాకము అను సంజ్ఞకలది యగును. ఆవాహనము, అవతరణము, ప్రణామము, ఉన్నామనము లాలనమున ముఖమును పై కెత్తుట, మాంగల్య వస్తు సంస్పర్శము, ప్రవేశము మొదలగు వాని యం దిది ప్రశస్తము. కరవిశేషము లన్నియు అనుకృతిచే సార్థకనామము లగును. లోకప్రసిద్ధము లయిన క్రియల సాదృశ్యమున ఆ యా పేర్లు నిర్ణీతము లగుచున్నవి. కావున నివి యన్నియు సార్థకనామములు.

త్రిపతాకమునకు సంబంధించిన కర్మ విశిష్టముగా నున్నది. నాటకము లం దనేకవిధముల కర్మ నిర్దేశము లున్నవి. వాని యం దీ త్రిపతాకము వినియోగము పొందును. ఆ యా వినియోగములలో త్రిపతాకము నెటుగా నెటుగా త్రిప్పవలెనో నాట్యవిధుల సన్నిధాన

ములో గుర్తించుట యావశ్యకము. నాట్యపిడుల మని తలచువారి ప్రయోగములలో కన్నడు వ్యత్యాసములను శాస్త్రానుసారమున సవరించుకొనవలసి యుండును. పతాకహస్తమునకు త్రిపతాకహస్తమునకును వినియోగ బాహుల్యము విచిత్రముగ నున్నది.

3. స ర్ప శి రాః

పతాకస్య యదా నిమ్నం తలం సర్పశిరాస్తదా
ప్రతిగ్రహే పృథానేఽథ తోయధారణసేకయోః
గతౌ సర్పస్య మల్లోరుజాహు స్ఫోటనయోర్భవేత్
కుంభికుంభద్వయస్కంధబంధు రాస్ఫోటనాదిషు

౨౩౦

3 స ర్ప శి ర ము

పతాకహస్తమునకు సంబంధించిన మధ్యతల ప్రదేశము నిమ్నముగా నుండునేని సర్పశిరసము సర్పశిరము అను హస్త మగును. దీనిని స్రతిగ్రహమున ప్రదానమున జలధారణమున జలసేచనమున సర్పగమనమున వినియోగింప దగును. మల్లయుద్ధ మొనరించువారు ఊరు వాస్థులించుటలో, బాహువా స్థులించుటలో దీని ప్రయోగింతురు. గజకుంభాస్ఫోటనమున స్కంధాస్ఫోటనమున నింక నిట్టి వానిలో నిది యుపకరించును.

అంగుష్ఠముతోగూడ సర్వాంగులులు సంహతములై తలము నిమ్నమై యుండగా సర్పశీర్ష మయినది. సర్పశిరస్తుల్యముగా నుండుటచే నీ నామము సార్థకము.

౪. మృ గ శీ ర్ష కః

అస్యాంగుష్ఠకనిష్ఠే చే దూర్ధ్వకే మృగశీర్షకః
ద్యూతాక్షపాతనే శక్త్యా ఉల్లాసే స్వేదమార్జనే
ఇహ సాంప్రత మత్యాస్తీత్యాదౌ చైవ పృథుజ్యతే

౫. మృగశీర్షము.

పూర్వము చెప్పిన సర్పశీర్షమునకు సంబంధించి మృగశీర్షమున్నది. ఇట్లే సర్పహస్తములు కొంతకొంత పరస్పరసంబంధము కలవి. పూర్వపూర్వముత్తరోత్తరమునకు నిష్పాదకమున్న భావముకూడ లేదు. కావుననే నామనిర్దేశములో భరతక్రమము వేటు. ఇతరుల క్రమము వేటు. ఇందలి క్రమము వేటు. అయినను కొంతగా పూర్వపూర్వముతో సంబంధించి యుత్తరోత్తరముండు నట్లు గ్రంథకర్త నిరూపించెను.

సర్పశీర్షమునకు సంబంధించిన వ్రేళ్ళులలో అంగుష్ఠము కనిష్ఠ మూర్ధ్వముఖముగా నున్నచో మృగశీర్ష మగును. మిగిలిన సర్వాంగులు లఘోముఖములుగనే యుండవలయు నని భావము. మృగమునకువలె శృంగములు శిరస్థములై యుండుటచే నీ పేరు సంగతము.

ద్యూతమున పాచికలను సారించుటలో శక్తిసముల్లాసములో స్వేదమార్జనములో నిది యుపకరించును. “ఇదం సాంప్రత మత్రాస్తి” ఇది ఇచట ఇప్పుడు కలదు. అనుటలో నిది ప్రయుక్త మగును. ప్రత్యక్షముగా నధిఃరణము నిర్దేశించుటలో వినయిక్త మగును ఇది యిప్పుడని వర్తమానకాల నిర్దేశ మొనరించుటలో నుపకరించును “ఇది యున్నది” అను అభ్యుపగమాభినయములో “ఇది యుండును” అను సంభవాభినయములో దీని వినయోగమున్నది ఇంక నిందు విశేషములు కలవు.

౫. కర్తరీముఖః

త్రిపతాకస్య మధ్యాస్తర్జనీ పృష్ఠదర్శనీ
యదా భవేత్తదా విద్భిర్యోఽసౌ కర్తరీముఖః

అలక్తకాదినా పాదరంజనాదావధోముఖః

ఉత్తానో దప్తశృంగాదౌ తథా లేఖాదివాచనే

౨౩౫

౫. కర్తరీముఖము

త్రిపతాకమునకు సంబంధించిన తర్జనివ్రేలు మధ్య మాంగులి పృష్ఠమును వెనుక భాగమును చూచునదిగా నున్నచో నది కర్తరీముఖ మని నాట్యవిదులు గుర్తింపవలయును. ఈ కర్తరీముఖ మలక్తకామలచే పాదరంజన మొనరించుటలో నధోముఖముగా నుండి వినియుక్త మగును. దప్త శృంగామలలో లేఖరచనములో నిది యుత్తానమై యుపకరించును. దప్త మనునది దంశనము. తత్సమాన మగు కర్తనాదికమును గావచ్చును. నాసిక నుండి కర్ణాంతమువఱకు ఊర్ధ్వముఖముగా కర్తరీముఖమును ప్రయోగింపగా దంశనము సూచిత మగును. హస్తద్వయసన్నివేశమున కర్తరీముఖము చూపి శృంగము నభినయింపవలెను.

త్రిపతాకములో తర్జనీ మధ్యమాంగుళులు సంశ్లిష్టములై యుండును. ఇం దట్లు కాదు. అవి రెండును విడివిడిగా అసంశ్లిష్టములై యుండును. కర్తరి-కత్తెర యం దిట్టి రూపమునె సాధింతురు. అట్లే యిం దది యభినీత మగును.

౬. కటకాముఖః

తలస్థానమితా మధ్యా ముఖేఽంగుష్ఠనిపీడితా
వక్త్రా ప్రదేశినీ శేషే వక్రార్ధ్వే కటకాముఖే
స్రగ్ధామ ప్రగ్రహ చ్ఛత్ర వ్యజనాదర్శ ధారణే
శరవస్త్రాంచలాకర్షే - - -

౭. కటకాముఖః

ముష్టిహస్తము కపిత్థహస్తము ఈ కటకాముఖము పరస్పరసంబంధము కలిగియున్నవి. కటకాముఖమును ఖటకాముఖము

అనియు నందురు. “ఖట కాంత్రాయాం” కాంత్రార్థ మయిన ఖట ధాతువు త్సుట్ప్రీప్సాసార్థము లందు వర్తించును. ఖటకుని యా ముఖమున నిది నిరూపిత మగును. గావున ఖటకాముఖ మగును. ఇందు మధ్యవర్గాని గరకుమైక్య తలస్థానమునందే మితమై యుండును. తర్జని వ్రేలు వక్రముగ నుండును. మిగిలిన రెండు అనా మిక కనిష్ఠికలు వక్రము లూర్ధ్వముఖములై యుండవలెను. అప్పు డది కటకాముఖహస్తము.

ఇచటి గ్రంథములో దీని వినియోగము సూచించు స్లోకము లన్నియు లేవు. మొదటి స్లోకమే కొంత సూచించి కొంతలో జారి పోయినది. మరి కొన్ని స్లోకము లుండవలెను. ఇతర గ్రంథము లింకను వినియోగము సూచించినవి. అట్లు సూచితముల యాధారమున వినియోగసూచన మావశ్యకము. నాట్యవేదమున హోత్ర హవ్య ఖండన ఆయత దండగ్రహణ పుష్పాపచయ ప్రతోద అంకుశ సార జ్యోకర్షణ స్త్రీదర్శనాదులును వినియోగ స్థానములుగా నిర్దిష్టము లయినవి.

కటకాముఖ హస్తవినియోగములు. పుష్పమాలా ధారణము. పగ్గము పట్టుట, ఛత్రధారణము, న్యజన ధారణము అద్దము వట్టుట, శరాకర్షణము, వస్త్రాంచలాకర్షణములలో దీని వినియోగ మున్నది. ×× హోత్ర హవ్య చ్ఛత్రములలో నిది యుపకారి. యాగోపకరణ మయిన స్రుగాదికమునకు హోత్ర మని పేరు. వస్త్రాంచలాకర్షణము వినాహమున నున్నది. ప్రణయకోప సమయ, ప్రయాణకాలమున నున్నది. కేలివశమున కేశాకర్షణము నందును సహకరించును. ఇట్లు అనేక ప్రధానకార్యములందు కటకాముఖము వ్యాప్తమై యున్నది.

౭. సూచీముఖః

భవేత్సూచీముఖో హస్తః (చేత) తర్జన్యాయతా యది
హస్తః సూచీముఖః స స్యాదభినేయమిహోద్యతే ౨౪౫
ఊర్ధ్వపనా నరా లోలా చలపితా జృంభితా తథా
ఉద్వాహితా చలేత్యస్మిన్ తర్జనీ సప్తధా మతా
ఊర్ధ్వపనా భవేద్దూర్ధ్వా క్రియలేఽధోముఖే నతా
లోలా పార్శ్వంతరం యతా కంపితా స్పందితా స్మృతా
జృంభితాభిమతా కించిత్కుంచయిత్వా పృసారితా ౨౫౦
ఉద్వాహితా వృజింత్యూర్ధ్వం గచ్ఛంతీ కామతశ్చలా

౭. సూచీముఖము.

ఈ సూచీముఖలక్షణములో కొంత లేదు. లేని కొంత యిచట నున్నది. అది గ్రంథాంతరము లోనిది. తర్జని ఆయతముగా నున్నచో సూచీముఖ మను హస్తమగును. కట కాముఖ మను హస్తము నందలి తర్జని సంప్రసారిత మగుట యని భావము. సూచీముఖాభి నేయము సూచిత మగును. ఇందలి తర్జనివ్రేలునకు సంబంధించిన పృయోగము లనేకములు కలవు. వాని నన్నిటిని సంఖ్యానించుట శక్యము కాదు. సంక్షేపముగా గొన్నిటిని నిరూపించవచ్చును. ఈ నిరూపితానుసారమున అనిరూపితముల గుర్తింపవచ్చును.

ఇందలి యీ తర్జనీ విన్యాస మేడు విధములు.

౧. ఊర్ధ్వపన. ౨. నత. ౩. లోల. ౪. కంపిత
౫. జృంభిత. ౬. ఉద్వాహిత. ౭. చల.

వీని స్వరూప మిట్లుండును. ఊర్ధ్వముగా నుండు తర్జని ఊర్ధ్వపన, అధోముఖముగ కూర్చినచో నత, పార్శ్వంతరమునకు

ప్రసన్నత మయినచో లోల, స్పందము కల దయిన కంపిత, కొంచెముగా వంచి ప్రసారిత మొనరించినచో జృంభిత, ఊర్ధ్వమునకు ప్రసరించునది యగునేని ఉద్వాహిత, క్షిచ్ఛానునారమున నుండు నేని చలయగును.

సూచీ ప్రయోగః

వృథజ్జిధః ప్రభేదాయ వినియోగేషు యుజ్యతే
 ఉర్ధ్వాస్యా తర్జనైకత్వయష్టి మోణ గృహాదిషు
 ఉర్ధ్వావలోలా చ భవేత్ వామమండలవర్తినీ
 చక్రే తథాభిధే శస్త్రే కులాలరథ దేహినాం
 గ్రహణే సర్వలోకస్య వృత్తమండలయోరపి
 గండేఽనుకుండలే సౌదామన్యాం స్ఫురిత కంపితా
 ఉత్కృష్టా తు పతాకాయాం మంజర్యాం కంపితా మతా
 మినాదివక్రసంచారే పార్శ్వత్పార్శ్వంతరం గతా
 అంగుష్ఠోపహితా ధూపదీపయోః కాకపక్షకే
 అలాబ్వాదిషు వల్లీషు ద్రాక్షాదిషు లతాన్వపి
 పల్లవే పతనే వక్రభావే బాలభుజంగమే
 వినతా నృక్యసంపన్నా వరాహాదిషు దంష్ట్రీషు
 వామతో దక్షిణం యావత్ ప్రొన్నతా వినతా క్రమాత్
 ఉదయాస్తమయే దీర్ఘగమనాత్ సూచయత్యసౌ
 వాక్యం నిరూపయత్యాస్యాభ్యగ్రే కుంచితజృంభితా
 కుండలాంగదయోః స్ఫుర్నే కుంతలానాం పృసాధనే
 స్వేదస్య మూర్జనే పత్రభంగాదా చ ప్రసారితః
 ఉత్కంపనహితా సైవ భ్రామితా రోషదర్శనే
 స్యాత్తదేతి స ఇత్యాదౌ సైవోత్తానీకృతా పునః
 క్రోధేన రిపునిర్దేశే కోఽసానితి నిరూపణే

౨౪౫

౨౯౦

౨౬౫

౮౭౦

అగ్రగా కథితా తత్య వస్తునశ్చ దవీయసః

తిరశ్చ కర్ణకందూతౌ సంగమే సంగతాన్యయా

విశ్లేషితా వియోగే స్యాత్ కలహే స్వస్తికీకృతా

మిధః శృంఖలితా బంధే తాలమాత్రాంతరాలయోః

౨౭౫

స్వసంముఖపరాప్యభ్యో దక్షిణం గతయో ర్ద్వయోః

సూర్యస్యాస్తమయ స్సూర్యో భాగస్తస్య హి దక్షిణః

ఏవం వామో శశాంకస్య భాగస్తస్య హి సమ్మతః

భ్రాంతాగ్రాధోముఖీ యత్య కూపావర్తశిలాదిషు

సంగతాధోముఖీ ఫాలేత్ర్యంబకస్య నిరూపణే

౨౮౦

తత్రైవ తిర్యగుత్తానా సహస్రాక్షస్య సూచనే

సూచీ ముఖము

ఇచటి యీ శ్లోకపంక్తు లన్నియు సూచీముఖ హస్తము నకు సంబంధించిన వినియోగప్రదర్శన పరిములు. సూచీముఖ మునకు సప్తభేదములు కలవు కదా! అవి వేలువేలుగా వినియోగము లందు యుక్తములు కాగలవు. అప్పుడు వాని మిధఃప్రభేదము స్పష్ట మగును. ఊర్ధ్వాననాత్మక మయిన సూచి, భయపెట్టుటలో, సూచించుటలో, యష్టిగ్రహణములో ఘోణగ్రహణమున నింక నిట్టి వానితో వినియుక్త మగును. ఊర్ధ్వముఖము లోలము నయిన సూచి వామమండలమున సంచరించుచు కుమ్మరివాని చక్రము సారె యందును, రథచక్రము నందును, వీరునిశ్చక్రమునందును వినియుక్త మగును. స్ఫురిత స్వభావము కల కంపితహస్తము లోక గ్రహణమున, వృత్తమున మండలమున, గండస్థలమున, తదనుసారమున నుండు కుండలరూపమున, మెలుపు రూపము నిరూపించుటలో నుపయుక్త మగును. కంపితహస్తమె పతాకనిరూపణములో, మంజరినిచ్చేశములో, మీనాదుల నక్షిపంచారములలో నుపయుక్త మగును.

అప్పుడు పార్శ్వము నుండి పార్శ్వంతరమునకు సంచరించునది కావలెను. ఆ వ్రేలు అంగుష్ఠముతో కూడుకొనినది యయినపుడు ధూపదీపముల నిరూపించుటలో కాకపక్షము-జలపాలు-ముంగురులు సూచించుటలో నుపయుక్త మగును. అదియె అలాబూ లత-సార తీగలను సూచించుటను ద్రాక్షాది లతలను సూచించుటను సమర్థ మగును. వినత యగు సూచీముఖ ప్రదేశిని పల్లవము, పతనము, వక్రభావము, బాలభుజంగము చిన్నపాములను సూచించుటలో నుపయుక్త మగును. ఆ వినతాంగుళియె సృక్వభాగమున గూడు కొనినదై కోరలతో గూడుకొనిన వరాహాదుల సూచనమున నుపకరించును. వామభాగమునుండి దక్షిణభాగమునకు ప్రోన్నతముగా సంచరించుచు క్రమముగా ఉదయాస్తమయ ములకు సూచక మగును. అట్టి సూచనమున దీర్ఘ గమన ముండును.

జృంభితసంజ్ఞ కల సూచీముఖ తర్జని కుంచిత రూపమున నున్నదై ముఖాగ్రభాగమున సంచరించుచు వాక్యము నిరూపించునది కాగలదు కుండలాంగదముల స్పర్శలో వినియుక్త మగును. కుంతల ముల ప్రసాధన విధానమున నుపయుక్తము కాగలదు. అదియె యుత్కంఠ సహితమై స్వేద మార్జనమున నుపకరించును. ప్రసారితమై పత్రభంగాదుల నుపయుక్త మగును, భ్రామిత మైనదై రోషదర్శనమున వినియుక్త మగును.

“ఆత డప్పు డట్లయ్యె” అను వంటివానియభినయమున నది యుత్తాసీకృతమై యుపకరించును. కోధమున శత్రువును నిర్దేశించుటలో “ఈత డెవడు?” అని నిరూపించుటలో నిది యుపకారి. అగ్రభాగముగ తర్జని ప్రసరించి దగ్గఱ నున్న వస్తువును నిరూపించుటలో నుపయుక్త మగుట యున్నది. ఆ తర్జని తిరఃప్రసారము

పొంది కర్ణకంఠాతి యభినయనమున సహకరించును. మరియొక వ్రేలితో కూడుకొనినదై సంగమస్థమున సంగత మగును. విశ్లేషితమై వియోగార్థమున పోసరించును. స్వస్తికీకృతమై కలహమున నుపయుక్త మగును.

సంయుతహస్తమున పరస్పరము శృంఖలిత (గొలుసు) స్వభావమున నుండి తాల మాత్రాల యొక్క యంతరాలముల బంధ సంబంధమున వినియుక్త మగును. తాలాంతరము మాత్రాంతరము ననుసరించి యుండు విధానము నృత్యహస్త వినియోగమగునా? నృత్య హస్త వినియోగ మగునా? గతిలయ విధాన ములలోని యంతరాల విశేషముల సూచనము ముఖ్యముగా నృత్యహస్తములందే యుండును. నృత్యహస్త విశేషముగా నున్న సూచీముఖము శృంఖలితాబంధమున నున్నప్పుడు తాల మాత్రాలయ విధానముల ననుసరించి నృత్య హస్తముగా గూడ నుండుట నిది సూచింపవచ్చును.

స్వస్తికీకృతము లయిన సూచీముఖాంగుళులు స్వసమ్ముఖ పరామ్ముఖత కలవై దక్షిణభాగమునకు ప్రసరించినవి కాగా సూర్యాస్తమయ సూచకములగును. అట్టి యప్పటి సూచీముఖము నకు సూర్యుడు దక్షిణభాగముగ నభినయింప వలెను. వామభాగము చంద్ర రూపముగా నభినయింపవలెను. చంద్రుడు అట్టి సూచీముఖమున వామభాగ మనుట సమ్మతము. అగ్రభాగము భ్రాంతమై యధోముఖముగ నున్నచో బావిని సూచించుటలో జల ప్రవాహము నందలి యావర్తము (నుడి) సూచించుటలో శిలాఫలకము సూచించుటలో వినియుక్త మగును. అధోముఖముగ ఫాలమున సంగతము కాగా శివుని మూడుకన్నుల వేల్పు నిరూపణమున వినియుక్త మగును. అచటనే యడ్డముగా నుత్తానముగా నున్నచో సహస్రాక్షుని సూచన

ములో నుపకరించును. ఇట్లు సూచీముఖ వినియోగ విశేషము లశేషముగ నున్నవి. సఁపూర్ణ చంద్రమండలమును పరిమండల భ్రమణ నిర్దేశమున సూచించుట యుక్తము. హరనయన ప్రయోగ మున లలాటవిన్యాసమున జూపవలెను. హరదేవుని ఫాలనేత్ర ప్రదర్శనాభినయనమున వ్రేలును లలాటమున గూర్పవలెను. శక్రాభినయన ప్రసంగమునను లలాటమునందె యుత్తానముగా తిరస్చీనముగా వ్రేలి నుంచవలెను. కొందఱు శివశక్రాభినయమును కటకాముఖ మధ్యమాంగుళీ ప్రయోగమున సాధింపదలచుట యుక్తము కాదని గుర్తింప వలెను. సూచీముఖమునకు గల యిట్టి ప్రాధాన్య మితరముల విశిష్టత నపహరింపదు.

౧ శు క తు ం డః

అంచితాంగుష్ఠ సంలగ్నా చంద్రలేఖేవ తర్జనీ
నిమితానామికా మధ్యా కనిష్ఠే వలితోర్ధ్వగే
యత్రాసౌ శుకతుండః స్యాద్యధార్ధాఖ్యో విసర్జనే
ఆవాహనే ధిక్ ఇత్యుక్తౌ నాహమిత్యాది దర్శనే,

౨౮ *

౨. శు క తు ం డ ము

చంద్రలేఖ వలె వక్రముగా అంగుష్ఠ సంలగ్నముగా తర్జని యంచితమై యుండునేని, అనామిక నిమితము నియతమై యుండునేని, నడిమి వ్రేలు కనిష్ఠక వలితములై యూర్ధ్వముగ నుండునేని శుకతుండ మను హస్తమగును. శుకతుండ మనుట సార్థకము. ఇది విసర్జనమున ఆవాహమున వినియుక్త మగును. ‘ధిక్’ అని నిందాయుతముగ ననుటలో నుపయోగించును. “నాహం, న త్వం, న కృత్యం” “నేను కాదు. నీవు కాదు. చేయ వలయు నది లేదు” అని యనుట లలో వినియుక్తమగును. నిషేధార్థమున నిది యున్నను నిత్యము

నిషేధమే దీని పని కాదు. యాచనమున నిది యున్నది. ఒకడొకటి యాచించు నపుడు కలుగు ఈర్ష్యతో కలహములో వినియోగమున్నది.

శుకతుండమున కరాళహస్తముతో సంబంధమున్నది కొన్నిటిలో సంబంధముండును. కొన్నిటిలో నుండక పోవచ్చును.

౯. హంసాస్యః

అంగుష్ఠ తర్జనీ మధ్యాః సంగతాగ్రాః పరస్పరం
విరతోర్ధ్వే పరే యత్ర మతో హంసాస్య ఇత్యసౌ
శ్లక్షిత్యం మృదుతాల్పత్వం మద్దనక్షేపణాదిషు
కించిత్పృస్పందమానాదౌ యథాయోగం విధీయతే

౨౮౬

౯. హంసాస్యము

అంగుష్ఠము తర్జనీ మధ్యమాంగుళులు మూడును పరస్పరము సంగతాగ్రములై యుండగా, మిగిలిన రెండు అనామికా కనిష్ఠికలు విరలములై యూర్ధ్వముగ నుండునేని హంసాస్య మను హస్త మగును. హంసాస్యమునెహంసవక్త్ర మందురు. తత్తదాకార విశేషమున వాచాచిత్త్యము పరిగ్రాహ్యము కించిత్రస్పందితాగ్రముగ నుండు నీ హస్తమున శ్లేష్ణము, అల్పము, శిథిలము, లాఘవము, నిస్సార మభినయించుట యుక్తము. మద్దనము క్షేపణము మొదలగు వానిలో నిది వినియుక్త మగును. మథన విధూననము లందు నుండును.

౧౦. కపిత్థః

కటకాముఖ మధ్యాది కనిష్ఠాంతా అధో యదా
తలమధ్యస్థితాగ్రాః స్యుః కపిత్థోఽసౌ నిగద్యతే
తోమరాసి గదా చక్ర కుంత సాయక శక్తిషు
ఛురికాసోఽటనే సత్యే పథ్యే శ్రేయసి వేష్యతే

౨౯౦

కటకాముఖ హస్తమున నిరూపించిన మధ్యమానామికా కనిష్ఠికాంగులములు క్రిందుగా నుండి తలమధ్యమున సగ్రభాగములు కూడి యుండు నట్లుగా నున్నచో కపిత్థ మను హస్త మగును. తోమరము, ఖడ్గము, గద, చక్రము, కుంతము, బాణము, శక్తియను నాయుధము లందును వినియుక్త మగును. సత్యము పథ్యము శ్రేయస్సు లందును వినియుక్త మగును. కపిత్థము వెలగకాయ, తదాకారమున నిందు వేళు లుండును గాన కపిత్థ నామము సార్థకము సత్య పథ్య శ్రేయ స్సూచకముగా ఛోటికా స్ఫోటనము చిటిక వేయుటయు నిందు సంగత మగును.

౧౧. శి ఖ రః

తర్జన్యపి తలస్థాగ్రా కపిత్థస్య సముచ్చితః
అంగుష్ఠస్తు యదా హస్తః శిఖరః కీర్తితస్తదౌ
గ్రహణే కాశపాశాదా శక్తితోమర మోచనే
కాంతానాం కుంతాలోతేపే చరణాధర రంజనే

౨౯౫

౧౧. శి ఖ ర ము

కపిత్థహస్తమునకు సంబధించిన తర్జని వేళును అగ్ర భాగమును తలప్రదేశమున నుంచగా అంగుష్ఠము సముచ్చితమై యున్నచో శిఖరము అను హస్త మగును. ముష్టి హస్తముతో కొంత సంబంధ ముండుట కొన్నిట నున్నది. ఇందు కపిత్థ సంబంధము కలదు. వీని కన్నిటికి పరస్పరసంబంధ ముండుట పరిగ్రాహ్యము. లక్షణము వేరుగా నున్నదని భావించ రాదు. ఆకార మేకవిధము

కాశపాశాదుల గ్రహణము నందును శక్తితోమరముల మోక్షణము నందును, కాంతల కుంతలముల నెత్తుట యందును, చరణరంజన అధరరంజనము లందును శిఖరహస్తము వినియుక్త

మగును. ప్రియోగానుసారమున గండతలము నుండి పైభాగము నకు అలకల నెత్తులలో నీ హస్తమున్నది. అలకల కుటిలీకరణము నకు నిది కాపలెను.

౧౨. పద్మకోశః

అంగుఠ్యో యత్ర సాంగుష్ఠా విరలా కుంచితోర్ధ్వకాః

ఆసన్నాగ్రిప్రదేశాః స్యుః దరహాన సరోజవత్ ౩౦౦

పద్మకోశః స విజ్ఞేయో బాలికా కుచ దర్శనే

కపిత్థ శ్రీ ఫలాదీనాం గ్రహణే చాయమిష్యతే

౧౨. పద్మకోశము.

పద్మకోశము నందు వేళ్ళులు పిరలముగా నుండ వలెను. అంగుష్ఠముతో కూడి కుంచితములై యుండ వలెను. అసంగతాగ్రి భాగముగా ఊర్ధ్వముగా నుండ వలెను. ఇందు “ఆసన్నాగ్రి ప్రదేశాః స్యుః” అగ్రప్రదేశము లాసన్నములై యుండుట కలదు. నాట్యవేదమున “అసంగతాగ్రాః” అనియే యున్నది. “పద్మస్వేవ కోశః అభ్యంతరం వినతం యస్య” అని సదార్థము. పద్మమునకువలె కోశము అనగా అభ్యంతరము వినతముగా నుండుట యని దాని భావము. కోశపదమునకు అభ్యంతరార్థమును గ్రహించినవారు అసంగతాగ్రిత్వము భావించుదురు. పద్మకోశము ముకులము మొగ్గ అని భావించువారు ఆసన్నాగ్రత్వ మభిమానించుదురు. ఈ గ్రంథముననే ముకుల హస్తమునకు లక్షణము నిరూపించు నపుడు అయిదు వ్రేళ్ళులు సంగతాగ్రిములుగా నుండుట యున్నది. కావున ముకుల పద్మ కోశ భేదమునకు ఇచ్చట “అసంగాగ్రిప్రదేశాః” అని పాఠ ముండుట యుక్తముగా నుండును. ఇట్టి పద్మకోశహస్తము కొంతగా వికసించిన పద్మమువలె నుండును. పద్మకోశహస్తము బాలికా కుచ దర్శన

మున ఇంత యున్న దనుటలో, వెలగ మారేడు ఫలముల నభినయించుటలో వినియుక్త మగును. “కుచౌ దృశ్యేతే అనేనేతి కుచదర్శనం పద్మకోశః” ఈ హస్తమున నారీకుచము లోచనగోచరమగును. ఇంకను సుశ్లిష్టము లగు వినియోగ విశేషములు కలవు.

౧౩. కాం గూ ల :

హంసాగ్రస్య నతానామా విశ్లిష్టాగ్రాప్రికాగ్నివత్
యత్కాంగుష్ఠాదయ స్త్రీసః స కాంగూలోఽభిధీయతే
శిశూనాం చిబుకస్పర్శే స్వల్పకే తరుణే ఫతే
స్యాద్వధూ రోషవాక్యేషు సోఽంగులీ క్షేపణైః పునః

౩౦౪

౧౩. కాం గూ ల ము.

ఈ కాంగూలము ఖాంగూలము కాంగులము ఖాంగులము పేరులతో నున్నది. హంసాస్యమునకు సంబంధించిన విధముగా అంగుష్ఠము తర్జని మధ్యమాంగుళులు త్రేతాగ్నుల వలె విశ్లిష్టములై యుండును. ఆహవనీయము, గార్హపత్యము, దక్షిణాగ్ని యనునవి త్రేతాగ్నులు. అనామిక నతమై యుండును. అట్లుండ నిది కాంగుల హస్త మగును. మధ్యాతర్జనులు విరలము లగుట అంగుష్ఠము శ్లిష్టముగ నుండుట, అనామిక వక్రముగా నుండుట, కనీయసి యూర్ధ్వముగ నుండుట యపేక్షితము.

కంగు వన ప్రియంగువు. దాని నాకర్షించు నది కాంగులము. కాంగులము వృశ్చిక మని కొంద రనిరి. శిశువుల చిబుక స్పర్శనమున నిది యుండును. అల్పముగా నుండు తరుణ ఫల నిర్దేశమున నిది వినియుక్త మగును. వధూ రోషవాక్యములలో వ్రేళ్ళుల విదలింపులతో కాంగులము సహకరించును. దీనిచే మరకత వై షూర్యాది

ప్రదర్శనములలో వున్నది ప్రదర్శనములలో గూడ దీని వినియోగము గుర్తించునది.

౧౪. ముష్టిహస్తః :

శిఖరస్య యదాంగుష్ఠో మధ్యమాం పీడయన్ స్థితః

తదా మష్టిరితి ఖ్యాతః ఖడ్గకుంతాదిధారణే

ప్రవాహే గాత్రసంవాహే రసవిప్పీడనాదిషు

నిష్పీడే దోహనేంగుష్ఠః తాసాం గర్భస్థితోఽపి చ

౩౧౦

౧౪. ముష్టిహస్తము.

శిఖరహస్తమునకు సంబంధించిన అంగుష్ఠము మధ్యమాంగులిపీడన మొనరించుచు నుండు నేని యది ముష్టిహస్తమగును. ఖడ్గకుంతాదిధారణమున నిది యుపకరించును. ప్రహరమున, గాత్రసంవాహనమున, రసమును పీల్చుటయందును, మన్ను పిసికి ఊండలు చేయుటయందును, పాలు పితుకుటయందును ముష్టిహస్తముపయోగించును. అట్టి సమయమున నంగుష్ఠ మంగుళుల మధ్య నున్నదై యుపకారి యగును. కరతల మధ్యభాగమున హస్తాంగుళులు నాలుగును బాగుగా కూసుకొని యున్నప్పుడు వానిపై అంగుష్ఠమున్నప్పుడు ముష్టి యయినది. వ్రేళ్ళులపై నున్న అంగుష్ఠము మధ్యమాంగుళముపై గట్టిగా నొక్కిపట్టి యుండ వలయును. ప్రతిమల్లుని ప్రకోష్ఠము పట్టుటలో ముష్టి యుండును. దోహనాదులలో అంగుష్ఠము వ్రేళ్ళులమధ్య నుండుట నీ గ్రంథ ముపదేశించుచున్నది.

౧౫. చతురః :

శ్లిష్ట ప్రసారితాత్రిసః కనీయస్యన్నతా తథా

మధ్యమామూలగోఽంగుష్ఠో యద్యేవం చతురస్తదా

స్వాదేకహల్పమధ్యాతి ద్యాభ్యాం పద్మదలాక్షిణీ
 కించిన్మండలగద్యా చ తాభ్యాం తత్త్వ ప్రపాదికం
 ఊర్ధ్వగేన సితం రక్తం మండలేన కరేణ తు
 పీతం నీలం తథా వర్ణం మృదితేన పృథర్భయేత్

౩౧౫

౧౫. చ తు ర ము.

మూడువ్రేళ్లులు శ్లిష్టములు ప్రసారితములు కావలెను. కనిష్ఠిక యున్నతముగా నుండ వలెను. అంగుష్ఠము మధ్యమాంగులి మూలమును పొంది యుండ వలెను. అప్పు డది చతుర మను హస్త మగును. నాలుగు వ్రేళ్లు అంగుష్ఠ శ్లిష్టములై యున్నందున నిది చతురము. చతురశబ్దము అచ్ ప్రత్యయాంత మయిన అకారాంత శబ్దము. ఒక విన్యాసమున అల్పమధ్యాదులను అభినయించునది. రెండు హస్తముల విన్యాసములచే పద్మదలాక్షి యభినయము సంగతము. నయనము లభినేయము లయినపు డుపమానోపమేయ భావము ఉండగా పద్మదలాదికము ప్రదర్శిత మగు నప్పు డొక హస్త ముచితము కాదు. కించిన్మండల కృత మయిన హస్తమున తత్త్వము లజ్జ మొదలగు వాని నభినయించునది. తత్త్వ మనుట సత్త్వము సత్యము నగును. ఈ విధానమున వికృతవిచారిత చరితాభినయ మిష్టము. వితర్కితాభినయము నిష్టము. వికృత ప్రకార మొకహస్తమున జేయుట యున్నది. ఆవేశానావేశము లందు రెండు హస్తములచే నొనరింప వలయును. నానావర్ణములను చతురహస్తమున ప్రయోగింప దగును. ఊర్ధ్వగ హస్తమున సితవర్ణము, రక్తవర్ణము, మండలాత్మక హస్తమున పీతవర్ణము, మృదిత విధానమున (నలుపుట) నీలవర్ణమును ప్రదర్శింప దగును. ఆ యా హస్తవిన్యాసమునకు ఆయా వినియోగ విశేషమునకు అంతర మయిన సంబంధము కలదు. ఇది భరతవిద్యానిపుణుల విజ్ఞానము.

౧౬. భ్రమరః

లగ్నగ్రే మధ్యమాంగుష్ఠౌ తర్జనీ కుంచితా మనాక్
విరలోర్ధ్వే పరే యత్య భ్రమరస్యోఽభిదీయతే
దీర్ఘనాలాబ్జ కహ్లా ర కుముదోత్పల ధారణే
ప్రసాధనే మృగాక్షిణాం కర్ణపత్ర ప్రధారణే

౩౨౦

౧౬. భ్రమరము.

ఈ హస్తమున మధ్యమాంగుష్ఠములు రెండును అగ్రభాగము లందు లగ్నములుగా నుండును. ఇట్టి అగ్రసంయోగము నకు సందంశ మని పేరు. “సందంశోఽగ్రభాగః” తర్జనీ కొంచెముగా కుంచితము కావలెను. మిగిలిన రెండు వ్రేళ్ళు విరలోర్ధ్వములై యుండ వలెను. అప్పు డది భ్రమరము. భ్రమరాకృతి యుండుటచే భ్రమరము. ఈ హస్తమును దీర్ఘనాళము కల పద్మము లకు కలువలను (అబ్జ - కహ్లా - కుముద - ఉత్పల) ధారణమున వినియోగము పొందును. వనితల యలంకార విధానము లందు నుపకరించును. కర్ణపత్ర ధారణమున వినియుక్త మగును. బెడరించుటలు కోపించుటలు ఉన్నపుడు భ్రమరహస్తము విచ్యుతము సశబ్దము నగును.

౧౭. అరాలః

విరలే వలితోర్ధ్వశ్చేన్మధ్యాధ్యాః ఫణిమస్తకే
అరాలః సత్త్వ శౌండీర్య ధైర్య గాంభీర్య కాంతిషు
వారణే సౌరభాఘ్రాణే స్వేదాపనయనాదిషు
కేశ సంగ్రహణోత్కర్ష లీలయోశ్చ నతభ్యువాం

౩౨౦

౧౭. అరాలము.

సర్పశీర్షమను పూర్వము నిరూపించిన హస్తము నందలి ముఖ్యాంగుళి మొదలగునవి వలితము లూర్ధ్వములుగా నుండునవి

యయినచో అరాలహస్త మగును. తర్జనివ్రేలు ధనుర్నతముగా నుండుట, మధ్య మానామికాక నిష్ఠికలు తర్జనిపృష్ఠమున సమీపములో నుండుటయు నిందు స్వీకారము. అంగుష్ఠము కుంచితముగ నె యుండును. మధ్య మాదిత్రయము కొంత వలితమై యుండుటయు నిచటి స్వరూపము. అరాలపక్షు, అరాలకుంతల యనుటలో అరాలపదము కుటిలార్థమున నున్నది. దీనిచే సత్త్వము శౌండీర్యము ధైర్యము గాంభీర్యము కాంతి యనునవి యభివేదము లగును. నివారణమునందును పరిమల మాఘ్రూణించుటయందును, స్వేదమును నివారించుకొనుటయందును వినియుక్త మగును. వనితల కేశసంగ్రహ మున సమధిక లీలలందును అరాళము వర్తించును. “ఘణ్యాహం” మొదలగు ఆశీర్వాదములు హితపర్యాయము లయిన సుఖభావములు దీనిచే నభినీతములు కాగలవు. త్రిపతాకహస్త కర్మలుగా నిరూ పించిన వానిని వనిత అరాల హస్తయోగమున నభినయింపవచ్చును.

౧౮. హంసపక్షక :

పతాకాంగుల యస్త్రిస్తో మూలేష్వ వనతా మనాక

౩౨౫

కనీయన్యూర్ధ్వగా యత్ర స కరో హంసపక్షక :

స్పర్శేనులేపనే గండనంశ్రయే స్యా త్ప్రతిగ్రహే

ఆవాపే గాత్రనంవాహే రోమాంచ పృముఖేష్వపి

౧౮. హంసపక్షము.

పతాకహస్తమునకు సంబంధించిన మూడువ్రేలు మూల మున కొంతగా వంగినవగుట కనిష్ఠిక ఊర్ధ్వముగా నుండుటవలన హంసపక్షము అను హస్త మగును. ఇందు అంగుష్ఠము కుంచితముగా నుండుటయు నిచట వివక్షితము. మూడువ్రేలు లవనతములగుటయే కాక ప్రసారితములై పరిశ్లిష్టములునై యుండదగును. ఇది స్పర్శ-

అనులేపములందు వినియుక్తమగును. ఈ స్పర్శానులేపములు కపోలాశ్రయము లయినప్పుడే యీ హంసపక్షమున్నది. ప్రతి గ్రహమున ప్రసరించును. ఆవాప గాత్రసంవాహన రోమాంచాదు లందు వినియోగము పొందును. హనుధారణ రూపమయిన గండ సంశ్రియకర్మలో నిది సహకరించును. బ్రాహ్మణుల ప్రతిగ్రహచమ నాదులలో నిదియున్నది. స్త్రీల స్తనాంతరస్థితితో నుండు విభ్రమ విశేషములు నేతత్కార్యములు, శృంగారాదిరసముల వ్యభిచారి విశేషయోగమున హంసపక్షము నుండరము.

౧౯. అర్థచంద్రః

భుజంగశిరసోఽంగుష్ఠో యదా స్వాద్ధూర విచ్యుతః

ఖ్యాతోఽర్థచంద్రనామ్నాసౌ బలనిర్ఘాటనే తదా

౩౩౦

కలశేందు కలాకాంచీ మధ్య కుండల కంబుష

యథాయోగం కృశాంగీనాం లీలాదౌచ విధీయతే

౧౯. అర్థచంద్రము.

సర్పశీర్షమను హస్తమునకు సంబంధించిన అంగుష్ఠము దూరవిచ్యుత మగునేని అర్థచంద్రమను హస్తమగును. అర్థచంద్రమను పేరు నామసంకేతముననె విశదార్థము సార్థకము. లోకప్రసిద్ధము. అంగుష్ఠము ధనువువలె వినతము కంచిత మగుట, మిగిలిన నాలుగును ధనురాకారమున నంగుట దీని రూపము. ఈ అర్థచంద్రహస్తకర్మలు భావానుసారమున సవిశేషముగా నున్నవి. బలనిర్ఘాటనమున అనగా బలాత్కారముగ నిష్కాసన మొనరించుట వెడలగొట్టుట ఉపయుక్త మగును. కలశము చంద్రకల కాంచీమధ్యము కుండలము కంబువులను ప్రదర్శించుటలో నిది వినియుక్తమగును. స్త్రీలకు సంబంధించిన లీలాది విశేషములందును అర్థచంద్రము యథాయోగ

ముగ నుపకరించును. అర్థచంద్ర హస్తమునకు సంబంధించిన
పనియోగ విశేషములు సంప్రదాయపరంపరాతిచ్ఛేదమున విశిష్ట
విధులలో స్పష్టముగనె యున్నవి.

౨౦. సందంశః

అరాలస్య యదాంగుష్ఠ తర్జనో స్సంగతిస్తదా
సందంశ త్రివిధస్సోఽపి స్యాదగ్ర ముఖపార్శ్వజః
అన్యోన్య నఖసంక్లేషా దగ్ర సందంశకో భవేత్ ౩౩౫
గ్రథనేఽపచయే సూక్ష్మ పుష్పాణాం గృహణే పునః
సూత్రకేశ తృణాదీనాం శల్యాద్యుత్పాలనాదిషు
ముఖసందంశక స్తద్వ త్సంక్లేషా దగ్రపర్వణాః
వితర్కేఽసౌ ధిగిత్వక్తౌ వృంతా త్ప్రసవమోచనే
ప్రవాల రచనావర్తి శలాకా లేఖ్య కర్మసు ౩౪౦
లాఙ్ఘ నిష్పీడనే నేత్రరంజనాదే ప్రజాయతే
ముక్తాదివేదనే బాణే బృహ్మసూత్రస్య మార్దవే
లక్ష్మ్య ధ్యానే గుణాదౌచ సద్వితీయో భవేదసౌ
తదైవ పార్శ్వసంక్లేషా త్సందంశః పార్శ్వజోమతః
సదోషవచనం కుత్సా మసూయా పేలవా దిచ ౩౪౫
హస్తప్రయోగనిపుణో వామేనానేన యోజయేత్

౨౦. సందంశము.

అరాలహస్తమునకు సంబంధించిన అంగుష్ఠము తర్జని అను
రెండు వేళ్ళులకు సంగతి యుండునేని యది సందంశము అను హస్త
మగును. ఇందు మధ్యతల మాభుగ్నమై యుండును. ఈ సందంశము
మూడు విధములు.

౧. అగ్రసందంశము ౨ ముఖజసందంశము

౩. పార్శ్వగత సందంశము.

౧. అగ్రసందంశము :- అన్యోన్యము నఖిసంశ్లేష మున్నచో చగ్రసందంశము. పుష్పముల గ్రధనమున పుష్పాపచయమున సూక్ష్మ పుష్పముల గ్రహణమున వినియుక్త మగును. తృణ పర్ణ కేశ సూత్రగ్రహణమున నుపకారి. శల్యములయిన కంటకాదుల సముత్పాదనమున సహకారి.

౨. ముఖజసందంశము:- వ్రేళ్లుల చివరికణుపుల సంబంధ మున్నచో ముఖజసందంశ మగును. ఇది వితర్కమున నుపయుక్త మగును. ధిక్ అని నిందార్థము నిరూపించుటలో సహకారి యగును. వృంతమునుండి పుష్పమును విడదీయుటలో నుపకరించుచు. పగడముల కూర్పులో, లేతచిగురుల రచనలో, వర్తికర్మ శలాకాకర్మ లేఖ్యకర్మ లలో లాక్షానిష్ఠీడనమున నేత్రరంజనమునందును వినియుక్త మగును. ముఖ్యములను సూత్రమున గూర్చునపుడు, బాణము కూర్చునపుడు, బ్రహ్మసూత్రము మార్జన మొనరించునపుడు, ధ్యాన మొనరించు నపుడు, సూక్ష్మబాణలక్ష్మ్యమునందు నిది సద్వితీయమై వినియుక్త మగును. హస్తద్వయమున కాధారముగ నుండుటగు ర్తింపవలెను.

౩. పార్శ్వసందంశము:- పార్శ్వభాగమున గలుగు సందంశము వలన పార్శ్వసందంశ మగును. హస్త ప్రయోగనిపుణుడు బాగుగా గుర్తించి, దోషయుక్తమగు వచనమును కుత్సితమగు విధానమును అపూయను పేలవమగు విధానమును అగౌరవమగు రీతిని ఈ హస్త మున ప్రయోగింపవలెను.

ఈ సందంశ ప్రయోగమును స్త్రీలొనర్పవలయుట యిందలి విశేషము. కావున నా యా వినియోగ విధులందున్న సౌకుమార్యము వ్యక్త మగును.

౨౧. ము కు ల హ స్త :

పంచావ్యంగులయో యత్య సంగతాగ్రాః సముచ్చితాః
 ముకులోసౌ సరోజాది ముకులానాం నిరూపణే
 అర్చనే దేవతాదీనాం బలే కాముకచుంబనే
 వలయామోచనే పంచ సంఖ్యాయాం చాయ మిష్యతే

౩౫౦

౨౧. ము కు ల హ స్త ము

అయిదు వ్రేళ్ళులు అగ్రభాగమున సంగతములై సముచ్చితములై యున్నచో నది ముకులమను హస్తమగును. పద్మములు మొదలగు వాని మొగ్గలను నిరూపించుటలో నిది వినియుక్తమగును. దేవతాదుల యర్చనమున నిది యుపకారి. బలి పూజావిధానమున నుపకరించును. కాముకచుంబనమున ముకులము ముద్దుగా నుండును. వలయములు - కంకణములు - గాజులు పట్టుటలో నిది ప్రసరించును. పంచసంఖ్యానిరూపణములో ముకుల ముపకరించును. విటచుంబనమున ముకులము ముచ్చటగా నుండును. విటచుంబన మిట్లుండును. స్వాభిప్రాయ మావిష్కరించుటకై వనితల సన్నిధానమున విటులు తమహస్తములనె ముకులిత మొనరించి చుంబన మొనరింతురు. ఇదియొక విధము. మరియొకవిధ మిట్లుండును. వనితల కుచ చిబుకాది స్థానములను అంగులిపంచకముతో నుకుమారముగా స్పృశించి “చ్చుమ్, ప్చుమ్” గా సశబ్దముగా చుంబించుట విటచుంబనము. ఆ యా స్థానములందు సఖిస్పర్శనము చుంబనము కామతంత్ర ప్రసిద్ధము.

౨౨. ఊర్జ నా భ :

అంగుల్యః పద్మకోశస్య నితాంతావనతా యది
 ఊర్జనాభో భవేదేషాం శిరఃకంఠాయనే కరః
 కర్ణాశ్చ చౌర్య కేశాది గ్రహే కుష్టస్య దర్శనే
 చిబుకే స్వస్తికీ భూతే శ్వాపదానాం నిరూపణే

౨౨. ఉర్జనాభము.

పద్మకోశమునకు సంబంధించిన అంగులులు మిక్కిలి యవనతములై యుండునేని యది ఊర్జనాభమును హస్తమగును. తలను గోకికొనుటలో నీ హస్తముపయోగించును. కర్నాశ్మ బరిపిడి రాయి గ్రహించుటలో, చౌర్యములో, కేశగ్రహణములో, కుష్టవ్యాధి నభినయించుటలో నీహస్తముపయుక్తమగును. కర్నాశ్మము నికషోపలము, చిబుకమున నీహస్తము స్వస్తికరూపము కలదై మృగముల నిగూఢణమున నుపయుక్తమగును. ఊర్జనాభి యనునది అల్లికవేయు సాలెపురుగు. ఊర్జనాభి శబ్దమునకు మత్స్వర్ధీయమున అచ్ ప్రత్యయము రాగా ఊర్జనాభ మయినది.

౨౩. అలపల్లవః

ఆవర్తిన్యః కనిష్ఠాద్యః విరలాః పృష్ఠగాః క్రమాత్
యస్మిన్నంగుల యస్సోయం సముద్దిష్టోఽలపల్లవః
కన్యత్వ మితి నాస్తీతి ప్రతిషేధా యథాషణే
సూన్యేద వచనే శ్రీణా మాత్మసంభావనేఽపిచ
అలపద్మ మముంప్రాహు శ్చలపద్మా నుకారతః

౩౫౫

౨౩ అలపల్లవము.

ఈ హస్తమునకు సంబంధించిన అంగులులన్నియు కనిష్ఠికాదిక్రమమున వర్తనా పరివర్తనమున నావర్తితములగునేని, పార్శ్వగతములై వికీర్ణములు నగునేని అలపల్లవమును హస్తమగును. దీనికే అలపద్మకమనియు పేరు కలదు. “ఇయత్రీత్యరః, చలచలత్పల్లవాకారత్వాత్ అలపల్లవః” గతికలది అరము అలము చలమని భావము. చలత్పల్లవాకారమున నుండును గావున అలపల్లవము. ప్రతిషేధాభినయ మొనరించుటకై యిది యుపయోగించును. “నీ

వెవరి వాడవు? లేదులే” అను మిథ్యాధిక్షేపార్థమం దలపల్లవ ముప యోగించును. ఆడువారి శూన్యవచనాభినయమున నిది యుపకారి. వారి ఆత్మ సంభావనమందు సహకారి. “తచ్ఛాస్త్ర మసత్ప్ర యుక్తం” ఆ శాస్త్ర మసచ్ఛాస్త్ర మనుటలో నిది యుండును. చల పద్మానుకార మున్నందున అలవద్ద మనుట సార్థకమందురు.

౨౪. తా మృ చూ డః

భృమరస్య యదానామ కనీయస్యా తలే స్థితే ౩౬౦
తామ్రచూడ స్తదా జ్ఞేయః కుక్కుటేల్ప నిరాకృతౌ
సశబ్ద విచ్యుతః తాలే శైష్ట్యే విశ్వాసనేక్షణే
ఆహ్వానే బాలకాదీనాం భర్తసే నృప జృంభణే

౨౪. తా మ్ర చూ డ ము.

భృమరహస్తమునకు సంబంధించిన మధ్యమాంగుష్ఠములు సంలగ్నములై యుండగా, ప్రదేశిని వక్రమై యుండగా, చివరివేళ్ళులు రెండును శిల భాగమున నుండగా, తామ్రచూడ హస్తమగు నను భావమును లక్షణవాక్యమున గ్రహింపవలెను. చూడా ముక్త కుక్కుటాకారమున నుండును. గావున తామ్రచూడము తామ్రచూ లము నగును. చివరివేళ్ళులు అల్పముగా నిరాకృతములై యుండుటయు నిందు వివక్షితము. కాలమానము ననుసరించు తాలవిధానమున, శీఘ్రత్వమున, విశ్వాసనమున, కలా కాష్ఠా ని మేషాత్మక ఊణములందును, బాలకాదుల యాహ్వానమున భర్తసమున రాజవిజృంభణమున తామ్రచూడము ప్రసరించును. బాలాలాప నిమంత్రణమున నిది వినియుక్త మగును.

ఈ నిరుపించిన యిరువది నాలుగు హస్తములు అనం యుత హస్తములు. అసంయుతహస్తము లిన్నియే యని కాదు.

కోహలాదు లన్యహస్తముల గూడ నిద్దేశించిరి. ఈ అసంయుత హస్తములె వక్ష్యమాణ సంయుతహస్తములకు నిదానములు. ఇతరు లంగీకరించిన హస్తములు.

అర్ధపతాక - మయూర - చంద్రకల -

త్ర్యశూల - సింహముఖ

ఇట్టి హస్తములు పూర్వనిరూపితహస్తముల పరస్పర మిశ్రణమున గలుగవచ్చును. ఈ హస్తముల పినియోగవిశేషము లును పూర్వోద్దితములకన్న సంతగా వేటుగాలేవు. కొన్నిటికి పినియోగములను నిరూపించునప్పుడు 'ఆది' పదములు కలవు. ఆది పదాభ్యుహ్యములు ఇతరహస్త వినియోగస్థానములుగా నిర్దిష్టము లయినవి. వీనిలో పూర్వహస్తములె వినియక్తములు కాగలవు.

సంయుతహస్తాః :

౧. అంజలిః

పతాక తలయోః శ్లేషా దంజలిః వృణతౌ క్రమాత్

భూదేవ గురుదేవానాం వక్షోవక్త్ర శిరః స్థితః

౩౬౫

కోదే చ పరిహసే చ నాస్త్యయం నియమః పునః

సంయుతహస్తములు.

సంయుతహస్తము లసంయుతహస్తములనుండియే యుత్పన్నము లగును. అసంయుతహస్తములు అన్యసంశ్లేషమువలన సంయుతహస్తము లగును. ఇట్లు సముత్పన్నములగు సంయుతహస్తములను స్వయముగా నభ్యూహించి గుర్తింపవచ్చును. అయినను ఈ సంయుతహస్తముల గుర్తించుట యుక్తము. సంయుతహస్తములు పదమూడు కల వని నిరూపితము. వానిలో నిచట అంజలి అను

హస్తము నిరూపితమగును. దేవతా గుర్వాదుల యభివాదనమున నిది వినియోగము పొందును గావున ప్రథమముగా నిర్దిష్టమగుట యుక్తముగా నున్నది.

౧. అంజలి.

రెండు పతాకహస్తముల సంశ్లేషమున్నచో అంజలి యను సంయుతహస్త మగును. ఇతరహస్తముల సంబంధము కూడ నిందుండవచ్చును గాని నామాంతరము కలుగదు. సంశ్లేషముండుట యావశ్యకము. రెండుహస్తములు దగ్గరదగ్గరగా సర్వాంగుభులకు సంబంధ ముండునట్లుగా కూర్పు పొందవలయును.

ఈ అంజలిహస్తము ప్రాణతిలో వినియుక్తమగును. భూదేవుల వందనములో అంజలి వక్షస్థితమగుటయు, గురువందనములో అంజలి ముఖగతమగుటయు, దేవతల వందనములలో అంజలి శిరఃస్థితమగుటయు వివక్షితము. నాట్యవేదములో శిరస్థాంజలి దేవవిషయమున, ముఖస్థితాంజలి గురువందనమున, వక్షస్థాంజలి మిత్రవందనమున నుండుట నిరూపితమయినది. ఈ గంధ్రమున మిశ్రపదము లేదు. సమస్కారవిధానమున నీ నియమము పురుషులకు సంబంధించి యున్నది. స్త్రీల కభివాదనవిధి నియతముగ లేదు. వాకౌచిత్యానుసారమున నటు నిటు నాచరింపవచ్చును. క్రోధ పరిహాసముల సమయమున నిట్టి సమస్కార నియమములేదు. ఆ సమయమున పతాకహస్తములు రెండు నుపయుక్తము లగుటయు వివక్షితము కాదు.

౨. కటకావర్థమానః

స్వస్తికాకారతాశ్లిష్టే భవేతాం కటకాముఖౌ
మణిబంధప్రదేశే చేత్ కటకావర్థమానకః

అన్యోన్యభిముఖం చై నం కేచిదామర్మనీషిణః
అసౌ శృంగారకార్యేషు తాంబూలగ్రహణాదిషు
రుష్ట ప్రాణేశ్వరీ పాద ప్రణామేష్వపి చేష్వతే

౩౭౦

౨. కటకావర్ధమానము.

కటకము కటకమునందున్న ఆ చేతితో నీ చేతితో పట్టిన కటకాముఖములు రెండును స్వస్తికాకారమున సంశ్లిష్టములై యున్న కటకావర్ధమానక మను సంయుతహస్త మగును. కటక ద్వయ మన్యోన్యభిముఖగా నుండుటయు కటకావర్ధమానమె యగు నని కొందఱి భావము. కటకావర్ధమాన మనియు దీని పేరు. కటకము కటకమునం దుండుట అనగా; మణిబంధప్రదేశమున కూడి యుండుట యను భావము. ఇది తాంబూలగ్రహణము మొదలగు శృంగారకార్యములందు వినియుక్త మగును. కటకావర్ధమానము ననుసరించి విటగతి ననుసరింపవలె నని విధి యున్నది. అవస్థాభేదమున గతినిరూపణ మావశ్యకము కావున విటావస్థలో నీ సంయుత హస్తానుసారమున గతి ననుసరింపవలెను. అట్టి విధానముననే కోపించినకామినిపాదప్రణామములందు నిది యుక్తమగును. విరహిణిపై వెన్నెల పడకుండుటకు వానచినుకులు పడకుండుటకు విలాసమునకు హుందాతనమునకు ఛత్రము పట్టుటలో నీ కటకావర్ధమానక మావశ్యకము.

౩. స్వస్తికః

స్యాదరాలీకృత స్పృయం వామపార్శ్వగతో యదా
ఉత్తానశ్చ తదా జ్ఞేయః స్వస్తికో మునిసమ్మతః
దీర్ఘవస్తు వనోత్తంగ భూ విస్తీర్ణాంబుదా వ్యయాః
విచ్యుతేన నృణాం యోజ్యాః పతాకే నతు యోషితాం

౩౭౫

౩. స్వస్తికము

అరాలహస్తములు మణిబంధస్థానమున విన్యస్తములై యుత్తానములై, వామపార్శ్వగతములై యున్నచో స్వస్తిక మను సంయుతహస్త మగును ఇట్లుండుట మునిసమ్మతము. పతాకాహస్త యోగమునగూడ స్వస్తిక మున్నది. అయినను మణిబంధన విన్యసన మంతట ననుయాయి ధర్మము. పురుషు లీ స్వస్తికముచే దీర్ఘములుగా నున్న వస్తువులను వనములను సమున్నత భూములను విశాలసాగర మును విశాలాకాశమును సూచింపదగును. పురుషులు విచ్యుతవిధాన మున సూచింతురు. స్త్రీలు పతాకస్వస్తికమున సూచింపదగును.

౪. కర్కట :

కరయోః కరశాఖాన్య రన్యోన్యంతర నిర్గతాః
యత్రాసౌ కర్కటో జ్ఞేయో జృంభణే హనుధారణే
స్థూలాంగే గ్రహణే కంబోః ఆలస్యాచ్ఛాంగ మోటనే

౫. కర్కటము.

రెండుకరములకు సంబంధించిన కరశాఖలనదగు వ్రేళ్లు అన్యోనాంతర నిర్గతములై యున్నచో అన్యోన్యమంతరములనుండి వెలువడియున్నచో నది కర్కటహస్త మగును. రెండెండ్రీకాయలు అన్యోన్య మెదురుగానుండి కోరిలు నాచి యున్నవిధమున వ్రేళ్లు లున్నచో కర్కటహస్త మగును. ఇది జృంభణమున హనుధారణమున స్థూలాంగమున కంబుగ్రహణమున ఆలస్యముగా నొనరించు నంగ మోటనమున వినియక్త మగును. మదనకృతమయిన అంగ మోటన మొనరింపవలసి యున్నపుడు కర్కటప్రయోగ మావశ్యకము. నిద్రనుండి లేచువాని ఆశ్రులింత నభినయించునపుడు కర్కట మావశ్యకము.

౫. కపోతః

అన్యోన్య పార్శ్వసంశ్లేషా త్కపోతస్సర్ప శీర్షయోః

వక్షస్థశ్చావగంతవ్యో గురుసంభాషణేతు సః

౩౮౦

వినయే ప్రాజ్ఞుఖః స్త్రీభిః కంపితో భయ శీతయోః

కూర్మకం కథయంత్యేన మపరే కూర్మకాకృతిం

౫. కపోతము.

సర్పశీర్షహస్తము అసంయుతములలో నున్నది. రెండుసర్ప శీర్షము అన్యోన్యము పార్శ్వసంశ్లేషము కలవయినచో కపోతహస్త మగును. “కంపతే ఇతి కపోతః భీరుః పక్షీ తత్రృకృతి రన్యోపి కపోతః” కంపించునది కపోతము. భీరు వగు పక్షి కపోతము పాపురము, అట్టి ప్రకృతి కలవాడును కపోతపదవాచ్యుడు, ఈ కపోతహస్తము నామా చిత్త్యముననె భీతవిషయముగా నుండుట స్పష్టము. గురువులతో సంభాషించునపు డీహస్తము వక్షస్థముగా నుండుటను గుర్తింపవలెను. వినయసూచనములో ప్రాజ్ఞుఖముగా నుండవలెను. భయము కలిగి నపుడు శీతబాధ కలిగినపుడు, స్త్రీలు కంపితముగా కపోతమును ధరింతురు. కంపితహస్తమును వక్షోగతముగ స్త్రీలు కూర్పవలెను. ఇచటి స్త్రీ లధమస్త్రీ లని భావము. మధ్యమోత్తమ లింతగా కంపితలు కారు. ఈ కపోతహస్తమే కూర్మాకారముగా నుండునని దీనిని కూర్మక మందురు

౬. నిషధః

కూర్పరాభ్యంతరే ధృత్వా భుజం వామేన దక్షిణం

అన్యం ముష్టికృతం వామే కూర్పరాభ్యంతరే న్యసేత్

యద్యేతన్నిషధః సోయం స్తంభాశ్లేషే భయే భవేత్

౩౮౫

బాహుకృత సౌష్ఠవాబోప స్తైర్య గర్వ మదాదిషు

భట్టాభినవగుప్తోఽస్య లక్ష్య దూరాంతరం జగో
 వేష్టితః స్యాత్కపితేన ముకుతో నిషధస్త్వీతి
 నిరుక్తి వినియోగాభ్యాం వ్యాఖ్యానాం వ్యక్త మబ్రవీత్
 అనేన వర్తనా యతాస్త్యన్యతంత్రవిధాయినః
 పూర్వలక్షణమేవాన్య మేనే కీర్తిధరః పునః

౩౯౦

౬. ని ష ధ ము.

దక్షిణభుజమును వామహస్తముచే కూర్చరాభ్యంతరమున
 ధరించి పట్టవలెను. దక్షిణహస్తము గట్టిగా ముష్టిముద్రతో నుండ
 వలెను. దానిని వామకూర్చరాభ్యంతరమున నుంచవలెను. ఇట్టిది
 నిషధహస్త మగును. ఇది స్తంభాశ్లేషమున భయమున నుండును.
 ఔత్సుక్యము, సౌష్ఠవము, ఆటోపము, స్థైర్యము, గర్వము, మదము
 మొదలగు వానియందు వినియుక్త మగును.

భట్టాభినవగుపుడు వీని లక్షణము వేటుగా భావించెను.
 కపిత్థహస్తమున ముకులహస్తము వేష్టిత మగుట నిషధహస్త మని
 భావించెను. అట్లే నిరుక్తి వినియోగములను నిర్దేశించెను. కాగా
 అన్యతంత్రవిధాత లీ మార్గమునె యనుసరించిరి. కాని మే మిందు.
 నిరూపించిన లక్షణమే యుక్తము. కీర్తిధరు డిట్లే నిషధహస్త
 లక్షణము చెప్పెను. కీర్తిధరభావమే మాకును సమ్మతము.

ఇచట నీ విషయవిజ్ఞాన మావశ్యకము. నాట్యవేదమున
 నిషధలక్షణ మిట్లున్నది.

“ ముకులం తు యదా హస్తం కపిత్థః పరివేష్టయేత్

స మంతవ్యస్తదా హస్తో నిషధో నామ నామతః

ఈ యంశమున అభినవభారతి యిట్లున్నది.

“ నిషధమాహ, ముకులఁత్వితీ, కపిత్థహస్తేన,
పరివేష్ట్యమాన ముకులం తదభ్యంతరే నిషణ్ణమాస్తే
ఇత్యతోఽయం నిషధః

మా శర్మ నాట్యవేదమున ౩౮౨ పుటలో నిషధహస్త
నిరూపణమున అభివచనభాష్య మిట్లున్నది.

“కపిత్థహస్తము నుముకులహస్తము పరివేష్టించునేని నది
నిషధమను హస్తమగునని గుర్తింప వలెను. కపిత్థహస్తమున పరి
వేష్ట్యమానమగు ముకులహస్తము అభ్యంతరమున నిషణ్ణమై
యుండుట నిషధహస్త రూప మని భానము ” అని

నిషధహస్త స్వరూపము నిరూపించు లక్షణములు పాతాంత
రముగా నున్నవి. కీర్తిధరాచార్య పాతము ననుసరించువారు ఈ
గ్రంథమున నిరూపించిన లక్షణార్థము లక లక్షణము నిట్లు భావించిరి.

“గృహీత్వా వామహస్తేన కూర్చరాభ్యంతరే భుజం

దక్షిణం చాపి వామస్య కూర్చరాభ్యంతరే న్యసేత్.

నిషధహస్త నిరూపణమున భావభేదములు పారభేదములు కలవు.
జాయపతి కీర్తిధర భావు డయ్యెను.

౭. ఉ త్సం గ :

అరాలౌ సర్పశీర్షౌ వా వ్యత్యాసాద్భుజయోః స్థితౌ
ప్రకోష్ఠస్వస్తికౌ తావ దుత్సంగః స్యాత్స్వస్థముఖౌ
నిష్పిడమర్షరోషేషు వరోక్షస్పర్శశీతయోః
కంతాశ్లేషే వరోరూణాం ఈర్ష్యాయాం కుచగోపనే

౭. ఉ త్సం గ ము.

అరాలహస్తములు కాని సర్పశీర్షహస్తములు కాని
వ్యత్యాసమున భుజములం దుండుట, ప్రకోష్ఠములు స్వస్తికములుగా

నుండుట ఉత్తానములై సమ్ముఖములై యుండుట ఉత్సంగ లక్షణము. ఉత్సంగ గ్రహణ యోగ్యత్వ మున్నందున ఉత్సంగ మయినది. నిష్పేషకృతము లయిన రోహమర్షములలో నిది వినియుక్తమగును. నిష్పేషమనుట పీడనము. పీడనమున నొనరించునది యతిప్రయత్న సాధ్యము. “ దృఢ నిపీడన బాహుయంత్ర ముఖప్రయోగములు రూపకము లందు గలవు. పరోక్ష మయిన స్పర్శమును గ్రహించు నభినయముతో నట్టి శీతాభినయముతో నిది వినియుక్త మగును. వరోహ కంఠాశేషమున శురుషుల కుపయోగించును. ఆశ్లేషసమయ మున స్త్రీలు కుచగోపన మొనరించుటలో నుపకారి యగును. విదూష కాదులవలన గలిగిన విప్రియము హేతువుగా ప్రియుని ప్రసాదన మంగీకరింపక పోవుటలో వనితలకు సహకారము చేయును.

౮. గ జ ద ం త :

అంసకూర్పరయోర్మధ్యే ధారయేతే పరస్పరం

౩౯౫

భుజంగశిరసీ యత్య గజదంత స్స కీర్తితః

భారస్తంభగృహే చైవ తైలాద్యుత్పాటనే మతః

౯. గ జ ద ం త ము.

అంసకూర్పరముల మధ్య రెండు సర్పశీర్షములను ధరించి యున్నచో నది గజదంతహస్త మగును.

భారగృహణము స్తంభగ్రహణము, తైలాదుల సముత్పాట సము మొదలగు వానిలో నిది యుపయుక్తమగును. అంసకూర్పర శబ్దమున తదుభయసామీప్యము తదంతరాళము సంగృహీత మగును. వామబాహువు నందు దక్షిణమును, దక్షిణబాహువు నందు వామహస్తమును, స్తంభాకారమున చుట్టుకొనియున్న దంతాకృతితో చుట్టుకొని యున్నందున గజదంత మగును.

౯. అవహిత్తః

అధివక్షోఽంచితే స్యాతాం శుకతుండౌ పరాజ్ఞుభౌ
శనై ర్వర్తనయాధస్తాన్నీతో యస్మిన్నధోముఖౌ
సోఽవహిత్తో భవేత్ కార్యశ్వాసోత్కంఠాదితానవే

౪౦౦

౯. అవహిత్తము.

శుకతుండహస్తములను పక్షము నందభిముఖముగా నుంచి యొప్పు నట్లొనర్చునది. నెమ్మదిగా వర్తనానుసారమున దిగువున కధోముఖములుగా నొనర్చునది. అప్పుడది అవహిత్త హస్త మగును. అవహిత్తానూచక మయినందున ఇది అవహిత్తము. అవహిత్తము లజ్ఞ. ఇట్లొనర్చిన స్వీయాశయము గోపిత మగును. దీనిచే గృహత్వము శ్వాసప్రసారము ఉత్కంఠ వీనివలన గలుగు తనుత్వము నభినయింప వచ్చును. దౌర్బల్య నిశ్చసితములలో నిది యుండును.

౧౦. దోలః

ఆస్కంధాభ్యామధః స్యాతాం పతాకే పార్శ్వలంబితౌ
యస్మిన్నేషభవేద్దోలో విషాదే సంధ్రమే మదే
అభిఘాతామయావేగ మూర్ఛా శత్రుక్షతాదిషు

౧౦. దోలము

స్కంధభాగముల నుండియు జారినవై పతాకహస్తములు పార్శ్వము లందు వ్రేలాడునవై యున్నచో దోల అను సంయుత హస్త మగును. ఇది విషాద-మగ-సంభ్రమము లందు విసియుక్త మగును. దెబ్బ తగులుట, వ్యాధికలుగుట, ఆవేగము, మూర్ఛ, శత్రుక్షతములందు ప్రసరించును. హస్తములు బాగుగా లంబమానములై యున్నందుననే స్కంధములకు శైధిల్యము కలుగును. అవి యదృ

ధము లగును. పతాకాంగులముల కవప్తంభ ముండదు. దోలాకార మున నుండుటచే (ఊయెల) దోల, ఆ యా యంశ మభినేయ మయి నపుడు పార్శ్వమునుండి పార్శ్వంత గమనము సూచిత మగును.

౧౧. పు ష్ప పు ట :

మిథఃకరభయోః శ్లిష్టో భుజంగశిరసౌ యదా

౪౦౫

తదా పుష్పపుటః పోక్తో యాద్ధాయాం దేవతర్పణే

పుష్ప పానీయ ధాన్యనాం భక్ష్యజామపి ధారణే

౧౧. పు ష్ప పు ట ము.

సర్పశీర్షము లను హస్తములు రెండు పరస్పరము రెండు కరభములందు శ్లిష్టములై యున్నచో నది పుష్పపుట మను హస్త మగును. కరభమనగా; మణికట్టునుండి కనిష్ఠిక వఱకు నున్న చేతి చివరి ప్రదేశము, సర్పశీర్షములుగా నుండు రెండు హస్తములు సమ్ముఖముగ నుండరాదు. పార్శ్వమునందే యుండవలెను. ఈ హస్తము యాచనము చేయుటలో, దేవతర్పణమున, పుష్పధారణ మున, పానీయధారణమున, ధాన్యధారణమున, భక్ష్యధారణమున వినియోక్త మగును

౧౨. వ ర్ధ మా న :

పరాఙ్ముఖౌ హంసపక్షా వర్ధమానస్య ఉచ్యతే

ద్వార వాతాయనోద్ధాతే స్వస్తికీభూయ విచ్యుతః

రిపూరఃపాటనాద్యేషు నైకట్యాద్విచ్యుతస్సమః

౪౧౦

భుజంగశిరసా చైనం కీర్తయంత్యపరే బుధాః

౧౨. వ ర్ధ మా న ము.

హంసపక్షములు పరాఙ్ముఖముగా నున్నచో వర్ధమాన మగును. ద్వారము తెఱచుటలో గవాక్ష ముద్గాటించుటలో వర్ధ

మానము స్వస్తికముగా నయి విచ్యుత మగును. శత్రువక్షః పాట నాదులలో నికటముననుండియే విచ్యుత మగును. దీనిలో హస్తములు అన్యోన్యము స్వస్తికములవలె నున్నను లక్ష్యమున అనగా వినియోగవిషయమున అన్యోన్యము సమీపపవర్తులుగనె యుండును. స్వస్తికత లేనివై కేవలము పరాజ్ఞుభిములై పరస్పరచలనమున విస్తారయోగమును పొందునవి యగును గావున వర్ధమానత్వ మున్నది.

౧౩. మ క ర :

పతాకాపున్నతాంగుష్ఠౌ వ్యాదీర్ఘాగ్రావధఃస్థలౌ
మణిబంధాగ్రవిన్యాసౌ స్యాతాం చేన్మకరః స్త్యతః
తరక్ష వ్యాల సింహానాం నక్రాద్యంబునివాసినాం
కృవ్యాదీనాం నదీపూరప్రభృతీనాం చ దర్శనే

౪౧౫

౧౩. మ క ర ము.

పతాకహస్తములు ఉన్న తాంగుష్ఠములతో నుండగా అగ్రభాగములు వ్యాదీర్ఘములు-విడివిడిగా నున్నవి కాగా, అధఃస్థల సంచారము కలవికాగా, మణిబంధమునం దగ్రవిన్యాసము కలది కాగా మకరహస్త మగును. చిటుతపులి-సివంగి, పెద్దపులి, సింహము జలనివాస మొనరించు మొసలి మొదలగునవి, నదీపూరము మొదలగు వానిని ప్రదర్శించి యభినయించు నపుడు మకరహస్తమును ప్రయోగింప వలెను. క్రవ్యాదములు-కూరమృగము లెమట పార్శ్వమున నుండి కదులుచున్నపు డర్థవశమున మకరహస్తముచే వానిని అభినయింప వచ్చును. తత్తద్వర్ధయోగమున నా యా విశేషాంశములు ప్రయోజ్యములు కాదగును.

ఇట్లే విధముగా అసంయుత సంయుత హస్తములు నిరూపితము లయినవి. ఇవి యన్నియు తమ నియత మయిన అభినేయ

విషయమున నిరూపితములు. ఇత రాభినేయము లందును ఇవి వినియుక్తములు కాగలవు. అభినేయము లనంతములు. అభినయములు ననంతములు. హస్తాంతరము లెన్నియేని యుండవచ్చును. వానిని లోకము నుండి గ్రహింప దగును. వాని ప్రయోగనియమమును గుర్తింప దగును.

అభినేయం జగత్సర్వం అనంతోఽభినయోఽప్యయం

య ఏవ యజ్యతే హస్తో

.... తత్తేషామప్యనంతతా

మత్వేతి ప్రాయికం యద్యత్ రూపం తత్తత్ జగౌ మునిః

అభినేయ పదార్థానామాభిముఖ్యస్య సిద్ధయే ౪౨౦

అభీష్టానం తు దృష్టార్థం యస్మాదేతే కరాస్తతః

ఆన్యేపి బహవో లోకవిదితా స్సంతి తాన్సుధీః

దేశ కాల ప్రయోగార్థవేదీ నేత్రాదిచేష్టితైః

అనుకూలైః ప్రియంజీత స్థాయీ సంచారి సూచకైః

క్వాపి నామ్నః క్వచిత్తోకాతుక్రత్వి ద్వి త్ర యోగతః ౪౨౫

లక్ష్యం క్వచన నిశ్చయం సంప్రదాయవశాదిహ

ఈ జగ మంతయు నభినేయమే. జగము నందున్న పదార్థము లనంతములు. తద్విషయము లయిన అభినయము లనంతములు. ఏ హస్త మెచట వినియుక్త మగునో అదియే యనేకము లందు వినియుక్తము కావచ్చును, ఆ వినియోగవిషయములందు వేటొక హస్తమును వినియుక్తము కావచ్చును. అందుననే అభినయము లనంతములు, విషయము లనంతములు. ఇట్లే భరతముని భావించి ప్రాయికముగా నా యా రూపమును గుర్తించి యా యా విశేషముల నిరూపించెను.

“నాస్తి కశ్చిదహస్తస్తు నాట్యేఽర్హోఽభినయం ప్రీతి
యస్య యద్భుశ్యతే రూపం బహుశస్తన్మయోచితం

అనునది భరతముని వచనము. నాట్యము నందభినయో
ద్దేశమున అహస్త మయిన యర్థ మేదియునుండదు. హస్తప్రయోగ
రహితముగా నే నాట్యార్థము నుండదు. సర్వనాట్యార్థముల హస్త
ప్రయోగానుసారమున నుండును. ఏ హస్తప్రయోగమున కే
రూపము నియతముగ నున్నదో యా రూపము బహుపర్యాయ
ములు నిరూపితమయినది అని భరతభావము.

ఈ నిరూపితము లగు సంయుతాసంయుత కరము లన్నియు
అభినేయపదార్థములు యాభిముఖ్య సంపాదనమునకు సమర్థములు.
కావుననే నాట్యవేదకర్త ప్రాయీకముగా జెప్పదగినది యంతయు
జెప్పెను. ప్రతిపాదితములయిన హస్తములు అభీష్టము లగు వానిని
దర్శించుట కుద్దిష్టము లయినవి. ఈ హస్తము లిన్నిమాత్రమే
యని భావింప వలదు. లోకప్రసిద్ధము లయిన హస్తవిశేషము
లెన్నియోకలవు. నాట్యవిదుడు వానిని సావధానముగ గుర్తించి
దేశ కాల ప్రయోగ ప్రయోజనముల నన్నిటిని గుర్తించి గ్రహింప
వలెను. లోకధర్మమును ప్రదర్శించుచు ఈ నిరూపితముల ప్రదర్శ
నము ప్రసిద్ధోదాహరణము మాత్రమే యని ప్రఖ్యాపనము చేయ
వలయును. నాట్యవిదు డిట్లు భావించి నేకరించుటలో నొక విధాన
మావశ్యకము. తన నిశ్చయమున తాను స్వీకరించి నిర్ణయించుట
యుక్తము కాదు. నాట్యచార్యేచ్ఛా ప్రవాహానుసారముగ నట్టి
నిశ్చయము యుక్తము.

దేశకాలాదుల గుర్తించుటలోగూడ నొకవిశేష మున్నది.
క్షేత్రవిశేషమయిన దేశముచు గుర్తింపవలెను. సుకుమారోద్ధత

స్వభావక మయిన రూపక విశేషమును భావింప వలెను. శరద్వసంతాది కాల విశేషమును భావింప వలెను. ముఖ్యార్థ గాణార్థ లాక్షణికార్థ వ్యంగ్యార్థ భేదమున నున్న అర్థముల యుప పత్తిని విచారింప వలెను. వీని నన్నింటిని స్థాయి సూచకములు సంచారిసూచకములు నగు అనుకూలములయిన నేత్రాదిచేష్టితము లచే గుర్తించి ప్రయోగింప వలెను. ఒక్కొక్కచో నామవిశేషమునను మరియొక్కచో లోకానుసరణమునను వేఱొక్కచో నాట్యాచార్య సంప్ర దాయమునను లక్ష్యము నుపలక్షించి నిశ్చయింప వలసి యుండును. నామ లోక సంప్రదాయములను మూడింటిలో నామ లోకములును లోకసంప్రదాయములను నామసంప్రదాయములను నామలోకసంప్రదాయములను మూటిని అనుసరించిన లక్ష్యనిశ్చయ మావశ్యకముగ నుండునని భావించునది. ఈ ద్విత్రయోగవిశేష మీ విధమున నుండును.

పతాకాత్రిపతాకాద్యా విజ్ఞేయా నామతో బుధైః

ముష్టి పృథ్వీతయో లోకాత్ కాంగూలచతురాదయః

ద్విత్రియోగాత్ నిషధారాలప్రముఖాః సంప్రదాయతః

శ్రేష్ఠక మధ్యక సీచానాం విదధీత పృయోగవిత్

౪౩౦

కృమేణ ఫాల వక్త్రోరః క్షేత్ర సంచారిణః కరాన్

యథావల్లక్షణోపేతాః పృయోజ్యాః శ్రేష్ఠమధ్యమైః

ఉత్తమైరపి దర్పాదిదర్శనే నీచపాత్యవత్

ప్రాప్య కాలం ప్రయోగం చ నీచైరుత్తమమధ్యవత్

హస్తాః కార్యా న వా కార్యా మునేరాశయవేదిభిః

౪౩౫

పతాక త్రిపతాక మొదలగునవి వాని నామవిశేషముల వలననే స్పష్టరూపము లని బుధులు గుర్తింతురు. ముష్టిహస్తము

మొదలగు కొన్ని లోకముననుసరించి తెలియదగినవిగా నున్నవి. కాంగూలము చతురము మొదలగునవి ద్వి-త్రియోగమున విజ్ఞేయములు. నిషధారాల ప్రభృతులు సంప్రదాయమున విజ్ఞేయములు. నాట్యప్రయోక్త లందఱు నామాన్యముగా నేకవిధ స్వభావులయినను వారనుకరించు పాత్ర వ్యక్తులలో శ్రేష్ఠ - మధ్యమ - అధమ స్వభావము లుండును. అనుకరణ మొనరించు ప్రయోక్తలు కూడ శ్రేష్ఠ మధ్యమ కనిష్ఠభావమున నుండదగును. అందువలన నీ హస్తముల ప్రయోగించుటలో నొక విధిని పాటించ వలెను.

౧. శ్రేష్ఠులు ఫాలసంచారమున

౨. మధ్యములు ముఖసంచారమున

౩. అధములు వక్షస్సంచారమున

హస్తముల ప్రయోగింప వలెను. ఆ యా స్థానము లందలి హస్త ప్రయోగములవలన అనుకార్య స్వభావములు విశదము లగును.

(శ్రేష్ఠమధ్యములు శాస్త్రానుసారముగా నిర్ణీతము లయిన లక్షణములు కల హస్తములను ప్రయోగించుట సముచితము. అధము లవస్థాపితేషానుసారమున తొలికహస్తములను ప్రయోగించుట యుక్తము. వారి వారి హస్తప్రయోగ విధానమున నే అనుకార్యుల స్వభావవిశేషములను సహృదయ ప్రేక్షకులు గుర్తింతురు. గర్వాదులను ప్రదర్శించునమయమున నుత్తములును నీచపాత్రుల వలె ప్రదర్శింప జనును. నీచవ్యక్తులును కాలానుసారమున ప్రయోగానుసారమున ఉత్తమ మధ్యమ పాత్రులవలె ప్రయోగింప దగును. భరతముని యాశయమును బాగుగా గుర్తించి ఏ హస్తముల నెవరు ప్రయోగింప దగునో, ఏ హస్తముల నెవరు ప్రయోగింప దగదో, గుర్తించుట యావశ్యకము. అందఱు అన్నిహస్తముల ప్రయోగింప

నక్కట లేదు. “హస్తాః కార్యా న వా కార్యాః ” ప్రయోగింప దగునా? తగదా? అని సమాలోచనమున గుర్తింప వలసి యున్నది.

సర్వోపపత్తులను గుర్తించి విచారించి పురుషులకు స్త్రీలకు నీ యభినయహస్తములను ప్రయోగింపవలెను. పురుషుల విషయమున కన్న స్త్రీల విషయమున విశేషసమీక్ష యపేక్షితము. ఉత్తములకు హస్తాభినయ మతిస్వల్పప్రచారముగా నుండుట యుక్తము. వారు సత్త్వావప్తంభముననె సర్వము ప్రయోగింప గలరు. యథోక్త గ్రహణ సామర్థ్యము కల స్త్రీల విషయమున సావధానత యుక్తము.

నిరూపించిన హస్తకర్మల కన్నిటికి రసభావకృతములయిన కర్మలు కలవు. వాని నిరూపింపవలసి యున్నది. స్థాయి సంచారి భేదమున హస్తకర్మలను జెప్పవలెను. అవి యిరువది కలవు.

హ స్త క ర్మా ణి

వికర్షాకర్షణోత్కర్షా నిగ్రహోఽథ పరిగ్రహః
మోక్ష రక్షణ నిక్షేపా విసర్గశ్చేద భేదనే
సంశ్లేషాహ్వనవిశ్లేషాః తోదస్తాడన తర్జనే
ధూననా మోటసస్పృహ ఇత్యాఖ్యాతాని వింశతిః
కోవిదైః కరకర్మాణి దధత్యన్వర్థ సంజ్ఞతాం

౪౪౦

హ స్త క ర్మ లు.

వికర్షము - ఆకర్షణము - ఉత్కర్షము
నిగ్రహము - పరిగ్రహము - మోక్షణము
రక్షణము - నిక్షేపము - విసర్గము
చేదనము - భేదనము - సంశ్లేషము
ఆహ్వనము - విశ్లేషము - తోదనము

తాడనము - తర్జనము - ధూననము
మోటనము - స్ఫోటనము.

ఈ యిరువది కరకర్మలు. నాట్యకోవిదులు వీని నిర్ణయించిరి. ఇవి సార్థక నామములు ఈ యిరువదియై కాక ప్రకార భేదము లింకను నుండును. ఇట్టి పన్నియు రస భావ శృతములు.

సృత్తహస్తములను కరణము లందు విశేషముగా ప్రయోగింపవలెను. కరము లన్నియు కరణసంశ్రియములు. “క్రియతే సంపాద్యతే ఇతి కరణం” క్రియమాణము సంపాద్యమానము “కరణము” అనదగి యున్నది. కరణ మభినయవిశేషము సంపాదించును.

హస్త కరణాని

యేన క్రియావిశేషేణ విశేషోభినయాశ్శయః

స్వసిద్ధావనపేక్షాయామంగులీచాలనాత్మనా

క్రియతే కరణం తస్మాత్ తచ్చతుర్విధమువ్యతే

అపవేష్టనముద్వేష్టో వ్యావర్త పరివర్తనే

హస్తానాం కరణాన్యేనం జన్యాని జనకానిచ

౪౪౫

హస్త కరణములు.

సర్వవిధ నాట్యహస్తములకు కరణము నాలుగు విధముల నుండును.

అపవేష్టనము—ఉద్వేష్టనము—వ్యావర్తనము

పరివర్తనము—అను నాలుగు కరణములు.

కరము లన్నియు కరణాసక్తములు. కరములకు కరణాసక్తత యిందు నిరూపణీయము. స్వసిద్ధిలో నపేక్ష లేనపుడు అంగులీచాలనా

త్మక మయిన క్రియావిశేషమున అభినయాశ్రయమగు విశేషము సంపాదిత మగునేని యది “కరణము” అనదగును. అంగులి చాల నాత్మక మయిన క్రియావిశేషమున నభినయవిశేషము నిరూపిత మగును. ఈ హస్తకరణములు నాలుగు జన్యములు జనకములు నగును. ఈ యంశము మున్నుండు విశదము కా గలదు. వీని లక్షణము లీ విధమున గ్రహింపదగును.

హస్త కరణ లక్షణాని

తర్జన్యాద్యంగులీనాం తు పూర్వ మావేష్టన క్రమాత్
అంతఃపాణి ర్నిజా త్పార్శ్వద్వితో గచ్ఛత్యభస్తలః
యత్ర తత్కరణం ప్రోక్తం నృత్తజ్ఞైరపవేష్టితం
తదైవోద్వేష్టనం తాసాం కుర్వన్నుత్తానితో బహిః
వక్షసః పార్శ్వమాయాతి యస్మిన్నుద్వేష్టితం తు తత్ ౪౫౦
కనిష్ఠాద్యంగులీనాం చేదంతరావర్తనం క్రమాత్
ఉత్తానితస్య హస్తస్య వక్షః ప్రాప్తస్య పార్శ్వకః
వ్యావర్తితం తదాఖ్యాతం నృత్తవిద్యా విశారదైః
తదైవ బాహ్యతస్తాసాం యత్ర స్యాత్పరివర్తనం
అధస్తస్య తు హస్తస్య వక్షసా పార్శ్వగామినః ౪౫౧
నృత్తవిద్యా రహస్యజ్ఞైః తదుక్తం పరివర్తితం
ఏతచ్ఛత్రుష్టయం హస్తం పయోజ్యం నాట్యనృత్తయోః
యుక్తం భూముఖరాగాద్యైః కరణం కుర్వతః క్వచిత్
హస్తస్యానుదరీ భూత్వా దృష్టిర్ధావతి ధావతః

హస్త కరణ లక్షణములు.

౧ ఆవేష్టితము:- ఇదియే అపవేష్టిత కరణము. తర్జని మొదలుగా గల వ్రేళ్లు లన్నియు మొదట క్రమనియమానుసారమున

నావేష్టితములు కావలెను. అభ్యంతర విధానమున నావేష్టిత మగుట యభీష్టము. అభ్యంతర విధాన మనగా తలసంముఖ రూప మున నున్న హస్తము బాహ్య పార్శ్వమునుండి దేహమున వక్షః ప్రదేశ పర్యంతము వ్యాప్తి కలది కావలెను. విపరీతముగా నుండుట బహిర్ముఖము. తల సమ్ముఖముగా నుండుట యభ్యంతరవిధి. వక్షః క్షేత్రము నుండి బహిర్గమనము బాహ్యరీతి. తర్జన్యాదు లావేష్టితము లగుచు పార్శ్వము నుండి యురమునకు ప్రసరించుట అపవేష్టన కరణ మగునని భావార్థము. ఇట్టి దీనిని నృత్యజ్ఞులు అపవేష్టిత కరణ మని వ్యవహరింతురు.

౨. ఉద్వేష్టితము:- తర్జన్యాదికము లయిన అంగుళులు బహిర్ముఖములుగా నుద్వేష్టితము లగుట, అంగుళు లుద్వేష్టనము పొందు చుండగా హస్త ముత్తానితమై బహిర్వర్తనమున నున్నదై వక్షః పార్శ్వమును పొందునది యగుట యీ యుద్వేష్టిత కరణరూపము.

౩. వ్యావర్తితము:- నృత్యవిద్యా విశారదులు వ్యావర్తిత కరణమునకు రూపము నీ విధముగా నిరూపింతురు “కనిష్ఠికాద్యంగుళులు క్రమముగా సంతరావర్తనము పొందుటయు, ఉత్తానిత మగు హస్తము వక్షఃప్రదేశము పొందినదై పార్శ్వగతముగా నుండుటయు వ్యావర్తిత కరణ మగును.” అని

౪. పరివర్తితము:- కనిష్ఠాదులు బాహ్యవర్తనమున నుండగా హస్తము వక్షఃప్రదేశము నుండి పార్శ్వము పొందినది కాగా పరివర్తిత కరణ మగును. ఇట్టి వర్తనవిశేషముల ననుసరించి నృత్యవిద్యా రహస్యజ్ఞు లీ కరణములను నిర్దేశించిరి.

నాట్యమునను నృత్యమునను ఈ చతుర్విధ హస్తకరణము లను ప్రయోగింపవలెను. వర్తనముల ననుసరించిన పాణి విధానము

లనేకాక భూముఖరాగాదులతో కూడి యుండునట్లుగా కరణముల ననుసరింపవలెను. అప్పుడు దృష్టి హస్తమునకు అనుగతి సంపాదించినది యగును. హస్తధావనమునకు దృష్టిధావనము తగియుండును. “యతో హస్తస్తతో దృష్టిః”

ఈ నిరూపితము లయిన హస్తకరణములచే నెట్టి ప్రయోజనము కలుగునన్న యాశంక కలుగునేని యీ యర్థమును భావింపవలెను. ఇవి యన్నియు సాధకతమము లయిన కరణములు. నృత్త నాట్య హస్తరూపము లయిన పాణివిధానము లన్నియు పూర్వశ్చాద్ధావులుగా జన్యజనకవిధానమున నుండు వర్తనములను గలుగజేయును. అట్లే కరకర్మలు ప్రధానము లయినను ముఖ భూనేత్రీయుక్తములు కావలెను. హస్తవర్తన మేదిశగా నుండునో ముఖాదు లాదిశగా ననుధావనముకలవి కావలెను. నేత్ర భూమి ముఖ రాగము లన్నియు నీ హస్తకర్మలచే వ్యంజితము లగును. కావున నీ కరణముల ప్రక్రియ యభినయములందు పూరణార్థముగా నుండును.

హస్త ప్రచారాః

ఉత్తానోఽధస్తల స్తిర్యక్తధోర్ధ్వాధోముఖా ఇతి
 ప్రచారాః పంచ హస్తస్య యధార్థా మునిసమ్మతాః
 ఉర్ధ్వాభస్తిర్యగగ్ర స్వసమ్ముఖోపపదాస్తలాః
 స్యుః పంచోపపదై రేభిరేవం పంచ ముఖా అపి
 ఏవం దశవిధం చారం కరస్యాభిదధుః పరే
 ఉర్ధ్వాధోమ ఖయోర్ద్ధినౌ సమ్ముఖాగ్రతలావుభౌ
 తలభేదేషు సంస్పృష్టమవశిష్టం ముఖత్రయం
 ఇత్యాశయపరో భేదాన్ పంచైవ మునిరబ్రవీత్
 ఉర్ధ్వగోఽధోగత స్తిర్యగ్గతోఽన్యస్త్యగ్రతో గతః

౪౬౦

౪౬౫

సమ్మూఖాగత ఇత్యన్యే పంచ హస్తగతీర్జగుః
ఇత్యేవం గతిభేదాత్తత్పంచదా హస్తపంచకం
ఉత్తమైస్సత్త్వభూయస్త్వాద్ధస్తాః స్వల్పప్రచారిణః
మధ్యప్రచారిణః కార్యా మధ్యమైర్మధ్యమత్వతః
నీచైరత్యంతవిక్షిప్తాః సత్త్వహీనోఽధమో యతః

౪౭౦

హస్తప్రచారములు.

భరతముని సమ్మూతము లయిన హస్తప్రచారము లయిదు గలవు. ఈ అయిదును సార్థకనామములు.

ఉత్తానము - అధస్తలము - తిర్యక్

ఊర్ధ్వముఖము - అధోముఖము.

కొందరు హస్తప్రచారములు పది కలవని యనిరి. ఊర్ధ్వ తలము - అధస్తలము - తిర్యక్తలము - అగ్రతలము - సమ్మూఖతలము అను నయిదు. తలపదమునకు ఊర్ధ్వాదిపదముల నుపపదములనుగా గూర్పగా సిద్ధము లగును. అట్లే ఊర్ధ్వాదు లుపపదములుగా గూర్పగా నయిదు ముఖపదములు అనగా; ఊర్ధ్వముఖము - అధోముఖము - తిర్యక్ముఖము - అగ్రముఖము - సంముఖముఖము అను నవి సిద్ధము లగును. పంచతలములు పంచముఖములు మొత్తము హస్తప్రచారము పదివిధముల నుండు ననిరి.

హస్తప్రచారము లయిదనియె మునిమతము ముని సంచ కమునె చెప్పెను ఇతరములను జెప్ప లేదు. అట్లు చెప్పక పోవుట “చెప్పిన వాని యందె చెప్పిం వి యంతర్భవించును” అని ముని తలచి నట్లగును. సమ్మూఖము అగ్రతలము అనునవి ఊర్ధ్వముఖాధోముఖము లందంతర్భవించును. మిగిలిన మూడు ముఖములు తలభే

దము లం దంతర్భవించును. ఇట్టి ఆశయమున భరతముని అయిదు ప్రచారములె చెప్పెను.

మఱి కొందరు హస్తగతుల నీ విధముగ పరిగణించిరి. ఊర్ధ్వగతము - అధోగతము - తిర్యగ్గతము - అగ్రగతము - సముఖాగతము. అని ఇట్టి గతిభేదమున హస్తపంచకము నిర్ణీత మగుచున్నది. ఇట్టి యుపపత్తుల ననుసరించి హస్తప్రచారము లయిదనుటయె యుక్తము.

హస్తప్రచారముల నిర్దేశించుటలో నాట్యవేద మిట్లు నిరూపించు చున్నది.

“ఉత్తలోధస్తలస్తిర్యగూర్ధ్వాధోముఖ ఏవ చ
హస్తప్రచారా విజ్ఞేయా నాట్యే సృతే చ పంచధా”

ఉత్తలము - అధస్తలము - తిర్యక్ - ఊర్ధ్వముఖము-అధోముఖము అని హస్తప్రచారముల గుర్తించునది. ఇవి నాట్యమున సృతమున నయిదు విధములుగ నున్నవి.” అని ఈ పాఠానుసారముననే జాయపతి మునిమతముగా హస్తప్రచార మంగీకరించెను.

నాట్యవేదమున నీ పృథుట్టమున పాఠాంతర మిట్లున్నది.

ఉత్తానః పార్శ్వగచ్ఛేతి తథాధోముఖ ఏవ చ
హస్తప్రచారస్త్రివిధో నాట్యతత్త్వ సమాశ్రయః

ఉత్తానము - పార్శ్వగతము - అధోముఖము - అని హస్తప్రచారము నాట్య తత్త్వ సమాశ్రయముగా మూడు విధముల నున్నది.” అని ఈ పాఠమునె అభినవభారతీ కర్త యాదరించెను. అందుననే తరువాత గూడ నాట్య సృత సమాశ్రయ మయిన అంగప్రచారమును మూడు విధములుగ నుండుటనే నిర్దేశించెను. అయిదు

విధముల నితరు లంగీకరించుట సూచించి, త్రైవిధ్యమే యుక్తమనెను. ఉత్తానము - అధస్తలము - త్ర్యశ్రము - అగ్రము - అధోముఖము అను పంచ హస్తప్రచారములను భట్టోద్భటుడు పఠించుట నుల్లేఖించి;

అధస్తలమున సధోముఖ మంతర్భూత మగునని, ఉత్తానమున సగ్రము గతార్థ మగునని, త్రశ్రము త్రిపార్శ్వగమే యని, త్రివిధ మనుటనె యుక్తమని సంగత పరచెను. జాయపతి యన్నిటిని భావించి తన భావము నిరూపించెను, అదియే మునిసమ్మత మనెను.

హస్తప్రచార మనుసరించుటలో గొన్ని విశేషములు కలవు. ఉత్తములు సత్త్వసంపదాతిశయమున నుందురు. కావున వారిలో హస్తప్రచారములు స్వల్పసంచారమున నుండును. మధ్యములు మధ్యమత్వమున నుందురు. గావున మధ్యమప్రచార ముచితము. నీచు లత్యంతము విక్లిప్తవిధానమున హస్తప్రచారము కావింతురు. అధముడు సత్త్వహీనుడు. ఈ భేదములను గుర్తించి హస్తప్రచారములను గూర్చుట యుక్తము.

బాహు ప్రకారాః

ఊర్ధ్వగః పృష్ఠగః తిర్యగ్గతః స్వస్తికమండలౌ
అపవిద్ధాంచితావిద్ధ కుంచితాధోముఖా ఇతి
ఆహుర్దశవిధం బాహుం నాట్యే సృత్తే చ తద్విదః
ఊర్ధ్వగః శిరసోఽపూర్వార్ధ్వం గచ్ఛన్ స్వస్యైవ పృష్ఠతః
పృష్ఠగః పార్శ్వగ స్తిర్యగ్గతో బాహుః పరేణ చేత్
స్వస్తికః స్వస్తికీభూతో మండలః పరితో భ్రమన్
తతో మండలవన్నిర్యన్ అపవిద్ధస్తు వక్షసః

౪౭౫

ప్రాప్యోరస్తః శిరఃక్షేత్రమురః ప్రత్యాహృతోఽంచితః ౪౮౦
 స్యాదావిధోఽంతరాక్షేపాత్ కుంచితస్తీక్షకూర్పరం
 భవేద్ద్విగుణతాం నీతోఽధోముఖః క్షితి సంముఖః

బాహు పృకారములు.

అంగులిక్రియ బాహులగ్నము కావున బాహు ప్రకారముల నిర్దేశింపవలెను నాట్యమున గాని నృత్తమున గాని తద్విధులు బాహుప్రకారము దశవిధముగా నుండుననిరి. వాని పేరు లిట్లున్నవి.

ఊర్ధ్వగము — పృష్ఠగము — తిర్యగ్గతము — స్వస్తికము —
 మండలము — అపవిధము — అంచితము — ఆవిధము —
 కుంచితము — అధోముఖము అని.

వీని లక్షణమీ విధమున నున్నది.

౧. ఊర్ధ్వగము:- శిరమునకు పైగా సంచారముండుట.

౨. పృష్ఠగము:- తన శరీరపృష్ఠభాగమున సంచారము.

౩. తిర్యగ్గతము:- వేరొక హస్తమున పార్శ్వగతమగుట.

౪. స్వస్తికము:- బాహువులు స్వస్తికాకృతి నుండుట.

౫. మండలము:- అంతట భ్రమించునది యగుట.

౬. అపవిదము:- మండలాకార బాహువువలె పరితో భ్రమణమున కుపక్రమించి వక్షఃప్రతిఘాతము పొంది మరలుట.

౭. అంచితము:- ఉరఃప్రదేశము నుండి శిరఃప్రదేశము చేరి ఉరఃప్రదేశమునకు ప్రత్యాహృతమయిన బాహు వంచితము.

౮. ఆవిధము:- మధ్యలో క్షేపము వలన మరలిన దగుట ఆవిధము.

౯. కుంచితము:- తీక్ష్ణకూర్పరముగా నుండి ద్విగుణముగా ప్రచారము పొందుట.

౧౦. అధోముఖము:- భూమి సమ్ముఖముగా ఆలింగనము చేసికొనిన రీతి యధోముఖము.

ఈ పది బాహుప్రకారములు కరణగతములుగా నుండును. ఇవి నాలుగు కరణము లందును దశవిధ బాహు ప్రకారములు నియు క్తములు కాగా ననేక భేదము లావిర్భవించును. కొంద రింకను బహుప్రకారముల నంగీకరించిరి. వాని వివేక మీ విధమున నుండును.

సరలాందోలితా నమోద్వేష్టితోత్సారితా స్తథా
 ప్రసారిత ఇతి హ్యహుర్భాహుమన్యే చ షడ్విధం
 ప్రసృతః పార్శ్వయోరూర్ధ్వం అధో వా సరలః స్మృతః ౪౮౫
 భవేదాందోలితోఽన్వర్థో నమ్రః స్యాద్వక్రితో మనాక్
 భవేదుద్వేష్టిత స్తిర్యక్ మణిబంధ వివర్తితః
 స్వ పార్శ్వంతరాత్పార్శ్వం గచ్ఛన్నుత్సారితో మతః
 అనుభావన్నురోదేశం సమాఖ్యాతః ప్రసారితః
 స్వోక్తావాంతరభేదత్వాదిమాన్మునిరముంచత ౪౯౦

కొందరు బాహుప్రకారము లారు కల వనిరి.

సరలము - ఆందోలితము - సమ్రము-

ఉద్వేష్టితము - ఉత్సారితము - ప్రసారితము -

అని వీని లక్షణవిధానము లీ విధమున నున్నవి.

౧. సరలము:-పార్శ్వభాగముల కూర్ధ్వమున కధోభాగమునకు ప్రసరించిన బాహువు సరలము.

౨. అందోలితము:- ఆందోలనము వ్రేలాడుచు నుండు బాహు వాందోలిత మనుట సార్థకము.

౩. నమ్రము:- బాహువు కొంచెము వక్రముగా నుండునేని నమ్రబాహు వగును.

౪. ఉద్వేపితము:- అడ్డముగా నుండి మణిబంధనము వివర్జిత మగు బాహు వుద్వేపితము.

౫. ఉత్సారితము:- ఒక పార్శ్వము నుండి పార్శ్వంతరమునకు ప్రసరించు బాహు వుత్సారిత మగును.

౬. ప్రసారితము:- ఎదురుగా నున్నప్రదేశమున కనుభావన మొనరించు బాహువు ప్రసారిత మని సమాఖ్యాతము.

ఇట్టితరులు పరిగణించిన బాహుప్రకారములను తాను నిరూపించిన వానిలో నాంతరభేదములె యగును. గాని వేరుభేద ములు కా నోపవన్న భావమున ముని వీరిని విడనాడెను. బాహు వర్తనము లనేకవిధములు. అనంతములు. ఆ వర్తనములకు సంఖ్యా నియమము యుక్తము కాదు. ఈ విషయ మిచట మీమాన్సయము.

దృతమధ్యాదివైచిత్ర్యాత్ సమస్త వ్యస్త యోజనాత్
పర్యాయశో హి బాహూనాం కరణేషు చతుర్వపి
వర్తనాః క్రియమాణాస్తు సంభవంతు పరశ్శతం
యచ్ఛత్వారింశతం కేచిత్ శతం కేచిదిమాన్ జగుః
సంఖ్యాయా నియమస్తస్మాదితి కర్తుమసాంప్రతం

౪౯౫

బాహుప్రచారములకు బాహువర్తనములని పేరు. ఈ పది బాహువర్తనములు పూర్వము నిరూపించిన నాలుగు కరణము లందును ప్రయుక్తము లగును. ఇట్లు ప్రయుక్తము లగు బాహు

వర్తనములకు ద్రుతగతి వైచిత్ర్యమున మధ్యగతి వైచిత్ర్యమున విలంబితగతి వైచిత్ర్యమునను భేదవిశేషములు సంభవించును. ఈ వర్తనము లన్నియు సమస్తములుగా యోజితము లగుట వ్యస్తములుగా నాయోజితము లగుట పర్యాయక్రమమున ప్రయుక్తము లగుట యను విశేషముల వలన వనేక వర్తనములు కలుగును. ఇవి వందల కొలది కావచ్చును. వాని సంఖ్యానించుట శక్యము కాదు. ఇట్టి యాయోజనవిశేషముల వలన శతసహస్రభేదములు కలుగును.

ఇట్టి భేదము తెన్ని యుదయించిన నివి యన్నియు మా పరిగణనమున సంతర్భావించునని కొందరు భావించిరి. కావుననే కొందరు నలుబది బాహువర్తనములను సంఖ్యానించిరి. నాలుగు కరణములకు పదివర్తనముల సంబంధమున నలుబది విధములు కలుగునని వేరు వేరు యోజనమున గలుగు నానాభేదము లన్నియు నీ నలుబది భేదము లందే యంతర్భావించునని వారు భావించి యుందురు. అట్లే కొందరు శతవర్తనము లుండుట నామోదించి నానాభేదము లీ శతమున సంతర్భావించ గలవని భావించి యుందురు.

ఇట్లు సంఖ్యానియమ మొనరించుట యుక్తము కాదు. అది యసాంప్రతము. అవి వీనిలో సంతర్భావించు ననుట మిథ్య. అవి యంతర్భావించవు. అవి అసంతప్రకారములు. వాని సంఖ్యానమసంగతము.

ఈ హస్తము లంతట ప్రయోగింప దగవు. కొన్ని భావములలో వీనిని ప్రయోగింపరాదు. అట్టి యనుచితభావావస్థల నిట్లు గుర్తించుట యావశ్యకము.

చింతా శోక జరా రోగ శీత ప్రాతేయవృష్టిభిః

తంద్రా మూర్ఛా జగుప్సాభిః పీడితేషు విషాదిని

ప్రవోదస్వత్తపఃస్థేషు హ్రీతే గ్లానే నభశ్చుతే
 సంగ్రామ తృప్త నిశ్చేష్ట హస్త హీనేషు హర్షితే
 స్వప్నే స్వప్నాయితే మత్తే ప్రమత్తోన్మత్తయోర్జడే ౫౦౦
 నాభినేయాః కరాః బాహ్యాన్ ద్రవ్యాదీన్ గమయంతి యే

చింత శోకము ముసలితనము రోగము శీతబాధ మంచు
 వర్షించుట మాంద్యము మూర్ఛ జగుప్స అనువానిచే వీడితులగువారి
 విషయమున హస్తప్రచారప్రకారములను ప్రయోగింపరాదు.
 విషాదము పొందినను పడవలో నున్నను సముద్రమునం దీదుచున్నను
 తప మొనరించు చున్నను ప్రయోగింప రాదు. హ్రీ పడి యుండు
 వానిలో గ్లానితో నున్నపుడు ఆకసమునుండి పడినపుడు ప్రయోగింప
 జనదు. యుద్ధము నందున్నను భయపడి యున్నను నిశ్చేష్టుడై
 యున్నను హస్తహీనముగా నున్నను వీని ప్రయోగింపరాదు. సంతో
 షమున నున్నచో నివి తగవు. స్వప్నముతో నున్నను స్వప్నా
 యిత్తుడై కలవరింతలతో నున్నను మత్తుడై యున్నన ప్రమత్తులై
 యున్నట్లు యున్నను జడునందును ఈ హస్తము లభినేయములు
 కారాదు. బాహ్యద్రవ్యములను ఇట్టివానిని అవగమింపజేయు స్వభా
 నము కల కరములను ప్రయోగింప వలసిన యనసరము లేదు. బాహ్య
 ద్రవ్యముల గోచరింపజేయలేని వాని నభినయించి ప్రదర్శింపవలయునే
 కాని యన్నిటి నభినయింప నక్కరలేదు.

యథా సర్పశిరాః సర్పం యథా చ మకలో ఝషం
 సూచయత్యాంతరీం చిత్తవృత్తిం సాత్త్వికభావవత్
 యో యో భావః స్వభావత్వాత్తేషామభినయో మతః
 శుకాన్యన్య యధేర్ష్యాయాం వతాకన్య యథా ముది ౫౦౫
 యథా త్యాసే కపోతన్య శోకే డోలన్య వా యథా
 ఏవం భావవిశేషేషి కార్యం హస్తానుకూల్యతః

సర్పశిరము అనెడు హస్తము సర్పమును సూచించును. మకర మను హస్తము ఝషము-మత్స్యమును సూచించును. మకర ధ్వజపద మునకు మన్మథు డని యర్థము. మన్మథుడు మత్స్యధ్వజుడు మకరధ్వజపదము మత్స్యధ్వజ పదపర్యాయముగా కొన్ని ప్రాచీన గ్రంథము లందు కలదని, మకరపదమునకు మత్స్యమును నర్థము ప్రచారమున నున్నదని, అందుననే మన్మథార్థము సంగతమని కొంద రభిజ్ఞులు సూచించిరి. మకరపదము నక్రము-మొసలి అను నర్థమున ప్రసిద్ధముగా నున్నది. మకరధ్వజు డను పదమునకు నముద్రార్థమున ప్రయోగ ముండుటను కొందరు సందేహింతురు. ప్రస్తుతము మకరము మత్స్యమును సూచించు ననుట వివక్షితము. సాత్త్విక భావముల వలె నివి యాంతర చిత్తవృత్తిని సూచింప గలవు. అనుభావాత్మక ముగా నుండు అభినయము స్వభావాత్మకమే. సాత్త్విక భావముల వలె ననుభావములు భావములె కావున హస్తవిన్యాసము లన్నియు సత్త్వావప్తంభనమున నున్నవై సూచ్యములను సూచింప గలవు. హస్తము లాంతరచిత్తవృత్తి విశేషములను సూచించు ననుట నిశ్చితము. కపోతకహస్తము భయమును సూచించుట, కర్కటకము మదనవిజృంభణ సూచించుట, దోలహస్తము శోకమునుసూచించుట, శుకతుండము ఈర్ష్యను సూచించుట కలదు. పతాకము సంతోషము సూచించును. ఇట్లు హస్తానుకూల్యమున భావవిశేషసూచనము గ్రహింపవలెను.

నృత హస్తములు.

హస్తప్రసంగమున నృతహస్తములను జెప్పవలసి యున్నది. అభినయ మొనరించు నర్తకుడును వానిని దెలియ వలయును. చతురశ్రాది నృతహస్తములకు ప్రయోగవశమున విశేషము పరిశీలింప వలసి యున్నది. ఇట్లుపై నృతసమాశ్రయము లయిన కరములను

నిరూపించుట యుచితము. కరణాత్మకమయిన నృత్తముల కివి యాశ్రయములు కావున కరణహేతువులు. అభినయహస్తములను నిరూపించిన పిమ్మట వీనిని నిరూపించుట వలన నివి యభినయహస్తములుగా గూడ పరిగణనయోగ్యత కలవని విశదమగును.

నృత్తహస్తాః - ౧. చతురశ్రః :

చతురశ్రత్వమంగస్య నృత్తే జీవిత ముచ్యతే
తదాకారతయా పూర్వం చతురశ్రా వుదాహృతౌ
ప్రాయేణ నృత్తహస్తానాం ప్రభవత్వాచ్చ సూరిభిః
బింబసూత్ర సమస్కంధ కూర్పరౌ కటకాముఖే
పరాజ్ముఖే యదా స్యాతామురసోఽష్టాంగులాంతరే
చతురశ్రే తదా జ్ఞేయే సౌష్ఠవేనాపి సంయుతౌ
ఆకర్షణే స్రగదీనాం విష్టోరభినయే పునః

౫౧౦

౧. చతురశ్రము

నృత్తహస్తములలో చతురశ్రము మొదటిది. నృత్తము నందు అంగము చతురశ్రముగా నుండుట సమానవిభక్తావయవముగా నుండుట నలువైపుల శోభానుందరముగా నుండుట జీవిత మని నాట్య విదులు భావింతురు. చతురశ్రాకారముగా నున్నందున మొదట చతురశ్రము నిరూపించుట సముచితము. ఈ చతురశ్రము సామాన్యముగా నృత్తహస్తముల కన్నిటికి నుత్పత్తిస్థానము. ప్రభవ భూమి. అని నాట్యవిదుల భావనము. చతురశ్రాది హస్తములన్నియు సంయుత హస్తము లనుట స్పష్టము.

స్కంధము-అంసము కూర్పరములు బింబసూత్ర సమాన విన్యాసముతో నున్నప్పుడు కటకాముఖ హస్తములు వక్షఃస్థలము

నకు ఎనిమిది అంగుళముల దూరమున నున్నవై పరాజ్ఞుఖములుగా నుండునేని చతురశ్రహస్తము లగును. పరస్పర మష్టాంగులాంతరముగా నున్నందున చతురశ్ర్యము కలుగుట అభ్యుహ్యము కాగలదు.

మూలము నందలి లక్షణవచనములో “బింబసూత్ర” పదము “పరాజ్ఞుఖౌ” పదము కలదు. బింబసూత్రపదము స్పష్టార్థమిచ్చుట లేదు. శిల్పము నిర్మించుటకు పూర్వము బింబము. ఆకృతి నిర్మించు స్థపతులు శిల్పులు పై నుండి దిగువ స్థానము వఱకు సమాంతరాకృతి నిగ్మాణమునకై సూత్రపట్టు విధానము కావలయును. ఇట్టి విధానమునె చిత్రీకారులు పూర్వరూప (సమానా) విధాతలనుసరింతురు. ఇట్టి భావమునె సూచించుటకు అభినవగుప్తుడు “కూర్పరాంసయోశ్చ తులాధారణవత్ సమత్వమవైషమ్యం” అనెను. కూర్పరము లంసములు తులాధారణము—త్రాసు పట్టు విధానమున అవైషమ్యముతో నుండుటయే యిచటి సమానత” అని యా వాక్యభావము. బింబసూత్రము స్థపతులు ప్రయోగించు వడంబము కా దగునా? బింబసూత్ర పదమున బ్రహ్మసూత్ర పదమును కూర్చుకొనుట యుక్తముగ నుండునా! అని తోచును.

“పరాజ్ఞుఖౌ” కటకాముఖములు వక్షోదేశమున పరాజ్ఞుఖములుగా నుండుట జాయపతి సూచించెను. భరతాది గ్రంథములందు “ప్రాజ్ఞుఖౌ” అని యున్నది. ప్రయోక్త యగు నటు డెవరి కభిముఖుడై యుండునో హస్తములు తత్సమ్ముఖములై యుండవలె నని భావము. కాని యా హస్తములు ప్రయోక్త సమ్ముఖములుగా నుండ రాదు. కావున నా హస్తములు ప్రయోక్తకు పరాజ్ఞుఖములు గనె యుండును. అందుననె జాయపతి యట్లు చెప్పెనని భావించునది.

ఇట్టి హస్తములు చతురశ్రములు. ఇట్టి సౌష్ఠవముతో నివి సంయుతములై యుండును. ఇవి స్రగాదుల యాకర్షణమున విని యుక్తము లగును. విష్ణు వభీషయమున నివి వినియోగము పొందును.

౨. ఉ ద్వైత

చతురశ్రే కరా పూర్వం కృత్వోద్వేష్టితకర్మణా
 హంసపక్షికృతా వక్షః క్షేత్రే వై చిత్రతస్తయోః
 ఏకో వ్యావర్తనేఽన్యశ్చ యుగపత్పరివర్తనే
 యదోద్భృత్తా తదా స్యాతామూర్ధ్వవర్తనయా త్విమా
 తాలవృంతస్య తుల్యత్వాత్తాలవృంతాపరాభిధా
 అత ఏవ మతావేతౌ తాలవృంత నిరూపణే

౨. ఉ ద్వి త ము లు

ఉద్వృత్తహస్తముల రూప మిట్లుండును. మొదట హస్తములను చతురశ్రములనుగా నుంచునది. పిమ్మట ఉద్వృష్టనవర్తన విధానమున హంసపక్షములనుగా జేయునది. ఒక హస్తము నుత్తానముగా వివర్తింప జేయునది. మరియొక హస్తము వక్షఃప్రదేశమున విచిత్రవర్తనమున నొక్కసారిగా పరివర్తనము పొందునట్లు చేయునది. ఉద్భవవర్తనమున నీ హస్తములు ఉద్వృత్తములుగా నుండునేని తాలవృంతముతో సమానముగా నుండును గావున వీనికి “తాలవృంతములు” అను నామము ప్రసిద్ధముగా నున్నది. ఉద్భవమునకు వర్తనము కలవగుటచే ఉద్వృత్తము లయినవి. తాలవృంత నిరూపణమున నివి వినియు కము లగును.

3. తలముఖ్

చతురశ్రే కరౌ హంసపక్షి కృత్వేవ పూర్వవత్
అన్యోన్యాభిముఖౌ త్రశౌ సమాప్తౌ స్వస్వపార్శ్వతౌ
కార్యౌ తలముఖౌ వేవం హృద్య మర్ధల వాదనే

౩. తలముఖములు.

చతురశ్రములుగా నున్న హస్తములను పూర్వము వలె హంసపక్షములనుగా నొనరించి వ్యావృత్తములనుగా ఉద్వృత్తములనుగా జేసి అన్యోన్యాభిముఖములుగా నొనరించునది. అప్పుడు త్ర్యశ్రములుగా నుండియు సమాప్తిలో స్వస్వ పార్శ్వగతము లగును. ఇట్లు తలముఖ హస్తములను గూర్చునది. అన్యోన్య సమ్ముఖతలములుగా నున్నందున తలముఖ వ్యావహారము కలిగినది. హృద్యమద్దల వాదనమున నివి వినియుక్తమగును. “హృద్యం మద్దలంవాదయతి” ఇత్యాది విషయమున నీ యభినయము నుండు నని భావము.

౪. స్వస్తికా.

౫. విప్రకీర్ణకా.

స్వస్తికా మణిబంధాంతే భూత్వేనైతా స్వలక్షణా

స్వస్తికోధస్తధావాశు విద్యుతౌ విప్రకీర్ణకా

౪. స్వస్తికములు.

౫. విప్రకీర్ణకములు

ఈ రెండింటికి పరస్పరసంబంధమున్నందున నొకచో నిరూపితము లయినవి. తలముఖహస్తములె మణిబంధాంతమున స్వస్తికాకారమున నున్నచో స్వస్తికహస్తము లగును. మణిబంధాంతమనగా మణికట్టు సమీపమున నని భావము. అవియే విశేషముగా చ్యుతము లయినచో విప్రకీర్ణహస్తము లను వ్యవహారము కలుగును. ఈ స్వస్తిక విప్రకీర్ణములు పూర్వము నిరూపించిన నాలుగు వృత్తాకరముల స్వరూపోపజీవనమున నుండుట స్పష్టము.

౬. ఆరాఅకటకాముఖౌ

పూర్వపూర్వోపజీవితవేతేషాం విద్యతే కృమాత్

పతాకస్వస్తికౌ పూర్వమలపద్మవిధానః

వ్యావృత్తపరివృత్తా చ కృత్వోద్ధృష్టా పద్మకోశకా
 వ్యావృత్తపరివృత్తా చ తతః కృత్వా తయోః పునః
 అరాలమేకమన్యం తు విదధ్యాత్కటకాముఖం
 చతురశ్రేణి చేత్స్యాతామరాలం కటకాముఖం
 ఆచార్యాః స్వప్తికేనేతి కేచిత్ప్రాహురిమే పునః
 ప్రాగ్రాతౌ పరే ప్రాహుః కటకాస్యావతః పరం

౪౩౦

౬. అ రాల క ట క ము ఖ ము ట.

ఈ నిరూపితము లగు నృత్తహస్తములకుక్రమముగా పూర్వపూర్వోపజీవిత్యము కలదు. మొదట స్వస్తికముగా పతాక హస్తమును కూర్చవలెను. అలపల్లవ రీతిలో నున్న పద్మకోశహస్తమును వ్యావృత్తముగా పరివృత్తముగా నూర్చముఖమున పద్మకోశములనుగా నొనరింపవలెను. అట్లు పద్మకోశములుగా నొనరించిన హస్తములలో నొక హస్తమున అరాలము పట్టవలెను. వేరొక హస్తమున కటకాముఖము పట్టవలెను. ఈ యరాలకటకములు చతురశ్రములుగా నొనర్చవలెను. అప్పు డరాల కటకాముఖ హస్త మగును. కొందరు స్వస్తికముననే వీని స్థితి సభిమానించిరి. మొదట అరాలములు పిమ్మట కటకాముఖము లని కొందరందురు. మణిబంధాంతమున అరాలములు కూర్చి విడువగా అరాలకటకాముఖముని కొందరు సంభావించిన స్వరూపము.

౭. ఆ వి ద్ధ వ క్రా

అంసాభ్యాం కూర్పరాభ్యాం చ తుజాభ్యాం చ కృమాద్యదా
 కుటిలాభ్యాం విలాసేన పతాకౌ వర్తితౌ తదా
 అవాఙ్ముఖతౌ క్షేయే బురై రావిద్ధవక్రకౌ॥

౩. ఆవిర్భవక్రములు.

పతాకహస్తము లంసభాగములతో కూడినవై కూర్పరములతో గూడినవై భుజములతో గూడినవై కుటిలముగా విలాసమున నావర్తితము లగు నేని ఆవిర్భవక్రము లగును. అవాఙ్ముఖతలములుగా; అధోముఖతలములుగా నుండుట యని భావము.

౪. సూచ్యాస్య

వ్యాపృతపరివృత్తాభ్యాం పృథమం చతురశ్రగౌ ౪౩౫
పతాకే భవతః పశ్చాత్తదా స్తఃస్థణిమస్తకౌ
తతస్తద్దైవ సూచ్యాస్య పార్శ్వే తిర్యక్ప్రసారితౌ
పర్యాయేణ చ సూచ్యాస్య జ్ఞేయే నృత్తప్రయోక్తుభిః

౫. సూచ్యాస్యములు.

పతాకహస్తములు మొదట వ్యావర్తన పరివర్తనములతో నుండి చతురశ్రరూప గతములు కావలెను. అనంతరము సర్పశిరసములు కావలెను. పార్శ్వమున తిర్యక్ప్రసారితములై సూచ్యాస్యము లగును. సప్తశీర్షములు చతురశ్రగతములై స్వస్తికస్థానమున నున్నవై సూచ్యాస్యము లగు ననియు కొందరు భావింతురు. సూచ్యాస్యము లందు పర్యాయమున ప్రవృత్తియు నుండును.

౬. రేచితే.

భ్రమతో రేచితే సంతౌ హంసపక్ష ద్రుతం యది
ప్రసృతోచ్ఛతలత్వేన విఖ్యాతావితి రేచితౌ ౪౪౦
ఉక్తౌ నరహరేరేతౌ దైత్యోరస్తటపాటనే

౭. రేచితములు.

హంసపక్షములు వేగముగా భ్రమణము పొందినవై ప్రసరించిన ఉచ్ఛతలములుగా రేచితము లయినచో రేచితహస్తము

అని విభ్యాతము లయినవి. ఇవి నరసింహస్వామి దైత్యోరస్తటపాటనమున వినియుక్తము లగును. రేచితహస్తములను నిరూపించుటలో శాట్యవేదలక్షణము.

“రేచితేచాపి విజ్ఞేయే హంసపక్షా ద్రుతభ్రమా ప్రసారితోత్తానతతౌ రేచితావితీ సంజ్ఞితౌ.”

ఇం దభినవభారతీభావ మీ విధమున నున్నది. ఈ రేచితములె అర్థరేచితములు నగును. లక్షణ స్లోకములో “రేచిత” అను పదము రెండు పర్యాయములు ప్రయుక్త మయినందున ఘనరుక్తి కలుగు నని, పునరుక్తిని పరిహరించుటకై కొంద రివి రెండు లక్షణము లని యనిరి. కావున, భ్రాంతము లవికృతములయిన హంసపక్షములు రేచితము లగునని యొక లక్షణము గ్రాహ్యము. హంసపక్షములు ప్రసారితోత్తానతలములుగా నుండి వికృతములుగా నున్నను రేచితములగును. అని మరికొంద రిది ఏకవాక్య మనియె భావించిరి

“రేచితే సంతౌ యే ద్రుతభ్రమా తౌ

రే చితసంజ్ఞావితీ న పౌనరుక్త్యం”

హంసపక్షములు వేగభ్రాంతములై రేచితములుగా నుండు నేని రేచితసంజ్ఞకల హస్తములగును. ఇట్టి యర్థమున పౌనరుక్త్యము లేదు. జాయపతి నిరూపించిన లక్షణమున రేచితపదము రెండు పర్యాయములు ప్రయుక్తమయినది. అయినను పునరుక్తి లేని విధమున సర్థము నిర్ణయించుటకు అభినవభారతి యనుసారమున జాయపతి నిరూపించెను.

౧౦. అర్థ రేచితౌ

యత్యేకో రేచితస్తద్వదపరశ్చతురశ్యగః

పర్యాయేణ కరావేప మర్థరేచిత సంజ్ఞికౌ

౧౦. అర్థరేచితములు.

అర్థరేచిత సంజ్ఞ వలననే అర్థరేచిత రూపము స్పష్టము. అయినను మరల లక్షణకథనమున నొక విశేషము గోచరించును. అంతట నవిశేషముగ చాతురశ్రస్థితి యుండునని నృత్తహస్తాంతరము లందును ఆ యా అంగపర్యాయమున ప్రయోగ ముండుట యుక్త మని సూచితమగును.

ఒకహస్తము రేచిత మగుట మరియొకటి చతురశ్రముగా నుండుట ఇట్లు పర్యాయమున ప్రవృత్తము లగుట అర్థరేచిత మగును. నామహస్తము రేచితమగుట సవ్యహస్తము చతురశ్రమగుట తొందరంగీకరింతురు. ఈ జాయపతి పర్యాయప్రవృత్తియు అర్థరేచిత మని యంగీకరించెను.

౧౧. ఉత్తానవంచితే

అంసగండకపాలానాం సమక్షేత్రే క్వచిత్ స్థితౌ

త్రిపతాకౌ మనాక్తిర్యగుత్తానౌ సమ్ముఖౌ తథా

౪౪౫

కూర్పరాంసం చలత్కించిత స్యాతా ముత్తానవంచితౌ

౧౧. ఉత్తానవంచితములు.

త్రిపతాకహస్తములు అంసమునందు కపోలమునందు లలాటము నందును ఉన్నవై, అన్యోన్యము సమ్ముఖములై కొంతగా తిర్యగుత్తానములుగా నున్నచో ఉత్తానవంచితము లను హస్తము లగును. అప్పు డంసములకు కూర్పరములకు కించిచ్ఛలన ముండును. అంచన ముగ్ధమనము రెండు నుండును గావున ఉత్తానవంచిత మగును.

౧౨. పల్లవౌ

వ్యావర్తేత భుజాదూర్ధ్వం ప్రసార్య పరివర్తనాత్

పతాకౌ మజీబాధస్తా శిధిౌ స్వస్తికీకృతౌ

సంపద్యేతే యదా విద్భిః కథితే పల్లవే తదా

కేచిత్పతాకయోః స్థానే త్రిపతాకావిహాబ్రువన్

౪౫౦

౧౨. ప ల్ల వ ము లు.

మణిబంధమునందున్న పతాకహస్తములు శిథిలములై స్వస్తికీకృతము లయినచో పల్లవహస్తము లగునందురు. ఊర్ధ్వ వ్యావర్తనమున బాహువులను సాచి పరివర్తన మొనరింపగా శిథిలము లగు పతాకహస్తములు స్వస్తికాకృతి కల వగును. కొందరు పతాక స్థానమున త్రిపతాకహస్తము లుంచుటను నిరూపించిరి. అవియు పతాకముల వలె కావలెను.

౧౩. కే శ బ ం ధ

ఉత్తానితౌ ముఖార్ధేన విచిత్రే స్కంధదేశతః

నిష్కంధౌ పూర్వవచ్చైతౌ కేశబంధా వృదాహృతౌ

౧౩. కే శ బ ం ధ ము లు.

పతాకహస్తములు స్కంధదేశమునుండి కొంతగా ఉత్తానితములు విచిత్రములునై వినిర్గతము లయినచో కేశబంధము లను సృత్త హస్తము లగును. మొదట ఒక పార్శ్వము నుండి పార్శ్వ పరివర్తనమున వెలువడి శిరః ప్రదేశమువరకు ప్రసరించి అటు నుండి నితంబ హస్తముల వలె విచిత్ర హస్త విధానమున వెలువడి పర్యాయ ప్రవృత్తము లయినచో కేశహస్తము లగుననుట నిచట భావింప వలెను.

౧౪. ల తా ఖ్యే

ప్రలంబితభుజౌ తిర్యత్పతాకౌ చేత్ప్రసారితౌ

లతాఖ్యవితి విజ్ఞేయౌ సృత్తాభినయగోచరా

నితంబప్రభృతిష్యేషు త్రిపతాకౌ జగుః పరే

౪౫౫

౧౪. లతాభ్యములు.

పతాకహస్తములు తిర్యక్ప్రసారితములై యుండగా భుజములు వేలాడు నట్లుండునేని లతాభ్యములగును. ఇది సృతాభినయ గోచరములై సుందరములుగ నుండునని నాట్యవిదులు భావించురు. నితంబ కేశబంధ లతాభ్యములలో పతాకహస్తముల ప్రయోగమే యిచట నిర్దిష్టమయినది. వీనిలో త్రిపతాక ప్రయోగ మభీష్టమని కొందరనిరి.

౧౫. కరిహస్తా. ౧౬. పక్షవంచితౌ

లతాహస్తా భవేత్పార్శ్వోత్ పార్శ్వం దోలావదున్నతః

కర్ణేఽన్యస్త్రిపతాకశ్చే త్కరిహస్తం విదుర్బుధాః

కటకాముఖమత్రాన్యే కేచిత్పూర్వం లలాటకం

త్రిపతాకే కటి మూర్ధ్ని దత్తాగ్రే పక్షవంచితౌ

౧౫. కరిహస్తములు ౧౬. పక్షవంచితములు.

సమున్నతమయిన లతాహస్తము దోలాహస్తము చలె ఒక పార్శ్వమునుండి మరియొక పార్శ్వమునకు ప్రసరించునేని విలోలితముగా నుండునేని, త్రిపతాకము కర్ణదేశమున నున్నచో కరిహస్తమగుచు చతురశ్రములోవలె సజాతీయముల కిం దారంభముగడదు. సృతాభ్యాస వ్యవదేశము ననుసరించి విజాతీయారంభమును యుక్తమగును. కరిహస్తా కారమున నుండుటచే కరిహస్తమును నామముచితము. కర్ణదేశమున నుండునది త్రిపతాకమని కొందరనిగా కొందరు కటకాముఖ ముండునని లలాటక ముండునని యనిరి.

త్రిపతాకహస్తములు కటి అగ్రభాగ నివిష్టములయి సచో పక్షవంచితము లగును. పక్షములంచితము లగుట గుర్తింపవలెను.

౧౭. పక్షప్రద్యోతకౌ

కటి పరాజ్ఞుభాగ్యేణ పక్షప్రద్యోతకాలిమా
ఏతే శోభావహే నిత్యం పక్షప్రద్యోతహర్షకౌ

౪౬౦

౧౮. పక్షప్రద్యోతకములు.

త్రిపతాకహస్తములు కటిభాగ పరాజ్ఞుభము లయినచో పక్ష ప్రద్యోతకము లగును. ఆ హస్తములు పక్ష భాగమున ప్రద్యోతమానములుగనుండును. కావున నివి నిత్యము శోభావహములుగ నుండును. పక్షవంచిత పక్షప్రద్యోతకముల వ్యామిశ్రణమున ప్రయోగశోభ కలుగుటను నాట్యవిదు లంగీకరింతురు.

౧౯. తార్క్ష్యపక్ష

తౌ పతాకీకృతౌ సంతౌవధస్తలమధోగతౌ
ఉత్పతంతౌ చ తరసా తార్క్ష్యపక్ష పుదాహృతౌ

౧౯. తార్క్ష్యపక్షములు.

వీనికే గరుడపక్షము లనియు పేరు కలదు. పతాక హస్తములు అధస్తలము పొందినవై పైకి క్రిందికి ప్రసరించుచున్నవై వేగ వేగముగా నుత్పతనము కలవయినచో తార్క్ష్య పక్షములగుచున్నవి. పతాకము లధోముఖ తలావిధము లగుట వీని రూపము పతాకము లధోముఖములై నితంబమున ప్రసరించి వేగముగా నూర్ధ్వగమన మొనరించునవి యగుట వివక్షితము. తార్క్ష్య భుజాకారత గోచరించుటచే పేరు యుక్తము.

౨౦. దండపక్ష

పక్షఃక్షేత్రం త్రయత్యేకో యేన కాలేన పార్శ్వతః
వ్యావృత్త్యా హంసపక్షాభ్యః తేనైవ పరికీర్తితః

౪౬౧

ప్రసారితభుజోన్యస్తు తిర్యక్పర్యాయశః పునః
 ఏవమంగాంతరేణాపి క్రియాస్యా ద్దండపక్షయోః
 ఉభయోర్వేగపద్యేన ప్రాహుః బాహ్వోః ప్రసారణం
 వ్యావృత్తపరివృత్తం చ క్రమేణాత్యక్రియావిదః

౧౯. దండపక్షములు.

హంస పక్షమును హస్త మొకటి వక్షస్తలము నాశ్రయించి యుండి వ్యావర్తన విలాసమున పార్శ్వము నుండి ప్రసరింపవలెను. రెండవ హంసపక్షము భుజప్రసారముతో నున్నదై పర్యాయవర్తనమున తిర్యక్ప్రసారితము కావలెను. ఒక హంస పక్షమునకు వ్యావర్తనమున్నప్పుడు పార్శ్వము నుండి యురమునకు ప్రసరించుటయు, ఆ సమయముననే రెండవ హంసపక్షము దేహపరివర్తనమున భుజ ప్రసారపర్యంతము వర్తనముండుటయు, ఇట్లే వేరొక యంగమున నాచరించుటయు, రెండు హంసపక్షములును భుజ ప్రసారముతో నున్నవై వ్యావర్తన పరివర్తనములతో నుండుటయు దండ పక్ష హస్త క్రియలు దండము వలె పక్షమున భుజముండుటచే దండపక్షమయినది. కొందరు ఒకే సమయమున రెండు హస్తములకు ప్రసరణ ముండునని వ్యావర్తన పరివర్తనములు క్రమమున నుండునని యనిరి. ఇట్టి యితర భావముల నభినవభారతి సూచించినది.

౨౦. ఉర్ధ్వమండలౌ

వ్యావృత్తపక్షసౌ ఫాలవర్తనా పార్శ్వమాగతౌ
 తతో మండలవద్భ్యాంతే ప్రసారితకరా భుజౌ
 పతాకౌ చేన్మతాపూర్ధ్వమండలౌ నృత్తకోవిదైః
 చక్రవర్తనికేత్యన్యత్ప్రధితం నామ లోకతః
 ప్రాహ కీర్తిధరాచార్యః కరయౌ రనయౌ రితి

౪౭౦

౨౦. ఊర్ధ్వ మండలములు.

పతాకహస్తములు వక్షో భాగము నుండి వ్యావృత్తములై ఫాలతల వర్తన విధానమున పార్శ్వ భాగమునకు వచ్చినవై మండలాకారముగ పరిభ్రాంతములై యుండగా భుజములు ప్రసారితములు కాగా ఊర్ధ్వ మండల హస్తములగునని నాట్యకోవిదులు భావించిరి. లోకానుసారమున నీహస్తములు “చక్రవర్తనిక” అను పేరు కలవయినవి. కీర్తి ధరాచార్యు డీ నామవ్యవహారము నంగీకరించెను. అభినవగుప్తుడు చక్రవర్తనిక నామము నూర్ధ్వ మండలమునకు చెప్పెను. కాని కీర్తిధరుడు చెప్పినట్లనలేదు.

౨౧. పార్శ్వ మండలౌ

తే మిధస్సమ్మఖౌ పార్శ్వవిన్యస్తౌ పార్శ్వమండలౌ

౪౭౫

స్కంధక్షేత్రాదధః స్వస్వపార్శ్వయోర్యమణం పరే

లవిద్ధభుజయోరూచుః తయోరన్వర్థవాదినః

కక్షవర్తనికేత్యన్యదనయోర్నామ కల్పితం

౨౧. పార్శ్వ మండలములు.

ఊర్ధ్వమండల హస్తములై పార్శ్వ విన్యస్తము లయినచో పార్శ్వమండలహస్తము లగును. ఊర్ధ్వ మండలముగా నున్న హస్తములై పార్శ్వ గతిములై పతాకాకాంక్షున పరస్పర సమ్మఖములు గానుండునేని పార్శ్వమండల సంజ్ఞ కలవగుట వివక్షితము. కొందరు స్కంధ భాగమునుండి స్వస్వపార్శ్వము లందు భ్రమణము పొందుటను పార్శ్వమండలహస్తముగా పరిగణించిరి. పార్శ్వ మండల మన్వర్థనామ మని తలచువారు భుజము లావిద్ధముగా నుండుటను నిరూపించిరి. ఈ పార్శ్వ మండల హస్తములకు “కక్ష వర్తనిక” అను నామమును కొందరు భావించిరి. ఇది వారి కల్పనము. ఇట్లు ప్రసిద్ధి కానరాదు.

౨౨. ఉరోమండలౌ

ఉద్వేష్టకౌసవేష్టశ్చ స్యాతాం చేదేకకాలతః
హస్తయోదురసః స్థానాత్పార్శ్వయోః భ్రాంతయః కృమాత్ ౪౮౦
ఉరోమండలినౌ అన్యే ప్రాహుర్వక్షస్తయౌ రితి
ఏతద్భేదద్వయం కేచిదురోవర్తనికాం జగూః
ఉర్ధ్వదిజ్మండలేష్యేషు హంసపక్షే విదుః పరే

౨౩. ఉరోమండలములు.

ఒక హస్తము ద్వేష్టితమై మరియొకటి యపవేష్టితమై
ఒకేకాలము ననుసరించి ఉరః స్థానము నుండి భ్రమితము అయినచో
నురోమండల మగును. ఉరము నుండి భ్రమితము లగుటలో ఒక
హస్తమున కాగమనము వేరొక హస్తమునకు గమనము వర్తనమున
నుండును. ఉరః స్థలము నుండి పార్శ్వములకు కృమాను సారమున
భ్రమణము లుండును. పక్షః స్థములగు హంస పక్ష హస్తముల
వర్తనమే ఉరోమండలి హస్తములకు స్వరూపమిచ్చు నని కొంద
రనిరి. పార్శ్వ మండల ఉరో మండలముల రెండిటిని కొందరు
“ఉరోవర్తనిక” యని వ్యవహరించిరి. హంస పక్ష హస్తములు
ఉర్ధ్వ దిజ్మండలములలో సంచరించుటను కొందరు నిర్దేశించిరి.

౨౪. ఉరః పార్శ్వార్ధ మండలౌ

వ్యావర్తితేన హస్తశ్చేదలపల్లవశంసినా
పార్శ్వం చ పక్షసః ప్యాప్య ప్రసారితభుజో భ్రమన్ ౪౮౫
అదాలం దధదావేష్టకరజేన శ్చయత్యురః
తదాసీమేవ పార్శ్వం స్వమతో గచ్ఛతి పూర్వవత్
మండలేన తతోష్యేవమురఃపార్శ్వార్ధమండలౌ

౨౩. ఉ ర : పా ర్శ్వా ర్థ మ ం డ ల ము లు.

ఈ హస్తములందు అలపల్లవము అరాలము అను హస్తముల వర్తనము లుండును. అలపల్లవ హస్తము వ్యావర్తితమై వక్షః పాచ్ఛిమును పొంది భుజ ప్రసారముతో నున్నదై భ్రమించును. అరాలహస్తము ఆ వేష్టిత రూపమున నుండి వక్షః ప్రదేశము ననుసరించును ఆ సమయముననే స్వపార్శ్వము చేరును. ఇట్టివి మండలాకారమున నుండును. గావున ఉరఃపార్శ్వార్థమండలము లగుచున్నవి.

అలపల్లవము అరాలము వక్షమున నగము వర్తన మొనరించి పార్శ్వ వర్తనము కలది కావలెను. వక్షము నుండి యుత్తానమయిన హస్తము అలపల్లవము నకు స్థానమిచ్చుటకై వ్యావర్తితమగును. ఆ సమయముననే పార్శ్వ ప్రసారిత భుజమయిన రెండవ హస్తము వక్షమున వ్యాపించును. వక్షమున నొక హస్తము పార్శ్వమున నొక హస్తము మండలముగా గతాగత మొనరించు గావున ఆ పేరు సముచితము.

౨౪. ము ష్టి క స్వ స్తి కౌ

కరణేనాపవేష్టేన స్వాదేకః కుంచితో యదా
తదాన్యోప్యంచితో భూత్వోద్వేష్టితేన మృదుః క్రమాత్ ౪౯౦
స్వస్తికౌ కటకాస్యో చేచ్ఛుష్టికాస్వస్తికౌ మతౌ
యత్పరంపరయా ముష్టేర్జాతౌ తౌ మునినా తతః
తయోక్తౌ ముష్టిశిఖరకసితకటకేష్వపి
స్యాతామన్యతమావేతా లిత్యాశయవతామనా
ఏకః స్యాత్కుంచితో ముష్టిః కాటకాస్యేఽంచితః పరః ౪౯౧
ఇతి కీర్తిధరః ప్రాహ ముష్టికస్వస్తికౌ కరా
ఖర్గవర్తనికేత్యన్యన్నామధేయం చ కల్పితం

౨౪. ముష్టి స్వస్తికములు.

అపవేష్టన కరణమున నొక హస్తము కుంచితము కావలెను. అన్యహస్తము ఉద్వేషితమున అంచితము కావలెను. అట్లు క్రమమున మృదువుగా హస్తములు ప్రసరించి స్వస్తికములు కటకాస్యములు నయినచో ముష్టికస్వస్తికములను హస్తములగును. ముష్టిక హస్తముల పరంపరా విశేషమున నివి యుత్పన్నము లని ముని భావించెను. కావున ముష్టి - శిఖర - కపిధ్వి న కటక హస్తము లలో నేవేని ప్రయుక్తములు కావచ్చును, ఒక హస్త మరాల హస్తమున కుంచితమగుటయు మరియొక హస్తమల పల్లవ వర్తన మున నంచితమగుటయు నిందు గ్రహింపవలెను.

ఈ ముష్టిక స్వస్తికముల నిరూపించుటలో కీర్తి ధరు డిట్లు భిమానించెను. ఒక ముష్టికుంచితము. మరియొకటి కటకాస్యమున నంచితమగును. ఇట్లుండుట ముష్టిక స్వస్తికరూపము. అని ఈ హస్తమునకు ఖడ్గవర్తనిక అను నామధేయము నంగీకరించెను.

౨౫. న లి సీ ప ద్మ కో శ కా

పద్మకోశాభిధా హస్తా వ్యావర్తాదిక్రియాకృతౌ
అశ్లిష్టే స్వస్తికక్షేత్రే వ్యావృత్తపరిపత్తితౌ
మిధః పరాజ్మభే స్థాతాం నలిసీపద్మకోశకా
మణిబంధసమాశ్లిష్టే కనిష్ఠాంగుష్ఠ సంముఖౌ
శ్లిష్టలక్షణసంయుక్తౌ వేతా వనై రుదీరితౌ
ఏతావన్యతమక్షేత్రే స్కంధ వక్షోజ జానుషు
ప్రోక్తౌ వివర్తితౌ కైశ్చిన్నలిసీపద్మకోశకా
ఏతా కీర్తిధరాధ్యాస్తు పద్మవర్తనికాం జగూః

౫౦౦

౫౦౫

౨౫. న లి నీ ప ద్మ కో శ ము లు.

పద్మ కోశము పేరుగల హస్తములు వ్యావర్తనక్రియలతో నున్నవై స్వస్తిక స్థానమున ఆశ్లిష్ట నూపములై వ్యావృత్తములు పరివర్తితములు కావలెను. పరస్పరము పరాజ్ఞుఖములు కావలెను. అప్పుడవి నలిసీ పద్మకోశ హస్తము లగును. పద్మకోశములు సమ్ముఖములై మణిబంధమున శ్లిష్టములగుట వీనిరూపము. ఇవి కనిష్ఠాంగు వృత్తులకు సమ్ముఖములై పరస్పరము సంశ్లిష్టములగుట నలిసీ పద్మ కోశముల లక్షణమని కొందరనిరి. కొందరు భుజస్కంధము వక్షోజము, జానువు అను వానిలో నొక స్థలమున నున్నవై వివర్తితము లగుచో నలిసీపద్మకోశహస్తములగు నని యనిరి. కీర్తిధరాదు లీ హస్తములను పద్మవర్తనిక యని వ్యవహరించిరి. నలిసీ లతపై యనేక పద్మము లుండుట సంభవమే కావున వీని కీ నలిసీపద్మకోశ నామ ముచితమే.

౨౬. అ ల ప ద్మో ల్బ ణౌ

ఉద్వేష్టితేన నిష్పన్నౌ స్యాతాం చేదలపల్లవౌ
వక్షసః స్కంధయోరూర్ధ్వం ప్రసారితభుజానిమే
స్కంధాభిముఖమానిధే చలితౌ చాంగులీదత్తైః
అలపద్మోల్బణౌ వాహుర్వాతవర్తనికాం పరే

౨౭. అ ల ప ద్మో ల్బ ణ ము లు

అలపల్లవ హస్తముల అగ్రభాగములను ఉద్వేష్టన మొనరించి, వక్షస్థలమునకు స్కంధములకు నూర్ధ్వముగా భుజప్రసారమున్నచో అలపద్మోల్బణ హస్తము లగును. వక్షోదేశము నుండి యుద్వేష్టనప్రధానము లయిన హస్తములు ఊర్ధ్వస్కంధమున ప్రసారితము లగుటయు స్కంధాభిముఖముగా నావిధములై చలదంగులీకములై

అలపల్లవము లుండుటయు నీ హస్తముల రూపమని నాట్యవిదులందురు. హర్షపరవశమయిన చిత్తవృత్తిని సూచించునవి యగుట ఊర్బణరూపము. ఈహస్తములను వాతవర్తనిక అను నామమున కొందరు వ్యవహరించిరి.

౨౭. లలితౌ.

౨౮. వనితౌ.

ఏతావేష కథాపూర్వక్షేత్రగౌ లలితే మతే

౩౧౦

కటకాస్య శిరోదేశలగ్నాగ్రే తే పరే జగుః

లతాభ్యే వలితే పోక్తౌ కూర్పరస్వస్తికీకృతౌ

౨౯. లలితములు.

ఈ చెప్పిన అలపల్లవ హస్తముల ఊర్ధ్వక్షేత్రగతములయినచో లలితములు అను నృత్తహస్తము లగును కటకాముఖ హస్తములు శిరోదేశలగ్నాగ్రములయినచో లలితహస్తము లగునని కొంద రనిరి. చాతురశ్ర్యమున లాలిత్యసంపాదకము లగుటచే లలితనామము యుక్తము.

లతాహస్తములు కూర్పరస్థానమున స్వస్తికములుగా నున్నచో వలితహస్తము లగును. బాహువుల వలన మున్నందున వలితము అను నామము యుక్తముగా నున్నది.

ఈ విధముగా వర్తనాంతరములు పరిగ్రహ్యములు కాగలవు. సంయుతాసంయుతముల సంకలనమున నిట్టి వర్తనాంతరము లనేకములు సంభవించును. వానిని అర్థక్రియానుసారమున గుర్తింపవలెను. నృత్తహస్తములను కరణములం దధికముగా ప్రయోగింపవలెను. “కరణేతు ప్రయోక్తవ్యా నృత్తహస్తా విశేషతః” అర్థవశమున వీని ప్రయోగములో సాంకర్యమును సంభవించును.

నాట్యమునందు గాని సృష్టమునందు గాని ప్రాధాన్యము ననుసరించి సంజ్ఞ యుండును. ఈ సృష్టహస్తము లన్నియు నిట్లు నామాచిత్యమున నిరూపితము లయినవి.

హస్తలక్షణం

పోక్తం హస్తద్వయం కైశ్చిదసంయుక్తో నికుంచకః

యుక్తో ద్విశిఖరో నృత్యహస్తకౌ వరదాభయౌ

అనామా పార్శ్వసంలగ్నౌ చతురస్య కసీయసీ

౫౧౫

యస్మిన్నికుంచకో వేదభాషణే స్వల్పదర్శనే

నమం శిఖరయోర్యోగాద్భవేత్ ద్విశిఖరాభిధః

శాపార్థమంగులీపోతే భామిసీ కోప కర్మణి

అస్య విశ్లేషణాద్ద్విషే నస్తీతృభినయే బుధైః

వరాజ్ముఖతలౌ భిన్నౌ పతాకౌ కటిపార్శ్వగౌ

౫౨౦

అథ ఉర్ధ్వముఖే స్వాతాం శ్రమేణ వరదాభయౌ

హస్తలక్షణము.

కొందరు హస్తద్వయము అధికముగా లక్షించిరి. నికుంచకహస్తము - ద్విశిఖరహస్తము అని వాని నామములు. ఈ రెండును అసంయుతహస్తములు వరదాభయ హస్తసంజ్ఞితో సృష్టహస్తములును మతాంతరమున గలవు.

నికుంచకము:- చతురహస్తమునకు సంబంధించిన కసీయసీ చిటికెన వ్రేలు అనామిక యొక్క పార్శ్వమున సంలగ్నమయినచో నికుంచక హస్త మగును. ఇది వేదభాషణమున వినియుక్త మగును. స్వల్పముగా నభినయము ప్రదర్శించుటలో నుపకరించును. పతాక హస్తము మధ్య మామూలు సంలగ్నంగుప్త మయినచో నికుంచక హస్త మగునని కొందరు భావించిరి. వినియోగము సమానము.

ద్విశిఖరము:— రెండు శిఖరహస్తములు సమాయోగమున ద్విశిఖర మను హస్తము సిద్ధ మగుచు. ఇది శాపార్థ మంగులీస్ఫోట మొనరించునపుడు భామసీ కోపకర్మ యందు నుపకరించి వినియుక్త మగును. స్త్రీలకు కోపము కలిగినపుడు వారిని బ్రతిమలాడుకొను నప్పుడు అనునయమున నిది యుపకరించును. “నాస్తి” లేదు. అను నప్పుడు సంయుక్తమగు శిఖరద్వయము వినియుక్త మగును.

ప ర దా భ య హ స్త ము లు.

పతాకహస్తములు పరాజుఘ్రితలములుగా నుండి కటి పార్శ్వగతము లయినచో వరదహస్తరూపమును, పిమ్మట ఊర్ధ్వ ముఖములు కాగా అభయహస్తరూపమును సిద్ధమగును. దక్షిణ హస్తము వామహస్తము వరదాభయరూపము కలవి యగును. అరాలహస్తములు కటిపార్శ్వగతములగుట వరదాభయహస్త స్వరూపము. దక్షిణహస్త మూర్ధప్రసారమున వరదము వామ హస్తము దిగువకుండుట అభయము.

ఈ హస్తముల మొదట నెవరు నిరూపించిరో గోచరము కాకున్నను నర్వాచీనులు వీనిని సంకేతించి నిరూపించిరి. “శాపార్థ మంగులీ స్ఫోటే” యనుటకు “శయనార్ధం” కొందరు భావించిరి. అది యుక్తనూ? ఇది యుక్తమా? హృదయము ప్రమాణము-అర్వాచీను లింకను పరిగణింతురు. సూచీవిద్ధ హస్తము - జ్ఞానహస్తము - ముద్రహస్తము - ప్రకీర్ణహస్తము. వీని కంతము లేదు.

నాట్యాంగషట్కములో శిరోభేదములు హస్తభేదములు నిరూపితము లయినవి. ఇక మూడవది యయిన వక్షము నిరూపింప వలెను. పార్శ్వములను నిరూపింపవలెను, ఆ సందర్భమున కుక్తి - శృంగ - ఊరు - జంఘా విశేషములను నిరూపింపవలసి యున్నది.

ఆ పాద పాదాంగులీ నిరూపణము ప్రసక్తము. అంగనిరూపణాధ్యాయమున నివి యపేక్షిశములు. ఇందు ముందు వక్షోభేద నిరూపణము ప్రసక్తము.

వ క్షో ల క్షణం

సమముద్వాహితాభుగ్ననిర్భుగ్నని ప్రకంపితం
 ఇత్యుక్తం పంచదా వక్షోలక్షణాని ప్రవక్ష్యమే
 చతురశ్రకృతం సర్వైరంగైః సౌష్ఠవశాలిభిః
 సమం సమృతమేతస్య స్వభావాభినయే భవేత్
 ఉత్తుంగత్వే తు బిభ్రాణ ముద్వాహిత ముదీరితం
 జృంభాయా మాయతాప్రాజే దీర్ఘోచ్ఛ్వాసాదిమేషు చ
 అధః పతదివ స్కంధద్వితయం దధదానతం
 మధ్యే మధ్యే శ్లదీభావం భజత్పుష్పే సమున్నతం
 ఆభుగ్నం సంభ్రమే భీతే విషాదగదయోశ్శుచి
 మూర్చాహృచ్చల్య మందాక్ష శీతస్పర్శన వృష్టిషు
 నిర్భుగ్నం నామత్పుష్పం స్తంభశోభి ధృతోన్నతి
 నిర్భుగ్నం కధ్యతే మానగ్రహణే సత్యభాషణే
 విన్మయాలోకిత్ స్తంభే దర్శోక్తావహమిత్యదః
 ప్రకంపితం కృతం జ్ఞేయమూర్ధ్వాక్షేపైః నిరంతరైః
 హసితకృందిత త్రాస శ్రమశ్వాసాభయాదిషు

వ క్షో ల క్షణము.

వక్షోభీనయ మయిదు విగముల నున్నది. సమము-
 ఉద్వాహితము-ఆభుగ్నము-నిర్భుగ్నము-ప్రకంపితము. ఈ అయిదు
 విధముల వక్షోలక్షణములను ఇట్లుపై నిరూపింతుము.

౧. సమయము:- సౌష్ఠవముతో శోభించు సర్వావయవములచే చతురశ్రకృత మగునది సమయమగును. స్వభావాభినయమున నిది యుపయుక్త మగును. సర్వాంగముల చతురశ్ర విధానమనిభావము.

౨. ఉద్వాహితము:- ఉత్తుంగముగా నుబ్బెత్తుగా హృదయముండుట ఉద్వాహిత మనిరి. ఆవలించు నపుడు బాగుగా నాఘాణించు నపుడు దీర్ఘముగా నిట్టూర్చు నప్పుడు ఉన్నతాలోకమునందు ఉద్వాహితము వినియుక్తమగును.

౩. ఆభుగ్నము:- ఈ విధానమున రెండు స్కంధములు దిగువ భాగమునకు పడిపోవునట్లుండును. జారిపోవునట్లుండును. హృదయము వంగి యుండును. మధ్యమధ్యలో శ్లేధముగా శిథిలముగా నిరవస్థంభముగా నుండును. పృష్ఠమున సమున్నతముగా నుండును. నిమ్నమై ససంకోచమై ఆభుగ్నమను వక్ష ముండును. ఈ యాభుగ్నవక్షః కర్మ లీ విధముగ నుండును. పై కెగురుట ప్రకంపనము ఆయాసము మొదలగునవి. సంభ్రమములో భీతానస్థలో విషాద సమయమున జ్వరపడినప్పుడు శుచిగా నుండు సమయమున, మూర్ఛ, హృచ్ఛల్యము, లజ్జ, శీతస్పర్శ వృష్టి సమయములలో నీ ఆభుగ్నహృదయాభినయము యుక్తము.

౪. నిర్భుగ్నము:- భుజములు కుంచితములై యుండుట నడుము వంగి యుండుట స్తబ్ధభావమున నుండుట రొమ్ము పూరించి యెత్తుగా నుండుట అనునవి నిర్భుగ్నవక్షః స్వరూపములు. అభిమానము పడునప్పుడు, సత్యము పలుకు నపుడు మ్మియాలోకనమున స్తంభస్వభావమున నేను నేనన్న దర్పిక్తిలో గర్వాతిశయ సూచనములో నిర్భుగ్నవక్షోభినయము యుక్తము. స్త్రీల జృంభణ మోటన బిబ్బోకము లందిట్టి వక్షఃప్రయోగ మావశ్యకము.

గృ. ప్రకంపితము :- నిరంతర మూర్ధ్వోత్థేపములతో నుండు హృదయము ప్రకంపిత మను హృదయ మగును. ఇది హాసితములో క్రందన మొనరించుటలో భయములో శ్రమములో శ్వాసములో ప్రకంపితవత్తు ముపకరించును. దుఃఖమునందును హిక్కా (ఎక్కిళ్లు) ప్రయోగము నందు నర్థయోగమున నాట్యవిదు లీ విధానముపయోగింతురు.

పార్శ్వ లక్షణమ్

ఉరోలక్షణభిధాయేతి బ్రూమహే పార్శ్వలక్షణం

వివర్తితాపసృతే తద్వత్ ప్రసారిత సమున్నతే
సతం చేతి మతం పార్శ్వకర్మ పంచవిధం బుధై :

త్రికస్య పరివర్తేన పరావర్తా వివర్తనం

౫౪౦

వివర్తితపరిత్యాగాన్నివృత్తేఽపసృతం స్మృతం

ఆయామాత్పార్శ్వయోః ప్రోక్తం ప్రకర్ణాదౌ ప్రసారితం

కటీ పార్శ్వభుజస్కంధే దధత్యున్నతిమున్నతం

అభ్యధాయి బుధై రస్య వినియోగోఽపసర్పణే

ఉన్నతాదపరం పార్శ్వం ఉపసర్పే సతం మతం

౫౪౫

ఇత్యుక్తం పార్శ్వయోర్దక్ష వినియోగై స్సమన్వితం

పార్శ్వ లక్షణము.

ఉరోలక్షణ నిరూపించిన యనంతరము పార్శ్వకర్మలను నిరూపింపవలసి యున్నది, తల్లక్షణము చెప్పవలెను. పార్శ్వకర్మలయిదు గలవు. వివర్తితము - అపసృతము - ప్రసారితము - సమున్నతము - సతము అని పార్శ్వకర్మ పంచవిధముగా నున్నదని నాట్యబుధు లందురు.

౧. వివర్తితము :- త్రికము నడుము, త్రిక పరివర్తనమున పార్శ్వమునకు పరావర్తనము కలుగగా వివర్తనము, వివర్తితము అను

పార్శ్వకర్మ యగును. దీనిని పరావృత్తాభినయము నందు నిరూపింతురు. అపిసర్పణము తొలగిపోవుట నభినయించుటలో వివర్తనముండును.

౨. అపస్మతము:- వివర్తన పరిత్యాగమున అపస్మతమును పార్శ్వకర్మ యగును. ఆవశ్యకతానుసారముగా వినివృత్తరీతిలో అపస్మతమును ప్రయోగింపవలెను. అపసరణము తొలగుటలో నొక విశేషము.

౩. ప్రసారితము:- పార్శ్వభాగముల ఆయామరీతిచే పొడవుగా దీర్ఘముగా నుండుటచే ప్రసారితకర్మ యగును. దీనిని ప్రకర్ష నిరూపణములో నుపయోగింతురు.

౪. సమున్నతము:- కటి పార్శ్వ భుజస్కంధము లున్నతముగా నున్నచో సమున్నతమును పార్శ్వకర్మ యగును. ఇది యుపసర్పణమున వినియోగ పడును. ఈ సమున్నతపార్శ్వము తరువాత నతపార్శ్వముతో కొంత సంబంధించి యుండును.

౫. సతము:- ఉన్నతపార్శ్వమునకన్న వేరొక విధముగా నుండు పార్శ్వము నతపార్శ్వ మగును. ఇది యుపసర్పణమున నుపకరించును. ఇట్టిచట వినియోగసహితముగా పార్శ్వకర్మ నిరూపితమయినది. కటిభాగము వ్యాభుగ్నమగుట, పార్శ్వభాగ మాభుగ్నమగుట, కొంతగా భుజము లపస్మతము లగుట నతపార్శ్వ మగునని కొందరి భావము.

వక్షసః పార్శ్వయోః పృష్ఠలక్ష్మణోఽంతర్గతేః మునిః

నోవాచేతినమయాప్యుక్తం న పృథక్పృష్ఠలక్ష్మణం

జతరకర్మాణి

జమం స్వల్పం తతః పూర్ణమిత్యుక్తం జతరంత్రితా
తనుజామం స్మృతం హాస్యజ్ఞంభాని శ్వాసరోదనే
వతం స్వల్పం మతం శ్రాంతే క్షుధి రోగే తపస్యపి
పూర్ణమాధ్యాత ముచ్చాసాత్యశన స్థూలభోగిషు

౫౫౦

నాట్య వేదములో భరతముని పృష్ఠలక్షణము వేరుగా జెప్పలేదు. పృష్ఠలక్షణము సర్వము వక్షోలక్షణమున పార్శ్వలక్షణమున నంతర్భవించునని ముని భావించెను. అందుననే నేనును పృష్ఠలక్షణమును వేరుగా జెప్పటలేదు. భరతభావమునే నేను నాయాగ్రంథమున నిరూపించుట కుపక్రమించితిని. భరతానుక్తము నా కుపాదేయము కాదు. భరతనూచితము నేను స్వీకరింతును. భరతుడు చెప్పని పృష్ఠకర్మల నిర్దేశించుట యనావశ్యకము. జతరమునకు నిరూపించిన వర్తనావిశేషముల వలననే పృష్ఠవర్తనములు నిరూపిత పాయములె యగునని యితరులును భావించుటచే జాయపతి యిందు పృష్ఠలక్షణము నిరూపింపలేదు. పృష్ఠవర్తనము లేవేని యున్నచో నవి పూర్వోక్తము లందే యంతర్భవించును. ఇంక నున్న నితర వర్తనములచే నభ్యాసంప వచ్చును.

జతరకర్మలు.

వక్షః పార్శ్వ కర్మ నిరూపణానంతరము ఊరు కటి కర్మల నిరూపణమునకు పూర్వము జతరకర్మలు ప్రసంగప్రాప్తము లగుటచే వాని నిరూపించుట యావశ్యకము. జతరకర్మలు మూడు కలవు. తామము-స్వల్పము-పూర్ణము అని వీని లక్షణవివియోగము లీ విధమున నున్నవి.

౧. జామము:- కృశించి యున్న జఠరమునకు త్రామము అని పేరు. ఈ త్రామోదరము హాస్యమునను ఆవలించుట యందును నిశ్వాసము నందును రోదనము నందును వినియుక్త మగును. అట్టి సమయములం దీ త్రామాభినయము యుక్తము.

౨. స్వల్పము:- సతముగా జఠర ముండునేని యది స్వల్ప మనుట మతము. సమృత మనుట యుక్తము. ఈ స్వల్పమును శ్రాంతి నందు శ్రమపడినవాని విషయమున ఆకలి కలిగి యున్న పుడు రోగాభినయమున తపసు నందున ప్రయోగింపవలెను.

౩. పూర్ణము:- ఆధ్మాతమై నిండుగా నున్నపుడు పూర్ణజఠర మగును. పూర్ణజఠరము చూచి పొట్ట నిండుగా నుండుట చూచి బాగుగా గాలి పీల్చి ఉచ్ఛ్వాసమున నున్నాడని బాగుగా భోజనము చేసినాడని స్థూలభోగి యని భావించుము. కావున ఉచ్ఛ్వాసమున అత్యశనమున స్థూలభోగి యభినయమున పూర్ణజఠరము వినియోగము పొందునని భావింపవలెను.

క టి ల క్ష ణం

రేచితా కంపితా భిన్నా నివృత్తోద్వాహితా తతః

పంచరేతి కటిర్నాప్యే నృత్యే చ పరికీర్తితా

రేచితా పరితో ద్రాంతా భ్రమణేషు విధీయతే

౫౫౫

యాతాయాతై స్తిరశ్చీనై ర్వేగితా కంపితా మతా

నీచ వామన కుబ్జానాం గతానుకరణేష్వయం

మధ్యస్య పలనాచ్చిన్నా శృమే పృష్ఠవిలోకితే

పృష్ఠతో పలనాత్పూర్వకాయే సతి పరాజ్ముఖే

నరస్యాభిముఖే యా సా నివృత్తా వర్తనే మతా

౫౬౦

సమకాలం శనైః పార్శ్వకట్యోరుద్వాహనాద్భవేత్

ఉద్వాహితా పృథుశ్శోఢ్యాగమనేఽపి పరస్య వా

కటిలక్షణము.

కటికర్మ అయిదు విధముల నున్నవి. రేచిత — కంపిత — భిన్న — నివృత్త — ఉద్వాహితము అనునవి కటికర్మలు. నాట్యమున గాని సృష్టమున గాని యీ పంచవిధ కటికర్మలు పరికీర్తితము లయినవి. వీని లక్షణ వినియోగము లిట్లున్నవి.

౧. రేచితము:— సర్వతోభ్రమణమున్నచో రేచితకటి యగును. ఇది భ్రమణములందు విహితము. సర్వతోభ్రమణము పరితోభ్రమణము. వలయాకారమున భ్రమణము లొనరించుట గుండ్రగా తిరుగుటలో నిది వినియుక్త మగును.

౨. కంపిత:— వేగముకలదై తిరస్కృతము లగు యాతా యాతములు గతాగతములు కలదయినచో కంపితకటి యగును. కుబ్జ వామన సీచ జనుల గమనానుకరణములో నీ కంపితకటి యుపయుక్త మగును.

౩. భిన్న:— కటి మధ్యభాగముయొక్క వలనముతో నున్నచో భిన్నకటి యగును. శ్రమమున పృష్ఠవిలోకితమున భిన్నకటి వినియుక్త మగును. పృష్ఠవిలోకన మనునది వ్యావృత్తప్రేక్షణము. వెనుదిరిగి చూచుట. వ్యాయామవిధానములో సంభ్రాంతరీతిలో నిది యుపకరించును.

౪. నివృత్త:— పృష్ఠభాగమునను వలనమున్నందున పూర్వ కాయము పరాజ్ఞుభిముగా నుండగా వెనుదిరిగి యుండగా పరాజ్ఞుభిమున కభిముఖముగా నుండు రీతి నివృత్తికటి యగును. ఇది యావర్తనమున వినియుక్త మగును.

౫. ఉద్వాహిత:— పూర్వభాగమును కటిభాగమును సమకాలమున నెమ్మదిగా నుద్వహన మొనరించుటవలన ఉద్వాహితకటి

యగును. ఈ కటికర్మను పృథుశ్రాణీగమనమున నితంబగుర్వీగమనమున నుపయుక్తమగును. స్థూలకాయము కలవాని గమనమున నిది వినియోగము పొందును. స్త్రీల లీలాగతము లందును ఉద్వాహిత కటికర్మ సుందరముగ నుండును.

ఉ రు క ర్మాణి

కంపనం వలనం స్తంభ ఉద్వర్తననివర్తనే
 ఇత్యుర్వోః పంచధా కర్మ విజ్ఞేయం నటనర్తకైః
 పతనోత్పతనైః పారేః కంపనం వేపనం ముహూః
 స్వాధ్యతే కాండిశీకానాం నీచపాత్య పరికృమే
 జానునోఽభ్యంతరగతే వలనం సముదీరితం
 స్వేచ్ఛాసంకృమణే శ్రీజాం కరణే వలితోరుతే
 పరిత్యక్తక్రియం ప్రోక్తం స్తంభనం భీ విషాదయోః
 యద్యూరుః వలితాలిద్ధో భవేదుద్వర్తనం తదా
 వ్యాయామే తాండవే పారావభ్యంతరగతే పునః
 నివర్తనం సముద్దిష్టం సంభ్రమాది పరిక్రమే

౫౬౫

౫౭౦

ఉ రు క ర్మ లు.

ఊరుపుల కర్మ లయిదు విధములుగా నున్నవని నటనర్తకులు గుర్తింపవలసి యున్నది. కంపనము - వలనము - స్తంభము ఉద్వర్తనము నివర్తనము నని యూరుకర్మలు వీని నామసంకేతముననే వీని లక్షణస్వరూపము స్పష్టము, కాని కథనము సముచితము, వీని లక్షణ వినియోగము లిట్లున్నవి.

౧ కంపనము : పార్శ్వభాగమునకు సంబంధించిన పతనోత్పతనములచే ముహూర్తేపన ముండుట కంపనమను నూరుకర్మ యగును.

పతనోత్పతనములు నమనోన్నమనములు. కాందిశీకుల గమనములో కంపన ముండును. సంచవ్యక్తుల పరిక్రమణములో కంపన ముండును. అధముల గతులలో భయవిధానమున కంపన ముండును.

౨. వలనము : జానువులు-మోకాళ్లు అభ్యంతరము పొంది యుండుట - లోనికి జొరబడుట వలన కర్మ యగును. ఇది స్త్రీల స్వేచ్ఛాసంక్రమణములో ఊరువుల వలనము కల కరణము నందు నిది యుపయుక్తమగును.

౩ స్తంభనము : ఊరువుల కెట్టి క్రియయు లేకుండుట స్తంభనము ఇట్టిరీతికి అపవిద్ధక్రియావిధానము పరిత్యక్తక్రియారీతి యందురు. భయమున విషాదమున స్తంభన ముండును.

౪. ఉద్వర్తనము : వలితావిద్ధకరణమున ఉద్వర్తన మగును. ఊరువు వలితావిద్ధమగుట ఊరువుపై నూరువు చేరుట ఊరువున కూరువు ఒత్తిడి కలిగించుట యగును. ఇట్టి యుద్వర్తనము వ్యాయామములో తాండవములో నుపకరింపగలదు.

౫ నివర్తనము : పార్శ్వభాగ మభ్యంతరము పొందినది యగు నేని నివర్తనకర్మ యగును. దీనికే వివర్తనమనియు పేరు. సంభ్రమాదులవలన పరిక్రమణ మొనరించునపు డీ నివర్తన ముపకారి. ఇట్టి యూరుకర్మ విశేషములను యథాదర్శనముగా ప్రయోక్తలు ప్రయోగమున గమనింపవలెను. ఇంకను నాట్యసందర లోకము నుండియు నూరుకర్మలను గుర్తింపవచ్చును.

జాను కర్మాణి.

ఉన్నతం వివృతం సప్రమం అర్థకుంచిత కుంచితే
సంహతం సమమిత్యేవం సప్తధా జాను కర్మణే

శైలాద్యారోహణే నృత్యే చోన్నతం స్తననమితం
జానునోఽశ్లిష్టతో హస్త్యారోహణే నివృతం మతం
భూమౌ చేచ్ఛుంబనం నమ్యం నమస్కృతి నిపాతయోః
భవేన్నృత్యే నితంబస్య నమనాదర్థకుంచితం
ఊర్జుజంఘస్య సంశ్లేషాత్కుంచితం మనుజాసనే
సంహతం జానునోః శ్లేషాత్ శ్రీజామిర్యా తృపాదిషు
స్వభావస్థం నమం స్థానే నమపాదే ప్రయజ్యతే

౫౭౫

౫౮౦

జా ను క ర్మ లు.

సప్తవిధముల జానుకర్మలు కలవని యందురు. ఉన్నతము వివృతము - సమ్రము - అర్థకుంచితము - కుంచితము - సంహతము సమము అని. వీని లక్షణవినియోగము లిట్లున్నవి.

౧. ఉన్నతము: శైలాదుల యారోహణ రూపమయిన నృత్యమున ఉన్నత జాను వుండును. ఈ యున్నత జానువు ముడిచిన మోకాలు గుండ్రముగా నుండును.

౨. వివృతము: జానువులు కలిసినచో భూరముగా నుండగా అశ్లిష్టములై యుండగా వివృత మగును. హస్త్యారోహణ సమయమున జానువులు వివృతములుగా నుండవలెను.

౩. సమ్యము: నమస్కార మొనరించు నప్పుడు నిపాతన మున్నప్పుడు మోకాలు భూమి స్పృశించి యుండును అప్పుడు సమ్యము అను జానుకర్మ యగును.

౪. అర్థకుంచితము: సమము కుంచితగా నుండుట అర్థకుంచితము. నృత్యము నందు నితంబము సమనము పొందునేని అర్థకుంచిత జాను వేర్పడును.

౧. కుంచితము: ఊరుజంఘా భాగములకు సంశ్లేష ముండునేని కుంచితజాను వగును. మానవులు కూర్చొనునప్పు డిట్లు సంశ్లేషము కలుగును. మరుజాసనమున దీని విలియోగ మున్నది.

౬. సంహితము: జానువులు మోకాళ్లు రెండును సంశ్లేషమున నుండునేని సంహితజాను వగును. ఈ జానువు స్త్రీల యీర్ష్యా శ్రపాది సమయములందు వినియక్తమగును.

౭. సమము: స్వభావగతముగా నుండు జానువు సమజానువు. ఇది సమపాద విన్యాసమున సముచితావస్థానమున ప్రయుక్త మగును.

ఇట్టి జానుకర్మలను భరతుడు నాట్యవేదమున నిరూపింప లేదు. అయినను జాయపతి నిరూపించెను. పూర్వోక్తము లందు గతార్థములు కావని జాయపతి భావము. అనుక్తముల నన్యవిధమున గ్రహింపవచ్చునని భరతు డనెను గావున జాయపతి వీని నన్య గ్రంథముల నుండి గ్రహించెను. సోమేశ్వరుని గ్రంథమున నివి యున్నవి. శార్ఙ్గదేవుని సంగీతరత్నాకరమున నివి యున్నవి. అందున్నవి కావున నిందు నున్నవి. జాయపతి కొన్నిటి నశ్లే నిరూపించెను. ఇట్లు నిరూపించుటయు భరతసమ్మత మగునని జాయపతి భావించెను. అధికమయిన నవిరుద్ధ మగ్రాహ్యము కాదు.

జంఘాకర్మాణి

పరివృత్తం నతం క్షిప్తావర్తితోద్వాహితాన్యధ
ఇతి పంచవిధం కర్మ జంఘాయాః కథ్యతే స్ఫుటం
పరివృత్తం గతం ప్రోక్తం పృష్ఠతస్థాండవాదిషు
స్థానావనగతాద్యేషు కుంచనా జ్ఞానునోర్నతం
పాదవిక్షేపజాతిస్తం వ్యాయామోద్ధతసృత్తయోః

పర్యాయ దన్య పార్శ్వభ్యాం గచ్ఛతశ్చరణే యది
ఆవర్తితం తదా ప్రోక్తం విదూషక గతాగతే
అవిధగమనాదేస్యా దుద్వాహితముదంచితం

జంఘాకర్మ లు.

జంఘాకర్మ లయిదు విధములు. పరివృత్తము - నతము
క్షిప్తము ఆవర్తితము - ఉద్వాహితము అని జంఘాకర్మ పంచవిధ
మనిరి. వీని లక్షణ వినియోగము లీ విధమున నున్నవి.

౧. పరివృత్తము: వెనుక వెనుకకు గమన మున్నచో జంఘా
భాగమునకు ప్రతీప గమన మున్నచో పరివృత్తజంఘ యగును.
దీనిని తాండవాదులలో ప్రయోగింపవలెనని ప్రయోగవిదు లందురు.

౨. నతము: స్థానాసన గతాదులలో జానుకుంచనము వలన
నతమచు జంఘాకర్మ యగును. ఇది స్థానాసనాదులలో వినియోగము
పొందును.

౩. క్షిప్తము: పాదవిక్షేపణము వలన క్షిప్తమను జంఘాకర్మ
యగును. పాదవిక్షేపమున జంఘావిక్షేప ముండునని భావము. దీనిని
వ్యాయామ మందుచు ఉద్ధత స్పృతము లందును వినియోగింతురు.

౪. ఆవర్తితము: పార్శ్వములనుండి చరణములు పర్యాయ
క్రమమున గమనము కలవయినచో నావర్తిత మగును. వామ
పాదము దక్షిణపార్శ్వమున సంచరించుటయు దక్షిణమునుండి
వామపార్శ్వమునకు సంచరించుటయు నున్నచో నది యావర్తిత
జంఘాకర్మ యగును. జంఘాస్పృశ్చి క యోగమున ఆవర్తిత మగునని
కొందరనిరి. ఇది విదూషకుని గతాగతములలో నుపయోగించును.

గి. ఉద్వాహితము: జంఘాభాగము నూర్వప్రదేశమున నుదంచిత మొనరించినచో నుద్వాహితకర్మ యగును. ఆవిధములగు గమనాదులలో నిది వినియుక్తమగును.

భ్రామితం నిస్సృతం కంపః తిరశ్చీనం బహిర్గతం ౫౯౦
 ఇత్యేతదపి జంఘాయాః కర్మోక్తం పంచదా పరైః
 భ్రామితం మండలభ్రాంత్యా వాద్యే డమరుకాభిరే
 ఛత్య భ్రమరికాద్యేషు నిస్సృతం నిర్గతం పురః
 కంపః స్యాద్ధూననం త్యాసే ఘర్షణీకాం చ వాదనే
 పార్శ్వగామి తిరశ్చీనముక్తం పద్మానవాదిషు ౫౯౫
 బహిర్గతం క్షితేః పార్శ్వనిర్గతం ఖండనూచకే

ఈ చెప్పిన జంఘాకర్మల పరిగణనమున మరికొందరి మత మీ విధమున నున్నది. సోమేశ్వరాదులు పంచవిధ జంఘాకర్మలను నిరూపించిరి. నాట్యవేదానుసారమున జాయపతి నిరూపించిన జంఘా కర్మ సోమేశ్వరు డంగీకరించిన జంఘాకర్మలలో నామాంతరమున నున్నది. వీని వినియోగ నిరూపణములందు సోమేశ్వర జాయపతు లలో నభిప్రాయభేద మున్నది.

మతాంతరమున జంఘాకర్మ లయిదు. (భ్రమితము - నిస్సృ తము - కంపము - తిరశ్చీనము - బహిర్గతము నని ఈ యయిదుకూడ చెప్పిరి.

౧. భ్రమితము:- మండలాకారమున భ్రమణము కలదగుట భ్రమిత జంఘాకర్మ. ఇది డమరుకమను వాద్య మనుకరించుటలో నుండును. ఛత్రభ్రమరికాదులలో నుండును.

౨ నిస్సృతము:- నిర్గతమగునది ఎదుటగా వెలువడి యుండు నది యగు జంఘ నిస్సృతము.

3. కంపము:- భూననముతో నుండునది. విదలించుట కలది కంపాత్మకమయిన జంఘాకర్మ దీనిని త్రాసము - భయమున నుపయోగింతురు. ఘర్షణ మొదలగు వాద్యముల వాదనమున నిది యుండును.

౪. తిరస్కీనము:- అడ్డముగా నుండునది. పార్శ్వగామి యగు జంఘాకర్మ తిరస్కీనము పద్మాసనాదుల విధానమున నిది వినియుక్త మగును.

౫. బహిర్గతము:- భూమినుండి యొక పార్శ్వమునకు ప్రసారితమై యుండు జంఘాకర్మ బహిర్గత మన్న పేరుకలది యగును. దీనిని ఖండనూచకమున వినియోగింతురు. ఇట్టివి యన్యు లంగీకరించిన జంఘాకర్మలు. వీని యంగీకారమున నంతగా జాయపతి కాన్ధ యున్నట్లు లేదు.

పాదలక్షణం

సమాగ్రతల సంచార కుంచితోద్భుతాంచితాః

ఇతి పాదభిదాః పంచ భవేయర్మునిసమ్మతాః

సమస్థానే స్వభావే చ భూమిసంస్థ సమో మతః

యత్రోత్తిష్టో భవేత్పార్జ్వః అంగుష్ఠాంగులయోంచితాః

౨౦౦

స్యాదగ్రతలసంచారీ సవిక్షేపే నికుట్రనే

అతిక్యాంతక్రమోదార గత్యుద్వర్తిత వర్తితే

స్థిత్యా యత్ర తలాగ్రేణ పారితో ఘట్యతే క్షతిః

ఉద్భుతస్తదాభ్యేషు కరణేషు స కీర్తితః

ప్రయోగానుకృతే చారీ ప్రసారే చాసకృత్సకృత్

౨౦౧

ఊర్ధ్వమగ్రతలం భూమౌ పారిరంగులయోంచితాః

యస్మిన్నాదేంచితః స స్యాత్పదాగ్రత చంక్రమే

పాదలక్షణము.

ప్రసంగప్రాప్తమయిన పాదలక్షణమిందున్నది. సమము అగ్రతల సంచారము - కుంచితము - ఉద్భటితము - అంచితము అను నయిదును మునిసమ్మతములయిన పాదభేదములు. ఇవియే మునిసమ్మతము లనుటచే నితర సమ్మతములగు పాదభేదములు కలవని భావము. వానినిగూడ జాయపతి యిందు చెప్పదలచెను.

౧. సమము:- ఇది స్వభావరచితము. భూమియందు సమ స్థానమున నుండుట నిది సమపాదకర్మ యయినది. ఇది స్వభావాభినయము నాశ్రయించి యుండును. పాదపార్శ్వభాగ మిందుత్పత్తియై యుండును. అంగుష్ఠము లంచితములై యుండును. నానా కరణ సంశ్రయమయిన స్వభావాభినయము నాశ్రయించినదయినను స్వభావాభినయమున స్థిరముగా నుండునది యయినను పాదరేచితము నందు దీనిని చలితముగా ప్రయోగింపవలెనని నాట్యవిధివిదుల భావము. పాదాభ్యంతరమునందు పార్శ్వభాగము కూడుకొనగా త్ర్యశ్రభాగముదయించునని యది స్థానకాదులలో ప్రయోగింప దగినదని కొందరు భావించిరి.

౨. అగ్రతలసంచారము:- దీని లక్షణము కొంత త్రిభుజమయినది. మూడవది యయిన కుంచితపాద లక్షణవాక్యమును త్రిభుజమయినది. నికుట్టనము విశ్లేషముతో నుండగా పార్శ్వభాగముత్పత్తిప్రముకాగా అంగుష్ఠము ప్రసారితమై యుండగా మిగులు వ్రేళ్లు లంచితములై యుండగా అగ్రతల మను పాదకర్మ యగును. దీనిని తోడన నికుట్టన నిశుంభన భూమితాడన భ్రమణము లందు వినియోగింపవలెను. ఆ సమయమున పాదవిశ్లేషము వివిధ రేచకములతో నుండును.

3. కుంచితము:- పార్ణి భాగము పై కెత్తుగా నుండుట వేళులు కుంచితము లగుట, పాదమధ్య మాకుంచిత మగుట యున్నచో కుంచితకర్మ యగును. దీని నుదాత్తగమనమున నుపయోగింతురు. వర్తితోద్వర్తములం దనుసరింతురు. అతిక్రాంతక్రమణమున దీని నుపయోగింతురు.

౪. ఉద్భట్టతము:- తలాగ్రముననుండి పార్ణి భాగమున భూమి ఘట్టన మొనరించినచో ఉద్భట్టత మగును. పాదతలాగ్రమున నుండి పార్ణి భాగమును భూమియం దుంచుట దీని రూపము. ఉద్భట్టత కరణములలో నిది యుపకరించును. ప్రయోగానుక్రమణమున ద్వితమధ్య మప్రచారము కల్పదై సకృత్తుగా నుపయోగించుటయు ప్రసారమున నసకృత్తుగా నుపయోగించుటయు నావశ్యకము.

5. అంచితము:- భూమియందు పాదాగ్రతలము ఊర్ధ్వముగా నుండవలెను. పార్ణి భాగము వేళులు అంచితములై యుండవలెను. పాదమునందలి భాగము లీ చెప్పిన విధమున నున్నచో నది యంచిత మను పదమగును. ఈ యంచితపదము పదాగ్రము క్షత మయి నప్పుడు చంద్రమణ మొనరించుటలో పాదమునకు దెబ్బతగిలినప్పుడు కలుగు వర్తితోద్వర్తనము లందును భ్రమణవిధానము నందును విని యుక్త మగును.

తాడితో ఘట్టితోత్పేరో ఘట్టితో మర్దితోఽగ్రగః

పార్ణిగః పార్శ్వగః సూచీ సంక్షకోఽజులిప్యష్టగః

తలాహతిరితి ప్యాహురస్య భేదాన్ పరే దశ

౨౧౦

పార్ణిగఃనా భువమాలమ్భ్య తలస్యాగ్రేణ తాడయన్

తాడితః కోవగర్వాదా ఘర్షరాజాం చ వాదనే

పారిసా తాదయన్నగ్రతలేనాపి ముహుర్ముహుః

ఘట్టితో తేధసంజ్ఞః స్యాద్ ఘర్షరవాదనాదిషు

ఘట్టితః పారిసా విఘ్నన్ కరణాశ్వాదినోదనే

౬౧౫

ఘృష్యత్తిర్యక్ తలేనోర్విం మర్దితః కింకిణీవిధౌ

పురతః స్థలితః శీఘ్రమగ్రగః పథి పిచ్చితే

పృష్ఠతః పారిసా గచ్ఛత్ పారిగః కింకిణీవిధౌ

తిష్ఠన్ పార్శ్వేన గచ్ఛన్ వా పార్శ్వగః కణ్ఠకోదృతౌ

ఆసనే చ భవేన్నృతే సస్పరో బహుభంగిభిః

౬౨౦

పారిముత్తివ్య యో భూమా అఙ్గాష్టాగ్రేణ తిష్ఠతి

స సూచీతి మతో నృత్యే విలాసావస్థితావపి

తిష్ఠన్ సర్వాఙ్గాలీపృష్ఠైః అఙ్గాలీపృష్ఠగో భవేత్

స్ఫురితాయాం తథా స్థానే బుధైర్దృత్యే విధీయతే

నకర్తం తాదనం భూమేః తలేన స్యాత్తలాహతిః

౬౨౫

తాడవే ధావనే కోపే ఘర్షరీణాం చ వాదనే

కొంద రింకను పది పాదకర్మల సంగీకరించిరి. వాని నామలక్షణ వినియోగము లీ విధమున నున్నవి. తాడితము - ఘట్టితో తేధము - ఘట్టితము - మర్దితము - అగ్రగము - పార్శ్వగము - పార్శ్వగము - సూచీసంజ్ఞకము అంగులి పృష్ఠగము - తలాహతి, అనునవి వాని నామములు.

౧. తాడితము: పాణిపార్శ్వభాగముచే భూమి నవలంబించి పాదతలము యొక్క అగ్రభాగమున తాడనము చేయుచున్నచో తాడితమును పాదకర్మ యగును. దీనిని కోపమున గర్వాదులలో ఘర్షరవాద్యముల వాదనము నందును విని యుక్త మగును.

౨. ఘట్టితోత్సేదము: పాదపార్శ్వభాగమునను పాదాగ్రతల మునను ముహూర్ముహూః తాడన మొనరించుచున్నచో ఘట్టితో త్సేద మగును. దీనిన ఘర్ఘరీ పాదనాదులం దుపయోగింతురు.

౩. ఘట్టితము:- పాదపార్శ్వభాగముచే పొడుచుట యున్నచో ఘట్టిత మగును. కరభమును-ఒంటెను అశ్వాదులను నోదన మొన రించుటలో వానిని తోలుటలో నిది యుపయుక్త మగును. అశ్వా దుల ప్రేరణమున నిది వినియోగము పొంగు నని కొందరి భావము.

౪. మర్దితము:- తలభాగమున భూమి నడ్డముగా ఘర్షణ మగును ఇది కింకిణీవిధానమున నుపయుక్త మగును. పాదమున కేర్పటచిన చిరుగజ్జెలు కింకిణీపదమున జెప్పదగి యున్నవి. పాదముల గజ్జెల గలగల మనిపించుటలో వానిని తాలలయానుసారమున మ్రోగునట్లు చేయుటలో మర్దిత ముపయోగించును.

౫. అగ్రగము:- ఎదుట శీఘ్రముగా స్థలిత మగునట్లునరించి నచో నది యగ్రగ మను పాదకర్మ యగును. ఇది పిచ్చిలముగా నున్న మార్గసంచారమున నుపయుక్త మగును. గట్టిగానుండుటను పిచ్చిల మందురు. “పిచ్చిలా నిచ దధీని”

౬. పార్శ్వగము:- వెనుకభాగమునకు పార్శ్వభాగమున గమన మున్నచో పార్శ్వగ మను పాదకర్మ యగును. ఇదియు కింకిణీవిధానమున నుపకరించును.

౭. పార్శ్వగము:- నిలబడుచు పార్శ్వభాగమున గమన మొన రించుచు నున్నచో పార్శ్వగ మగును. ఇది కంటకోద్ధరణ విధాన మున నుపకరించును. కంటకోద్ధరణము కాలిలోని ముల్లు నూడ

దీయుట. సృష్టాసనమున నిది యుపకరించును. నానాభంగీవిశేషములచే నిది స్ఫురించునదిగా నుండుననియు పరిగ్రహ్యము.

౮. సూచీసంజ్ఞకము:- పార్శ్వభాగమును పైకెత్తి అంగుష్ఠాగ్రమున భూమిపై నున్నచో సూచీసంజ్ఞక మగును. ఇది సృష్ట్యమున నుపయోగించును. సవిలాసముగా నుండుటలో నిది వినియుక్తమగును.

౯. అంగులీపుష్టగము:- సర్వాంగులీపుష్టభాగములతో నిలబడినచో నంగులీపుష్టగ మను పాదకర్మ యగును. దీనిని సృష్ట్యవిధానమున స్ఫురితరీతిలో బుధులు పయోగింతురు.

౧౦. తలాహతి:- పాదతలమున సశబ్దముగా భూమితాడన మొనరించినచో తలాహతి యగును. తాండవములో ధావనములో కోపములో ఘర్షణ వాదనములో పాదతలాహతి యుండును.

ఇట్లే పది విధములగు పాదకర్మ లన్యచుతానుసారమున నిరూపితము లయినవి. వీనిలో గొన్నిటిని గొంద రంగీకరించిరి. మరికొన్నిటిని మరికొంద రంగీకరించిరి. కొందరు తొమ్మిదనిరి. కొంద రారనిరి. జాయపతి యన్నిటిని పరిశీలించి పదికర్మలను నిరూపించెను.

అంగులీనాలక్షణం

బ్రూమః పాదాంగులీలక్షణ పాదలక్షణ ప్రసంగతః
ఉత్తిప్తాః కుంచితాస్తభాః అవక్షిప్తాః స్వభావజాః
అసంగుష్టయతాంగుష్ట సంయుక్తాశ్చేతి సప్తధా
ఉత్తిప్తా ముహురున్నీతాస్తపాయా ముగ్ధయోషితః
యదా సంకోచరూపేణ నామితాః కుంచితాస్తదా
మూర్చిత సృష్టశీతార్త గ్రహవిష్టేషు కీర్తితాః

కావ్యపన్నిశ్చలాః స్తభాః మృతాస్తభేఽంగమౌటనే.

అవక్షప్తాః సమాఖ్యాతాః అధోనీతాః పునః పునః

పృష్టతస్సరణే ప్రీతాం బిబ్బోకే కిలకించితే

౬౩౫

ప్రకృత్యైవ స్థితా భూమే ప్రకృతా స్యుః స్వభావజాః

అనంగుష్ఠయుతాః ప్రోక్తాః తస్మాత్తాంగుష్ఠా మిధః శ్రీతాః

పాదర్యోహణే పూగదండాది గ్రహణే క్షితేః

అంగుష్ఠసంయుతాః ప్రోక్తాః సహంగుష్ఠా మిధః శ్రితాః

అంగ్రఘేః స్తంబేరమస్యేవ రజ్జు గర్భ ప్రవేశనే

౬౪౦

ఆముక్తా నూపురాదీనాం దూరస్థాకర్షణేపి చ

అంగుష్ఠః సర్వసంయోగాదంగులీత్యం క్వచిద్భజేత్

ఉత్తిష్టోఽవనతోఽంగుష్ఠస్సహజశ్చేతి స త్త్రిదా

ఉన్ముఖేకృతముత్తిప్తః ప్రాహుర్నఖముఖాదిషు

నామితోఽవనతోఽధస్తాత్ హ్యయా భూమ్యాదిలేఖనే

౬౪౫

సహజస్తు స్వభావస్థః ప్రస్థితే పరికీర్తితః

పాదాంగులీలక్షణము.

పాదలక్షణప్రసంగమున పాదాంగులీలక్షణకథన మావశ్యకము. వీనిని నాట్యవేదము సూచింపలేదు. సోమేశ్వరాదు లంగీకరించిరి. ఇందు కొంత భావభేదము నామభేదము కలదు. అది యంతగా లెక్కింపదగినది కాదు. పాదకర్మలు నిరూపించినప్పుడు పాదాంగులీ కర్మలక్షణ వినియోగములును నిరూపణీయములు, పాదాంగులీ విధానములు సప్తవిధముల నున్నవి. వాని పేరు లిట్లున్నవి.

ఉత్తిష్టములు - కుంచితములు - స్తభములు - అవక్షిప్తములు -
స్వభావజములు - అనంగుష్ఠయుతములు - అంగుష్ఠ సంయుక్తములు,

వీనిలో నంగుష్ఠ సంయుక్తములు ఉత్తిప్తావనత సహజ భావమున నుండుటయు నిందు నిరూపిత మగును. వీని లక్షణ విని యోగము లిట్లున్నవి.

౧. ఉత్తిప్తములు:- పాదాంగుళులు ముహూర్ముహూః ఉన్నీతము లగుట వేళులు మాటిమాటికి వ్రేళ్ళులెత్తి కొనుట యున్నచో నుత్తిప్తములను సంజ్ఞ కలుగును. ముగ్ధ వనితలు అంగుళుల నిట్లానరించు చుందురు.

౨. కుంచితములు:- సంకోచరూపమున వ్రేళ్ళులు నామితము లాగికొనుట కుంచితము లగుట యున్న కుంచితము లను పేరుకలు గును. ఇవి మూర్ఛితులలో నుండును. జారుపాటులో నుండును. శీతార్తులలో నుండును. గ్రహవిప్రులలో నుండును. ఇట్లు వీని విని యోగము కీర్తితమయినది.

౩. స్తబ్ధములు:- కొయ్యవలె నిశ్చలముగా నున్నచో కొయ్య బాటినవిధమున నున్నచో స్తబ్ధము లందురు. సోమేశ్వర శార్ఙ్గ దేవులు వీనిని ప్రసారితము లనిరి. వీనిని మరణాభినయమున స్తంభ విధానమున అంగమోటనమున నుపయోగింతురు.

౪. అవక్షిప్తములు:- మాటి మాటికి అధోనతములగు వ్రేళ్ళు లను అవక్షిప్తము లందురు. పాదములతో వెనుకకు వెనుకకు జరుగుటలో నిది యుపయోగించును. స్త్రీల బిబ్బోకమునందును కిలకించిత మందు నిది యుపయోగించును. బిబ్బోకము కిలకించిత మనునవి స్త్రీల శృంగార చేష్టావిశేషములు. స్త్రీలకు స్వాభావికములయిన విశేషములు పదియున్నవి. వానిలో నివి యున్నవి. వీని లక్షణము లిట్లున్నవి.

బిబ్బకము స్త్రీల కిష్టభావ ప్రియలో నభిమాన గర్వ సంభూత మయిన అనాదరకృతభావము స్త్రీలకు వస్త్రాలంకారము లభీష్టములు. అభీష్టములు లభించినను వాని ననాదరభావమున గ్రహించుట బిబ్బకము. సౌభాగ్యగర్వమున అభీష్టలాభ సంతోష గర్వమున బహుళముగ ననాదర మున్నచో బిబ్బక మగును. ఇట్టి బిబ్బకమున అవక్షిప్తాంగులీ విధాన మభ్యుహ్యము.

కిలకించితములో స్మిత రుదిత హాసిత భయ హర్ష గర్వ దుఃఖ శ్రమాభిలాష రీతులు మరల మరల సాంకర్యము పొంది యుండును. ఈ సంకరకరణములో గూడ సౌభాగ్యగర్వము హేతువుగా నుండును. ఇట్టి కిలకించితము నందును అవక్షిప్తాంగులి యుండుట సంభావ్యము.

గీ. స్వభావజములు:- భూమియందు ప్రకృతినహజముగా వ్రేళ్లున్నచో స్వభావజము లగును. దీనిని ప్రకృతివిధానమున వినియోగింతురు.

౬. అనంగుష్ఠ యతములు:- అంగుష్ఠముతో కూడి యుండని మిగులు నాలుగు వ్రేళ్లు విధానమని యీ పాదమున నెగోచరించును. అంగుష్ఠమును విడచి నాలుగు వ్రేలు లుండుట అవి మిఘఃసంశ్రితములై యుండుటవలన అనంగుష్ఠయతములను పేరు కలుగును. పాదత్రీములు - చెప్పులు పాదత్రములను ధరించునపుడు ఆ పాదత్రీమునకు “ఉంగరము” “ఉంగటము” పేరుతో నొక వలయాకృతి యుండునేని అందు కాలి బొటనవ్రేలిని కూర్చవలసి యున్నపు డనంగుష్ఠరీతి కలుగును. అట్లు బొటనవ్రేలు దూరము కాగా నాలుగు వ్రేళ్లు లటు కూడుకొనును. భూమినుండి కాడను కరగిన దీయునప్పుడును ఈ యంగుళీరీతి వినియుక్త మగును.

౭. అంగుష్ఠ సంయుతములు:- అంగుష్ఠముతో నన్నివ్రేళ్ళు కూడుకొని మిథస్సంశ్రితము లయినచో నంగుష్ఠయుతములను నామము సిద్ధమగును. గజమునకు వలె పాదమును త్రాటియుచ్చులో రజ్జు గర్భములో ప్రవేశపెట్టవలసి యున్నపుడు నూపురాదులను పాదము నుండి విడదీయనపుడు దూరస్థము నాకర్షింప వలసి యున్నపు డీ అంగుష్ఠయుక్త రీతి వినియుక్త మగును.

సర్వాంగులులతో నంగుష్ఠము సంయోగము పొందుట వలన అంగులీత్వము పొందును. ఒకప్పడిట్టి అంగులీత్వము కలుగగా నప్పు డంగుష్ఠము త్రివిధముగా పరిగణిత మగును. ఉత్తిష్టము - అవనతము - సహజము అని వీనిలక్షణ వినియోగము లిట్లుండును.

ఉత్తిష్టము:- నఖి ముఖాదులలో అంగుష్ఠము ఉన్ముఖీకృతముగా నున్నచో నుత్తిష్ట మగును. అంగుష్ఠముతో కూడిన వ్రేళ్ళు కావున అంగుష్ఠయుతము లనుట యుక్తము. నామిత మనునది వంగి యుండునట్టి యంగుష్ఠము. లజ్జాతిశయమున భూమ్యాది విలేఖన మున్నపుడు నమితాంగుష్ఠము వినియుక్త మగును. “లిఖన్నాస్తే భూమిం” సహజ మనునది స్వభావగతము. సర్వసామాన్యముగా నడచు నప్పు డిది యుండును. ఈ నిరూపించిన త్రివిధాంగుష్ఠ రీతులను జాయపతియే స్వయముగ సూచించెను. దీని నితరులు చెప్పలేదు. నాట్యవేదమున నిది లేదు. లేని వాని నభ్యాసించి చెప్పుటయు జాయపతి విశిష్టత.

అంగనాం లక్షణం సర్వం వినియోగసమన్వితం
ప్రోక్తం జాయచమూపేన మునేరాశయవేదినా

వినియోగసమన్వితముగా నిట్లు అంగాభినయముల లక్షణ మంతయు నిరూపిత మయినది. నాట్యవేదనిర్మాత యగు భరత ముని యాశయమును గుర్తించిన జాయచమూపాలకు డీ విధముగా సర్వము నిరూపించెను.

శ్రీ మన్మహారాజాధిరాజ గణపతిదేవ
గ జ సా ధ ని క శ్రీ జా య సే నా ప తి
విరచితాయాం సృత్తరత్నావల్యాం
అంగనిరూపణం నామ
ద్వితీయాధ్యాయః

ఆంధ్రభోజ సాహితీవల్లభ
శ్రీ ముళ్లపూడి తిమ్మరాజ
భావసాధక శ్రీ మాధవరామశర్మ
విరచిత సాహితీవల్లభాఖ్యాన్యాఖ్య
అంగ నిరూపణము
ద్వితీయాధ్యాయము.

శ్రీ జాయ సేనాపతి విరచితా

నృ త ర త్నా వ లీ

తృతీయాధ్యాయః

రీలోల్లసచ్చాషగతిప్రబంధ
మృగీప్లుతోద్యద్భుమరీ మనోజ్ఞాం
సస్యందితాజ్ఞాం జనితోరుశోభాం
వజ్జ్యామి చారీం వనరాజి తుల్యాం

ఈ తృతీయాధ్యాయమున జాయ సేనాపతి చారీవిశేషములను నిరూపింప దలచెను. వనరాజి సమానముగా నెన్నదగిన చారీ విశేషము నిరూపింతు నని యిం దనుటలో వనరాజితుల్యత భావనీయము. చారిని వనరాజి సదృశముగా నిశ్చయించుటచే నీ జ్ఞోకమున వనరాజి పక్ష భావమును, చారీపక్షభావమును గ్రహింప వలసి యున్నది. అందు ముందుగా సుపమానముగా నెన్నదగిన వనరాజికి సంబంధించిన భావము నిట్లు గ్రహించునది.

వనరాజిలో చావము లను పక్షులు విలాసమున నుల్లసించుననై ప్రదీనోడ్డిరాది గతిప్రబంధములు కల వగును. మృగీప్లుతములతో వనరాజి శోభించును సాతిశయముగా సంచరించు భ్రమరములచే మనోహరముగా నుండును. స్యందిత-స్యందము కల వయిన, కదలికలతో గూడిన పద్మములు వనరాజిలో నుండును. సముత్సన్న

మయిన సమధికశోభతో వనరాజి ప్రకాశించును. ఇట్టి వనరాజితో చారి తుల్య మచుటకు శబ్దసామ్యము నిరూపిత మయినది. సమాన ధర్మవాచకము లయిన శబ్దములు జ్ఞప్తము లయినందున చారీపక్షమున వేరొక భావమున సంగతము లగును. చారి ఉపమేయము. ఉపమేయభావము నిట్లు గ్రహించునది.

చారీవిశేషములలో చాషగతి మృగప్లుతము భ్రమరి స్వందితము జనితము అనునవి కలవు. ఆ పదముల కలయికతో వివక్షితార్థమును గ్రహింప వచ్చును. విలాస సముల్లాసము కల చాషగతి ప్రబంధము చారిలో నున్నది. మృగీప్లుతముచే నుద్యద్రమ రీతివిధానమున చారి మనోహరము. స్వందితచారిచే పద్మశోభయు నున్నది. జనితచారీ విధానమున సధికశోభయు నున్నది. ఇట్టిచారి అట్టి వనరాజితుల్యము. ఇది ఆర్థి ఉపమాలంకారము. శబ్దసామ్యమున నిచట ఉపమానిర్వాహ ముండుట స్పష్టము - ఇట్టి శ్లోకములను జ్ఞాయన సాధిమానముగా నా యా స్థలము లందు నిబంధించెను. తరువాతి భాగములలో నున్న యిట్టివాని నుభయార్థసంబంధ యోగ్యత కలవానిగా భావించుట సముచితము.

ఈ తృతీయాధ్యాయము నందు సృష్ట నాట్యము లకు సంబంధించిన కొన్ని సాంకేతిక విధానములు నిరూపితములు కాను న్నవి. చారీవిధానములు, స్థాన విశేషములు, చతుర్విధములగు న్యాయములు, ప్రవిచార విశేషములు, వ్యాయామవిధి, ఆసనభేదములు, సుప్తస్థానములు, ఆయతరీతి, మండల రీతులు, భేద ప్రభేద సహితములుగా నిందు ప్రతిపాదితము లగును. వాని వినియోగములును నిదర్శితములగును. కటికర్మలు, ఊరుకర్మలు, జంఘాకర్మలు, పాదకర్మలు పరస్పరము వ్యామిశ్రణము పొందగా నందలి విశేష

మున విచిత్రత యుదయించును. అట్టి నైచిత్యముతో కూడి యుండునట్లుగా ప్రయోగించినచో వాయూ కట్యాది కర్మలకు “చారీ” అను వ్యవహారము కలుగును. కట్యాది పాదాంత కర్మ విశేషము ననే చారీ కథనము యుక్తము. ఇట్టి వీనినైచిత్ర్య దాహరణ ప్రదర్శనమునకై తృతీయాధ్యాయము పకాంతమగుచున్నది. చారీ మండల విధానములు వీని నైచిత్ర్య నిరూపకములు.

చారీ లక్షణము చారీ శబ్దనిష్పత్తి చారీ స్వరూప వివేకము వాని ద్విత్రియోగము వలన గలుగు భేదములు ముందుగా నిరూపితములు కావలెను. చారీ శబ్దవ్యుత్పత్తిని అభినవు లీవిధముగా నిర్ణయించిరి. “చర్వేర్ని ఇజ్ఞో కరణే భావేవా బౌణాదిక ఇతి, “కృది కారాదక్తినజీష్” ఇతి చ చారీశబ్దః ప్రిసిద్ధార్థః” చరణాతువునకు కరణార్థమున గాని భావార్థమున గాని బౌణాదిక మగు ఇజ్ఞో ప్రత్యయ మొనర్చగా ‘చారీ’ శబ్దము నిష్పన్నమగును. వేరొక విధమున గూడ నిష్పన్న మగును. “కృదికారాదక్తినః” అను గణసూత్రము కలదు. ఇకారాంతమయిన కృదంత ప్రాతిపదిక కంటె జీష్ ప్రత్యయము వికల్పముగా వచ్చునని సూత్రార్థము. చారి పదమునకు జీష్ చేర్చగా ‘చారి’ శబ్దము నిష్పన్నమయినది. ఇట్లే యర్థమును ప్రతిపాదింప వలసి యున్నది.

చారీ లక్షణం - నిష్పత్తి :

భవేతౌణాదికత్వాత్ ఇజ్ఞో చరేః కరణభావయోః

కృదికారాత్కృతే జీషి సిద్ధం చారీత్యతః పదం

కరణార్థమున భావార్థమున చర పదమునకు ఇజ్ఞో ప్రత్యయ మొనర్చగా చారీ పదము నిష్పన్నమగును. ఇకారాంతకృదంత మగు చారి పదమునకు జీష్ కూర్చగా చారీ పదము నిష్పన్నమగును.

మగును. కట్టాదికర్మలు సముదితములుగా ప్రయుక్తము లయినచో చారి నిష్పన్న మగును. కావుననే చారీ విధానములకు వేరుగా వినియోగము లేదని యభినవభారతి వాక్యము. ఆ వాక్యార్థమును జాయపతి యిట్లు నిబంధించుట యుక్తము.

చార్యః కట్టాదిపాదాంతచేష్టయైవ భవంతి యత్
వినియోగః పృథక్తాసాం స పృత్యేకం భవేత్తతః

కట్టాది పాదాంత చేష్టచే చారీ రీతులు కలుగుచున్నవి. కావున చారీ విధానము లకు వేరుగా వినియోగ ప్రదర్శనము లేదు. నిరూపించుట లేదు. కట్టాది కర్మలకు నిరూపితము లయిన వినియోగ విశేషములె చారీవిధానము లకును సంబంధించును. అట్టి యపుడు వేరు ప్రదర్శనమేల ?

చా రీ స్వ రూ ప వి వే క :

ధృవం పాదస్య యత్కర్మ తజ్జంఘోరుకృతం యతః
పాదజంఘోరుకరణం తతః కుర్వ్యః ధ్రువం సమం
[యతః పాదే ప్రవర్తేతే] ఊరుజంఘే యతస్తతః
తుల్యత్వకరణాదేషాం పాదచారీ ప్రశస్యతే
పాదస్యైకస్య యశ్చారః స చారీతి నిగద్యతే
కరణం పాదయోశ్చారః ఖండస్తు కరణైత్తీభిః
ఖండై త్తీభిశ్చతుర్భిర్వా మండలం మిలితై ర్మతం
గతౌ యుద్ధే నియుద్ధే చ చక్రశక్త్యాదిమోచనే
సృతే నాట్యే చ చారీభిః వినా కించిన్న వర్తతే

స్వ రూ ప భే ద నా మ ము లు.

ప్రదర్శింప దలచిన చారీవ్యాయామ న్యాయస్థాన మండలము లన్నియు పాద జంఘోరు కరణముల నాశ్రయించి యుండు

టను నాట్యవేదము కీర్తించినది. ప్రయోక్తలు పాద జంఘారు కర్మలను సమముగా నొకటొకటి కూడి యుండునట్లా చరింప వలెనని నియమమున్నది. పాద కర్మ నాచరించినచో జంఘారు కర్మ లాచరించినట్లే యగును. ఈ భావమే మొదటి శ్లోకమున నున్నది. పాదమునకు సంబంధించిన యే కర్మ కలదో యది జంఘారు కర్మయే యగును. కావున పాద జంఘారు కరణము సమముగా నుండుట యావశ్యకము. పాదము లేవిధమున ప్రవర్తితము లగునో ఊరు జంఘు లావిధముగనే ప్రవర్తించును. వీని కిట్లు సమాన సంచార మున్నందున పాదచారి యనుట యుక్తముగా నున్నది. ఏక పాద ప్రచారమున చారి యను వ్యవహారము కలుగును. రెండు పాదముల చారమునకు కరణమని పేరు. మూడు కరణముల సంచార మున్న ఖండమని వ్యవహారము. మూడు ఖండములు గాని నాలుగు ఖండములు కాని మిలితములై యున్నచో మండల మను పేరు యుక్త మగును. ఇట్లు చారీ రీతులున్నవి. ఇట్టి చారీ విధానములు గతి ప్రచారిణుల సందావశ్యకములు. యుద్ధము సందావశ్యకములు. నియుద్ధ మునం దపేక్షితములు. చక్రము శక్తి మొదలగు నాయుధముల ప్రయోగించుటలో చారీగతు లుండవలెను. సృత్తమున గాని నాట్యమున గాని చారీవిశేషములు వినా యేదియు ప్రవర్తింపదు. ఇట్లు చారీవిశేషముల గుర్తింపవలసి యున్నది.

చారీ పదమును వ్యవహరించు నపుడు వ్యాయామ పదమును గూడ వ్యవహరింతురు. చారీ శబ్దార్థము నిరూపిత మయినది. చారీ రీతు లన్యోన్య ప్రయోజనమున సంగతము లయినచో వ్యాయామ మన్న వ్యవదేశము కలుగును. చారీ వ్యాయామ మని వ్యవహరించి నప్పుడు “చార్య ఏవ వ్యాయామః” యని కర్మధారయ

సమాస మంగీకరింపవలెను. “వ్యాయచ్చంతే పరస్పరం” అని వ్యాయామపద వ్యుత్పత్తి. పరస్పరము చారులు సంగతములగుట దాని యర్థము. చారులు పరస్పరము సంగతము లగునపుడు పూర్వ చారి తరువాతిచారి లో నియతమగును. కాని పూర్వచారిలో తరువాతిచారి నియతమగు ననరాదు. సంగతములగు చారీరీతు లలో నొకటి ప్రధానము కాగా నితరము త దుపగత్తయై యుండును. అంగికాభినయమునందలి యొక యంగము ప్రధానముకాగా చారి తదుపయోగమున నుండును. ప్రధానమగును. అట్టిచారీ సంపత్తికి తగినట్లు గా ననంతర చారి పూర్వముతో సంగత మగును. ఇట్లు పరస్పర నియమము కల చారులు వ్యాయామ మగు ననుట యుక్తము.

ఇట్టి వ్యాయామములో సంక్షిప్తము మధ్యమము విస్తీర్ణము నని భేదములు కలవు. అవియే చార కరణము ఖండము మండలము నను నామములతో నున్నవి. ఏకాకి పాదప్రచారము చారి యనుటచే శ్రోణ్యాది ప్రచారము వ్యాఖ్యిప్త మయినది. మూడు నాలుగు ఖండములున్న మండల మనుట చతుర శ్రతా లాభిప్రాయమున నని గుర్తించునది. ఈ చారీ విధానములకు తొకి కత్వము కలదు. అదియే నృత్యాద్యుప యోగము. అంగ హారా త్మక నృత్తమున చారీసంచార మున్నది నాట్యమంతయు “చారీ ష్వేవసంస్థితం”. ఇట్టి భావములన్నియు నాట్యవేదాభినవ భారతి నుండి సంగృహీతములు. తద్భావ భావిత జాయపతిలో నభిన వాద రము గోచరించుట చే నివి నిరూపితములు. ఇట్లుంతట నిరూప్య మాణ సుందరముల నిరూపణ ముండును “ప్రకృతాధికారి భేదావహ త్వాచ్చ న పద వాక్యవిత్పరిచితతా ప్రకటన మాత్ర లాలసా త్మక మతిరితి విరమ్యతే” అనిన అభినవ గుప్తుడు నాకును సమ్మాన్యకు పజీవ్యుడును.

భూచార్య : షోడశ

సమపాదా స్థితావర్తా జనితా స్యందితా మతా
తదావస్యందితా బద్ధా శకటాస్యాధ విచ్యవా
పలకాక్రీడితా చాషగతిః ఉత్స్యంగితాడ్డితా
సమోసారితమత్తల్లి మత్తల్యర్ధరికా తతః
ఉరూద్వత్తేతి భూచార్యః షోడశైతాః పృశీర్తితాః

భూచారులు.

చారీ రీతులు రెండు విధముల నున్నవి. భూచారులు ఆకాశ చారులు నని పదునారు భూచారులున్నవి. పదునారు ఆకాశ చారులున్నవి. వాని నామము లిచట నిర్దిష్టము లగును. భూమ్యాకాశ సంచార ముగుటచే సామాన్యముగా నిట్టి పేరులు కలుగుట నట్ల్యూహింపవచ్చును. “భూమే భవా భౌమ్యః” భూమి యందు కలుగునవి కావున భౌమ్యములు భౌమములు. ఇట్లే ఆకాశ భవము లాకాశిక చారులగు నని గుర్తింపవచ్చును. ప్రాక్షనులయిన భరతాదిమునులు వీని నిట్లు స్మరించి చెప్పిరి. వేదోదాహరణమున నెంతగా స్మృత మయినదో వాని నెంతగా నిరూపించిరి. లోకవృత్సత్తి సంపాదనమునకై వారట్లు చెప్పిరి. భూచారుల నామము లీవిధమున నున్నవి.

సమపాద - స్థితావర్త - జనిత - స్యందిత - అవస్యందిత
బద్ధ - శకటాస్య - విచ్యవ - పలకాక్రీడిత - చాషగతి
ఉత్స్యందిత - అడ్డిత - సమోసారిత మత్తల్లి - మత్తల్లి
అధ్యర్ధిక - ఉరూద్వత్తా

అను నామములకు యివి భూచారులు పదునారు ప్రసిద్ధములై యున్నవి.

ఆ కా శీ క్య :

అతిపార్శ్వపూర్వాః స్యుః క్రాంతాః సూచీమృగప్లుతాః

భుజంగత్రాసితాలతా విద్ధా నూపురపాదికా

౨౦

ఆక్షిప్తా భ్రమరీ దండా విద్యుద్భ్రాంతాభిధా తతః

ఊర్ధ్వజానురథోద్భ్రుత్తా దోలాపాదేతి షోడశ

ఆకాశీక్యః స్మృతాశ్చార్యాః ప్రాక్తనై ర్భరతాదిభిః

భూమ్యాకాశవరత్వేన ప్రాయశస్తాస్తదాహ్వయాః

ఆ కా శ చా రు లు .

ప్రాక్తను లయిన భరతాదు లాకాశ చారులు పదునారు కలవని నిరూపించిరి. ఆకాశ సంచారమున ఆకాశచారులను నామము కలిగినది. వాని పేరులు.

అతిక్రాంత - పార్శ్వక్రాంత - అపకాంత - సూచి

మృగప్లుత - భుజంగత్రాసిత - అలత - ఆవిద్ధ

నూపురపాదిక - ఆక్షిప్త - భ్రమరి - దండ

విద్యుద్భ్రాంత - ఊర్ధ్వజాను - ఉద్భ్రుత్త - దోలాపాద

వీని నామకథనములో “అతి - పార్శ్వ - అపపూర్వాక్ర్రాంతాః” అని యున్నది. అతిపూర్వమగు క్రాంత - అతిక్రాంత యని యర్థము. ఇట్లే పార్శ్వ పూర్వ-అపపూర్వ క్రాంత పదములు గ్రాహ్యములు. “ఏవ మాకాశీక్యః ఉపరిచరితాం” అని అభినవభారతి, ఉపరిచరుల పాదజంఘాయకరణము లాకాశచారులని భావము ఇట్లు ముప్పది రెండు చారీగతు లుల్లిఖితములయినవి. వీనిలక్షణ స్వరూపముల జెప్పవలసి యున్నది.

౧. స మ పా దా

స్థితైవ సమపాదేన భౌమిమాకాశీకీమపి

౨౧

యతః కుర్యాత్తతశ్చారీ సమపాదా నిగద్యతే

శిష్టాః పారినఖం పాదాః త్రిష్టంతేకైకకో వ్రజేత్
 సమం పాదద్వయం తస్మాత్సమపాదేతి సంస్కృతా
 మునేరాశయమజ్ఞాత్వా కైశ్చిత్ శాస్త్రవిధాయితః
 సమపాదయుగస్థాన మాత్రేణైషా ప్రకీర్తితా
 యద్యేవం కరణం న స్యాద్భిన్నం సమనభాభిధం
 ఆస్యాశ్చలనశీలత్వాత్పాదై రిత్యబ్రవీన్నునిః

౩౦

భౌమచారులు. ౧. సమపాద.

సమానముగా పాదములుండగా సమపాదమగు ననుట
 సమపాద పదలభ్యార్థము. సమాన పదమున నిలబడి యుండియే
 భౌమ విధానమును ఆకాశ విధానమును ఆచరించినచో సమపాద
 చారి యనదగును. సమపాద స్థితియు చారి యగునా యని చరణ
 తారణమందు లేదుకదా యని సందేహింపదగదు. సమపాదమున
 నుండియే యొకస్థానము నుండి స్థానాంతరముచకు గమన మొనరిం
 చినచో చరణము చారి కాగలదు. ఇట్టి యోగ్యత యుండుటచే
 సమపాదవ్యపదేశము కలిగినది. పదములు వ్యవధానము లేకుండు
 నట్లుగా నొనర్పగా పదపార్శ్వ భాగములు నఖములు కలసి యున్న
 ట్లొనర్పగా పాదము లొక్కటి గా స్తుతగతితో గమన మొనర్పగా
 సమపాద మగును. ఇట్టి భావసూచనమునకు నాట్యవేదము “స్థాన
 సంశ్రియా సమపదా” యనినది. సమపాదముగనె యుండి స్థానాం
 తరము నాశ్రియించుట సమపాద స్వరూపము. ఇట్టి భరతముని
 భావము గుర్తింపక శాస్త్రవిధాతలు కొందరు సమపాద యుగ స్థాన
 మాత్రముననె సమపాదచారి యగునని యనిరి. ఇది ముని యాశ
 యము కాదు. భరతుడు. “పాదైర్ని రంతర కృతైః తథా సమన
 తైరపి” అని సమపాద లక్షణము పలికెను. సమపాదము వేరు కర

ణము కాక పోయినచో “సమనఖ” మనుట సంగతము కాదు. సమ పాద చారి చలన శీలము కావుననే “పాదైః” అని బహువచనమున పలికెను. స్థానమునుండి స్థానాంతరము పొందుట నుద్దేశించియే “స్థాని సంశ్రయా” యని లక్షణమున ననెను. సమనఖ మను కరణ మను నిర్దేశించు నప్పుడును చతుర్థాధ్యాయ మున “స్లిప్తే సమనఖౌ పాదౌ” యనెను. ఇట్లు సమనఖ కథనమున భరతుడు సమపాదము చారియగునని భావించినట్లే గుర్తింప వలెను.

౨. స్థితావర్త

పాదస్యాగృతలేనోర్విం ఘర్షన్ పార్శ్వఽన్యతః క్షిపేత్
జానుభ్యాం స్వస్తికం యావత్కుర్యాదంతరమండలం
తదన్యముత్థిపన్ స్వస్య పార్శ్వ ఏవ నివేశయేత్
స్థితావర్తా భవేచ్ఛారీ స్థిత్యా స్థిత్యా ప్రవర్తనాత్
అనుక్తాస్తు బుద్ధై రేవ జ్ఞేయాశ్చారీనిరుక్తయః

౩౫

౨. స్థితావర్త.

పాదము యొక్క అగ్రతలము చే భూమిని ఘర్షణ మొన రించుచు పార్శ్వమున వేరుగా సారింపవలెను. జానువులచే స్వస్తిక రూపము కలుగు వర కంతరమండలము నిర్మింపవలెను. వేరొక పాదమును పైకెత్తి స్వ పార్శ్వముననే యుంచవలెను. అపుడది స్థితావర్త యగును. స్థితి పొంది పొంది ప్రవర్తించుట చే స్థితావర్త నాను ముచితము. భూమి ఘృష్టమగు పాదముచే నగ్రతల సంచారమున నభ్యంతర మండలము నిర్మించుట జాను స్వస్తికాంతముగా నుండును. ఇట్లొనరించిన పిమ్మట వేరొక పాదమును నాతర్నించుట యుండును. మొదటిపాదము స్వపార్శ్వము స్వస్తికముగా శ్లిష్టము కాగా రెండవ పాదమున విశేష సన్నివేశముండును. రెండవ

పాదమునకు స్వపార్శ్వకర్షణమున స్థితియై యిందలి విశేషము. స్థితమై యావర్తిత మగుట ఒక దాని స్థానమును మరియొకస్థితిలో నుంచుటచే నిది స్థితావర్తము. ఇట్లు కొన్ని చారీ విశేషములు స్వరూప నిర్వచన మచ్చట నచ్చట నుండును. అనుక్తము లయిన చారీ నిరుక్తులను బుధులు స్వయముగా నభ్యూహించి గుర్తించునది. అట్లవి సులభగాఽహ్యము లగును.

౩. జ ని తా

వక్షోజప్రణయీ ముష్టిః ఆన్యోప్యావర్తితః కరః
యస్యాం సా జనితా జ్ఞేయా పాదస్తు తలసంచరః
ఏతాం దేశీవిదః కేచి దూచుర్ముసలఘాటికాం

౪౦

౩. జ ని త.

ముష్టి హస్తము వక్షస్థము కావలెను. వనితలయినచో వక్షోజ ప్రణయీ కావలెను. రెండవ హస్త మావర్తితము కావలెను. పాదము తల సంచారముతో నుండవలెను అప్పుడది జనిత యను చారి యగును. సమస్త గతి విశేషములకు నిదిజననము సంపాదించునది కావున, ప్రారంభరూపముకావున జనిత యయినది. ముష్టి వక్షోగాని యగుట దీని రూపము. హస్తాంతర ప్రవర్తన మింద తికర్త వ్యతా రూపము. దేశీస్మృతవిదులు కీర్తిధరాదులు కొందరు దీనిని ముసలఘాటిక యని వ్యవహరించిరి. సృత్య రత్న కోశములో నిది యిట్లేయున్నది. దీనిని ముసల పాదిక యనుట ప్రామాదికము. ముసల పాదిక ముసల ఘాటిక యనుట కన్న దీనిని ముసల ఘాటిక యనుట యుక్తముగా తోచును. తెలుగు దేశములోని రోకలి పోటు కావచ్చును. వడ్లు దంపునపుడు పాడుచు పడుచు వాండ్రు ముష్టివక్షోజముల బట్టి పాదతలముతో ఘాత మొన

రించుట స్పష్టము ప్రసిద్ధము. దేశీపద్ధతులను పేర్కొనుటలో జాయపతియు నీ ముసల ఘాతికను పరిగణింపలేదు. దేశీరీతులను నిరూపించుటలో జాయపతి మార్గ రీతులకు సంబంధించిన కరణములకు చారీ విధానములకు దేశీ నామములను కూర్చ లేదు. ఈముసల ఘాతిక రాజస్థాన దేశియగునా? అచటి దేశీపదమున కిది సంస్కృతీ కరణమా?

౪. స్వం ది తా

నిషణ్ణోరుః సమో వామః తిర్యగన్యః ప్రసారితః
పంచతాలాంతరం యస్యాం స్వందితేయం నిగద్యతే
తాలస్తత్తక్తరాంగుష్ఠమధ్యయోస్తతయోర్మితిః

౪. స్వం ది త.

వామ పాద మూరు దేశమున కూడియుండగా రెండవది యగు దక్షిణపాదము అడ్డముగా పంచతాలాంతరము గా ప్రసారి తము కావలెను. పంచతాలాంతరముగా పాదమును ప్రసారిత మొనరించుట యనునది చెప్పబోవు అవస్థ్యందితచారిలో కూడకలదు. ఇందు దక్షిణపాదము ప్రసారిత మగుటయు అందు వామము ప్రసారిత మగుటయు నూహింపవలెను. పంచతాలాంతర మనుటలో అంగుష్ఠ మధ్యమాంగులుల ఘాతము చిటిక వేయుట పరిమితి గా గుర్తింప వలెను. “తాలః స్మృతో మధ్యమయా” ఇట్టి విధానము నకు స్వందితమని పేరు. “సాస్వందితా ప్రసారణ ధర్మత్వాత్” ప్రసారణములో నున్నందున స్వందితచారియ యినది.

౫. ఆ వ స్వం ది తా

స్యాదవస్వందితా తద్వదస్యా ఏవ విపర్యయాత్
యద్యపి స్ఫుటమాలీఢప్రత్యాలీఢనమే ఇమే
తయోరచలయోర్భిన్నే తథాప్యేతే యతశ్చలే

౫. అవస్యందితము.

స్వందిత చారీ విపర్యయమున అవస్యందిత చారి కలుగును. దక్షిణ పాద ప్రసారమున్నచో స్వందిత చారి కాగా, వామ పాద ప్రసారమున్నచో అవస్యందిత చారి యగును. ఈ నిరూపించిన స్వందితా వస్యందితములు రెండును ఆలీఢ ప్రత్యాలీఢ స్థానకములతో సమానములు. ఈ యధ్యాయము నందే స్థానకములను నిరూపించుచు, వామ పాదము నిష్కణ్ణ మగుటను పంచతాల మితముగా దక్షిణపాదము ప్రసారిత మగుట నాలీఢ స్థానమునకును దీని పరివర్తనమున ప్రత్యాలీఢ మగుటను గ్రంథకర్త నిరూపించును. అందువలన స్వందితా వస్యందితము లాలీఢ ప్రత్యాలీఢ సమానములనుట సంగతము. కాని ఆస్థానకములకు నీ చారీవిశేషములకు భేదము కలదు. స్థానకము లచలములు. చారులు చలములు. ఆలీఢ ప్రత్యాలీఢములలో రెండు పాదములును త్ర్యశ్ర విధానమున నుండుట కలదు. స్వందిత చారి కట్లు కాదు. “స్థానస్య స్థితి ప్రధానతా చార్యాస్తు గతి ప్రధానతా” స్థానమునకు స్థితి ప్రధానము. చారికి గతి ప్రధానము. ఇట్టి విశేషమే అచలచల పదములచే నిరూపిత మయినది.

౬. బద్ధ

భవేత్స్వస్తికరూపేణ సంవేధో జంఘయోర్మిధః
తతో వలనమూరుభ్యాం యస్యాం బద్ధేతి సా స్మృతా
అస్యాం స్వస్తికవిశ్లేషం యావత్పాదతలాగ్రయోః
మండలభ్రమణాత్స్వస్యపార్శ్వయోర్గమనం [తథా]
ఇత్యుర్వోర్వలనం యుక్తం కేచిదూచుర్విపక్షితః

౬. బద్ధ.

బద్ధ యను చారీవిశేషములో జంఘాభాగములకు స్వస్తిక రూపముగా సంవేధ ముండును. పిమ్మట ఊరు భాగములకు వలన ముండును. ఇట్లున్నచో నది బద్ధ చారి యగును. జంఘాస్వస్తిక ముట్లై యుండగా కేవల మూరువుల వలన ముండుట బద్ధచారి యని కొందరి భావము. మరి కొందరు స్వస్తికా పసరణమున పాద తలాగ్రభాగములు మండలభ్రమణ పూర్వకముగా స్వస్వపార్శ్వ గమన రూపమున నూరు బంధన ముండుట బద్ధచారి యని యనిరి. ఈ రెండవ భావమును జాయపతి కొందరి విద్వాంసుల భావముగా నిందు నిరూపించెను. స్వస్తిక విశ్లేష పూర్వకముగా పాద తలా గ్రములకు మండల భ్రమణమున తమ తమ పార్శ్వములకు సంచార ముండుటను ఊరువుల వలన ముండుటను కొందరు బద్ధచారి యని నిరూపించిరి. జంఘల స్వస్తికాకృతి ఊరు వలనమురూపమయిన బద్ధచారి ముచి సమ్మతము.

౭ శ క టా స్యా.

ఉద్వాహితమురః పూర్వనిషణ్ణాంగః స్వపార్శ్వతః

తిర్యక్ప్రసారయేదేకం చరణం తలసంచరం

స్థితేఽన్యస్థిన్నమే సాదే శకటాస్యాభిధీయతే

ఏతయా శకటం క్షేప్యమితి ప్రాప్తా యధార్థతా

౫౫

[జానునా] కల్ప్యతే కైశ్చిదయం పాదస్య రేచవాత్

౮. శ క టా స్య.

శకటాస్య పదమునకు సార్థకత యున్నది. “శకటం అస న్నియం క్షేప్యం” అని పద వ్యుత్పత్తి. శకటము దీనిచే క్షేప్య మగును. బండిని తోసి వేయుట యుండును. ఈ శకటాస్యచారిలో ఊరము

ఉద్వాహితమై యుండవలెను. పూర్వకాయమును ప్రయత్నమున బిగపట్టి యుంచవలెను. నివణ్ణాంగః - ఉపవిష్టుడై యుండి తన పార్శ్వమునుండి తల సంచారమున నొకపాదము నడ్డముగా ప్రసరింపజేయవలెను. ఇతర పాదము సమపాదముగా నుండవలెను. అప్పుడది శకటాస్యచారి యగును. కొందరిట్లందురు. ఒక పాదమును సమముగానుంచి యంగుల్యంచితముగా నుంచి జానువును కుంచిత మొనరించి జంఘా ప్రసారణ మొనరింపవలెను. అప్పుడు తన పార్శ్వమున తల ప్రదేశమును త్య్రీశ్రీత మొనరింపవలెను. అప్పుడది నిరోధనముగా నుండును. ఉపవిష్టుడై ఒక మోకాలు మడత వేసి కొని వేరొక కాలు పిక్కచాచి నిరోధన మొనరించు రీతిలో శకటాస్యచారి యుండునవి భావింప వచ్చును. అని కాని యిట్టి లక్షణము లత్యైర్థ సంగతము కాదని యభినవభారతి యనును.

౮. వి చ్య వా

కృమత్పాదతలాగ్రభ్యాం మహీతలనికుట్టనై :

విచ్యతేః సమపాదాయాః విచ్యవేత్త్యభిధీయతే

౯. వి చ్య వ.

కృమముగా పాద తలముల అగ్రభాగములచే భూతల నికుట్టన మొనరించుటయు, మొదట చెప్పిన సమపాద చారీరీతిని విడనాడుటయు విచ్యవ యను చారీరీతిలో నుండును. పాదముల తల భాగములచే ధరణీతలమును నికుట్టన మొనరించుటచే సమపాదచారి విడనాడి నట్లగును. సమపాదచారీ విశేషమును భావించి దీనిని భావించుట యుక్తము.

౧౦. ఏ ల కా క్రి డి తా

తలసంచరయోర్యస్యాం పాదయోః క్రమశో భవేత్

ఉత్సృత్య పతనం సేయమేలకాక్రిడితా [మతా]

౯. ఏ ల కా క్రి డి త.

తల సంచారముకల పాదములు రెండును క్రమక్రమముగా నెగిరి పడుట లున్నచో నిది యేలకా క్రిడిత చారి యగును. ఒక పాదము ముందుగా నొక ఉత్పత్తిచే నగ్ని గుల్భసంబంధమున నుండి పతితము కావలెను. మరల వేరొక పాదమున నట్లే యొనర్పవలెను. ఇట్లు పర్యాయశః ఉండుట యుక్తము. ఇట్లే చారీగతి అజికా (మేక) గతి తుల్యమగుటచే ఏలకా క్రిడిత మయినది. ఇదియే ఏడకాక్రిడిత మనియు వ్యవహృతము.

౧౦. చా ష గ తిః

పురః ప్రసారితః నవ్యః తాలమాత్రం తతః పునః
ద్వితాలం కించిదుత్పత్త్య చామేన సహ పృష్ఠతః
శిష్టః స్యాదేవమభ్యాసీ పాదశ్చాషగతిర్భవేత్

౧౦. చా ష గ తి.

సవ్యపాదము తాలమాత్రమున నెడుట ప్రసారితము కావలెను. అప్పుడు పాదమునకు పృష్ఠశస్పన్ని వేశ ముండును. సవ్యపాదము పసర్పణము పొందుచునె యుండును. తాలమాత్రముగా నది యగ్రభాగమున సంచరించి యదియే యపసర్పణమున ద్వితాలమాత్రముగా పశ్చాన్నీతిమై యుండును. వామ పాదము సవ్యపాదముతో నపసర్పణము పొందును. కొంతగా నెగిరి సవ్య వామ పాదములు అపసర్పణము పొందుటయు కలిసికొనుటయు నుండును. భయమున నపసర్పణ మొనరించుటలో “చాష స్త్యేవ గతి చాషగతిః” మొదట ప్రసారితమై వామపాదముతో శిష్టమై యుండు నభ్యాసమున్నచో చాషగతియనుచారి యగును.

౧౧. ఉత్స్యందిత

కనిష్ఠాంగుష్ఠభాగాభ్యాం బాహ్యభ్యంతరతః క్రమాత్
పాదస్పర్శన్ శనైః ర్యత్ర కురుతీ చ గతాగతమ్
రేచకస్యానుసారేణ సేమముత్స్యన్దితా మతా
రేచితః కైశ్చిదత్రోక్తో నృత్తహస్తో విచక్షణైః

౬౫

౧౧. ఉత్స్యందిత.

ఉత్స్యందిత చారీ విశేషమునే కొందరు ఉత్స్యందిత అందురు. కనిష్ఠాంగుష్ఠ భాగములచే బాహ్యభ్యంతరములలో క్రమముగా పాదము మెల్లగా ప్రసరించుచు గతాగతమొనరించునేని ఉత్స్యందితచారి యందురు. కనిష్ఠాంగులి భాగము బాహ్యమున నుండి అంగుష్ఠ భాగము అభ్యంతరము నుండి నివర్తనము పొందుటను కెండుపాదములకు గమాగమము లుండుటను అభ్యాసించునది. ఈ గమాగమ విధానము లను నావధికముగా భావింపవలెను. పాదరేజకానుసారమున ఈ గమాగమము లుండును. ఇట్టి దీనిని ఉత్స్యందిత చారి యందురు. శోభానుసారమున పాదరేచితము వరకు ప్రసరించి అపసరణమునుపొందుట యిందలి విధి. ఉత్స్యందిత చారి అనుపేరు వ్యవహరించువారు నదికి ప్రత్యావర్తనరూపమైన స్పందనమును యిది సంపాదించును కావున, తత్సామ్యమున్నది కావున యిది ఉత్స్యందిత చారి యందురు. ఈ విషయమున కొందరు రేచకము నృత్తహస్తమును నిరూపింతురు.

౧౨. అడ్డిత

సమస్థితస్య పాదస్య ద్వితీయస్తలసంచరః
అగ్రే పృష్ఠే చ సుశ్లిష్టః క్రమాత్ సా చార్దితా మతా
అగ్రధేతి ప్రసిద్ధేతి గురుః కీర్తిధరోఽబ్రవీత్

౬౦

౧౨. అ డ్డి త.

ఒకపాదము సమ స్థితితో నుండవలెను. రెండవపాదము అగ్రభాగమునను పృష్ఠభాగమునను సంచరించునది కావలెను. అగ్రపార్శ్వము లందు సుశ్లిష్టమై యుండగా అది అడ్డితచారి యగును. ఒక పాదము సమస్థిత మగుట మరియొకటి అటు నిటు నిఘృష్టమై శ్లిష్టముగా నుండుట యిందూహింపవలెను. పాదమునకు స్వస్థానాతి క్రమణముండును గావున యిది అడ్డితయైనది. అడ్డు అతిక్రమ హింసయోః అని ధాతువును పఠింతురు. ఈ అడ్డితచారిని గురువుగా నభిమానింపదగిన కీర్తిధరుడు అగ్రధాచారి అని అనెను. ఇది ప్రసిద్ధ మనియు ననెను.

౧౩. స మో స రి త మ త్త ల్లి

తలసఞ్చరమేకేన ఘూర్ణ మానేనకుర్వతా
అన్యేనస్వస్తికం యస్యాం పర్యాయేణోపసర్వతే
సమోసరితమత్తల్లి మతేయం మధ్యమేమదే
అన్యేతు స్వస్తికం హిత్వా యుగపద్ ఘూర్ణమానయోః
పదయోర్వలనా దస్యాం కథయన్తుపసర్పణమ్
మత్తపాదేతి లోకేఽస్యాః ప్రసిద్ధమభిధాన్తరమ్

౭౫

౧౩. స మో స రి త మ త్త ల్లి.

ఈ పేరుకల యీ చారి సమోత్సరితమత్తల్లి యను పేరుతో గూడ నున్నది. ఘూర్ణ మానమగు నొక పాదమున తల సంచరణ ముండును. వేరొకపాదమున స్వస్తిక ముండును. ఇట్టిరీతి పర్యాయమున నుండును. ఇట్టి దీనిని సమోసరితమత్తల్లి యందురు. ఇది మధ్యమ మదమున ప్రయుక్త మగును. కొందరు దీని స్వరూ పమును వేరుగా నిర్ణయించిరి. స్వస్తికము లేకుండగనే ఘూర్ణమా

నములగు రెండు పాదములు యుగ పత్కాలముననే వలనము పొందగా ఉపసర్పణ ముండుటను సమోసరితమత్తల్లి యనిరి. ఈ చారి మత్తపాదచారి యని నామాంతర ముండుట లోకమున ప్రసిద్ధముగా నున్నది.

నాట్యవేదములో దీని లక్షణ మిట్లున్నది. తల సంచార మొనరించు పాదములతో ఘూర్ణమానోపసర్పణము లుండగా సమో త్సరితమత్తల్లి యగును. దీనిని వ్యాయామంతో నుదాహరింప దగును. ఈ లక్షణములో స్వస్తిక సంబంధము లేదు. అని దీనిని అన్యమతముగా జాయపతి సూచించెను. అభినవభారతి యీ విషయమున భావనీయము. భరత నిరూపిత లక్షణము స్పష్టార్థ మని అన్యమతము నిట్లుపపాదించెను. తల సంచార జంఘాస్వస్తికమున నొక పాదమభ్యంతరమున సంచరించుట అది ఘూర్ణమాన మగుట మరియుక పాదము తల సంచరముతో నుండుట సరోత్సరితమత్తల్లి యగునని కొందరనిరి. ఈ భావమునె జాయపతి ముఖ్యముగా నిరూపించెను.

ఈ చారి నామార్థము నిరూపించుచు అభినవభారతి యిట్లుచున్నది.

౧. “సమః అవికలః అవనం రక్షణం ఉత్ తదర్థం
సరితః గతిమాన్ మదనం మత్ మదం తనోతీతి
మత్తత్ తస్య లయో గమనం యస్యా మితి స
మోత్సరితమత్తల్లీ”

ఈ నిర్వచనార్థ మిట్లు గ్రాహ్యము. అవికలమయిన రక్షణమునకై గతికల మదనమదమున గమనముకల చారీవిధానము కావున సమోత్సరితమత్తల్లి యయినది. మదమున వికలుడు

కానివానిని రక్షించుటకై మరియొకడు పలాయన మొనరించు నేని యాతని గతి రెండువిధముల నుండును. అట్టి గతియె యిందు నిరూపిత మయినది.

ఈ విషయమున మానవల్లి కవి యిట్లు భావించెను. ఓ సరి అ అను అపసరణార్థమున ప్రాకృత పదమున్నది. ఆ పదమున కిది సంస్కృతీ కరణమని కొందరనిరి. ఇం దపశబ్ద దోషమును పరిహరింప దలచి యభినవులు భంగభేదమున ఇట్టి నిరుక్తి ననుగ్రహించి రని భావించుము. అని ఈ చారీవిధానమున నీ భావములను భావించుట యుక్తము.

౧౪. మ త్త ల్లి

జంఘాస్వస్తికయోగేన లగ్నాబిలతలౌ భువి
ఘూర్ణమానౌ ముహూః కించి త్త్యశ్శితాపుపసర్పరః
పాదౌ హస్తౌ తథోద్వేషైరపవేషైశ్చ సంయుతౌ
భవేతాం యత్ర మత్తల్లి నామ్నాహస్తరుణే మదే
అపసర్పణమిత్యేకే స్థలచ్ఛాదాభిధాం పరే

౮౦

౧౪. మ త్త ల్లి.

పాదములు రెండును జంఘా స్వస్తిక యోగమున నున్నవై భూమియందు తల భాగములను లగ్న మొనరించినవి కావలెను. ముహూః ఘూర్ణ మానములగుచు కొంతగా త్ర్యశ్శితములై ప్రిసరింపవలెను. హస్తములును ఉద్వేప్తనములు అపవేప్తనములు కలవై యుండవలెను. హస్త పాదము లిట్లుండగా మత్తల్లి యనుచారి యగును. దీనిని తరుణ మదమున నుపయోగింతురు. పాదముల యుపసర్పణమును హస్తముల యుద్వేప్తితా పవేప్తితములును మత్తల్లి చారిలో నుండును. ఈ మత్తల్లి విషయమున అప

సర్పణమును కొందరు చెప్పిరి. స్థల త్వద వ్యవహారమును కొందరు సూచించిరి.

౧౨. అధ్యర్థికా

సవ్యస్య పృష్ఠదేశే స్యాద్ వామ [స్థ చరణో యదా
[వామ]పసర్పణాచైవ విజ్ఞేయాధ్యర్థికా బుధైః]

౧౩. అధ్యర్థిక.

పూర్వము నిర్దేశించిన చారిత్ర రీతులలో ౧౫ వది ఐన అధ్యర్థికా చారి లక్షణము గ్రంథములో పతితమైనది. అధ్యర్థికకు సంబంధించిన లక్షణ వచనములో మొదటి పాదము మాత్రమే యున్నది. విషయసూచకములైన తరువాతి పాదములు లేవు. ఈ స్థలమునందు అధ్యర్థికా చారి స్వరూపము నిరూపింప వలసి యున్నది. జాయపతికిని మూలమైన నాట్యవేదమునందలి ఈ చారి లక్షణమును ఇచట గుర్తించుట సముచితము

“సవ్యస్య పృష్ఠతః వామశ్చరణస్తు యదా భవేత్

తస్యాపసర్పణం చైవ విజ్ఞేయా స్యాధ్యర్థికా బుధైః”

౧౪

దక్షిణపాదమునకు పృష్ఠభాగమున వామపాదముండ వలెను. ఆ దక్షిణ పాదమునకు అపసర్పణ ముండుటయు ఆవశ్యకము. అపుడది అధ్యర్థికా అను చారి యగును. ఇట్లు ఈచారివిధానము నున్మత్తజ్ఞులగు వారు నిరూపించినారు. ఈ చారివిశేష స్వరూప నిర్వచన మొనరించుటలో అభినవభారతి ఈ విధముగా ననుచున్నది.

దక్షిణపాదము యొక్క పార్శ్వదేశమునందు వామచరణము ఉండగా నా దక్షిణపాదమున కుపసర్పణమున స్వపార్శ్వార్థ త్ర్యశ్రితముగా స్థితి యుండగా నది యధ్యర్థిక యగును. అనుగత మగునట్లుగా అధ్యర్థతాలాంతరత్వాదుల నూహింపదగును. ఒక

పాదమునకు పూర్ణగతియు మరియొక పాదమునకు పూర్ణార్థక గతియు నుండుట నన్యలంగీకరించిరి. కరణప్రాధాన్యము ననుసరించి యిట్లు లక్షణము నిరూపితమయినది. వామపాదమునకును పృష్ఠసంగతమై సత్యముండుటయు గలదు.

౧౬. ఊరూ ద్వృత్త

....
 నృత్తజైరూరూద్వృత్తపదేరితా

౧౬. ఊరూ ద్వృత్త.

అధ్యర్థికాలక్షణమువలె ఈ ఊరూద్వృత్తలక్షణము కూడ లుప్తమయినది. కేవలము చివరి పాదము మాత్రముకలదు. లక్ష్యనామముకల పాదము మాత్రమే యున్నది. సర్వలక్షణమునకై నాట్యవేదము నందలి లక్షణము గ్రాహ్యము. అది యిట్లున్నది.

తలసంచారపాదస్య పార్శ్వః బాహ్యోన్ముఖీ యదా

జంఘాంచితా తదోద్వృత్తా ఊరూద్వృత్తేతి సా స్మృతా

తలసంచారముతోనున్న పాదమునకు సంబంధించిన పార్శ్వ భాగము బాహ్యోన్ముఖముగా నుండగా అదియే జంఘాసమన్వితమై యుద్వర్తనము పొందుచుండునేని ఊరూద్వృత్తము అను పేరుకల చారీవిశేష మగును. అగ్రతలసంచారముకల పాదమునకు సంబంధించిన పార్శ్వభాగము ద్వితీయభాగ పృష్ఠభాగౌన్ముఖ్యము పొందునేని జంఘాభాగమును జానునమనము వలన ఆకుంచితమై యుండునేని సమ్ముఖివలనము వలన ద్వితీయజంఘయుద్వృత్త మగునేని యూరూద్వృత్తయగునని యభినవభారతి భావము. ఊరువున కూర్చుని వర్తనమువలన ఈచారి లజ్జేర్పాది విషయముగ నుండును. కొందరు

శారీ సహిత పాదమునకు తలసంచారమున బాహ్యోన్ముఖముగా నీ
చారి యుండుననిరి.

ఇట్లు నిరూపితములయిన ఈ పదునారును భౌమములయిన
చారీవిశేషములు. ఇవి నియుద్ధమున ననాదిసిద్ధముగా నున్నవి.
నాట్యమున నివి కరణములందును అంగహారములందును సంగత
ములై యుండును. ఈ చారీవిధానములను భరతుడు నిరూపించి
“స్మృతాశ్చర్యః” అనెను. స్మృతాః అనుటచే ఉపవేదసంబద్ధము
లయినవని యిందు వేదమే ప్రమాణమని ప్రదర్శిత మయినది.
ఇవి నియుద్ధకరణాశ్రయములని యనుట కించిత్ వినియోగ ప్రదర్శన
మని భావింపవచ్చును. ఇంతవఱకు భౌమచారీవిశేషములు లక్షణ
సహితముగా నిరూపితము లైనవి ఇకపై ఆకాశచారీ విశేషము
లను నిర్వచింపవలసి యున్నది. పూర్వము నిరూపించినట్లుగా అతి
క్రాంతి పార్శ్వక్రాంతి అపక్రాంతి మొదలుగాగలిగిన దోలా
పాదాంత చారీవిశేషములు నిరూపణార్హములు. వానిలో యథా
కర్మముగా అతిక్రాంతి చారీరూపము ఈ రూపముగా నున్నది.

ప్రసార్య పురతః కిచ్చిత్ పాత్రప్రకృతిభేదతః

యతోత్తిష్టం చతుస్తాలాధ్యస్తరం

అగ్రేణ పాతయేద్ భూమా]వతిక్రాంతి తాం విదుః

అనుక్తత్వాద్విశేషస్య మునినా తస్య చిత్తవిత్

పాదస్య పార్శ్వ ఏవేతి న్యాయాత్ కీర్తిధరోఽవీత్

౬౩

౧. అతిక్రాంత.

ఆయా పాత్రీలప్రకృతి భేదానుసారముగా కొంతగా
పాదము ప్రసారమొనరింప వలెను. పురఃప్రసారమే ఇచట వివ
క్షితము. చతుస్తాలాంతరముగా ఆపాదము పైకెత్తవలెను. ఆపాదా

గ్రామముచే భూమియందు పాతము ఆచరింప వలెను. ఇట్లానరించినచో దీనిని ఆకాశచారీవిధానములలో అతిక్రాంతచారి యందురు. అను కరణ మొనరించునపుడు ఆ యా పాత్రలప్రకృతిభేదము ననుసరించి తదనుగుణముగనే వ్యవహరింప వలెను. ప్రకృతి భేదానుసారమున గతిసంచారముండును. అట్లు ప్రకృతిస్వభావోచితముగా పాదము చాచుట ఊర్ధ్వమునకు ప్రసరింపజేయుట మనల భూమియందు పడు నట్లు చేయుట ఆవశ్యకము. పాదప్రసారముత్తేపవినిపాతములు తాలప్రకీయానుసారముగా నుండవలెను. అట్టి ప్రకీయా నిరూపణమునకే చతుస్తాలాంతర మని నిర్దిష్టమైనది. ప్రసరణాదు లన్నియు భూమియందు కాక ఆకాశముననే సంగతములగుటచే ఆకాశచారి యైనది.

భరతుడు నాట్యవేదములో నయతిక్రాంత చారీవిషయ మున నెట్టివిశేషములను సూచింపలేదు. కావుననే మునిభావవేది యన కీర్తిధరాచార్యులును పాదపార్శ్వమునే ఇచట నిర్దేశించెను. ఈ భావమే అభినవభారతిలో కూడ సంగతమై యున్నది.

౨. పార్శ్వ క్రాంతా

కుంచితం చరణం తిర్యగ్గత్వా పార్శ్వే సముద్ధితం
యదాచోద్ధాటితం న్యస్యేత్ పార్శ్వాద్యేయమితి స్మృతా
ఉరుక్షేత్రే ద్వితీయస్య యావదుత్తిప్య పాతయేత్
పాదముద్ధాటితేనాస్య లక్ష్మ కీర్తిధరోఽభ్యధాత్
తత్యాద్యవీత్పారిచండఘాతేతి కిల లోకతః

౨౦

౩. పార్శ్వ క్షాంతా.

చరణము కుంచిత మగునట్లుగా తిర్యగ్గమన మొనరించి పార్శ్వభాగమునందు చరణమును పార్శ్వభాగమున నుంచవలెను.

ఇట్టి కుంచనమున వలనమున ఉద్ధాటితత్వము కలుగును. పాద శలాగమున నుండి పార్శ్వభాగమును భూమిపై నుండునట్లుచేయుట ఉద్ధాటితమగుదురు. ఇట్టి ఉద్ధాటితవిన్యాసమున దీనిని పార్శ్వక్రాంత యందు కీర్తిధరుడీ చారీవిషయమున నిట్లు లక్షణము చెప్పెను. రెండవసాదము నూరుక్షేత్రమునందుంచి ఉద్ధాటితముగా ప్రసరింప జేసినచో పార్శ్వక్రాంత యగును. అని ఈ చారి “సానచండఘాత” యని లోకవ్యవహారము కలిగినది. అభినవగు పుణిట్టి పేరుండుటను సూచించెను. అన్యమశాసనముగా నభినవగు పుణు సూచించిన పార్శ్వ క్రాంతలక్షణమును కీర్తిధరు డచిరూపించి నిరూపించెను. కీర్తిధర నిరూపితములు అభినవభారతీ నిరూపితములయిన అన్యమతరూప ములుగా నున్నవి. అయినను కొన్ని నూత్నాంశము లందు కీర్తి ధరుడు భరతభావవేది యని జాయపతి భావము.

౩. అ ప క్కాంత

విధాం చారీం విధాయాదే పాదముద్భృత్య కుంచితం
స్వపార్శ్వే నిక్షిపేద్యస్యామపక్రాంతేతి సా స్మృతౌ
ఉత్తివ్య పాదం తత్ పార్శ్వతో న్యసేత్
ఇతే కీర్తిధరస్త్వాహ విక్షేపవలనవిధాం

౩. అ ప క్కాంత.

మొదట “బద్ధ” చారిని నిర్మించి కుంచితముగా నున్న పాదమెత్తి స్వపార్శ్వమున నుంచవలెను. అపుడది అపక్రాంతచారి యగును. మొదట స్తనోపలక్షితముగా నూరుపులతో బద్ధచారి నిర్మించుటను పాదమెత్తి తనపార్శ్వమున నుంచుటను అపక్రమణ మును సూచించును. పాదమెత్తుట పార్శ్వమున నుంచుటలను గమనించి కీర్తిధరుడు దీనిని ‘విక్షేపవలనము’ అని భావించి పేరుపెట్టెను.

౪. సూరీ

పాదం కుంచితముత్తివ్య పురో జంఘాం ప్రసారితాం
జాన్వంతామధవోర్వంతామగ్రయోగేన పాతయేత్

౩౩

౪. సూచి.

కుంచితముగా నున్న పాదమునెత్తి ప్రసారితమయిన జంఘను జాన్వంతముగా గాని ఊర్వంతముగా గాని అగ్రయోగమున ప్రసరింప జేయవలెను. జానుపర్వంతము జంఘను ప్రసరించునట్లు చేయవలెను కాజేని జానుపులకూర్వముగా ఊరుపర్వంతము జంఘాభాగము నంతను ప్రసరింపజేసి అగ్రయోగమున సమనట్లు చేయవలెను. అపుడది సూచ్యాకారమున నుండుటచే సూచి యను ఆకాశచారి యగును.

౫. మృగస్థిత

అతిక్రాంతోదితం పాదముత్తిప్యోత్పత్త్య పాతయన్
పృష్ఠదేశే పరాం జంఘామంచితాంఘ్రినముత్తిపేత్
యస్యామేవం భవేత్సేయం వృద్ధైరేయా మృగస్థిత

౫. మృగస్థిత.

దీనికి హరిణస్థిత అనియు పేరు. అతిక్రాంతచారీని శేషములలో చెప్పిన పాదమును పైకినెత్తి ఎగిరిపడునట్లుగా ప్రసరింపజేసినచో పృష్ఠదేశమునందు వేటొకజంఘాభాగమును నుండరముగా నుండు అంఘ్రి భాగముతో సముత్కేపము చేయవలెను. అపుడది మృగస్థిత అను చారీనిశేష మగును. అతిక్రాంతచారిలో కుంచితపాదము నిరూపితమైనది. దానిని ఉత్తేప ఉత్పత్తి క్రియలతో నుండునట్లు చేసి ప్రసరింపచేయుట, అనంతరము నందు రెండవజంఘ అశ్చితపాదముతో నున్నదియై పశ్చాద్భాగమున కూర్చునలెను. ఇదిమృగస్థితి తుల్యముగా నుండును. స్వస్తిభవతి అని సరిహాసముగా పలికి విదూషకుడు గమనమొనరించునపుడు ఈ హరిణస్థిత ముండును.

౧. భుజిజ్ఞతా సిత

ఉత్తిప్య కుఞ్చితం పాదం స్వపార్శ్వగతజానుకమ్
త్ర్యశ్రమేవోరుమూలస్య సమక్షేత్రే వివర్తయేత్
యస్యామేషా సమాఖ్యాతా భుజిజ్ఞతా సితా మతా
పాదోపాస్త భుజిజ్ఞార్థ తాననిష్పాదితా యతః

౮౦

౧. భుజిజ్ఞతా సిత.

కుఞ్చితపాదమును ఉత్తేపించి జానుపార్శ్వగతమగు నట్లొనరించి త్ర్యశ్రముగా ఊరుమూలక్షేత్రమునందు వర్తితమొనరింపవలెను. ద్విశీయఊరు మూలక్షేత్రవర్ణంతము కుఞ్చితపాదమునెత్తినతంబనమ్ముఖముగా పార్శ్విభాగమును ఊరుభాగమును వివర్తింపజేయవలెను. స్వపార్శ్వమున జానువున్నట్లు ఉత్తానపాదతలముండునట్లు పవర్తిత మొనరింపవలెను. అపడది భుజిజ్ఞేతాసితచారియగును. పాదోపాంతమునందు భుజింగమున్నదని భయభావమున గమనమొనరించు నపుడు సాదృశ్యము ననుసరించి భుజిజ్ఞేతాసితము అనునామ ముండుట సార్థకము. భుజిజ్ఞేతాసిత సదార్థమును నిరూపించుటలో జానుపతి “పాదోపాంత భుజిజ్ఞార్థతాననిష్పాదితా” అనెను. అభినవభారతిలో “పాదోపాంత భుజిజ్ఞభయభావిత గతి సాదృశ్యాత్ భుజిజ్ఞేతాసితా” అని యున్నది. జానుపతి అనేక స్థలములందు సావధానముగా అభినవభారతిని యిట్లు ఉపయోగించుట, తదర్థమునే నిరూపించుట ప్రసిద్ధముగా నున్నది.

౨. అలాతా.

పృష్ఠప్రసారితం పాదం వలనాభ్యంతరీకృతమ్
తలస్య సంముఖాన్యోరుం స్వపార్శ్వే పారినా క్షిపేత్
యస్యాం సేయమలాతీతి కీర్తితా నృత్తకోవిదైః

౮౧

౩. అ లా త.

పృష్ఠప్రసారిత మగు పాదమును వలనముచే అభ్యంతరీ కృత మొనరించి తలసమూహముగా నున్న ఊరుభాగమును పార్శ్వ భాగముచే స్వపార్శ్వమున నుంచవలెను. మొదటగా పశ్చాద్భాగ మున ప్రసారితమై అనంతరము వలనమున అభ్యంతర కృతమై రెండవ ఊరుభాగము నుండి అభిముఖముగా సమూహతమైనచో అలా తమగును. స్వపార్శ్వమునుండి పార్శ్వభాగముచే ప్రసారము పొందు లను బట్టి అలాత చక్రఆకారమున్నందున అలాతమను పేరు కీర్తితమైనది. నృత్తకొవిదులు దీనిని అలాతమని వ్యవహరించు చున్నారు.

౪. ఆ వి ధ్ధ.

పాదో విశిష్టజంఘస్య స్వస్తికస్యేవ కుంచితః
అగ్రే ప్రసారితో యత్ర విధ్ధః పార్శ్వ నిజే పునః
అన్యపారినిజేక్షతే, పారి నా పతితో భవేత్
ఆవిధ్ధ సా భవేత్కేచిదక్షిప్తాహుర్వికాం విదుః

౫. ఆ వి ధ్ధ.

జంఘావిశ్లేషముతో నున్న స్వస్తికముయొక్క పాదము కుంచితమై అగ్రభాగమున ప్రసారితమై నిజపార్శ్వమున విధ్ధమై యుండగా అన్యపార్శ్వ తనస్థానమున పార్శ్వభాగమున పతితము కావ లెను. అప్పుడది యావిధ్ధచారి పాదము కుంచితము ప్రసారితము ఆవిధ్ధము పాతితము నగుట యిందు గుర్తింపవలెను. కొందరు దీనిని ఆక్షిప్తావిధ్ధ యని వ్యవహరించిరి.

౯. నూపురపాదికా

స్పృక్వాద్విశ్వేషపర్యంతమంచితం పృష్ఠతో నయన్
పాదమన్వితజంఘం చ పార్శ్వ ఏవ భువి క్షిపేత్
తరసా యత్ర విజ్ఞేయా సేయం నూపురపాదికాం
యథాశోభం స్పృజన్వర్వాక్ స్వయం మన్యామహే పునః

౯. నూపురపాదిక.

పాదము నంచితముగా నొనరించి పృష్ఠదేశమున స్పృక్, పార్శ్వేషపర్యంతము పిరుదు పాదము కలియుపర్యంతము జంఘా భాగము సంగతమగునంతగా కలియజేసి పార్శ్వమున నే భూమియందుంచ వలెను. అప్పుడది నూపురపాదిక యగును. శోభాను సారముగా శోణిభాగము యొక్క ప్రదేశము గోచరించువిధానము కూడ సముచితమని మేము స్వయముగ సంభావించుము. నూపురముల ఘ్రాణ్యుశ్చక్రము కలుగును. గావున నూపురయోజనమున నిది ప్రముక్తమగుటను నూపురపాదిక యను నామము సముచితముగ నున్నదనియు భావింపవలెను.

౧౦. ఆక్షిప్త

త్రితాలాంతరముత్తివ్య కుంచితం చరణం పునః
సజంఘాస్వస్తికం భూమే వామతః పారిక్షిపేత్
యస్యామేతా మతాక్షిప్తా ఖండే చింతాపరాధిధా

౧౦

౧౦. ఆక్షిప్తః

కుంచితమగు పాదమును త్రితాలాంతరముగా నెత్తి జంఘా స్వస్తికముతో నుండునట్లుగా భూమియందు ఎడమ ప్రక్కగా పార్శ్వ భాగమున క్షేప మొనరింప వలెను. అప్పుడది ఆక్షిప్తచారి యగును. ఎడట త్రితాలాంతరమున అర్ధమండలముగా పార్శ్వంతరమున

కాకర్నించి స్వప్తికముతో పార్థిభాగమున వాతమాచరింపవలెను. దానికాక్షిప్త మని పేరు. “ఖండేచింతా పగాభిధా” చింతాపర నామము నితరులంగీకరించిరి. కీర్తిధరుడీ నామము నంగీకరించెను. ఈ నామసంకేతము స్ఫుటమగుట లేదు.

౧౧. భ్రమరీ

భుజంగతాసితాం కుర్వన్ ద్వితియేన తలేన చేత్
శరీరం భ్రమ్యతే వేగాత్ భ్రమరీ నా ప్రకీర్తితా

౧౧. భ్రమరి.

భుజంగతాసితచారిలో సూచించిన విధాన మాచరించుచు రెండవ తలభాగమున వేగముగా శరీరమును భ్రమింపజేసినచో పది భ్రమరీచారి యగును. నాట్యవేదమున నీచారి లక్షణ మిట్లున్నది. అతిక్రాంత చారిలో సూచించిన కుంచితపాదమునెత్తి భుజంగతాసితమున వలె త్ర్యశ్రమగు నూరువును వివర్తింపజేసి రెండవ పాదతలభ్రమణమున త్రికభాగమును పరివర్తింపజేయు వలయును. అని, కాని రెండుభావములు భిన్నభిన్నములుకావు. పాదక్రమములో వర్ణనవిశేషమే యున్నది. సర్వశరీర పరివర్తన ద్వారమున నేమి భ్రమణముగా నుండును గావున భ్రమరియైనది.

౧౨. దంతపాద

కుర్వన్నుపురపాదోక్తం కుంచితం చరణం పునః
దేహసమ్ముఖజాన్వగక్రియా వేగాత్ప్రసారయేత్
యత్ర సా దండపాదేతి పండితైః పరికీర్తితా

౧౦౦

౧౨. దండపాద.

నూపురపాదికా చారీవిశేషములో నిరూపించిన కుంచిత చరణమును దేహమునకు సమ్ముఖమయిన జాన్వగక్రియగా వేగ

మున ప్రసారిత మొనర్పవలెను. ఆ కుంచితపాదమును రెండవ పార్శ్వగతమగునట్లు చేసి అగ్రభాగమున ప్రసారితము చేయవలెను. వేగముగా ప్రసారయేత్. అప్పుడావిద్ధకరణముగా నది యుండును. ఆవిద్ధమయిన శన దేహమునకు సమ్ముఖముగా జానువుయొక్క యగ్ర భాగక్రియ యిందుండును. ఊరు జాను జంఘా భాగములు స్తబ్ధము లగుటచే దండాకారమున నుండుట నిది దండపాదమును చారి యయి నది. నూపురపాదమున నుండి పాదము నూర్ధ్వముగా ప్రసారము చేయవలెనని భావము. దీనినిట్లు పండితులు కీర్తించిరనుట దీని ప్రశస్తి.

౧౩. విద్యుద్భ్యాంతా

పృష్ఠతో వలితాశ్లిష్టపృష్ఠః పాదః ప్రసార్యతే

ఊర్ధ్వాధఃపార్శ్వదేశేషు భ్యాంతో మండలవద్యదా

కీర్తితేయం తదా విద్యుద్భ్యాంతా లక్ష్మ్యేతిదుష్కరా

౧౦౫

౧౩. విద్యుద్భ్యాంత.

పృష్ఠభాగమున పాదము వలితమై పృష్ఠము ననుసరించి ప్రసారితమగునేని ఊర్ధ్వాధఃపార్శ్వములందు మండలవిధానమున భ్రమణము పొందునేని విద్యుద్భ్యాంత యను ఆకాశచారి యగును. ఇట్లు కీర్తిత మయిన యీ చారీవిశేషము లక్ష్మ్యము లందతిదుష్కరము. దీని ప్రదర్శనము సుకరము కాదు. పాదము పృష్ఠభాగమున వలితమగుటను ఊరుమూలము నుండియు వలితము కావలెనని కొందరనిరి. అభినవగుప్తుని ఉపాధ్యాయుడయిన భట్టతోతుడు ఇట్లు భావించెను. పృష్ఠతః - పార్శ్వభాగమునుండి పశ్చాద్భాగమున వలిత మొనరించి శిరఃసంక్లేషద్వారమున ఊర్ధ్వాధఃపార్శ్వములందంతటను మండలాకారమున భ్రమితమొనరించి ప్రసరింపజేసిన

విద్యుద్భాగంత యగును. అని ఇంతటిశ్రేణిముతో గూడుకొనిన యిది లక్ష్యమర్థమని జాయపతి యంతటివ్యక్తియు భావింపవలసివచ్చినది.

౧౪. ఊర్ధ్వ జా ను :

జాను స్తనసమం యావత్కుంచితం పాదముద్ధరేత్
యత్ర స్తబ్ధీకృతోఽన్యోఽఘ్నిః ఊర్ధ్వజానురియం మతా

౧౫. ఊర్ధ్వ జా ను ఘ్న.

కుంచితమగు పాదమును జాను స్తనసమముగా పైకెత్తవలెను. రెండవపాదము స్తబ్ధీకృతము కావలెను. ద్వితీయపాదము క్రమ స్తబ్ధమగుట యున్నది. ఆ పాదముత్తిప్తము కాగా దానికల్లు స్తబ్ధత కలుగునని భావము.

౧౬. ఉ ద్వృ త్త

ఆవిధం పదమన్యోరుక్షత్రే పార్షి యదా భవేత్
భాగ్తోవ్యేత్పత్య యదా బాహ్యభ్రమర్యత్పాతయేద్భువి
తదోద్వృత్త మనోవర్తలోకే భూచారపూర్వికా

౧౧౦

౧౭. ఉ ద్వృ త్త.

ఆవిధమగు పాదమును ఇతరమగు ఊరుప్రదేశమున పార్షి భాగముండునట్లుగా భ్రమణము పొందునట్లుచేసి భ్రమకర మొనరించి దింపవలెను. అప్పుడది ఉద్వృత్తచారియగును. ఆవిధచారీ సంబద్ధమయిన కుంచితపాదమును నిరూపించుటచే నీయుద్వృత్తచారి ఆవిధచారీ శ్రేషఠాపమగుట సూచితమగును. “ఉర్ధ్వం వర్తమానత్వా దుద్వృత్తా” ఉర్ధ్వముగా నున్నందున నిది యుద్వృత్త యయినది. “మనోవర్త లోకే భూచారపూర్వికా” అను లక్షణము చివరి వాక్య

ములో నీ యుద్వృత్తచారికి నామాంతరము నిరూపితమగుచున్నది కాని యది స్పష్టమగుట లేదు.

౧౬. డోలాపాద

ఉత్తిష్ఠ కుంచితం పాదం పార్శ్వయోర్లోలయన్ క్షిపేత్
స్వపార్శ్వే పార్జిణా యస్యాం డోలాపాదేతి సా స్మృతా

౧౬. డోలాపాదము.

కుంచితపాదమును ఉత్తిష్ఠించి పార్శ్వములందు కదిలించ జేయుచు నుంచవలెను. పార్జిణభాగముచే తన పార్శ్వమునందుంచ వలెను. అప్పుడది డోలాపాదచారి యగును. కుంచితపాదమును దక్షిణభాగపర్యంతము స్వపార్శ్వమునకు దెచ్చి యుచట దోలిత మొన రింపవలెను. స్వపార్శ్వమున నూపవలెను. పిమ్మట స్వపార్శ్వమున నంచితముగా నుంచవలెను. ఇట్టిది డోలాపాదము.

ఇట్లీవిధముగా చారీవిశేషములు నిరూపితములయినవి. ఇవి యన్నియు లలితాంగక్రియారూపములు. కటీ జంఘారుకర్మలకు నిరూపించిన వినియోగములె చారీవిశేషమునకును వినియోగములు. అయినను కొన్ని వినియోగవిశేషములు కలవు. అవియన్నియు నితి కర్తవ్యతా విశేషములు. ధనుః ప్రయోగమున వజ్రవిమోక్షణమున శస్త్రపాతమున వీని ప్రయోగింప వచ్చును. ఈ చారీవిధానములు కాయశోభాసంపాదకములు. వీనికింకను వ్యాపక వినియోగమున్నది. నాట్యప్రయోక్తలగువా రీవిశేషమును గుర్తించ వలెను. చారీవిధాన ములలో సంతట పాదప్రసారమె యున్నది. హస్తప్రసారము నిరూ పితము కాలేదు. హస్తములు అంగిగములయినను పృష్ఠగతములయి నను ఆ యా సందర్భానుసారముగా నెట్లున్నను పాదములకు అనుగత ములుగా నుండవలెను. అట్లుగా వానిని కూర్పవలెను.

“ఇదం తాత్పర్యం.” ఈ ప్రక్రియలలో నొకప్పుడు గతికి ప్రాధాన్యముండును. ఒకప్పుడు హస్త వ్యాపారమునకు ప్రాధాన్యముండును. ఒకప్పుడు రెండిటికి ప్రాధాన్యముండును. గతిప్రాధాన్యమున్నప్పుడు హస్తములు పాదవిక్షేపమున కనుగతములుగా నుండును. తదనుసారులై యుండును. తత్ప్రశ్చద్భావులుగా పృష్ఠగతములుగా నుండును. హస్త వ్యాపారమునకు ప్రాధాన్యమున్నపుడు హస్త వ్యాపారానుసారముగా పాదములు పశ్చద్భావమున ప్రసరింపవలెను. ఉభయ ప్రాధాన్యమున్నప్పుడు తుల్యకాలత వినియోగ పరతంత్రముగా వాని ప్రవృత్తియుండవలెను. ఇట్టి యీ రీతులన్నియు కాచిత్యానుసారమున నుండవలయుట యుక్తము. అనలుకాయశోభాయోజనమునకై యీ యధ్యాయమున చారీవిశేషములు ప్రస్తుతములయినవి. అట్లు శరీరశోభా ప్రాధాన్యముండునట్లుగా ప్రయోజనము కూర్చవలసియున్నది. అట్టి సంసర్తికై యిది యపేక్షితము. అభినవభారతీ గతమయిన యిట్టి విశిష్ట భావమును సావధానముగా సాధిమానముగా గుర్తించిన జాయపతి ఇట్లు తత్త్వమావిష్కరించుచున్నాడు.

పాదస్య ముఖ్యతా క్వాపి హస్తస్యాపి క్వచిద్భవేత్

ఉభయోః కుత్యచిదేయా యథాశోభం ప్రయోగతః

హస్తావవనతే స్యాతాం యదా పాదస్య ముఖ్యతా

౧౧౫

అగ్రగేస్తః స్వముఖ్యత్వే ద్వయోశ్చేత్సమగౌ పునః

యతశ్చారీప్రయోగేఽంఘ్రి తతో హస్తో యతః కరః

తతస్త్రికం యతః తస్యాత్ నేత్యాద్యం యోజయేత్తతః

పాదచార్యాం కృతార్థో వా పాదో యాతి భువం యథా

హస్తః స్వకార్యనిష్పత్తౌ కటిమాశ్రయతే తదా

౧౧౬

హస్తః స్యాదర్థచంద్రోఽత్త నాచ్యే నృత్తవిధౌ పునః

పక్షనంచితకౌ పక్షప్రద్యోతౌ వామతో సతాం
 ఏతత్త్రయమపి బ్రూమౌ నృత్యే లక్ష్యనిరీక్షణాత్
 అనంతేషు విభేదేషు గతీనాం లలితాత్మకాః
 చార్యో ద్వాత్రింశదేవోక్తా మునినాన్వర్ధసంజ్ఞికాః

౧౨౫

ఈ నిరూపితములయిన చారీవిధానములలో కొన్నిటి యందు పాదప్రయోగమునకు ప్రాధాన్యమున్నది. కొన్నిటియందు హస్తమునకును ప్రాధాన్యము కలదు. కొన్నిస్థలములందు పాద హస్తములకు రెండింటికిని ప్రాధాన్యమున్నది. ఇట్లు ప్రాధాన్యముండుటను ప్రయోగానుసారమున యథా సుందరముగా గ్రహింపవలెను. ఇట్టి గ్రహణము సర్వము తత్ప్రయోచిత్యాను సారమున నుండును. హస్తము లవసతములుగా నుండునేని యప్పుడు పాదమునకు ముఖ్యత యుండును. అనగా పాదమునకు ముఖ్యతయున్నప్పుడు హస్తము లవసతములుగా నుండవలెను. హస్తములకు ముఖ్యత్వముండునేని యప్పుడు హస్తములు అగ్రభాగగతము లగును. హస్తపాదములకు రెండింటికి ప్రాధాన్యముండునేని హస్తములు సమగతీకలవి, అనుగతీ కలవి కావలెను.

చారీప్రయోగమునందు పాద మెటుగా ప్రసరించునో అటుగా హస్తసంచారము ముండవలెను. హస్తమెటుగా ప్రసారము పొందునో అటుగా త్రికము ప్రవర్తింపవలెను. త్రికమెట్లు వర్తనము పొందునో అటుగా నేత్రాదు లుండవలెను. అట్లే యుపాంగాభినయ మును ఉండవలెను. “యతః పాదస్తతో హస్తః యతో హస్తస్తతస్త్రికం” పాదక్రియలలో హస్తగతి క్రియ యిట్లుండుట శరీర శోభ సంపాదించును. ఇట్లయినచో పాదక్రియ సమాప్తముకాగా హస్తక్రియయెట్లుండును? అప్పటి హస్తవార్త యేమి? ఇదిగో.

పాదచారీవిధానమున కృతార్థమయిన పాదము అనగా పాదచారి సమాప్తముకాగా పాదము భూగతముకాగా హస్తమును తనకార్యము నిష్పన్నము కాగా కటి నాశ్రయించియుండును. పాద సంచారసమయమున హస్తసంచారము పూర్తికాగా కటిదేశసమాశ్రయణమే సముచితము. నాట్యమునందుగాని నృత్యవిధిలో గాని హస్త మర్థచంద్రముగా నుండవలెను. కేవల నృత్యమునందు హస్తములు పక్షపంచితకములు పక్షప్రద్యోతములు నై యుండుట యుక్తము. నాట్య సద్భావులంద రిట్లే గుర్తించిరి. లక్ష్య నిరీక్షణమున నృత్యమునందీ తీత్రయము నుండునని మేముందుము. చారీగతు లనంతవిధానముల నున్నవి. వాని నన్నిటి నిరూపించుట శక్యముకాదు. వానితో లలితాభినయాత్మకములయిన చారీగతులు ముప్పదిరెండు మాత్రము నిరూపితములయినవి. ఇవి యన్నియు సార్థకనామములు. ఇవియన్నియు భరతముని సమ్మతములు. భరతుడు వీనినె నిరూపించినందున మేమును వీనినె నిరూపించితిమి.

చరితమివ సురాజ్ఞాం యుక్తదండాభిరామం

గిరిశమివ భుజంగత్రాసితాలోకనీయం

జలదమివ సవిద్యుద్భ్రాంతమశ్రాంతలక్ష్మి

వ్యరచయదిహ చారీలక్షణం జాయనార్యః

జాయనార్యు డిచట చారీలక్షణమును నిర్మించినాడు. ఈ చారీలక్షణము రాజులచరితమునలె శివునివలె జలదమువలె నున్నది. చరిత గిరిశ జలదములవలె చారీలక్షణ మున్నదనుటలో గుణక్రియారూపమయిన సమాసధర్మములేదు. అభిన్న శబ్దాత్మకమయిన సాధర్మ్య మున్నది. దానినిట్లు గ్రహించవలెను.

యుక్తదండాభిరామ భుజంగ త్రాసి తాలోకసీయ సవిద్యుద్భాస్రింత శబ్దము లుపమానోపమేయముల కభిన్న శబ్దసాధర్మ్యము నివేదించునవిగా నున్నవి. ఆ పదముల వలన రెండర్థముల గ్రహించి ఉపమానోపమేయములందు సంగతపరచుకొని నలెను. రాజచరితము నందు యుక్తమగు దండవిధానముచే నభిరామతయున్నది. యుక్తదండతయనగా దండ్యదండనము, అదండ్యాదండనము. యుక్తదండముచే రాజచరిత మభిరామముగా నున్నదని భావము. చారీలక్షణము యుక్త-కూడుకొనిన. దండ-దండపాదమను చారిచే నభిరామముగా నున్నది. ఇట్లు ఒకే శబ్ద మటుచిటు సంగతమై సమానధర్మమయినది. ఈ విధముగ నె యిశరములందును గ్రహించవలెను. రెండవ పాదములో గిరిశచారీ లక్షణములకు సమానధర్మ సమర్పకముగా “భుజంగ త్రాసి తా లోకసీయం” అని యున్నది. శివుడు తాను ధరించిన భుజంగములచే త్రాసముపొందిన వారిచే నాలోకింపదగినవాడు. భుజంగత్రాసిత మను చారిచే లక్షణ మాలోకసీయము. మూడవపాదములో జలదము విద్యుద్భ్రమణములతో గూడినది. లక్షణము విద్యుద్భాస్రింతమను చారితోనున్నది. అశ్రాంతలక్ష్మి-శ్రాంతము కాని నిత్యముగానున్న లక్ష్మి కలది యనుట ఉపమానోపమేయముల కనుగామి యయినధర్మము. చారీ లక్షణారంభములో చారీనామముల కలయికతో స్లోక మున్నది. ఇచట నట్టిస్లోకమే యున్నది. ఇట్లు నిరూపించుటలోని వక్రీత రమ్యముగా నున్నది.

పాదచారీ ప్రసంగములో హస్తము లే విధముగ నుండవలెనో నిరూపిత మయినది. పాదచారి సమాస్తము కాగా పాదము భూగతము కాగా హస్తవిన్యాసరీతియు సూచితమయినది. పాదము ధరణీగతమై యుండగా కాయసన్నివేశ మెట్లుండవలెనో నిరూపింప

కూలమయిన యేదేనిస్థానకమున నుండి గమనమొనరింపవలెను. అట్టి గమనానంతరమున “తిష్ఠేత్” స్థితి ననుసరింపవలెను. ఇట్టి యీ విధానము ననుసరించియే స్థానకప్రయోగమునరింప వలసియున్నది. స్థానకము లేకున్న నిది యుపపన్నముకాదు. కావున స్థానకము నిరూపింపవలసియున్నది.

భావయోగానుసారమున శరీరమునకు సంబంధించిన అంగ విన్యాసవిశేషము స్థానపద వాచ్యమగును. నేత్రములకు సహగమై యుండు నుండరమయిన అంగవిన్యాసము స్థానము. నిశ్చితమగు భావసంబంధమున నిశ్చలమగు నేత్రవిధానమున సంగవిన్యాస ముండుట యని భావము. ఇట్టి స్థానములారు కలవు.

వైష్ణవం నమపాదాఖ్యం వైశాఖం మండలాభిధం
ఆలీధనంజితం ప్రత్యాలీధాఖ్యం చేతి షష్ఠ్యైకం

మానవులకు సంబంధించిన స్థానకము లారు కలవు. వైష్ణవము—నమపాదము — వైశాఖము — మండలము—ఆలీధము—ప్రత్యా లీధము. అని ఆ యా నామసంకేతముల వలననే వీని స్వరూపము కొంతగా విశదమయినను విస్పష్టముగా నిర్దేశించుట యావశ్యకము. ఇవి యన్నియు సర్వశత్రువిమోక్షణము లందుపయుక్తము లగును. ఇట్లునుట సర్వస్థానకములకును సాధారణమయిన వినియోగ మని గ్రహ్యము.

౧. వైష్ణవస్థానకం

ఏకః పాదః సమో యత్ర త్ర్యశ్రః పార్శ్వముఖోఽపరః

అనయోరంతరం సార్థతాలద్వితయసంజ్ఞకం

౧౪౦

జంఘాయామంచితం కించితౌష్ణవేనోపశోభితం

వైష్ణవం స్థానకం యస్మాద్విష్ణురత్నాధిదైవతం

అనేనాభినయోవిష్టోః సరయోః శ్రేష్ఠమధ్యయోః
కర్తవ్యః సూత్రధారాదౌ సంలాపోపి స్వభావజిః

౧. వైష్ణవస్థానకము.

ఈ స్థానకమునకు విష్ణువధిదైవతము. కావున వైష్ణవము. విష్ణుప్రయోగమున నీ స్థానకముండును. అట్టివాని ప్రయోగమున నుండు స్త్రీప్రధానత యుండని సూత్రధారాదుల ప్రయోగమున నిది యుండును. ఇట్లే యీ స్థానకముల విచిత్రోగ విధానము నితరము లందును గుర్తింపవలెను.

ఈ వైష్ణవస్థానకమునందు ఒక పాదము సమముగానుండును. రెండవ పాదము త్ర్యుశమై పార్శ్వముఖముగా నుండును. ఈ రెండు పాదముల విన్యాసమున సార్థతారద్యయము వ్యవధానముండవలెను. జంఘావిన్యాసమున నిది సౌష్ఠవముతోకూడినదై కించిదంచితమై యుండవలెను. ఇందు విష్ణువధిదైవతమయిన నిది వైష్ణవస్థానక మగును. ఇట్టి వైష్ణవస్థానకముచే విష్ణువుయొక్క యభినయము కూర్ప వలెను. శ్రేష్ఠమానవుని యభినయము మధ్యమమానవుని యభినయమును దీనిచేసగును. సూత్రధారాదుల ప్రయోగమునందును ఇది యుక్తము. ఇందు స్వభావజమయిన సంలాపముండును.

దీనిలో జంఘాభాగ మంచితమగుట యనగా జానునమనము వలన కొంతకుటిలమగుట యని భావము. “సౌష్ఠవాంగపురస్కృతం” అని నాట్యవేదము. సౌష్ఠవమున సంగమెట్లుండ వలయునో అట్టి విధానమున నిది పురస్కృతము ప్రశస్తము కావలెను. సౌష్ఠవ మప్రధానమయినచో సంగపురస్కృత మగుట ప్రధానము. నానా కార్యాంత రోపేతులయిన ఉత్తమ మధ్యమ మానవులు ఇందు స్వభావ సహజ సల్లాపమొనర్చుట యుక్తము.

ఈ వైష్ణవస్థానకమునకు సంబంధించిన స్వరూపవిశేషములు వినియోగవిశేషములు వివిధముగానున్నవి. ఉరము సమున్నతముగా నుండుట, హుళీర్నములు సమముగా నుండుట, ఉరఃస్థానముకన్న చిబుకము చతురంగుల వ్యవధానమున నుండుట, కలకముకాని త్రిపతాకముకాని నాభీగతముగా నుండుట మొదలగు విశేషము లిందుగలవు. చక్రమోక్షణము, ధనుర్ధారణము, దైర్యోదత్తాంగలీలావిశేషములు మొదలగు వానిలో నిది ప్రయోజ్యము. ఇదియె కొంత విపర్యస్తమయినచో ప్రణయక్రోధమున ప్రణయోద్వేగమున శంకానూయాదులలో వినియుక్తమగుటను నాట్యవిదులు భావించిరి.

౨. స మ పా దం

తాలమాత్రాంతరౌ స్యాతాం స్వభావాచ్చరణే సమే
సౌష్ఠవం సహజం యత్య సమపాదం తదుచ్యతే
విమాన స్యందనాకాశ వ్రతలింగ స్థితేషు తత్
వివాహ పక్ష నిర్దేశే విప్ర మంగల వాచనే
అధిదై వతమేతస్య కీర్తితః కమలాసనః

౧౪౩

౩. స మ పా ద ము.

ఈ స్థానకమునందు స్వభావానుసారమున నుండు చరణములు సమముగానుండును. స్వభావమనుట అన్యవేశితవిధానమున నుండుట యని భావము. చరణముల విన్యాసము తాలమాత్రాంతరముగా నుండును. సహజమగు సౌష్ఠవ ముండును. ఇట్లున్నచో నది సమపాదస్థానకమగును. విమానమున నున్నవారలకు స్యందనారూఢులకు ఆకాశగతులకు వ్రతస్థులకు లింగస్థులు—శైవాదులకు నీ సమపాదస్థాన ముచితము వారి విషయమున నీ స్థానక ముపయోజ్య

మగును. వివాహకౌతుకనిర్దేశమున పక్షుల రూపణమున విప్రమంగళ వాచనమున దీని వినియోగింపదగును. విప్రులొచరించు మంగళాశీర్వాచనాదుల స్వీకారమాశించునప్పుడిది వినియుక్తమగును. బ్రహ్మ యీ స్థానకమునకు అధిదైవతమని తద్విదులు గుర్తించిరి.

౩. వై శా ఖ స్థా న కం

సార్థతాలత్రయవత్ త్ర్యశ్యపక్షస్తపాదయోః

౧౫౦

అంతరం స్యాద్వ్యవస్థేయం ఊర్వోరపి నిషణ్ణయోః

యస్మిన్వై శాఖమాఖ్యాతం తద్విశాఖాధిదైవతం

వ్యాయామే నిర్గమే స్థూలభంగే వాహనవాహనే

౩. వై శా ఖ స్థా న క ము.

ఇందు పాదములు రెండును త్ర్యశ్రములు పక్షస్థితములు కావలెను. ఊరువులు నిశ్చలములుగా నుండవలెను. సూచీవిధానమున కన్న నివి యచలములై విశ్రాంతములుగా నుండవలెను. సార్థతాల త్రయ మూరువులకు పాదములకు అంతరము వ్యవస్థితము కావలెను. మూడున్నర తాలముల కాలస్థితి యావశ్యకము. ఇట్టిస్థితి వై శాఖ స్థానముగా ప్రఖ్యాత మయినది. ఇందు విశాఖ దేవుడు స్కందస్వామి కుమారస్వామి అధిదైవతముగా నుండు నందుకు. వ్యాయామమున నిర్గమమున స్థూలభంగమున వాహనముల వహనమున నిది వినియుక్త మగును. అశ్వముల వాహనము దీనిచే నగునని పెద్దలందురు. యుద్ధాదులలో వ్యూహాంగములకు వేగాదానపార్జి చోదనాక్రమమున నిర్గమన ముండును. ప్రయోక్తలు వై శాఖస్థానమును రేచకములలో ననుసరించుట యుక్తము.

౪. మండల స్థానం.

త్ర్యశ్రౌ పార్శ్వముభే పాదౌ చతుస్తాలాంతరాన్వితౌ
నిషణ్ణోరూ కటి యత్య జాయేతే జానునోస్పమా
బుద్ధైర్మండలమాఖ్యాతం తదాఖండలదైవతం
ప్రయోగే చాపవజ్రాదేః స్కంధే సింధురవాహనే
గరుడాదిమహాపక్షిణాం చ నిరూపణే

౧౫౫

౪. మండల స్థానము.

ఈ మండల మైంద్రిమండల మనియు స్థానవిదుల వ్యవహారము. వైశాఖస్థానమునందువలె నిందును పాదములు త్ర్యశ్రములు పార్శ్వములు— పక్షస్థితములు నగును. నిషణ్ణోరుత్వమందువలె నిందున్నది. పాదములు చతుస్తాలాంతరమున నుండుట యిందు విశేషము. కటిజానువులు సమానముగా నుండుట విశేషము. ఇట్టిదిది మండలము అని సమాఖ్యాత మయినది. ఇది యాఖండలదైవతము. మండలేశ్వరవిషయముగా నుండును. కావున మండలమనుట సంగతముగా నున్నది. చాపవజ్రాదుల ప్రయోగమున నిది వినియు క్తమగును. స్కంధమున సింధురముల వహించుటలో నిది యావశ్యకము. అశ్వముల వహించుటలో వైశాఖముపయుక్తము కాగా, అశ్వములకన్న స్థూలములయిన సింధురములను గజములను వహించుటలో నిది యుచయుక్తమగును. సింధురముల కన్నను స్థూలత మములయిన గరుడాది మహాపక్షుల నిరూపణమున మండలముపకాఠియని పరిగ్రహ్యము.

౫. ఆలీత స్థానం

వామః పాదో నిషణ్ణోఽత్య కుంచితో జానునా పునః
తేన తుత్యై కటిపృష్ఠే త్యుశ్యః సవ్యః పృసారితః

౧౬౦

పంచతాలమిత స్తవ్యస్సనయోః పార్శ్వగుల్ఫయోః
ఆలీఢమిదమాఖ్యాతం దుద్యస్తస్యాధిదైవతం
ఉత్తరోత్తరతో జల్పే రోషామర్షనముదృపే
వీరశాద్రకృతే మల్లాస్ఫోటే రిపునిరూపణే
తదభిద్యవణే శత్రుమోచనే చేదముచ్యతే

౧౬౫

౫. ఆలీఢస్థానము.

ఈ స్థానమునందు వామపాదము నిషణ్ణమై జానువుతో కుంచిత్తమై యుండును కటిపృష్ఠము లావిధముననే సమముగా నుండును. దక్షిణపాదము త్ర్యశ్రమై ప్రసారితమగును. పాదగుల్ఫము లందు పంచతాలమితముగా నుండును. ఇట్లున్న నిది ఆలీఢస్థానము మండలస్థానము నందువలె నిందును ఊరువులు నిషణ్ణములగుట పాదము త్ర్యశ్రయముగానుండుట సమానము. దక్షిణపాదము పంచతాలమితముగా ప్రసారితమగుట యిందు విశేషము. “ఆనమంతాత్ స్పృష్టాభూమిర్ఘ్నేన ఇతి ఆలీఢం” అని దీని వ్యుత్పత్తి. ఇందలి పాదముచే భూమి యంతట స్పృష్టమగును. గావున నిది యాలీఢమనుట యుక్తము.

ఈ ఆలీఢపాదమునకు రుద్ర దేవుడధిదైవతము ఉత్తరోత్తరాధికముగా జల్ప మొనరించుటలో నిది వినియుక్తమగును. ఆ జల్పము రోషామర్షనముత్పన్నమయినదిగా నుండుట గ్రాహ్యము. వీరశాద్రకృతమయిన మల్లాస్ఫోటములో రిపునిరూపణములో రిపువు నెదుర్కొనుటలో శత్రుమోచనములో నిది ప్రయోగార్హము.

౬. పృత్యాలీఢః

అస్యైవాంగః పరీవర్తే పృత్యాలీఢం పృక్తిరితం
విముంచేదమునా శత్రుం సర్వమాలీఢసంహితం
ఆలీఢస్యైవ భేదత్వాద్యద్యోఽప్యస్యాప్యధిదైవతం

౬. ప్రత్యాలీఢము.

ఆలీఢస్థానాంగమే ప్రత్యాలీఢము. ఆలీఢమునకు పరివర్తమున్నచో ప్రత్యాలీఢమందురు. ఆలీఢస్థానమున సంహితమగుశస్త్రమును ఈ ప్రత్యాలీఢస్థానమున విడువవలెను. ప్రత్యాలీఢమాలీఢభేదమే యయినందున ప్రత్యాలీఢమునకును అధిదైవతము కుద్రచేవుడె. దక్షిణపాదమును కుంచిత మొనరించుట వామపాదమును ప్రసారిత మొనరించుట యను సంశయము నిరూపితప్రాయమయినను ఇతికర్తవ్యతను స్పష్టమొనరించుట కది యుక్తమగును. కుంచితత్వము ప్రసారణవిపరీతమగునట్లుగా మరల ఉత్తానాకుంచితముగా నొనర్చగా సిద్ధమగును.

ఉపక్రాంతార్థమున కవిరుద్ధముగా స్థానషట్కము నిరూపితమయినది. ఆ యా స్థానస్థితులై ప్రయోక్తలు శస్త్రవిమోక్షమొనరింపవలెనని నిరూపితముకదా! అట్టి విమోక్షణమునకు వ్యాయామాది విధానాదు లావశ్యకములు. కావున పరిశేషరూపములని నిరూపింపవలసి యున్నది. శస్త్రమోచనగోచరములగువానిలో న్యాయములు ప్రవిచారములు ప్రస్తుతము ప్రతిపాదించదగి యున్నవి.

న్యాయా :

శస్త్రాణాం మోచనే న్యాయాః చత్వారః కథితా బుధైః
రణే స్వపరశస్త్రాణాం కర్తుం పాతనసారణే
ఉచితా వర్తనాంగానాం న్యాయోఽత్ర పరికీర్తితః
భారతః సాత్పతో వార్షగణ్యః కైశిక ఇత్యమీ
కృమాన్నాయాః కటీ పాద వక్షో మూర్ధ్నాం విభేదనే

౩౩౦

న్యాయములు.

ప్రయోక్తలు నానాశస్త్ర విమోక్షమొనరింపవలెనని నిరూపితము. శస్త్రమోక్షణమున నాలుగురీతులు కలవనినారు.

వానికి న్యాయములనిపేరు. యుద్ధమున స్వపరశశస్త్రములకు పాతన సారణము లొనరించుటకునై సముచితమైన యంగముల వర్తనమును న్యాయము అందురు. జౌచిత్యముతో కూడుకొనిన అంగవర్తన మున్నందున, న్యాయము ననుసరించియే సంగ్రామకర్మ లుండుటను న్యాయములు ప్రవర్తితములయినవి. ఇట్టి న్యాయములివి నాలుగు కలవు. భారతము - సాత్వతము - వార్షగణ్యము - కైశికము. అని ఈ నాలుగు న్యాయములు క్రమముగా కటి పాద వక్షో మూర్ధముల విభేదనమున నుపయోగింపవలెను. ఇటుపై భారతాదిన్యాయముల స్వరూపము నిట్లు గ్రహింపదగును.

౧. భారతం

ఫేటం వామేన హస్తేన పరశశస్త్రనివారణం

ధృత్వా శస్త్రం తదాన్యేన ప్రసార్యేతే పునః పునః ౧౬౫

ఆక్షిప్య భ్రామయేత్పశ్చాత్పార్శ్వార్ధ్యత్పార్శ్వం తతః పరం

ధృతశస్త్రేణ హస్తేన మస్తకం పరివేష్టయేత్

మణిబంధవివర్తేన కపోలప్రాంతయోః పునః

కుర్వాదుద్యేష్టనం భూయో మస్తకం పరివేష్టయేత్

లలితే వేష్టనే ద్వాభ్యాం యత్రాసౌ భారతః స్మృతః ౧౬౬

౧. భారతము.

భారతన్యాయమున నీ విధానముండును. వామహస్తమున ఫేటమును ధరించి పరప్రయుక్తములయిన శస్త్రముల నివారింపవలెను. దక్షిణహస్తమున శస్త్రము ధరింపవలెను. జలిపించి ప్రసారితము చేయవలెను. ఫేటశస్త్రములు రెండును పునః పునః ప్రసారితములు కావలెను. జలిపించుట ప్రసారితము చేయుటల యనంతరము పార్శ్వమునుండి పార్శ్వమునకు అటు నిటు వేగముగా త్రిప్పవలెను.

శస్త్రముధరించిన హస్తమున తలచుట్టును పరివేష్టిత మొనరింపవలెను. కరముల ప్రసారింతుట మరల నాకర్షించుట ఖేటకము భ్రమింపజేయుట పార్శ్వమునుండి పార్శ్వమునకు త్రిపుట కపోలాంతరమున శస్త్రోన్మత్తము శస్త్రమున శిరఃపరిగమము లలితోద్వేప్తము కల శస్త్రహస్తమున శిరఃపరిగమము ఖేటమున శిరఃపరిగమము అను నివి భారతన్యాయమున ప్రచారములు. శిరఃపరిగమము — శిరము చుట్టు పరివేష్టనమున నమన మొనరించుట యని భావము.

౨. సాత్వతం ౩. వార్షగణ్యం ౪. కైశికం

సాత్వతే సర్వమేతత్సాత్ కరశస్త్రం తు పృష్ఠతః

వార్షగణ్యే తదా కుర్యాత్ప్రక్రియాం సాత్వతే యదా

ఉద్వేప్తనం తు శస్త్రేణ వక్షస్యంగేషు చ స్మృతం

కైశికే ప్రవిచారస్తు సర్వో భారతవస్మతః

భృమయిత్వా ద్విషన్మూర్ధ్ని శస్త్రం రావన్నిపాతయేత్ ౧౩౩

౨. సాత్వత. ౩. వార్షగణ్య ౪. కైశికములు.

సాత్వతన్యాయమునందు భారతన్యాయమున నిరూపించిన వన్నియు నుండును. కాని శస్త్రఖేటములకు సంబంధించిన ప్రవిచార పద్ధతిమాత్రము భారతమునందువలె నిందు పురోభాగమున నుండదు. పృష్ఠభాగమునందుండును. అనగా కరశస్త్రము పృష్ఠసంచారమున నుండును. వార్షగణ్యమునందు సాత్వతమునందువలె ప్రక్రియను గూర్పవలెను. ఈ విశేషము మాత్రమిందుండును. వార్షగణ్యమున వక్షోభాగమునందును అంగములందును శస్త్రముచే నుద్వేప్తనమొనరింపవలెను. శస్త్రఖేటములకు భ్రమణము నిందు నిహితము. శస్త్రముచే శిరఃపరిగమమొనరింపవలెను. ఉరమునందును అంశభాగమునందును శస్త్రమునకుద్వేప్తన మావశ్యకము. కైశికన్యాయమునందు

భారతమునందలి ప్రవిచారమంతయు నుండదగును. శస్త్రమునుభ్రమణముండునట్లు చేసి గిరగిర త్రిప్పి మూర్ధమున వేయవలెను. “శిరచ్ఛేద్యంతుకై శి కే” భ్రమింపజేసి శత్రుమూర్ధమున శస్త్రము వేటువేయవలయును. భారతమున కటిచ్ఛేద్యము సాత్త్వతమున పాదచ్ఛేద్యము వార్షగణ్యమున నక్షశ్చేద్యము కైశికమున శిరశ్చేద్యము మొదట నిరూపితము కావున ఆ యాచ్ఛేద్యానుకూలముగా శస్త్రప్రవిచార మావశ్యకము.

ప్ర వి చా రా :

నానాచారీభవై : న్యాయైరమీభిరుపలక్షితాః

ప్రవిచారా భవంత్యత్ర శస్త్రమోచనగోచరాః

హస్తేనైకేన హస్తాభ్యాం వ్యయోజ్యమితి తద్విధా

తత్రాద్యం ఖడ్గశక్త్యాది యనుఃకుంతాదికం పరం

ప్రకృష్టత్వాద్విశిష్టత్వాదన్వధా తద్గతాభిదా

౧౮౦

రంగే వ్యహరణై : భేదచ్ఛేదశోజితవిస్మృతిః

వ్యక్తఘాతశ్చ నో కార్యః చిత్తోద్వేగకరం చ యత్

కార్యం వాభినయైరేవ భేదనాద్యం విధానతః

దర్శనాదేవ జానాతి యేన సామాజికో జనః

ప్ర వి చా ర ము లు .

నానావిధములగు చారీవిశేషములచే సముత్పన్నములయిన న్యాయములతో ప్రవిచారములు కూడియుండును. ఈ న్యాయోపలక్షితములయిన ప్రవిచారములు శస్త్రమోచనములందు గోచరించును. “ప్రవిచారాః ప్రయోక్తవ్యా నానాశస్త్రవిమోక్షణే” అని నాట్యవేద వచనము. నానాశస్త్రవిమోక్షణమున ప్రవిచారములను ప్రయోగింపవలెను. శస్త్రవిమోక్షణవిషయములయిన ప్రవిచారములు ప్రకృ

ప్రములు విచిత్రములు నయిన గతివిశేషములు. ఇవి యన్నియు చారీరూపముగా వ్యాయామాత్మకముగా ఖండమండలాత్మకముగా నొనరింపదగియున్నవి. ఒకహస్తముతో ప్రయోగించుటయు రెండు హస్తములతో ప్రయోగించుటయు నిందుండును. ఖడ్గము శక్తి మొదలగువానిని ఒక హస్తమున ప్రయోగించుట ప్రసిద్ధము. ధనుఃకుంతాదికములను రెండుహస్తములచే ప్రయోగింతురు. వామ హస్తమున ఖేటమునుబట్టి దక్షిణహస్తమున శస్త్రమునుబట్టి రెండు హస్తములనుచాచి లాగి ప్రయోగించుటలో ప్రవిచారముండుట యిదివరలో నిరూపితమయినది. ప్రకృష్టము విశిష్టము నయినందున ప్రవిచారనామ మన్వర్థముగానున్నది. భారతసాత్వత వార్షగణ్య కైశిక న్యాయములలో శస్త్రమోక్షణవిధానమున ప్రవిచార ముండ వలయుట సూచితము. భారతన్యాయము నందిలి ప్రవిచారము సాత్వతాదులలో నుండుట ప్రసిద్ధము. వార్షగణ్యము ఆరుభట్టి విధానమున నుండుటయు ప్రసిద్ధము.

ఇట్లు ప్రవిచారసమాలోచనమున విచారణీయము లింకను గలవు. యుద్ధప్రసంగము కావున ఛేద్యభేద్యము లన్నియు ప్రయోజ్యము లనిపించవచ్చును. ఇవి రంగప్రయోజ్యము లగుటలో నియమ మున్నది. ఆ నియమపాలన మావశ్యకము. రంగమునందు ప్రహరణ మొనరించినచో శిరము భిన్నమగును. దేహము గాయమగును. క్షత మగును. రక్తము స్రవించును. ఇది రంగనిషిద్ధము. నాట్యవిరుద్ధము. కావున వ్యక్తఘాత మొనరింపరాదు. చిత్తోద్వేగకరమగు రీతి ననుసరింపరాదు. భేదనచ్ఛేదనాదికముల నన్నిటిని అభినయముల విధానానుసారమున నొనర్పవలెను. అప్పుడు దర్శనముననే సామాజికులు సర్వము గుర్తించువారు కాగలరు. “వీరు యుద్ధ మొనరించుచున్నారు” అని యిశరులు తలచునట్లుగా “వీరిట్లున్నారు”

అని భావించునట్లుగా రంగవిధానములను అనుసరింపవలెను. ఇట్టి విషయమును సటులు భావించి నాటకాదులలో సంజ్ఞానూత్రమున సర్వము నాధింపవచ్చును. అపుడనాడిత్యము కలుగదు. అభినయ విధానానుసారమున ఛేద్యాదుల నభినయసముపేతము లగునట్లు పరిశీలించుటయే యుక్తము.

వ్యాయామ నిర్వర్తనం.

౧౮౫

వ్యాయామం సౌష్ఠవోపేతై రంగహరై ర్మనోహరం
 లయతాలసమాయుక్తం కారయేత యథాచలం
 సుతరాం సౌష్ఠవే యత్నః కార్యో వ్యాయామకారిభిః
 సాధకస్తేన హీనాంగో నాట్యే సృతే న శోభతే
 యత్ర నాంగమతీవోచ్ఛం నాతిఖర్వమచంచలం
 విశ్రాంతావయవం లోలపాదం వక్షః సమున్నతం
 సమకంఠ కటి శీర్ష కూర్పరాంసం ప్రయుజ్యతే
 సౌష్ఠవం తత్సమాఖ్యాతం బుధై ర్వా్యాయామగోచరం

౧౯౦

వ్యాయామ నిర్వర్తనము.

చారీన్యాయస్థానవిశేషము లన్నిటను వ్యాయామావశ్యకత నిరూపితమయినది. సుకుమారముగా వ్యాయామ మొనరింపవలెను. దానివలన అనయవ సౌష్ఠవమేర్పడును. నాట్యమున సౌష్ఠవము పరమావశ్యకము. కావున నిచట వ్యాయామమును సౌష్ఠవమును నిరూపింపవలసియున్నది.

సటు లందరు వ్యాయామ మొనరింపవలెను. వారు వ్యాయామ మొనరించునట్లు చేయవలెను. ఈ వ్యాయామము సౌష్ఠవముతో కూడుకొనిన అంగహారములతో మనోహరముగా హారముగా నుండవలెను. లయ తాల సమాయుక్తముగా వ్యాయామ ముండుట

యుక్తము. ఇట్టి వ్యాయామము బలమునకు మించియుండరాదు. యథాబలముగా నుండవలెను. వ్యాయామ మొనరించువారు సౌష్ఠవమున మిక్కిలి యత్నము స్వీకరింపవలెను. సాధకునకు సుతరార్థ సౌష్ఠవమున యత్న మావశ్యకము. సౌష్ఠవము కలవాడే నాట్యమున నృత్తమున శోభించును. హీనాంగుడు నాట్యమున శోభింపడు. నృత్తమున శోభింపడు. ఎందును శోభింపడు. అంగ మత్యంతమున్న తముగా నుండరాదు. అతిఖర్చుముగా నుండరాదు. మరియు ఫాటీగుజ్జు కారాదు. అంగ మచంచలముగా నుండవలెను. విశ్రాంతి వయవముగా విభక్తావయవముగా నుండవలెను. ఏయంగమెంతగా నుండవలెనో యంతగానే యుండవలెను. లోలపాదముగా నుండవలెను. వక్షము సమున్నతముగా నుండవలెను. కంఠకటీ శీర్షకూర్పరాంసములు సముచిత విన్యాసశోభతో నుండవలెను. ఇట్లంగ సౌష్ఠవముండి ప్రయోగించుట యుక్తము. వ్యాయామగోచరమగు నిట్టి విధానమును సౌష్ఠవమందురు. అంగ సౌష్ఠవసిద్ధికై పరికరమావశ్యకము. అంగయోగ్యకాలానుసారముగా అంగశిక్షారీతి యుక్తము. వర్తనా క్రమయోజితమయిన సౌష్ఠవము నాశ్రయించి సర్వశోభ యుండుననుట సర్వసమ్మతము స్వవిశ్రాంతిపరిణతమయిన సౌష్ఠవము సంపాదించుటకు మధ్యమోత్తము లాదరమున యత్న మాచరింపవలెను. అశములగువారు వారిభావమున నారుందురు. ఉత్తమ మధ్యములట్లుకాదు. వారల కవధానమావశ్యకము.

చతుర్విధవాష్టాభిరథ ద్వాదశభిర్మతా

జానువంక్షణ సన్నామాత్త్వంగులేః ఖర్వతా మతా

ఇచ్చయా భూమిపాలానాం తత్తద్దేశానుసారతః

౧౯౫

ఆతః పరం తు ఖర్వత్వం పరం నృత్తే న శోభతే

అంగసౌష్ఠవ సంపాదనమునకై పొట్టిగానుండకుండుట సూచితమయినది. “నాతిఖర్వం” అత్యంతము ఖర్వముగా నుండరాదు. అనగా కొంతఖర్వముగా నుండవచ్చును. జాను వంక్షణమనము వలన ఖర్వతకలుగును. జానువు — మోకాలు. వంక్షణము — ఊరువులసంధి. మోకాలువంచుట ఊరువులువిడదీసి నిలబడుటలావానినమనములు. జానువంక్షణమనమున ఖర్వతకలుగును. ఇట్టిఖర్వతయెంతగానుండవచ్చును? ఇంతగానుండవచ్చును. నాలుగంగులముల ఖర్వత, ఎనిమిదియంగులముల ఖర్వత, పండ్రెండంగులముల ఖర్వత యుండవచ్చును. ఇందు ద్వాదశాంగుల ఖర్వత యంతగా నభినందనీయముకాదు. చతురంగుల ఖర్వత అష్టాంగుల ఖర్వత తగును. మిక్కిలి పొడవుగా నుండునర్తకియైనచో ద్వాదశాంగుల ఖర్వత యుండవచ్చును. పొట్టిగా నుండునర్తకి చతురంగుల ఖర్వతకలది కావచ్చును.

ప్రయోక్తలయిన భూమిపాలుర యిచ్చానుసారమున తత్తద్దేశానుసారమున నీ చెప్పిన ఖర్వతయే తగును కాని యింతకన్న నధికముగా ఖర్వత యుండుట యుక్తముకాదు. అట్టిది సృష్టమున శోభింపదు.

ఈ గ్రంథముననే నాల్గవ యధ్యాయమున నీ ప్రసక్తి రాగా త్రివిధ ఖర్వతను గుర్తింపవలెనని జాయపతి యని “అంగులైరిహ నర్తక్యా జానువంక్షణనామనాత్” నర్తకి యొక్క జాను వంక్షణ నామనము వలన చతురంగులములచే అష్టాంగులములచే ద్వాదశాంగులములచే ఖర్వత త్రివిధమగుట నిరూపించెను. ఇంతకన్న నధిక ఖర్వత శోభింపదనియు ననెను.

చతురశ్యలక్షణం

వైష్ణవం స్థానకం యత్ర సమున్నతమురః స్థలం

కటినాభిచరౌ హస్తౌ యుగపత్క్యమశోఽథవా
చతురశ్యమిదం ప్రోక్తమంగం నేత్రసుఖావహం

చతురశ్రలక్షణము.

ఇంతవరకు నిరూపితమయిన సౌప్తవము సర్వమును శరీరమునకు శోభను సంపాదించును. అది నేత్రసుఖావహము. చతురశ్రవిధానమునకు సౌప్తవము తగియుండవలెను. చాతురశ్యమునకే సౌప్తవమావశ్యకము. ఈ చాతురశ్రము సర్వసామాన్యభూతము. సంపూర్ణమయిన శోభయుండుట చాతురశ్యసంపత్తి. ఎందు వైష్ణవస్థానకముండునో ఎందుఉరఃస్థలము నమున్నతమై యుండునో ఎందుహస్తములు కటి నాభి చరములై యుండునో అది చతురశ్రమగును. హస్తములు కటినాభిచరములుగా నుండుటయను నదియెగవద్యముగా వచ్చును. క్రమముననుగావచ్చును. పైని చెప్పినవిధముగా నున్న చతురశ్రము నేత్రపర్వముగానుండుట నభిజ్ఞులు చెప్పిరి.

ధనుః కరణం

అసియుద్ధే యధాన్యాయః ధనుషః కరణం తథా ౨౦౦
పరిమార్జనమాదానం [సంధానం మోక్షణం తథా]
[ప్రమార్జనం పరామర్శః ఆదానం గ్రహణక్రియా
సంధానం శరవిన్యాసో విక్షేపో మోక్షణం భవేత్]

ధనుః కరణము.

ఖడ్గయుద్ధమున న్యాయములున్నట్లుగా ధనుర్యుద్ధమున గూడ కొన్నికర్మలున్నవి. అవి యిందు నిర్దిష్టములగును. యుద్ధమున న్యాయములున్నట్లు ధనువునకు సంబంధించిన కరణముకలదు. ఆ కరణము నాలుగువిధములు. పరిమార్జనము — ఆదానము — సంధానము — మోక్షణము నని ఈ చతుర్విధ కరణమును ధనువునకు

కూర్పవలెను. తద్విధానమున ప్రయోగింపవలెను. మొదట ధనుస్సు నకు మార్జనము పిమ్మట బాణమున పట్టుట పిమ్మట శిరసంధానము అనంతరము మోక్షము — ప్రమార్జనమనునది ధనుఃపరామర్శము. ఆదానమనునది గ్రహణక్రియ. ధనుస్సు నెట్లు పట్టుకొనవలయునో యట్లు పట్టుట సంధానమనునది ధనువునందు శరవిన్యాసము. మోక్షాణమనునది బాణవిక్షేపము. ఇట్టి యీ నాలుగును ధనుఃకరణములు. ఇచట మొదటి శ్లోకము నాల్గవపాదమునుండి పాతమున్నది. నాట్య వేదానుసారమున నిది నిరూపిత మయినది.

ఆ స న వి ధి :

[అధానసవిధిః కార్యః శ్రీతాం నృజామధాపి చ
నానాభావసమాయుక్తః తదైవ శయనాశ్రయః] ౨౦౫

[స్పికాష్ఠీనాం సమాయోగే] తదుత్కటముదాహృతం
దేవాదితర్పణే సంధ్యాజపహోమాదిషు స్మృతం
చిబుకం కర్కశే న్యన్య హస్తే స్కంధాశ్రితం శిరః
యత్రేంద్రియాణి ఖర్వాణి స్యుః తద్యోగకృతం స్మృతం
రణరంగపరాభూతే శోకవ్యాకులతాదిషు ౨౧౦

క్రాంతమిత్యభిధామన్య కథయంత్యపరే పునః
ఆసనే ద్విగుణః పాదో మనాగన్యః ప్రసారితః
శిరోంచితతయా యత్ర కించిత్పార్శ్వముపాగతం
తత్స్విచ్చింతాకృతం చింతావిప్రలంభమదాదిషు
అన్యైః పునస్సమాఖ్యాతం మదాలససమాఖ్యయా ౨౧౫
భుజాలింగితయోః న్యన్య జానునోశ్చిబుకం యదా
పిండికృత్య స్థితో దేహమవహిత్థం మతం తదా
అవహిత్థమయ వీధా ధ్యాన నిద్రాదికేషు తత్

ఆసనవిధి.

ఉపవేశనాత్మక మగున ఆసనవిధి నిరూపించుట ఇచట గ్రంథకృత్సిద్ధాంతము. కాని ఆసనవిధానమును తద్భేదములను తన్నామనులను సంకేతించు స్లోకములు త్రుటితములయినవి. నాట్య వేదమున నివి స్పష్టముగ నున్నవి. తదాధారమున నిచటి యంశ పూరణము సుకరము. ధనుఃకరణప్రసంగమున వీనిని జాయఃతి నిబంధించుట యున్నది. భరతుడు ధనుఃప్రసంగమున జెప్పలేదు. గతి ప్రచారప్రకరణమున నిరూపించెను. ఇది యచట నిరూపితము లయినను ఇచట భావసౌకర్యము సంపాదింపగలవు. ఈ యాసనవిధి యుపక్రమము నందువలె ఉపసంహారమునను స్లోకములు త్రుటితము లయినవి. వీనిని వానిని నాట్యవేదభావమున గుర్తింపవచ్చును.

స్త్రీలకును పురుషులకును ఆసనవిధి-ఉపవేశనవిధి నిరూపింపదగినది. ఇది నానాభావ సమాయుక్తమై యుండును. భక్తి చింతా శోక లజ్జాది భావము లిందభివ్యక్తములగును. స్థానాసనగతి శయనాదులు సంబంధము కలవియై కావున స్థానగతిప్రసంగములో ఉపవేశనా స్థాననిరూపణము యుక్తమై. ఇదియే ఆసనవిధానము. ఇవియన్నియు పూర్వపశ్చాద్భావమున నుండును. గతి నిరూపణమున శయనమును నిరూపణీయము. ఆసనవిధినిరూపణ మావశ్యక మయినట్లు శయనవిధి సమాశ్రయణమునను నిరూపణీయములున్నవి. ఆసనవిధిలో కొన్ని భేదములుకలవు. ఉత్కటము-యోగకృతము-చింతాకృతము-అపహితము నను నాలుగుభేదము లిందు లక్షణవిని యోగములతో నిరూపితములయినవి. వీనిపేర్లు నాట్యవేదమున వేరుగానున్నవి. ఆ భిన్ననామములను జాయఃతి సూచించెను. స్వస్తికము-మదాలసము-క్రాంతము-విష్కంభితము-ఉత్కటము-స్వస్థాలసము-జారుగతము-ముక్తజాను-విముక్తాకము నను తొమ్మిది.

విధములు భరతాది సమ్మతములుగా నున్నవి. సంగీతరత్నాకర కారాదులు వీరిలో గొన్నిటికి నామాంతరములు చెప్పిరి.

ఇందు ఉత్కటనిరూపణముతో నారంభమున్నది. దీనితో నాలుగు దీనిలో నిర్దిష్టములయినవి. మిగులు వానిభావమును గ్రంథాంతరాధారమున నిర్దేశింపవలసియున్నది.

౧. ఉత్కటము : స్థిగ్భాగము పార్శ్వభాగములు కూడియుండు నట్లు వేషన ముందునేని ఉత్కటము అను ఆసనవిధియగును. దీనిని దేవప్రిత్యుష్మి తర్పణములందు సంధ్యాజపహోమాదులందు వినియోగింతురు. శ్రాద్ధాదులలో నిదియుండును. నివాససలిలమున నిదియున్నది. ప్రతిగ్రహమునకై యితరునకు సలిలదాసముచేయుటలో ఆ జలమును ప్రతిగ్రహించుటయందు నిదియుండును.

౨. యోగకృతము : కొందరు దీనికి కాంతము అను పేరు పెట్టిరి. చిబుకమును కర్కటహస్తమునం దుంచవలెను. శిరమును స్కంధాశ్రితముగా నుంచవలెను. ఇంద్రియములన్నియు ఖర్వములై యుండవలెను. ఖర్వము లనుట విషయగ్రహణాసమర్థములనిభావము. “సంప్రణప్తేంద్రియమనాః” ఇంద్రియములు మనస్సు ప్రణప్తప్రాయములుగా నుండవలయుట యభిమతము. ఇట్లున్నచో నది యోగకృతమయిన యాసనవిధి. రణరంగపరాభూతుడయిన వానికిది యావశ్యకము. ఇదియే క్రాంతము. దీనిని భరతుడు శోకాపవేశనమనెను. యోగకృతమను జానుపతిపేరు జోకకృతము శోకకృతమగునేమో !

౩. చింతాకృతము : ఇదియే మదాలసము. కూర్చొనుటలో నొకకాలు మడత వేసికొని యుండుట, రెండవపాదము కొంతగా ప్రసారితమైయుండుట, శిరమంచితమై ‘కొంచెముగా పార్శ్వమును

పొందియుండుట యున్నచో నది చింతాకృతము అను ఆసనవిధి యగును. దీనిని చింతా విప్రలంభ మదాదులలో వినియోగింతురు.

౪. అవహిత్తము : మోకాళ్లను బాహువులతో నాలింగనము చేసికొనవలెను. ఆ జానువులందు చిబుకము నుంచవలెను. సర్వదేహ మును ముడుచుకొని యుండవలెను. ఇట్లున్న నిది అవహిత్తమగును. దీనిని ఆమయము—జబ్బుడిన్నపుడు వ్రేడకలిగినప్పుడు ధ్యాన నిద్రాది సమయములందును వినియోగింతురు.

ఇట్లు నాలుగాసనవిధులు మాత్రమే యిందున్నవి. మిగిలి నవి పాతము పొందినవి. స్వస్థము ఇందు లేనేలేదు. మదాలసము చింతాకృతమయినది. క్రాంతము యోగకృతమయినది.

విష్కంభితము : ఒకజానువును విస్తారితమొనరించి భూమియందు సాచివేయవలెను. రెండవజానువు యధాస్థితముగా యుండవలెను. ఇట్టిది విష్కంభితాసనము. దీనిని మూర్ఛా మద శ్రమ గ్లాని విషాద సమయములలో వినియోగింతురు. దీనిని ముక్తజానువనియు నందురు.

ఆసనవిధి వినిర్ణయములూ భరతుని యీ భాగములను గుర్తించుట యుచితము.

భూమియందు జానువులను మోపియుంచి యధోముఖమున నున్న నది అధోముఖావస్థాసనము. దీనిని దేవాభిగమనమున వినియోగింతురు. శోపము పొందినవారిని బ్రతిమిలాడుటలో నుపయోగింతురు. శోకమున ఆక్రందనమున నిది యుపకారి. చనిపోయినవారి దర్శనమున నిది యుండును. నీచులగు జనులు శోకమున ఆక్రందన మొనరించు నప్పుడిది యుండునని పరిగ్రాహ్యము. నీచులు చనిపోయిన ప్రాణుల చూచునపు డీ యాసనమే యుండును. కుసత్వములయిన

నక్క మొదలగు వానిని బెదురగొట్టున మయమున నీ యాసన మావ శ్యకము. నీచులు యాచన మొనరించునప్పుడు భూమిపై జానుద్వ యము మోపుదురు. హోమయజ్ఞక్రియలో కర్మకరుల కి కర్మకూర్ప వలెను. ఇట్టి యీ విధానమును జానుగ తాననమని విముక్తాననమని గ్రహింపవచ్చును. అవహిత్థానన మీ గ్రంథముననున్నది. భరతు డాననవిధానమున అవహిత్థము నిరూపింపలేదు.

సుప్తస్థానాని

సమం ప్రసారితాభిఖ్యముద్వాహితవివర్తితే
 నతమాకుంచితం చేతి స్థానం సుప్తస్య షడ్విధం ౨౨౦
 కృత్వా వదనముత్తానం పాణిపాదం ప్రసార్య చేత్
 శయాత సమమామూతం స్వస్య సంవేశనే తదా
 ఉపధానం భుజం కృత్వా ప్రసార్య యది జానునీ
 సుప్యాత్ప్రసారితాభిఖ్యం తదా స్యాత్సుఖనిర్వృతే
 స్కందే మూర్ధానమాదాయ సుప్యాద్భూమిస్థకూర్పరః ౨౨౫
 యస్మిన్నుద్వాహితం తత్స్యాత్ లీలయాశ్రితమాస్థితౌ
 అధో వదనమూదాయ సంవిశేద్యత్రతత్స్పృతం
 వివర్తితాభిధం తత్స్యాత్ రోగశస్త్రాదిపీడితే
 స్రస్తహస్తద్వయో జంఘే ప్రసార్య చ మనాగ్మదా
 నిద్రాయేన్నతముద్దిష్టం తదాలస్యశ్రమాదిషు ౨౩౦
 ఆవిధే జానునీ చిభ్రత్ వపుశ్చాకుంచితం యదా
 సుప్యాదాకుంచితం పోక్తం తదా శీతేన పీడితే

సుప్తస్థానములు.

పురుషుల శయాసనన్నివేశము లిచట నిరూపితములు కా నున్నవి. ఇవి యారు కలవు. సమము—ప్రసారితము—ఉద్వాహితము—

వివర్తితము—నతము—అకుంచితము నని ఈ యారువిధముల పురుషును ప్రస్తానముల లక్షణ మీ విధమున నున్నది.

౧. సమము : ముఖముత్రానముగా నుంచి వెల్లకిలగానుంచి శరపాదములను ప్రసారితములుగానుంచినచో నట్టి విధానమున శయనించియుండు నన్ని వేశమునకు సమమనిపేరు.

౨. ప్రసారితము : తనభుజమునే తలదిండుగా నొనరించుకొని జానువులను చాచి ముఖముగా శయనించియుండుటను ప్రసారితమందురు.

౩. ఉద్వాహితము : స్కంధమున శిరమునుంచి కూర్చురములను భూమియందె మోపి నిద్రించునపుడు సలీలావస్థానమున నుండగా ఉద్వాహితమగును.

౪. వివర్తితము : దిగువభాగమునకు వదనము చేర్చి శయనింపగా వివర్తితమగును. రోగవీడితులు శస్త్రాదివీడితు లీ విధముగా శయనింతురు.

౫. నతము : రెండుహస్తములు వ్రేలాడునట్లుచేసి జంఘాభాగములను కొంతగా ప్రసారితమొనరించి నిద్రించుటను నతమని వ్యవహరింతురు. ఇది అలసత్వమున నున్నప్పుడు శ్రమాదులతో నున్నప్పుడు వినియుక్తమగును.

౬. అకుంచితము : సంగతము లావిధములయిన జంఘాభాగములు కూర్చుకొని శరీరము నాకుంచితమొనరించుకొని శయనించినచో నది యాకుంచితమగును. శీతవీడితుల విషయమున నిది వినియుక్తమగును.

శ్రీ చాంస్థానాని

ఆయతాభ్యావహితాశ్వక్రాంతాని త్యజి యోషితాం

స్థానాని మునినోక్తాని తేనైవాధాపి చేతి తు

బ్రువతాఽన్యాని కతిచిత్సూచితాని గతాగతం

౨౩౫

వలితం మోటితాభిఖ్యం వినివర్తితనామకం

ప్రోన్నతం చేతి సంభూయ స్యురహ్మో తాని చక్షుహే

శ్రీ స్థానములు.

పురుషులకు సంబంధించిన సుప్తస్థానములను నిరూపించిన పిమ్మట శ్రీస్థానము లిచట నిరూపితములగును. శ్రీస్థానములకు సంబంధించిన గతులలో ఆభాషణములలో కొన్ని స్థానములు కలవు. నాట్య వేదములో భరతుడు శ్రీ స్థానములను నిర్దేశించుచు;

“ఆయతం చావహిత్యంచ అశ్వక్రాంతమధాపిచ”

ఆయతము — అవహిత్యము — అశ్వక్రాంతము — అను మూడు స్థానములు కలవనెను. అట్లని “అధాపిచ” అని ప్రయోగించెను. అధాపి అనంతరమును అనుటచే నింకను కొన్ని కలవని భరతునిభావ మూహింపవచ్చును. శ్రీస్థానము మూడు స్థానములని ముని యని ఇంకను గొన్నిటిని సూచించెను. అట్టి సూచనానుసారమున ఇందు శ్రీస్థానముల నిరూపణ ముండును.

గతాగతము — వలితము — మోటితము —

వినివర్తితము — ప్రోన్నతము —

అను నయిదు భరతసూచనానుసారమున సంగృహీతములు కాగా మొదట నిరూపితములయిన ఆయతావహితాశ్వక్రాంతములు మూడు కూడుకొనగా శ్రీస్థానములెనిమిది యయినవి. వాని లక్షణ వివియోగములిక నిరూపితములగును.

౧. ఆ య తం

యత్ర పాదస్పృశ్యవ్యః వామత్యశ్రోన్నతో భవేత్
 గుల్ఫపార్శ్వః స్థితో మధ్యే తాలేనోరః సమున్నతం
 ప్రసన్నో ముఖరాగః స్యాన్నితంబే పాణిరున్నతే
 అర్థచంద్రో లతాహస్తో వామః తస్మత్తమాయతం
 కాయస్థాయమనాదస్య దైవతం కమలాలయా
 నిర్వర్ణనేషు చితాయామావాహనవిసర్గయోః
 ప్రవేశే రంగమధ్యస్య పుష్పాంజలివిమోచనే
 గాంభీర్యప్రభవే మానే తర్జనాదావిదం భవేత్

౨౪౦

౨౪౩

౧. ఆ య త ము.

స్త్రీలకు సంబంధించిన యీ యాయతస్థానమున దక్షిణ
 పాదము సముముగా నుండుట, వామపాదము త్యక్తిశ్రమున్నతమగుట,
 ఒక తాలమాత్రమున గుల్ఫపార్శ్వమధ్యనుండుట, ఉరము సమున్నత
 ముగా నుండుట, ముఖరాగము ప్రసన్నముగా నుండుట, ఉన్నత
 నితంబమున అర్థచంద్రహస్తము చేర్చియుండుట, వామహస్తము లతా
 హస్తముగా నుండుట ప్రసిద్ధము. దేహమాయమనముతో నుండు
 గావున ఆయతమను నామము యుక్తము. శ్రీకమలాలయా దేవి
 యీ యాయతమున కధిదైవతము. నిర్వర్ణనము — చింత — ఆవా
 హనము — విసర్గములలో నాయతము వినియుక్తమగును. రంగమధ్య
 మున ప్రవేశించునపుడు పుష్పాంజలి ప్రసరింపజేయునపుడు గాంభీర్య
 సముపజాతమయిన మానమునందు తర్జనాదులందు నీయాయత ముప
 యుక్తమగును. ఈ ఆయతస్థానకము స్త్రీలకే యుక్తమని కొందరనిరి.
 రంగావతరణారంభమున పురుషులకు నిది యనుసరణీయమని కొంద
 రనిరి.

భరతగ్రంథమున నీ యాయతవిధి నిరూపణమున పాఠద్వయముకలదు. వామపాదమునకు స్వభావస్థితి, దక్షిణమునకు తాలమాత్రాంతరమున త్ర్యశ్రముగా పక్షస్థితముగా నుండుట. ఆననప్రసన్నత పక్షస్వమత్వము హస్తములకు లతాకారమున నితంబస్థితి యుండు నేనియది యాయతమని యొకపాఠార్థము. దక్షిణపాదము సమముగా నుండుట వామము పార్శ్వస్థితమగుట సమున్నతమగు కటి ఆయతస్థానకమున నుండునని రెండవపాఠమున్నది. ఈ రెండుపాఠముల యర్థమును జాయపతి స్వీకరించి ఆయతలక్షణము నిరూపించుట స్పష్టము.

కాళిదాసు మాలవికాగ్నిమిత్రమునందు మాలవిక రంగావతరణారంభమున పుష్పాంజలి విసర్జనవిధానమున నున్నస్థితిని కవి వర్ణించుచు—“వామంసంధిస్తిమితవలయం”— శ్లోకమున ఆయతస్థానమును నిరూపించినాడు. ఆ స్థానకములో ఆయతమెకాక అవహిత్థస్థాన లక్షణమును కూడియున్నట్లు సహృదయులు భావింతురు.

౨. అ వ హి త్థం

అన్య పాదకటిహస్త వ్యత్యాసా దవహిత్థకం
అన్యర్థమవహిత్థాఖ్యం భావసంసూచనాద్భవేత్
అధిరైవతమేతన్య దేవీ మహిషమర్ధినీ
నల్లాపే సహజే తర్కే పరితోషే వినిశ్చయే
లజ్జాయాం సాంద్రసౌభాగ్యగర్వాదాత్మనిరూపణే
వరస్యాగమనోత్కంఠావీక్షాదా విద మిష్యతే

౨౨౦

౩. అ వ హి త్థ ము.

ఆయతస్థానమున నిర్దేశించినవాని వ్యత్యాసమున అవహిత్థస్థానమగును. పాదమునకు కటిభాగమునకు హస్తమునకు వ్యత్యాస

ముండవలెను. లజ్జాత్మక భావ సంసారమున నిది యుండును. కావున అవహిత్థమునుట సార్థకము. వామపాదము సమముగానుండుట దక్షిణపాదము త్ర్యశ్రమై షట్స్థితమగుట వామకటి సమున్నతముగా నుండుట అవహిత్థస్వరూపము. ఈ స్థానమున మహిషమర్దినీ దేవి యధిదేవత. ఇది సల్లాపమున సహజతర్కమున పరితోషమున వినిశ్చయమున లజ్జాభావమున అతిశయిత సౌభాగ్య గర్వమున స్వాత్మ నిరూపణమున ప్రియుని సమాగమోత్కంఠా వీక్షణమున ఇంకనిట్టి వానిలో నిది వినియుక్తమగును. స్త్రీల విలాస బిబ్బోక లీలాశృంగా రమున నాత్మనిరూపణమున నుపయుక్తమగునని భావము.

౩. అ శ్వ క్రాంతం

అంచితం దక్షిణం పాదం యదా సూచీ సమాహ్వయా

సమస్థితస్య పాదస్య పార్శ్విభాగే వినిక్షిపేత్

యద్వా సమాఖ్యమేవాత్మపార్శ్వే చాతేన సమ్మితే

యత్యాశ్వక్యాంతమేతత్స్యాదే తేనాశ్వాధిరోహణాత్

౨౫౫

పాదోఽత్యానియతః ప్రోక్తః కైశ్చిత్సంశయితాత్మభిః

అంచితోఽత్రాధవా సూచీ మతో దక్షిణ ఏవ నః

యతోఽశ్వారోహణారంభే మంగలస్యాభివృద్ధయే

దక్షిణేనాంఘ్రిణా పాదకటకాక్రమణం పరం

అధిదైవతమేతస్య స్మృతా దేవీ సరస్వతీ

౨౬౦

పుష్పస్తరికసంగ్రాహే విటపస్యావలంబనే

నీచానాం విశ్యమే చైతన్నరాజాం వినియోజ్యతే

౩. అ శ్వ క్యాంతము.

సూచీముఖముగానుండు దక్షిణపాదము నంచిత మొనరించి సమస్థితమగు పాదముయొక్క పార్శ్వ భాగమున నుంచవలెను.

అధవా; పాదము సమస్థితముగా నుండుట తాలసమ్మితముగా అగ్రీతలమున నుండుట అశ్వక్రాంతమగును. దీనిచే నశ్వాధిరోహణ ముండును. గావున అశ్వక్రాంత మనుట సంగతము.

ఇందు పాదవిన్యాసవిషయమున కొందరు సంశయితాత్ములు అనియతముగా నుండుటను సూచించిరి. ఇందు పాదమంచితమగునా? సూచీవిద్ధమగునా? యని వారిసందేహము కావచ్చును. కాని మేము దక్షిణపాద మంచితముగా సూచీవిద్ధముగానుండుట నభిమానింతుము. ఇచట పాదవిన్యాస విషయమున సంశయమెవరికి కలదో జాయపతి సూచింపలేదు. నాట్యవేదమున “సూచీవిద్ధమవిద్ధంవా” యని కలదు. కాని దానిని జాయపతి సూచింపలేదు. ఈ స్థలమున నభినవభారతీ పంక్తియు లేదు.

“హస్తపాదప్రచారస్తు తేషు జ్ఞేయో యథోచితం

భట్టాభినవగుప్తస్య మతమేతదుదీరితం”

అని సంగీతరత్నాకరకర్త సూచించెను. ఈ స్త్రీస్థానములందు హస్త పాదప్రచారము యథోచితముగా నుండవచ్చును. ఇది భట్టాభినవగుప్తుని మతము. అదియె యిట్లు నిరూపితమని యీ శ్లోకభావము.

ఈ అశ్వక్రాంతస్థానమును అశ్వాధిరోహణా రంభమున మంగలాభివృద్ధికై యాచరింతురు. దక్షిణపాదమున పాదకటకా క్రమణము యుక్తము. శ్రీ సరస్వతీదేవి యీస్థానమున నధిదైవతము. పుష్పస్తంభక సంగ్రహణమున విటపము నవలంబించినపుడు వినియుక్తమగును. సీచమారపుల విశ్రమమందు నిది వినియోజనము పొందును.

౪. గ త గ తం

గంతుం చరణముత్తివ్య మధ్యే గీతాదిహేతునా

హస్తాద్యభినయం యస్మిన్ సర్తకీ ప్రవితన్వతీ
గతిస్థితినిరుద్ధాత్మా తిష్ఠేత్ తత్సాధ్యతాగతం
సంభ్రమప్రభృతావస్య వినియోగః ప్రకీర్తితః

౨౮౪

౪. గతాగతము.

వెళ్లుటకై యొక చరణమెత్తిన సర్తకి మధ్యలో గీతాదులు
హేతువుగా హస్తాదుల యభినయ మొనరించునదై గతివిశేషము
నందలి స్థితి విధానమున నిరుద్ధయై నిలబడునేని యది గతాగతస్థాన
మగును. దీనిని సంభ్రమాదులలో వినియోగింప వలెనందురు.
గమనాగమన విశేషములుండుటచే నిది గతాగతము.

౫. వలితం

కించిద్వివలమానాంగం పదం వలనపార్శ్వగం
భూమిస్పృష్టకనిష్ఠం చ భూమిగాంగుష్ఠగం పరం
కుర్వీత వలితం పోక్తం సాఖిలాషవిలోకితే

౬. వలితము.

అంగములు కొంతగా వివలనము పొందుచుండ వలెను.
పదము వలనమున పార్శ్వగతము కావలెను. కనిష్ఠము భూమిని
స్పృశింపవలెను. అంగుష్ఠము భూమిగతము కావలెను. అపుడది
వలిత స్థానమగును. సాఖిలాష విలోకితము నందీ వలితము విని
యుక్తమగును.

౭. మోటితం

అర్థాంగులితలః పాదః కుంచితోన్యః సముద్భితః
ఊరోః కుంచితపాదస్య పురతః కర్కటః కరః
యత్ర తన్నోటితాభిఖ్యం కామావస్థాను కీర్తితం

౨౮౫

౬. మోటితము

పానము అర్ధాంగులితలముగా నుండుటయు వేరొకటి కుంచి తమై సముత్థిత మగుటయు కుంచిత పాదముగా నున్న ఊడువెడుటగా కర్కట కరముండుటయు మోటితస్థాన లక్షణము. ఇది కామా వస్థలలో వినియు క్రమగునని కీర్తితమయినది.

౭. వినివర్తితం

అస్మిన్నంగ పరావృత్త్యా పృష్ఠతో వినివర్తనం
తద్భేదః స్యాదముష్యాపి వినియోగస్తు పూర్వవత్

౮. వినివర్తితము.

అంగపరావర్తనము పృష్ఠతో వినివర్తనము దీనిలోనుండును. మోటితస్థాన గతములయిన విశేషములు దీనిలోనుండును. ఇది తద్భేదము — మోటితమునకు వలె దీనికిని వినియోగము నిశ్చయించునది.

౯. ప్రోన్నతం

సమపాదతలాగ్రభ్యామంగులీనాం తలైరపి
ఆయతీకృత్య గాత్రం చేత్రిష్టేత్వాత్ప్రోన్నతం తదా
నాసికాద్వయసే తోయే హ్యార్ధ్యానామంతరీక్షణే
ప్రాంశుప్యావ్య ప్రమాణస్థ పలాదిగ్రహణాదిషు

౨౦౫

౧౦. ప్రోన్నతము.

సంగీతరత్నాకరమున నిరూపితములయిన వానికన్న సతిరిక్తముగా నీ ప్రోన్నతస్థానమిందు అంగీకృతమయినది. సమానముగా నున్న పాదతలముల యగ్రభాగములచే అంగులుల తలభాగములచే శరీరమును పొడవగాజేసి నిలబడనచో నది ప్రోన్నతస్థాన

మగును. నాసికావర్ణముయిన జలమునందు ప్రోన్నత ముసకరించును. ఎత్తుగానున్న వాని యావల లోపల చూచుటలో నిది సహకారి. పొడవుగానుండు మానవు డందుకొనదగిన అంతటి ప్రమాణము నందున్న ఫలాదులను గ్రహించుటలో ప్రోన్నత ముపకారి. ఇట్టివివి యన్నియు స్త్రీలస్థానములు. ఇంతవరకిది స్థానలక్షణము.

భూ మండలాని

విచిత్రభూషా లలితాంగయష్టికా

వర్తనాతిభ్యమరాలికాభా

౨౪౦

సంక్యాంతకాంతిర్విహృతాభిరామా

నిరూప్యతే మండలరాజిరామా

వ్యాయామ దృఢగాత్రత సంపాదించి చారీవిధానముల ననుసరింపవలెను. చారీపరంపరా రూపముగా మండలములున్నవి. మండలము లసంఖ్యాకములు. అయినను వాని స్వరూపాదులు నిరూపింపవలసియున్నది. శస్త్రమోక్షణ సంగతములయిన చారీవిధానముల కధనానంతరము మండల కధన మావశ్యకము. మండలరాజిని అభిరామరామారోపమున జాయంతి యిందు నిరూపించుచున్నాడు. ఇందు మండలముల పరముగా నొక భావమును అభిరామరామాపరముగా వేరొక భావమును గుర్తింపవచ్చును.

మండల పరమయిన భావ ఋ విధముగానుండును. విచిత్రము — లలితసంచరము — లలితము — ఆవర్తము — భ్రమరము — క్యాంతము — విహృతము — అను మండలములు — భౌమాకాశమండలము లిందు సూచితము లయినవి. వీనిచే భౌమమండలములుగాని, ఆకాశమండలములు గాని మనోహరములగును. మండలములలో నివియే ముఖ్యము లని కాదు. ఇవియు ముఖ్యము లని భావము.

అభిరామ రామా పక్షమున నిల్లు భావము గుర్తింప వచ్చును. రమణీయ రమణి చిత్రవిచిత్రము లగు భూషావిశేషము లచే యోగ్యమయిన తన దేహమును లలితముగ నొనరించును. తగిన వర్తన విశేషములు కల తుమ్మెదలవలె నుండు ముంగురులచే శోభాయమానముగ నుండును. అలకల యభివ్యాపనమున అలిక భాగము భాస్వంతముగ నుండును. చక్కని కాంతిసంక్రాంతి కలదై విహృతి విశేషమున నభిరామముగ నుండును.

మండలరాజి యందు రామాత్వారోపమువలన సుభయ ధర్మములను వేరు వేరుగా భావించుట యావశ్యకము. ఆ ధర్మ ద్వయము నభిన్నముగ భావించి రూపకనిర్వాహము సంపాదించుట యుక్తము. శాస్త్రీయసాంకేతిక విషయము నిల్లు వర్ణనాత్మక కవి తాభిరమ్యముగ కూర్చుట భావుకులకు భావనాపరిపాక మిచ్చును. స్లిష్టవద గుంభనమున నస్లిష్టముగా నర్థవిశేషము స్ఫురింపజేయు ప్రజ్ఞ జ్యాయన కధికముగా గలదనుట కీ శ్లోకమును సమర్థము. ఇట్టివి పూర్వోపాత్తములు నిరూపితములు. తరువాతగూడ నిరూపితము లగును.

పారంపర్యేణ చారీజాం మండలం చారుగుంఘితం

దామేవ పుష్పజాతీనాం నకస్య నయనోత్పవః

హేతోః చారీప్రయోగస్య ప్రాచుర్యాన్మండలాన్యపి

౨౮౭

భౌమానాకాశగానీతి పృసిద్ధాని తదాఖ్యయా

యథాయోగం యథాశోభం సర్వశత్రువిమోచనే

సర్వాణ్యపి గదాయుధే పృయోజ్యాని యదోచితం

మం డ ల ము లు.

చారీపారంపర్యానుసారమున మండములు నిష్పన్నము లగును. పుష్పజాతుల పారంపర్యానుసారమున పుష్పదామ నిష్ప

న్నమగును. చారుగుంభనము మనోహరమగు కూర్పు అందు నుండును. ఇందునుండును. నానావిధపుష్పజాతుల పారంపర్యాను సారమున రమ్యమగు కూర్పుకల దామ-పుష్పమాలవలె నానాచారీ పారంపర్యమున రమ్యఘటనము కల మండల మెవరికి నయనోత్సవ ముగా నుండదు? సర్వసహృదయుల కది యిది నేత్రానందదాయక మగును.

చారీ ప్రయోగ పాశ్చిమర్యముండుటవలన మండలములు కూడ భౌమమండలములని ఆకాశమండలములని రెండు విధముల నున్నవి. ఈ భౌమాకాశమండలముల నామములును చారీనామ ములుగనె ప్రసిద్ధములు. యథాయోగముగా యథాశోభముగా యథోచితముగా నీ భౌమాకాశమండలములను సర్వశస్త్రవిమోచనము లందును గదాయుద్ధమునను ప్రయోగింపదగును. ఈ మండలముల నన్నిటిని శస్త్రుగదాయుద్ధములందు ప్రయోగింప వచ్చును. అంతట ప్రయోగింపవచ్చుననుటలో అచటి సంబంధయుక్తిని సంగతశోభను యుక్తైచిత్త్యమును సమీక్షింపవలసి యున్నది. యథాయోగ యథా శోభ యథోచిత విధానమాలోచన మంతటనున్నది. ఇందునున్నది.

భ్రమరాస్కందితే పిష్టకుట్టం చాషగతాద్దితే

ఏలకాక్రీడితాధ్యర్థే ఆవర్త శకటాస్యకం

౨౯౦

సమోనరితమిత్యేవం భౌమాని బ్రూమహే దశ

సూచీవిద్ధమతిక్యాంత దండపాద మలాతకం

విచిత్రం విహృతం వామ బంధం లలితసంవరం

క్రాంతం లలితమేతాని దశాకాశ భవాన్యపి

అంఘ్రియశేషం నిభృతాః? చార్యః పుంస్యత్ర సమ్మతా ౨౯౧

భౌమమండలములు వది కలవు. ఆకాశమండలములు వది కలవు. వాని నామములు ఈ విధముగా నున్నవి.

భౌమమండలములు :

భ్రమరము - ఆస్కండితము - షిష్టకుట్టము - చాపగతము -
అడ్డితము - వలకాక్రీడితము - అధ్యర్థము - ఆవర్తము -
శకటాస్యము - సమోసరితము. అని

ఆకాశమండలములు పది :

సూచీవిద్ధము - అతికాంతము - దండపాదము - అలాతకము -
విచిత్రము - విహృతము - వామబంధము - లలితసంచరము -
క్రాంతము - లలితము. అని

వీనిలో నాకాశమండలము లందలి వామబంధమనునది నాట్యవేదమున వామవిద్ధమనియు నున్నది. ఈ ప్రభుత్వములోని చివరి పాదముయొక్క భావము నీ విధముగా గ్రహింపవచ్చును. ఈ మండలము లన్నిటియందును పాదముల సన్నివేశములు నిభృతములై యుండును. నిశ్చలములు నియతములై యుండును. స్థిరములుగానుండును. కావున నీ మండలములు పురుషుల విషయముననే ప్రయోజ్యము లగుట యుక్తము. ఇక వీని లక్షణములు క్రమమున నిరూపితములగును. ఇందు ముందుగా భౌమమండలముల స్వరూప కథనమున్నది. నాట్యవేదమున ఆకాశమండల స్వరూపమే ముందుగా నిరూపితము. ఆకాశమండలములనే మొదట నిరూపించుట యుక్తమని యభినవభారతి ప్రతిపాదించినది. “ఆకాశగతానాం యుద్ధపరిక్రమేషు ప్రాధాన్యాత్పూర్వముద్దేశః” యుద్ధపరిక్రమము లలో ఆకాశగతమండలములకు ప్రాధాన్యమున్నందున ప్రథమముగా నుద్దేశించిచెప్పట యుక్తము. అని యాపంక్తి భావము. చారీకథనమున మొదటగా భౌమములను నిర్దేశించినందున ఇచటకూడ మొదటగా భౌమములనే నిర్దేశించుట తగునని జాయపతి భావించియుండును.

౧. భ్రమరీ మండలం

దక్షిణం జనితం వామం స్యందితం దక్షిణం పునః
 శకటాస్య తతో వామ మపస్యందితమాచరేత్
 దక్షిణాం భ్రమరీం తత్ర ద్విః త్రికం పరివర్తయేత్
 వామం తు స్యందితం సవ్యం శకటాస్యాభిధం తతః
 వామం చాషగతిం సవ్యం భ్రమరీం స్యందితామపి
 ఆదధ్యాచ్ఛరణం యత్ర భ్రమరం తదదాహృతం

౩౦౦

౧. భ్రమర మండలము.

ఈ మండల లక్షణము లందలతలను చారీ స్వరూపముల
 వివేకము ప్రతిపదమున నావశ్యకము. మండలము లందు ఆకాశ
 భూచారీ ప్రాచుర్యమున్నందున “చారీసంయోగ జానీహమండలాని”
 అనుట యుక్తము. ఈ భ్రమరములో దక్షిణవామపాదవిన్యాస క్రమ
 విశేషములు భావనీయములు. ఇందు ముందుగా దక్షిణపాదము
 జనితము కావలెను. వామపాదము స్యందితము కావలెను. మరల
 రెండవ విన్యాసములో దక్షిణపాదము శకటాస్యము వామపాదము
 అపస్యందితము కావలెను. మూడవ విన్యాసములో దక్షిణపాదము
 భ్రమరీవిధానము నవలంబితభాగమును రెండు పర్యాయములు
 పరివర్తింప జేయవలెను. అప్పుడు వామపాదము స్యందితగతి
 ననుసరింపవలెను. నాల్గవ విన్యాసములో దక్షిణపాదము శక
 టాస్యము ననుసరించుటయు వామము చాషగతి ననుసరించుటయు
 నులిడును. అయిదవ విన్యాసములో దక్షిణపాదము భ్రమరీరీతిని
 స్యందితరీతిని అనుసరించి చరణవిన్యాస మొనరించినచో సది భ్రమర
 మండలము అగును. ఇందు పదివిధముల చారీగతుల ననుసరింప
 వలసిన యావశ్యకతకలదు. ఇట్లే యితరములందును నానాచారీ
 సంచారముండుట యభ్యాసము.

౨ ఆ స్కం ది తం

దక్షిణే భృమరీ వామే మతం భ్రమరకం చ తత్
 దక్షిణం శకటాస్యాఖ్యమూరూద్వృత్తాం తమేవ చ
 వామమధ్యర్థకం తం చ భృమరీ దక్షిణం పునః
 స్కందితం దక్షిణాదస్యం శకటాననమేవతు
 ఆస్ఫాలితమహీపృష్ఠం పాదమాస్కందితం విదుః

౩౦౫

౨. ఆ స్కం ది త ము.

దక్షిణపాదమున భ్రమరీ వామపాదమున భ్రమరకము.
 రెండవ విన్యాసములో దక్షిణమున శకటాస్యము ఊరూద్వృత్తము
 వామమున అధ్యర్థకము తదనుసారమున భ్రమరీ యుండవలెను.
 మూడవ విన్యాసములో దక్షిణమున స్కందితము వామమున శకటా
 స్యము నుండవలెను. పాదముతో భూతలాస్ఫాలన మొనరించుట
 యిందున్నది. ఇట్టిదిది ఆస్కందిత ముండలమగును. ఆయా పాదము
 లకు చారీగతులను నిర్దేశించుటలో నిందలి విధానమునకు నాట్యవేద
 విధానమునకు నొకింత భేదమున్నది. అయినను మండలగతిలో నా
 భేదము విశేషమునె సూచింపగలదు. దానివలన స్వరూపమునకు
 హానియుండదు. ఇట్టి విశేషమన్నిట భావింపదగును.

౩. పి స్త కు ట్టి తం

సూచీసవ్యమపక్యాంతం వామం తదనుదక్షిణం
 భుజంగత్యాసితం వామమపి తం రచయన్ముహూః
 మండలిం పూరయేద్యత్య పిష్టకుట్టం తదీరితం

౩. పి స్త కు ట్టి ము.

సవ్యపాదము సూచి. వామపాదము అపక్రాంతము.
 మరల దక్షిణపాదము భుజంగత్రాసితము. వామమును భుజంగ

త్రాసితము. ఇట్లు మరల మరల నాచరించినచో నది పిష్టకట్టమను మండలమగును. భుజంగ త్రాసిత పాదములతో మండలానర్తన మొనరించుట యిందుగలదు.

౪. చా ప గ త ం

సర్వైశ్చాపగతైః పారైః మండలం పరిపూరయేత్ ౩౧౦
భ్రామ్యం తత్ర చతుర్దిక్కు మిదం చాపగతం మమ

౪. చా ప గ త ము.

చాపగతములగు పాదములె యిందు మండల పరిపూరణ మొనర్పవలెను. సర్వపాదములు చాపగతములగుట యిందు నియమము. ఇట్లు చాపగత సర్వపాదములచే మండల పూరణ మొనరించి సర్వదిక్కుముగా భ్రమణ మొనరింపవలెను. ఇట్టిది చాపగత మండలమగుట నాకు సమ్మతిము. ఇది నియుద్ధము నందును వినియు క్తమగును.

౫. ఆ డ్డి త ం

పార్శ్వక్రాంతసమం సవ్యం ఆవర్తం న్యందితం చ తం
శకటాన్యం తతో వామం సవ్యం చాపగతిం తతః
వామమడ్డితమన్యత్తు కుర్యాదధ్యర్థికం తతః
వామం తు భృమరం చాన్యాత్ న్యందితం తేన భూతలం ౩౧౫
యస్మిన్నాస్పాలయేదేతత్పరికిర్తితమడ్డితం

౫. ఆ డ్డి త ము.

అడ్డితమునందు సవ్యపాదము పార్శ్వక్రాంతసమముగా నుండును. ఆ సవ్యముద్భుత్తితమై యావర్తమనుసరింపవలెను. ఆ పాదముననే ఆస్కందిత మొనరింప వలెను. ఆ పిమ్మట వామపాదము శకటాన్యమున సవ్యపాదము చాపగతి ననుసరింపవలెను. పిమ్మట

వామపాదము అడ్డిత చారిని సవ్యమధ్యస్థికమును అనుసరింపవలెను. మరల వామపాదము భ్రుశురమును సవ్యము స్వందితమును అనుసరింపవలెను. ఆస్వందితానునా రి దక్షిణపాదముననే భూతలము నాస్ఫలము చేయవలెను. పాదతలమున భూమితాడనమును యుద్ధములలో ఆస్ఫలన మనుట ప్రసిద్ధము. ఇట్లుండగా నిది అడ్డిత మండల మగును.

౬. ఏ ల కా క్రి డి తం

సూచీవిధైర్మహీసంస్థైరేలకాక్రిడితై రపి
పూర్వైత్రికవివర్తైశ్చ సూచీవిధాపవిధకైః
మండలం తత్రక్రమాత్కార్య మేలకాక్రిడితాభిధం

౬. ఏ ల కా క్రి డి త ము.

భూగణములయిన పాదములు సూచీవిధములై ఏలకా క్రిడితములై యుండుటయు పూర్ణములయిన త్రికవివర్తనములతో నుండుటయు అనంతరము సూచీవిధములు అపవిధములై యుండుట యావశ్యకము. ఈ విధమున క్రమముగా మండలావర్త మొనరింపవలెను. అప్పుడది ఏలకాక్రిడితమును మండల మగును.

౭. అ ధ్య ర్థం

విధాయ చరణం సవ్యం జనితం స్వందితం కృమాత్ ౩౨౦
వామమధ్యస్థికం సవ్యం శక్తటాన్యమనంతరం
విదధీత చతుర్దిక్కమండలభ్రమణం కృమాత్
యత్రాధ్యర్థ మిదం ప్రాహుః యుద్ధే ప్రియేణ కీర్తితం

౭. అ ధ్య ర్థ ము.

ప్రథమావర్తములో సవ్యచరణమును జనిత మొనరించి క్రమముగా స్వందితము చేయవలెను. వామచరణము మధ్యస్థికముగా

నుండవలెను. అనంతరము రెండవ ఆవర్తములో సన్యపాదము శకటాస్యముగా నుండుట యావశ్యకము. అప్పుడు క్రమముగా నలు దిశలకు మండల భ్రమణ మొనర్పవలెను. పర్యాయమున నిట్టి మండల భ్రమణముండగా దీనిని అధ్యర్థ మండలమందురు. సామాన్యముగా నిది యుద్ధముననే నుండును. “నియుద్ధేచాపి” నియుద్ధము వందు నుండునని నాట్యవేదము.

౮. ఆ వ ర్త ం

ప్రథమం జనితం వామమూరూద్వృత్తమధేతరం
శకటాస్యం తమేవోరూద్వృత్తం చాషగతిం పరం
దక్షిణం న్యందితం వామం శకటాస్యం తధేతరం
భ్రమరీం చరణం కుర్యాత్ కృతత్రికవివర్తనం
వామం చాషగతిం యత్ర తదావర్తముదాహృతం

౩౨౫

౮. ఆ వ ర్త ము.

మొదట జనితచారి దక్షిపాదమున నుండుటయు పిమ్మట వామమున ఊరూద్వృత్తముండుటయు అనంతరము శకటాస్యము ఊద్వృత్తము చాషగతి యుండదగును. అనంతరము దక్షిణము న్యందిత మనుసరించుటయు వామము శకటాస్యము ననుసరించుటయు నావశ్యకము, పిమ్మట త్రికవివర్తన మొనరించి భ్రమణ మొనరింప వలెను. ఇట్లుండగా నది ఆవర్తమండలమగును.

౯. శ క టా స్య ం

పక్షిణం జనితం కుర్యాదూరూద్వృత్తం తమేవ చ
శకటాస్యం క్రమేణాధ వామం న్యందితసంజ్ఞితం
శకటాస్యైస్తతః పాదైః మండలం పరిపూరయేత్
యస్మిన్నేతత్సమాఖ్యాతం శకటాస్యాభిధం బుధైః

౩౩౦.

౯. శ క టా స్వ ము.

దక్షిణపాదము జనిత మొనరించునది. ఆపాదముననే యూరూదృష్టము నాచరించునది. ఇచట నికుట్టక మొనరింప వలెనని భరతభాష. ఆపిమ్మట ఆ దక్షిణపాదముననే శకటాస్వ మొనరించునది. క్రమముగా దక్షిణపాదము మిట్లు జరిగినవిమ్మట వామ పాదము స్వందితచారి కలది కావలెను. అనంతరము శకటాస్వ పాదములతో మండలము పూరింపవలెను. ఇట్లాచరింపగా నిది శకటాస్వ మండలమగునని నృత్తబుధులనిరి. ఇది వ్యాయమోస యోగి.

౧౦. స మో స రి తం

సమపాదైః స్థితస్థానే సంప్రసార్య తథా కరౌ
శిష్టమూర్ధ్వతలావేతావావేష్ట్యోద్వేష్టితౌ ఓపేత్
కటీతపే తతస్సవ్యవామాభ్యాం క్రమశో భవేత్
చరణాభ్యాం స్థితావర్తాం వామం త్వగేః ప్రసారయేత్
చతుర్దిక్కుం తతో భ్రామ్యే త్సమోసరిత సంజ్ఞకః

౩౩౫

౧౦. స మో స రి త ము.

సమపాదములతో స్థితస్థానమున నుండి కరములను ప్రసారితములనుజేసి ఆహస్తములను ఊర్ధ్వతలముగా నుంచునది. పిమ్మట ఆవేష్టన మొనరించి ఉద్వేష్టితల నొనరించి క్షేపముండునట్లు చేయవలెను. అనంతరము కటీతలమున గూర్చి దక్షిణవామపాదములచే స్థితావర్తము ననుసరింపవలెను. వామచరణమును అగ్రభాగమున ప్రసారితముచేయవలెను. పిమ్మట చతుర్దిక్కుముగా భ్రమింపవలెను. ఇట్టిది సమోసరితమగును ఇది వ్యాయామ మండలము.

ఇట్లు భూమండలములు పదియు నిరూపితము లయినవి. జాయపతి యనుసరించిన క్రమానుసారమున నీక పది ఆకాశమండలములను నిరూపింపవలసి యున్నది.

ఆ కా శ మ ం డ లా ని

౧. సూ చీ వి ధ్ధ ం

వామం సూచీం పృకుర్వీత తదేవ భ్రమరీమపి
దక్షిణః వామతః క్రాంత మతిక్రాంతం తతోఽపరం
ఆన్యత్సూచీమపక్రాంతం వామం వామేతరం పునః
పార్శ్వక్రాంతాబిధం యత్య సూచీవిధ్ధం తదుచ్యతే

౩౪౦

ఆ కా శ మ ం డ ల ము లు.

౧. సూ చీ వి ధ్ధ మ ం డ ల ము.

ఇందు వామపాదము సూచీచారితో నుండుట అదియే భ్రమరీచారీ విధమున నుండుట, దక్షపాదము పార్శ్వక్రాంతముతో నుండుట, మరల వామము అతిక్రాంతముతో నుండుట, మరల దక్షము సూచి వామ మపక్రాంతము వామేతరము పార్శ్వక్రాంతముతో నుండుట ఆవశ్యకము అప్పుడది సూచీవిధ్ధమండల మగును. మొదట వామము సూచీవిధ్ధమున నున్నప్పుడు త్రికపరివర్తనము కూడ కలదు. ఈ సూచీవిధ్ధాదు లాకాశమండలములు యుద్ధపరిక్రమములో ఆకాశగత మండలములకు ప్రాధాన్యమున్నందున ప్రధమ నిర్దేశ మావశ్యకమని అభినవభారతి యనుట ప్రథమమున సూచితమయినది.

౨. అ తి క్రా ం త ం

జనితం చరణం కృత్వా శకటాన్యం చ దక్షిణం
అలాతమపరం పార్శ్వక్రాంతం దక్షిణమాచరేత్

వామం సమాచరేత్సూచీం పార్శ్వక్యాంతం తు దక్షిణం

వామపాదం తతస్సూచీ మపక్రాంతం తు దక్షిణం

౩౪౫

సూచీం వామేఽనుకుర్వీత సవ్యేన భ్రమరీమపి

తేనోద్భృత్తమలాతంతు వామేన కరణం తతః

భిన్నం సవ్యేన వామేన బాహ్యతో భ్రమరీం భజేత్

అతిక్యాంతం తమేవాంఘ్రిం దండపాదం తు దక్షిణం

యస్మిన్నిదమతిక్రాంతం వ్యాయామే పరికీర్తితం

౩౫౦

౨. అతిక్రాంతము.

దక్షిణచరణము జనితము శకటాస్యము వామచరణము అలాతము, దక్షిణము పార్శ్వక్రాంతము వామము సూచి, దక్షిణము అపక్రాంతము వామమున సూచి, సవ్యమున భ్రమరి ఉద్భృత్తమును, వామమున అలాతకరణము, సవ్యమున భిన్నము వామమున బాహ్యముగా భ్రమరి యున్నచో నిది అతిక్రాంత మండలము ఇందలి సూచి అపక్రాంతముల త్రికపరివర్తనము నితరులు చెప్పిరి. ప్రయోగ భంగిలో నావశ్యక మయినప్పుడు త్రికపరివర్తన మన్నిసమయము లందు సభ్యుహ్యము. ఇది వ్యాయామమున నుపయోగించుట సభ్యుహింప దగును.

౩. దండపాదం

దక్షిణే జనితం కుర్మ్యః దండపాదం తమేవ చ

వామం సూచీం భ్రమర్యా చ సవ్యముద్భృత్తసంజ్ఞికం

అలాతం వామతః పాదం పార్శ్వక్యాంతం తు సవ్యతః

భుజంగత్రాసితం తద్వదతిక్యాంతం తథేతరం

దక్షిణం దండపాదం తు వామం సూచీమనంతరం

౩౫౫

తమేవ భ్రమరీం కుర్మ్యద్దండపాదం తదీరితం.

౩. దండపాదము.

దక్షిణపాదమున జనితము దండపాదము, వామమున సూచి, భ్రమరి, దక్షమున ఉద్భ్రష్టము, వామమున అలాతము, సవ్యమున పార్శ్వక్రాంతము భుజంగత్రాసితము, వామమున అతిక్రాంతము, దక్షమున దండపాదము, వామమున సూచి భ్రమరి అనునపి క్రిమమున నుండగా దండపాదమండల మగును. ఇందు చివరివిన్యాసములో త్రికావర్తమును భరతుడనెను. చివరి భ్రమరి పరిసమాప్తి స్థానగతముగ నే యుండుట వినక్షితము.

౪. అలాతం

విదధ్యాద్దక్షిణం సూచీం అతిక్రాంతం తథేతరం
పార్శ్వక్రాంతం తతస్సవ్యం తస్మాదన్యమలాతకం
షట్కృత్వః సప్తకృత్వో వా చారీరావర్తయంతిమాః
చతుర్దిక్కుం పరిభ్రమ్య లలితైః పాదవిక్రమైః
అపక్రాంతం పునస్సవ్యం అతిక్రాంతం తథాపరం
భ్రమర్యాఖ్యం చ కుర్వీత యత్రాలాతముశంతి తత్

౩౬౦

౪. అలాతము.

దక్షిణపాదము సూచి, వామపాదమతిక్రాంతము, దక్షిణము పార్శ్వక్రాంతము వామ మలాతకము. ఇట్లు ఆరుపర్యాయములు కాని ఏడు పర్యాయములు చారీగతులను ఆవర్తింప జేయవలెను. లలితములగు పాదవిక్రమములతో చతుర్దిక్కుముగా పరిభ్రమింప వలెను. ఆ పిమ్మట మఱల సవ్యపాద మపకాంతము, వామపాద మతిక్రాంతము కావలెను. పిమ్మట భ్రమరీచారి యుండవలెను. ఇట్టిదీనిని అలాత మండలమందురు. ఈ అలాతమండలమున పాదభ్రమరకము రమ్యముగ నుండును. షట్కృత్వః సప్తకృత్వః

క్రమముగా చారీప్రయోగ మొనరింపవలెననుట వలన చతుర్దిక్కు
ముగా పరిమండలమున భ్రమించి ఆంతరాలికములయిన పాద
క్షేపములచే నిట్టిది యిది కార్యమని సూచిత మగును.

౨. వి చి త్ర ం

దక్షిణం జనితం కుర్యాదూరూద్వృత్తం తమేవచ
అపరం స్వందితం పార్శ్వక్యాంతం తదను దక్షిణం
వామం సూచీమపకాంతం దక్షిణం చరణం పునః ౩౬౫
భుజంగత్రాసితం వామమతిక్రాంతం తతోఽపరం
ఉద్వృత్తమముమేవాఘ్రిమలాతం వామమాచరేత్
పార్శ్వక్రాంతకృమం సవ్యం సూచీమన్యమనంతరం
నిక్షిప్య దక్షిణం వామమపాక్రాంతోక్తమాచరేత్
యత్ర తత్స్వాద్విచిత్రాఖ్యం యోగ్యాయాం వినియుజ్యతే ౩౭౦

౩. వి చి త్ర ము.

దక్షిణపాదము జనితముగా నొనరింపవలెను. దానినే
ఉరూద్వృత్తముగా చేయవలెను. వామము స్వందితము కావలెను.
రెండవ ప్రసారములో దక్షిణపాదము పార్శ్వక్రాంతము వామపాదము
సూచికావలెను. మూడవవరుసలో దక్షిణచరణము అపకాంతము
వామము భుజంగ త్రాసితము కావలెను, మరల దక్షిణ చరణము
అపకాంతము. అదియే ఉద్వృత్తరీతిలో నుండవలెను. అప్పుడు
వామపాదమున అలాతమాచరింప వలెను. పిమ్మట సవ్యచరణము
పార్శ్వక్రాంతి సమమగుట యుక్తము. ఆ సమయమున వామపాదము
సూచియనుసరింపవలెను. ఇక దక్షిణపాదము నుంచి వామపాదమును
అపకాంతాచరణమున కూర్చవలెను. ఇట్లుండగా నిది విచిత్ర
మండలమగును. దీనిని యోగ్యాయాం = వ్యాయామ మందు విని
యుక్తము చేయుదురు.

౬. వి హృ తం

కుర్వేత జనితం సవ్యమూర్వాద్వృత్తం తమేవ చ
 స్యందితం వామముద్వృత్తం సవ్యం వామమలాతకం
 సవ్యం సూచీం పునర్వామం పార్శ్వక్యాంతమనంతరం
 ఆక్షిప్తం భ్రమరీమదండపాదం సవ్యం కృమాత్తతః
 వామం సూచీం భ్రమర్యా చ భుజంగత్యాసితాభిధం
 సవ్యం వామమతిక్రాంతా యస్మిన్ తద్విహృతం మతం

౩౭౫

౭. వి హృ త ము.

సవ్యపాదము జనితము ఊర్వాద్వృత్త మగుటయు వామము
 స్యందిత మగుటయు సవ్యముద్వృత్త మగుటయు వామమలాతక
 మగుటయు సవ్యము సూచి యగుటయు పిమ్మట వామము పార్శ్వ
 క్రాంతమగుట అనంతరము సవ్యపాదము ఆక్షిప్తము భ్రమరి దండ
 పాదమున నుండుట క్రమముగా జరుగవలెను. పిమ్మట వామపాదము
 సూచి భ్రమరి కలదగుట సవ్యము భుజంగ త్రాసితమున నుండుట
 వామ మతిక్రాంతముగా నుండుట యున్నచో నది విహృత మండల
 మగును. దీని స్వరూప కథనమున మధ్యలో నొక విశేషమున్నది.
 త్రికసమావర్తనము రెండు పర్యాయము లుండుటను భరతుడు
 సంకేతించెను. “సమావర్తనం సమ్యగావర్తనం సవ్యాపసవ్యభ్రమరక
 దృయేన” యని నాట్యవేద విన్మతి వచనము. కావున త్రికపరివర్తన
 మును సందర్భోచితముగా సౌందర్యావహమగునట్లు ప్రయోగించుట
 యావశ్యకము. త్రికపరివర్తనము నడుముమలచుట స్మృత్తమండల
 ప్రయోగములందు రమ్యముగా నుండుట నభిజ్ఞులు సూచింతురు.

౮. వా మ బ ధం

సూచీం వామేతరం కుర్వ్యరపక్యాంతమథాపరం
 దండపాదం తతః సవ్యం సూచీపాదం తు వామతః

తమేవ భృమరీం పార్శ్వక్రాంతం వామేతరం తతః

ఆక్షిప్తం దండపాదం చ వామం నవ్యం యథాకృమం ౩౮౦

ఊరూద్వృత్తం తతః నవ్యం సూచీం చ భృమరీమపి

అలాతం చ యథా వామం పార్శ్వక్రాంతం చ దక్షిణం

అతిక్యాంతం పరం యత్య వామబంధం తదీరితం

౭. వా మ బం ధ ము .

దక్షిణ పాదమున సూచీరచన వామపాదమున అప
క్యాంతము, మఱల దక్షిణమున దండపాదము వామతః సూచీపాదము
భృమరీరచనము, దక్షిణపాదమున పార్శ్వక్రాంతము వామపాదమున
ఆక్షిప్తము, దక్షిణపాదమున దండపాదము ఊరూద్వృత్తము, వామ
పాదమున సూచి భృమరి అలాతము, దక్షిణమున పార్శ్వక్రాంతము
వామమున అతిక్యాంతము నున్నచో వామబంధమండల మగును.
అవసరోచితముగ రెండుపర్యాయములు త్రిశవివర్తనమును భరతు
డిందు సూచించెను.

౮. ల లి త నం చ రః

ఊర్ధ్వజానుకృతం కుర్యాత్పాదసూచీం చ దక్షిణం

అపక్యాంతం తతోవ్యన్యం పార్శ్వక్రాంతం తు దక్షిణం ౩౮౧

అతిక్రాంతం తతోవ్యన్యం పాదసూచీం చ దక్షిణం

అతిక్యాంతం తతో వామం పార్శ్వక్రాంతం తు దక్షిణం

వామం పునరతిక్రాంతం భిన్నాఖ్యం కరణం తతః

బాహ్యభృమరకం వామమస్మిన్ లలితనంచరే

౯. ల లి త నం చ ర ము .

ఇందు దక్షిణపాదము ఊర్ధ్వజానుచారిణుననుసరించి పాద
సూచి నాచరింపవలెను. ఇక వామపాద మపక్యాంతమును, దక్షి

పాదము పార్శ్వక్రాంతమును వామము అతిక్రాంతమును, దక్షిణము పాదసూచిని, వామ మతిక్రాంతమును, దక్షిణము పార్శ్వక్రాంతమును వామ మతిక్రాంతమును, దక్షిణము భిన్నకరణమును, వామము బాహ్య భ్రమరకమును అనుసరించినచో లలిత సంచరమండల మగును. ఇం దతిక్రాం తాపక్రాంతము లన్నియు లలిత సంచరములుగా నుండును. మండలమును లలిత సంచరము.

౯. క్రాంతం

దక్షిణం చరణం సూచీం అతిక్రాంతం తథా పరం 3౯౦
 కుర్యాత్సవ్యం చ వామం చ పార్శ్వక్రాంతక్రమం తతః
 పర్యాయేణాథ చారీభిరేతాభిః పరితో భృమన్
 సూచీం వామమపక్రాంతం కుర్యాత్సవ్యమనంతరం
 తతః సహజయా గత్యా మండలాకారతో భృమేత్
 యత్య క్రాంతతరం క్రాంతం వ్యాయామే నృత్తకోవిదైః 3౯౫

౯. క్రాంతమండలము.

దక్షిణచరణము సూచి, వామచరణము అతిక్రాంతము, అనంతరము సవ్యము వామము రెండును పార్శ్వక్రాంతము నాచరించుట. ఇట్లు పర్యాయమున నీ చారీవిధానములతో నంతట భ్రమణ మొనరించుచు మండల మనుసరింపవలెను. అనంతరము వామమున సూచి దక్షపాదమున అపక్రాంతమును అనుసరింప వలెను. పిమ్మట సహజగతి విధానమున మండలాకారముగ భ్రమింప వలెను. ఇట్టి భ్రమణము క్రాంతతరముగా నుండును గావున నిది క్రాంత మండల మగును. ఇది వ్యాయామమున నుపయోగించునని నృత్తకోవిదులందురు.

౧౦. లలితం

చరణం దక్షిణం సూచీమపక్వాంతం తతోఽపరం
పార్శ్వక్రాంతం తతః పూర్వం భుజంగత్యాసితం చ తత్
అతిక్వాంతం తతో వామమాక్షిప్తం దక్షిణం పునః
అలాతం వామకం పార్శ్వక్వాంతం వామేతరం తతః
అతిక్రాంతం తథా చోరూద్వృత్తం సూచీం చ వామకం ౪౦౦
అపక్రాంతం పునర్వామః యత్ర తల్లలితం భవేత్

౧౦. లలితము.

దక్షిణచరణము సూచి వామచరణము అపక్రాంతము మరలదక్షిణము పార్శ్వక్రాంతము భుజంగ త్యాసితము అనుసరింప వలెను. పిమ్మట వామపాద మతిక్రాంతము దక్షిణపాదము ఆక్షిప్తము కావలెను. వామపాదమలాతము దక్షిణపాదము పార్శ్వక్రాంతము వామ మతిక్రాంతము ఊరూద్వృత్తము సూచి అనుసరింప వలెను. ఇట్లున్నచో నిది లలిత మండలమగును. లలితసంచర మండల మందును లలితమండలమునందును చారీవిధానముల యనుగతి దాదాపు సమముగా నున్నది. భరత గ్రంథమిట్లే నిరూపించినది. మతాంతరానుసారమున లలిత మండలములో తుదిభాగమున కొంత భేదము కలదు. అట్టి భేదసూచనమునకై జాయపతి మతాంతరాను సారమున నున్నచారీచరణ వ్యతిక్రమమును దీనిలో ప్రతిపాదించెను. ఉపక్రమించినవిధమున నీ ప్రభుత్వమున భామమండలములు ఆకాశ మండలములు నిరూపితము లయినవి. తృతీయాధ్యాయారంభములో నిరూపించిన విధముగా నీ యధ్యాయ మంతయు చారీమండల స్వరూప సమీక్షణమునకు దగియున్నది. ఒక పాదము యొక్క చారము చారీకాగా రెండుపాదముల చారము కరణమయినది.

మూడు కరణములుండగా నొక ఖండము. మూడునాలుగు ఖండములున్నచో నొక మండలము. అట్టిమండలములు పదిపది నిరూపితములయినవి ఇందలి భౌమాకాశమండలము లందలివిశేషముల సంబంధమున నింకను మండలముల సంఖ్యాన ముచితమే కావచ్చును. ఆ యంశ మిచట సుపరిష్కృతముగా నిరూపిత మగును.

ఏతాని మండలాన్యత్ర దర్శితాని సమాసతః
అన్యోన్యయోజనాద్యోగ్యచారీణాం చతురాశయైః
అతః పరమపి స్వైరం కల్పనీయాని కాన్యపి
తాని పూర్వోక్తలక్షణైః చారీభిస్తేవకజాతిభిః

ఏతాని ఖండసహితాన్యపి మండలాని
లీలాంగయష్టిమధురాణి మనోహరాణి
వాద్యానుగాని వివిధాని బుధో నియుద్ధే
యుద్ధేఽథ నర్తనవిధా విధివద్విదధ్యాత్

ఆవర్తకాంతం లలితం విచిత్ర
మాస్కండితం కాంతవిధిం దధానం
ఇత్యబ్రవీన్నండలలక్ష్య సుశ్రీ
స్తురంగతుల్యం గజనైన్యనాథః

సృత్రతావల్యాం
చారీస్థానకమండలలక్షణం నామ
శ్రుతీయాధ్యాయః

ఇప్పటి కింతవఱ కీ విధిముగా భౌమ మండలములు ఆకాశ మండలములు సంక్షిప్తముగా ప్రదర్శితము లయినవి. ఇట్టివి సంక్షిప్తముగా నిరూపితములనుట సాధిప్రాయము. విస్తరముగా నిరూపించుట శక్యము కాదు. యోగ్యములగు చారీవిధానముల పరస్పర యోజనమున నీ మండలములు కలుగునని చతురాశయము కల భరతాది నాట్యతత్త్వవిదులనిఁ. ఈ నిరూపితములయిన మండలములలో చారీవిశేషము లన్నియు సంస్లుప్తములు కాలేదు. యోగ్యములగు చారీగతులు మాత్రమే యిందు యోజనము పొంది. చారీ విధానములలో గొన్ని యోగ్యములు కొన్ని యయోగ్యము లను భావము యుక్తముకాదు. చారీవిశేషముల యన్యోన్యసంబంధముండుటలో కొన్నియే సంగతము లగును. అన్నియు సంగతములు కావు. సంగతి యోగ్యములగు చారీ విధానములు మేలనము వలన గలుగు నివి నిదర్శితములయినవి. చారీ యోగ్యతాను సారమున నింకను మండల విశేషముల యధేష్టముగా కల్పింపవచ్చును. ఏకజాతీయములయిన చారీవిశేషముల కలయిక వలన మండలాంతర కల్పనము సుకరము. ఏకజాతీయతానుసంధానమే చారీయోగ్యత. ఏకజాతీయత యనునది సమచారీరీతి. మొదట నిరూపించిన చారీ లక్షణ భావార్థములను పరిగ్రహించుచు అన్యమండలముల నభ్యూహింపవచ్చును. పరస్పర యోజనోచితములయిన చారులు సమచారులనదగి యున్నవి. సమచారీయోజనా భ్యూహనమున గూడ నియతి ననుసరింప వలెను. సమచారీ సంప్రయోగమున సమమండలమనవచ్చును. ఈ సమత్వముకూడ భౌమములుగా నుండుటలో సమత్వము ఆకాశీయముగా నుండుటలో సమత్వము అను విధానమున భావింపదగి యున్నది. భౌమచారీ విశేషములను ఆకాశచారీ విశేషములను ఒకమండలమున యోజనము చేయుటలో నృత్తవిదులు

భావించు యోగ్యత యుండదు. ఏకజాతీయత యుండదు. ఏక జాతీయములనే ఆయోజనముచేయుట సముచితము, ఏకజాతీయ యోజనమున గూడ సనేకమండలము లుదయింప వచ్చును కాని వాని నిశ్చయించుటలో ఆచార్య బుద్ధిని ప్రమాణీకరించుకొనవలెను. ఆచార్య బుద్ధి సముపలభ్యమయిన భాగమే ప్రయోక్తలకు ప్రయోగ యోగ్యమగును. కేవలము స్వబుద్ధి కల్పితములు ప్రయోగ యోగ్యములు కాజాలవు. కావున ప్రయోగ యోగ్యములనే ఆచార్యు డుపదేశించును గావున వానినే మండలాంతరములుగా నెన్నిక చేసికొనవలెను, కేవలము శాస్త్రీయ గణనమున గలుగునవి లెక్కకు మాత్రమే కాని గణనీయములు కాజాలవు.

మండలములను నిష్పాదించుటలోని ఖండములకును ప్రాధాన్యము కలదు. ఖండసహితము లయిన మండలములు నానా విధలీలావిశేషములు కల అంగోపాంగములచే మధురములు మనోహరములగును. వివిధములగునవి యన్నియు వాద్యానుగతములై యుద్ధములందును నియుద్ధములందును సర్వవిధానములందును యథా విధిగా విధానింపవలెను. మండలములన్నియు వాద్యానుగతములుగా నుండుట యుండనే యున్నది. మండలము లందున్న ఖండములును మండల మహార్థములతో గూడుకొనినవై వాద్యానుగతములు కావలెననుట యిందు సంభావ్యము. వాద్యము, గతి రెండును పరస్పరానుగతి కల్గవై యుండుట యావశ్యకము. వాద్యప్రాధాన్యమున గత్యానుగతియు గతి ప్రాధాన్యమున వాద్యానుగతియు భావనీయము. ఖండప్రాధాన్యము నిరూపింపవలసిన యీ స్థలమున “ఖండసహితాన్యపిమండలాని” అనుటకన్న “ఖండాని సమండలాని” అనుట యుక్తముగ నుండును.

“ఆవర్తకాంతం” అను చివరి శ్లోకము మండలారంభ శ్లోకమువలె చారీసమారంభ శ్లోకమువలె భావద్వయ మనోహరము. నుశ్రీకుడు గజసైన్యనాథుడు జాయనేనాపతి మండల లక్షణమును తురంగతుల్యముగా నిరూపించెను. తురంగ పరముగా మండల పరముగా రెండు భావముల నిందు గ్రహింపవలెను.

తురంగపరమయిన భావ మిట్లుండును. తురంగము ఆవర్తకములతో మంచిసుడులతో రమ్యముగ నుండును. విచిత్రగతి కలదిగా నుండును. ఆస్కందితమను గతివిశేషమున రమ్యవిధాన మును ధరించి యుండును.

మండల పరభావమిట్లుండును. ఆవర్తము, లలితము, విచిత్రము, ఆస్కందితము, కాంతము అను చారీవిధానముల గూడి నదై మండలముండును. ఇట్లశ్వసామ్యవ్రతిపాదనమున రమ్యతను రచయిత భావించి నిరూపించెను.

సాహితీవల్లభ వ్యాఖ్య

శృతీయాధ్యాయము.

(శ్రీ)

శ్రీ జాయసేనాపతి విరచితా

నృత్త రత్నావళి

చతుర్థాధ్యాయః

ఈ యధ్యాయమునకు కరణాంగహార వివేచన మని పేరు. నూటయెనిమిది కరణములు ముప్పదిరెండు అంగహారములు దీనిలో వివేచితము లగును. భీమసేనుని భీముడన్నట్లు నృత్తకరణములను కరణము లందురు. ఈ కరణములు వాక్యార్థాభినయమున ప్రయోగార్హములు. పదార్థాభినయము నందును ప్రయుక్తము లగును. నర్తనారంభమున హస్తపాదవిన్యాసము సముచిత మగుటయు నిందు నిరూపితమగును. కరణముల ప్రయోగమున హస్తపాదముల విన్యాసరీతియు నిరూపిత మగును. అష్టోత్తరశత కరణములకు లక్షణ విసయోగములు ప్రదర్శితము లగును. ఆ యా స్థలములందు తండు కీర్తిధరాదుల మతములు ప్రదర్శితము లగును.

అంగహారముల ప్రయోగరీతి, వాని స్వరూపము, అందుండు కరణములుసంఖ్య, అంగహారశబ్దనిరుక్తి నిరూపితమగును. చతురత్రమానమున అంగహారములు “పదునారు” త్ర్యశ్రమానమున పదునారు కలవు. అంగహారము లనంతము లయినను ముప్పదిరెండు అనుట భరతభావము. కరణసంఖ్యానుసారమున అంగహారవిభా

గము నిరూపితమగును. అంగహారసంఖ్యానియమమున హేతువు ప్రదర్శితమగును ఈ ప్రసక్తిలో రేచకముల నిరూపణ మావశ్యకమయినది. రేచకముల ఫలప్రదర్శనము నావశ్యకమయినది. ఇట్లు ఆవశ్యకములన్నియు నీ అధ్యాయమున ప్రదర్శితములు కానున్నవి.

నృత్తమహార్థమంతయు శివదర్శనముగా సంభావితమయినందున శివభక్తుడగు జాయపతి కరణముల సమూహమంతయు అద్రితనయాకాంతోపమముగా భావించి యిట్లు నిరూపించుచున్నాడు.

ఆక్లిష్టదృవలితోరువర్తిత శివాక్షిప్త స్ఫురన్నాపుర
క్యాంతాంఘ్రి హరిణప్లుతాశ్రయకరం చంచద్బుజంగాంచితం
పార్శ్వక్యాంతపదాపవిధృత వృషభక్రీడోర్ద్వజానూత్సకం
వ్యాచక్షే కరణౌఘమద్రితనయాకాంతోపమం జాయనః

ఈ శ్లోకమున కరణముల పరముగానున్న భావమును శివ పరముగా నున్న భావమును గ్రహింపవలసి యున్నది. అందు ముందుగా ఉపమానరూపముగా నిర్దిష్టమయిన శివుని పరముగానున్న భావము నిట్లు గుర్తింపవచ్చును.

ఆలింగనము చేసికొను దేవి ఊరువుల వర్తనమున కదిలి స్ఫురించు నూపురములచే శివపాదము ఆక్రాంతమయినది. శివుని కరము నాశ్రయించియున్న హరిణము ప్లుత మొనరించుచున్నది. దేహమునందలి సర్పములు కదలుటచే శివుడురమ్యశోభతోనున్నాడు. పార్శ్వభాగమున అపవిధృతమయిన వృషభము యొక్క ఊర్ద్వజాను క్రీడలో శివుడుత్సుకమున నున్నాడు. ఇట్టి ఉమాదేవీవల్లభోపమముగా నున్న కరణౌఘమును జాయచుడు నిరూపించుచున్నాడు.

కరణముల సమూహవరముగా నీ భావమును గుర్తింప వచ్చును. అష్టోత్తరశతసంఖ్యాక కరణములలో నిందు కొన్ని కరణముల నామములు ముద్రాలంకారభంగీచతురముగా నిరూపితములయినవి. వలితోరుపు - వర్తితము - ఆక్షిప్తము - క్రాంతము - హరిణస్తుతము - భుజంగాంచితము - ప్రార్థ్యకాంతము - పదాపవిధము - వృషభకీడితము - ఊర్ధ్వజానుకము. ఇట్లీందు పది కరణనామములు ఉల్లిఖితము లయినవి. ఏతాదృశము లయిన కరణముల సమూహమును శ్రీ జాయనుడు నిరూపించుచున్నాడు. నానాకరణము లుండగా వీనినే యిచట ఉల్లేఖించుట శివదర్శనము లోని విశేషమును స్ఫురింపజేయుటకే యని భావించుట యుక్తము. కరణములలో నివియే ప్రధానము లని కాదు.

క రణ లక్షణం

స్థానానం నృతహస్తానాం చారీణాం యస్సమాగమః
ఉచితానాం సమాఖ్యాతా ? సేయం కరణమాత్మకా
హస్తాంఘ్రిప్రముఖానాం తు పూర్వాధఃకాయవర్తినాం
అంగానాం క్షేత్రతః క్షేత్రప్రాప్తిరూపాత్రయా క్రియా
విలాసనిర్భరా నృతకరణం తదుదాహృతం

క రణ లక్షణము.

ఇచట కరణలక్షణోపక్రమమున నృతకరణస్వరూపము కరణశబ్దనిరుక్తి యున్నది. స్వలక్షణసముచితము లయిన స్థానములకు నృతహస్తములకు చారీవిధానములకును యోగ్యమయిన సమాగమము కరణమాత్మక యని సమామ్నాత మయినది. తాన, నృత, హస్త చార స్వరూపము నిరూపితమయినది. వాని సమ్యక్సంబంధమునకు కరణమాత్మక యని పేరు. పూర్వశరీరము

నందును అధశ్శరీరమునందు నున్న హస్తాదులు పాదాదులు నయిన అంగములకు ఒక ష్టేత్రమునుండి మరియొక ష్టేత్రమునకు ప్రాప్తి భావమయిన క్రియ విలాసనిర్భరమైనదై నృత్తకరణమని చెప్పదగి యున్నది. ఏకదేశాభిప్రాయమున భీమసేనుని విషయమున భీమ వ్యవహార మున్న విధమున నృత్తకరణమును కరణమని యుట సంగత మని గుర్తించునది.

నాట్యవేదము నందలి కరణోపక్రమ భావములను నాట్య వివృతి యగు అభినవభారతిలోని భావముల నీ విధముగా గుర్తించుట ప్రకృతార్థమునకు సహకరించును.

భరతుడు బ్రహ్మసన్నిధిలో నాట్యవేదము గుర్తించి శిష్యుల కుపదేశించెను. భరతనిర్దేశానుసారమున వారు శిక్షితులైనారు. కొంతకాలమునకు దేవాసురబీజకృతమయిన “అమృత మంధనము” అను సమవకారమును బ్రహ్మ సూచనానుసారమున భరతుడు నిర్మించెను. దానిని వారు ప్రదర్శించిరి. అందరు సంతసించిరి. మరి కొంతకాలమునకు “నాట్య ప్రయోగమును శివ సమక్షమున ప్రదర్శింపవలె”నని బ్రహ్మ యనెను. చక్కగా శిక్షితులగువారు తద్విధుల సమక్షమున ప్రదర్శించుట యుక్తము. శ్రీకైలాసమున శ్రీశివుని సమక్షమున భరతుడు త్రిపురదాహము అను డిమమును ప్రదర్శింపజేసెను. అందరు సంతసించిరి. మహాదేవుడు సుప్రీతు డయ్యెను. ఇట్లనెను.

మయాపీదం స్మృతం స్మృత్యం సంధ్యాకాలేషు స్మృత్యతా
నానాకరణసంయుక్తై రంగహారై ర్విభూషితం

సంధ్యాసమయము లందు నర్తనముచేయు సేనును స్మృత్యము స్మరించుచున్నాను. ఆ స్మృత్యము నానాకరణసంయుక్తము లయిన అంగహార

ములచే విభూషితము. అంగహారమె నృత్యము. అదియె ప్రయోగ ఫలప్రదము. కరణాదులన్నియు తదంగములు. ముప్పదిరెండు నృత్యకర్మలు అంగహారములు ప్రధానములు. పూర్వరంగవిధిలో నీ నృత్యమును చక్కగా ప్రయోగింపుడు. భరతుడు ప్రయోగించిన పూర్వరంగము శుద్ధము. అంగహారవిమిశ్రిత మయినచో నది చిత్రము కాగలదు. వైచిత్ర్య రహితమయిన ప్రయోగము రంజనము సంపాదింపదు. ఈ నృత్యమిశ్రితమై విచిత్రము కాగా నది దృష్టాదృష్టాత్మకమయిన ఫలమును సంపాదింపగలదు. ఇట్లు శివుడనగా భరతుడు శివానుగ్రహపాత్రతాభవనమున సంతృప్తుడయ్యెను. అంగహారప్రయోగము కాంక్షించెను. శివుడు తిండువును పిలిచి “ప్రయోగ మంగహారాణా మాచక్ష్య భరతాయవై”యనెను. తండు వంగహారముల నిర్దేశించెను. భరతుడు గ్రహించెను. గ్రహించెను.

అంగహారములు కరణసంయుక్తములు. అంగహారములకే ప్రాధాన్య మున్నది. అందుననే ముందుగా భరతు డంగహారముల నామములను జెప్పెను. అంగహారములు కరణముల సంచయరూపములు గాన, మొదట కరణముల లక్షణముల చెప్పుట యుక్తము. కరణములను జెప్పిననే అంగహారముల లక్షణము చెప్పవచ్చును. కరణక్రమపాతమే కరణలక్షణముకాదు. అంగహార ప్రయోగ మొనరింపవలసి యున్నప్పుడు కరణముల పరిజ్ఞాన మావశ్యకము. ఒక కరణ మొనరించి కరణాంతర సంచార మొనరింపవలసి యున్నపుడు హస్తపాద ప్రచారము నావశ్యకమగును. హస్తపాద ప్రచారముండుట కరణములకు అంగహారములకు సామాన్యలక్షణము.

నృత్యక్రియకు కరణమని పేరు. హస్తపాద సమాయోగ మనునది నృత్యక్రియ. హస్తసమాయోగము పాదసమాయోగ

ముండుట సృష్టికియ. హస్తపదమున హస్తోపలక్షితములగు పూర్వ
కాయమునందలి శాఖాంగోపాంగముల సమాయోగమును గుర్తింప
వలెను. పాదపదమున పాదోపలక్షితములగు అపరకాయమునందలి
పార్శ్వకట్యూరుజంఘాచరణాదుల సమాయోగము గుర్తింపవలెను.
సమాగమ మనగా సంగతము లగునట్లుగా ఆత్మరూపము లగునట్లుగా
నాయోజన మొనరించుట యని భావము. “పూర్వక్షేత్ర సంయోగ
త్యాగేన సముచిత క్షేత్రాంతరప్రాప్తి ర్యంతరాయా ఏకా క్రియా”
పూర్వదేశసంబంధము విడిచి తగిన దేశాంతరప్రాప్తి పర్యంతము ఒకే
క్రియ యుండుట కరణమగును. అంతట ఉత్తరసంయోగాంతముగా
కర్మ యుండును. అభిలషితమయిన ఉత్తరసంయోగమే క్రియావధిగా
నుండుట లోకమున ప్రసిద్ధము. ఇది యంతయు సౌందర్యానుప్రవేశ
మున సవిలాసముగా నుండవలెను కావున కరణ మని యనక సృష్ట
కరణ మనుట యయినది. సృష్టకరణమే కరణము; భీమసేనుడే
భీముడు.

అభినవభారతిలో శ్రీమ దభినవగుప్తపాద గుప్తభావ
రేఖల నన్నిటిని సావధానముగ గుర్తించి శ్రీజాయను డిట్లు నిరూ
పించుట సముచితముగా నున్నది. ఇట్లుపై కరణముల నామసంకీర్తన
మావశ్యకము.

క రణ నా మా ని

తలపుష్పపుటం క్రాంతం చిన్నం సమనఖాంచితే
శకటాస్యం కటిచ్చిన్న ముద్దట్టిత నికుట్టకే
లలితం వలితం లీనం స్థలితం చక్రమద్దలమ్
నివేశం స్వస్తికం సూచీవిద్ధ మప్యర్థసూచికమ్
వక్షఃస్వస్తికమున్మత్తమర్ధరేచిత మర్గలమ్

అర్ధస్వస్తికమావర్తం పృష్ఠస్వస్తిక వర్తనే
 భుజంగాంచిత విష్కమ్భే విక్షిప్తం దక్షరేచితమ్
 అర్ధమత్తల్లి మత్తల్లి మదస్థలితలోలితే
 ప్రేక్షోలితనితంబోర్ధ్వజానుపార్శ్వనికుట్టకమ్
 పార్శ్వక్రాంత మపక్రాంత మతిక్రాంతం నికుఞ్చితమ్
 విద్యుద్భ్రాంతం కటిత్రాంతమురోమడ్డలసన్నతే
 వినివృత్త నివృత్తాపవిద్ధాని గరుడప్లుతమ్
 లలాటతిలకం దోలపాదం తలవిలాసితమ్
 తలసంస్ఫోటితం దక్షపక్షమాక్షిప్తరేచితమ్
 జనితోపసృతోద్వృత్తాన్యగహిత్థాని శుంభితే
 విక్షిప్తాక్షిప్త మాక్షిప్తం భుజక్లత్యస్తరేచితమ్
 మడ్డలస్వస్తికం దక్షపాదం పాదాపవిద్ధకమ్
 భుజక్లత్యాసితం విష్ణుక్యాంతం స్వస్తికరేచితమ్
 ఏలకాక్రీడసంభ్రాంతే సింహాక్షరితసర్పితే
 నాగాపసర్పితం పార్శ్వజానువృశ్చికరేచితమ్
 లతావృశ్చికవైశాఖ రేచితే హరిణప్లుతమ్
 దిక్స్వస్తిక గజక్రీడా చతురాణి కటిసమమ్
 మయూరలలితాలాతే సింహావిక్రీడకుచితే
 వృశ్చికం వ్యంసితం కంపపరివృత్తవివర్తితే
 రేచకాదినికుట్టోదాద్వృత్తే వృశ్చికకుట్టితమ్
 తలసంఘట్టితం గజనూచీ భ్రమరనూపురే
 ఘూర్ణితం వృషభక్రీడం కదిహస్తం ప్రసర్పితమ్
 వలితోరుకగృధ్రావలీనే అర్ధనికుట్టితమ్
 గజావతరణం చైవముక్తా నృప్తోత్తరం శతమ్

౧౫

౨౦

౨౫

౩౦

క రణ నా మ ము లు.

తలపుష్పపుటము - క్రాంతము - భిన్నము - సమసఖము -
అంచితము - శకటాస్యము - కటిచ్ఛిన్నము - ఉద్భుతము -
నికుట్టకము - లలితము - వలితము - లీనము -
స్థలితము - చక్రమండలము - నివేశము - స్వస్తికము -
సూచి - సూచీవిధము - అర్థసూచి - వక్షఃస్వస్తికము -

౨౦ ఉన్మత్తము - అర్థరేచితము - అర్థలము - అర్థస్వస్తికము -
ఆవర్తము - పృష్ఠస్వస్తికము - వర్తితము - భుజంగాంచితము -
విష్కంభము - విక్షిప్తము - దండరేచితము - అర్థమత్తలి -
మత్తలి - మదస్థలితము - లోల్లితము - ప్రేంఖోల్లిత -
నితంబము - ఉర్ధ్వజానువు - పార్శ్వనికుట్టక - పార్శ్వక్రాంత -

౨౧ అతిక్రాంత - అపక్రాంత - నికుంచిత - విద్యుద్భాంత -
కటిభాంత - ఉరోమండల - సన్నత - వినివృత్తము -
నివృత్తము - అపవిధము - గరుడపుతము - లలాటతిలకము -
దోలాపాదము - శలవిలాసితము - శలసంస్పృత - దండపక్ష -
ఆక్షిప్తరేచిత - జనితము - ఉపసృత - ఉన్మత్త -

౨౨ అవహిత్త - నిశుంభిత - విక్షిప్తాక్షిప్త - ఆక్షిప్త -
భుజంగత్రస్తరేచిత - మండలస్వస్తిక - దండపాద - పాదాపవిధ -
భుజంగతాసిత - విష్ణుక్రాంత - స్వస్తికరేచిత - ఏలకాక్రీడిత -
సంభాంత - సింహకర్ణిత - సర్పిత - నాగాపసర్పిత -
పార్శ్వజాను - వృశ్చికరేచిత - లతావృశ్చిక - వైశాఖరేచిత -

౨౩ హరిణపుత - దిక్స్వస్తిక - గజక్రీడిత - చతుర -
కటీసమ - మయూరలలిత - అలాత - సింహవిక్రీడిత -
కుంచిత - వృశ్చిక - వ్యసిత - పరివృత్త -

వివర్తిత - రేచకనికట్టిశ - ఊరూద్యృత్త - వృశ్చికకుట్టిత -
 తలసంఘట్టిత - గండసూచి - భ్రమర - నూపుర -
 ౧౦౧ వృషభక్రీడిత - కరిహస్త - ప్రసర్పిత - వలితోరు -
 గృధ్రావలీన - అర్ధనికట్టక - గంగావతరణ.

ఏతేషామేవ ముఖ్యత్వం వాక్యార్థాభినయే సతి

౩౫

పదార్థాభినయేఽప్యేకవాక్యార్థాను ప్రవేశతః

ఆదౌ మధ్యేఽవసానే వా కుర్యాత్తాని యధోచితం

ప్రాధాన్యఖ్యాపనాయేతి రహస్యమిదమీరితం

యత్రాభినయహస్తానాం ప్రాధాన్యే కరణే భవేత్

వాక్యార్థాభినయస్తత్ర కార్యో నృత్తే న కేవలే

౪౦

నృత్తహస్తప్రధానం తు కరణం తత్ర శస్యతే

అష్టోత్తరశతకరణములను వాక్యార్థాభినయమునందు ముఖ్యముగా ప్రయోగింపవలెనని పదార్థాభినయము నందును వానిప్రయోగావశ్యకత యున్నదని యిచట నిరూపిత మగును. వాక్యార్థాభినయ మొనరింపవలసి యుండగా ఈ కరణముల ప్రయోగము ముఖ్యము. పదార్థాభినయము నందును వీని ప్రయోగ మావశ్యకమే. పదార్థాభినయము వాక్యార్థానుప్రవేశము పొందియున్నపుడే వీనినిప్రయోగింపదగును. పదార్థాభినయముల నొనరించునపుడు ఏకవాక్యానుప్రవేశప్రాధాన్యము ప్రఖ్యాపనము చేయుటకు కరణముల ప్రయోగింపవచ్చును. పదార్థాభినయముల ప్రారంభమునగాని మధ్యలోగాని యవసానమున గాని యధోచితముగా కరణముల ప్రయోగింపజనును. ఇట్టి ప్రయోగమంతయు ప్రాధాన్యఖ్యాపనమునకేయగును. యథావసరముగా కరణప్రయోగమనునది నృత్తోపనివత్తు. ఇది రహస్యప్రాయమయిన తత్త్వము. కరణమున నభినయహస్తములకు

ప్రధానస్య ముండునేని యచట వాక్యార్థాభినయ మొనర్పవలెను. కేవల నృత్తమునందు కరణముల ప్రయోగ ముచితముకాదు. కేవల నృత్తమునందు నృత్తహస్తప్రధానమగు కరణమే ప్రశస్తము. అభినవగుప్తుని ఉపాధ్యాయుడయిన భట్టతోతుని భావమీ విషయమున నిట్లున్నది.

“అభినయహస్తప్రధానస్య కరణస్య వాక్యార్థాభినయే ప్రయోగః న తు కేవల వర్తనాప్రధానస్య కేవల నృత్తహస్త ప్రధానస్య వా తస్య తు నృత్తే ప్రయోగః ప్రాధాన్యేన”

అభినయహస్తప్రధానమయిన కరణమునకు వాక్యార్థాభినయమున ప్రయోగముండును. అచట కేవల వర్తనాప్రధానమయిన కరణమునకుగాని కేవల నృత్తహస్తప్రధానమగు కరణమునకుగాని ప్రయోగముండును. అట్టి కరణమునకు నృత్తముననే ప్రధానముగ ప్రయోగముండును. అని ఇచట జాయపతి యభినవభారతిలోని అభినవగు ప్రభట్టతోతుల యభిప్రాయమును చక్కగాగుర్తించి పొందుపఱచుట ముఖ్యముగా భావనీయము.

నర్తనారంభమున సముచితముగా నుండదగిన హస్తపాద విన్యాసమును, కరణప్రయోగమున యుక్తమయిన హస్తవిన్యాస ప్రకారమును నిరూపించిన పిమ్మటనే కరణముల లక్షణవినియోగముల ప్రదర్శనము హృదయగ్రాహి యగును. అందుకై యీ శ్లోకముల భావము లావశ్యకములు.

సమపాదం లతాహస్తావంగస్య చతురశ్రతా
సాధారణమిదం నృత్యప్రయోగారంభ ఇష్యతే
కరణేషూరసి ప్రియో వామః స్యాత్కటకాముఖః
చరణస్యానువాదీ తు కరో వామేతరో భవేత్

యదా వామకరస్యాదౌ ప్రయోగః స్యాత్తదా పునః
 వక్షఃక్షేత్రే విధాతవ్యో లతాహస్తస్తు దక్షిణః
 చతురశ్రత్వహేతుత్వాద్వైష్ణవం కేచిదూచిరే
 కరణాభినయేష్వేషు హస్తో వా చరణోఽథవా
 ప్యాధమ్యాద్దక్షిణః ప్యోక్తో విశేషో యత్ర నోచ్యతే

౫౦

సృత్ప్రయోగారంభములో నిట్లుండవలెను. సమపాదమున స్థితి, లతాహస్తరీతితో నుండుట, అంగము చతురశ్రముగా నుండుట అనునది యారంభమున నుండుట సమ్మతము. కరణముల ప్రయోగసమయమున వామహస్తము కటకాముఖవిన్యాసమున సామాన్యముగా వక్షఃస్థలమున నుండవలెను. వామేతరమగు దక్షిణహస్తము చరణవిన్యాసము ననుసరించునదిగా నుండవలెను. వామహస్తమునకే ప్రథమమున ప్రయోగముండునేని అపుడు దక్షిణకరమును లతాహస్తముగా నొనరించి వక్షఃక్షేత్రమున గూర్చవలెను. కొందరు వైష్ణవస్థానమున సముచితముగా భావించిరి. అది చతురశ్రస్థితికి తగియుండును గావున వారట్లభిమానింతురు. కరణాభినయములలో నంతటను ప్రథమమయినందున హస్తము కాని చరణము కాని దక్షిణమే యగుట యుక్తము. ముందుగా కుడిచేతితో కుడిపాదముతో విన్యాస మారంభించుట యుక్తము. ఇవి సర్వకరణములందును సామాన్యవిధి. కొన్ని కరణములలో మాత్రము వామకరమునకు వామహస్తమునకు ప్రాధమ్యముండుట నిర్ణీతము కావచ్చును. అట్లు విశేషము సూచితము కానంత వఱ కంతట హస్తపాదములు దక్షిణములగుటయే శాస్త్రసమ్మతము.

అంగహారముల కుపకరించునవి యని కరణములు నిరూపితము లయినవి. అవి యష్టోత్తర శతమనుట స్పష్టము. “ఏవముక్తా

నృప్రోత్తరం శతం” అని వేరుగా నననేల? ఇట్లు సంఖ్యానిరూపణమున ప్రయోజన మేమి? ఈ ప్రశ్న లుదయింపగా నిట్లు భావించుట యుక్తము. అభినయవస్తువుగా నృత్తమున్నది కదా! అట్టి నృత్తములో నీ కరణము లుండుట ప్రసిద్ధమే. అభినయమున కభినయమునకు కొంత యంతరాల ముండును. ఆ యంతరాలచ్ఛిద్ర ప్రచ్ఛాదనమునకై యొక ప్రయోగ మావశ్యకము. అట్లే శస్త్రాది యుద్ధములలో బాహుయుద్ధములలో కరణముల ప్రయోగ మావశ్యకము. అంగప్రయోగ సౌష్ఠ్యమునకును కరణప్రయోగ మపేక్షితము. అట్లే నానావిధములగు గతిప్రచారములు కలవుకదా! వాని పరిక్రమములలో పరిక్రమణములలో వేరుగా వేరువేరుగా కొన్ని కరణముల ప్రయోగముండుట ప్రసిద్ధముగ గోచరించుచునే యున్నది. అప్పు డీ యస్తోత్తరశతమే యుపయోగి యనలేము. ఇంత కతిరిక్రమముగా నితరము లావశ్యకము లగును. ఇచట అస్తోత్తరశతమని యనుట నిరూపితములు కానున్న అంగహారములందు వీని వివిధయోగము సూచించుటకే యగును. భరతగ్రంథమున గూడ అస్తోత్తర శతమని యనుట గోచర మగును. అచట నీ భావమే పరిగ్రాహ్యము. కొన్ని పాఠములలో భరతగ్రంథములలో నీ “అస్తోత్తరం శతం” లేదు.

స్థానములు చారీగతులు నృత్తహస్తములు అనునవి మాతృక సర్వమూలములు. ఉత్పత్తి కారణము. ఇవి కరణోత్పత్తి కారణము అని భావము. ఈ మాతృకాయోగమున కరణముత్పన్నమగు ననుట కరణముల మహాసామాన్యస్వరూపము. ఇందు అవస్థానము గతి యని రెండు గలవు. కరణ మీ ద్వయ నిర్వర్త్యము. అందవస్థానమునందు స్థానకము కరణములకు కాయమునకు నుపయోగించును. గతిలో చారులుపయోగించును. పూర్వకాయగతిలో నృత్తహస్త

ములు దృష్టు లుపకారములు. సితిలో పతాకాదు లుపకారులు. కావున కరణము గతిస్థితిసమ్మిలితమని భావము. కాగా కరణము లసంతము లగును. అయినను అంగహారోపయోగము ననుసరించి అష్టోత్తరశత మనుట యుక్తమని తాత్పర్యము.

ఇక ఉద్దేశకమానుసారముగా తలపుష్పపుట లక్షణ వినియోగ కథన మావశ్యకము.

అష్టోత్తరశతకరణలక్షణాని

౧ తలపుష్పపుటం

తలపుష్పపుటం తత్స్యాత్ యత్రాధ్యర్థికయా పదం
నిష్కామేద్దక్షిణం పార్శ్వవ్యావృత్త్యా సమగౌ కరౌ
పరివృత్త్యా తయోర్వామం సన్నతం పార్శ్వమాగతౌ
వామస్తనసమక్షత్రే స్యాతాం పుష్పపుటీ కృతౌ
తలసంచరపాదశ్చ కర్తవ్యః పోక్తలక్షణః
తలమిత్యేకదేశేన జ్ఞేయోఽత్ర తలసంచరః
తేన పుష్పపుటం యుక్తం తలపుష్పపుటం విదుః
ఏవం సర్వత్ర విజ్ఞేయాః కరణేషు నిరుక్తయః
దీయతే సర్తనారంభే దేవేభ్యః కుసుమాంజలిః
అనేనకరణేనేతి పూర్వమస్య ప్రకీర్తనం
అంతే మంగలరూపత్వాద్గంగావతరణం మతం

౨౫

౬౦

అష్టోత్తరశతకరణలక్షణములు

౧. తలపుష్పపుటము.

దక్షిణపాదము అధ్యర్థికచారీవిధానమున నిష్క్రమింప వలెను. కరములు రెండును పార్శ్వవ్యావర్తనమున సమగతములు కావలెను. వానిలో వామహస్తము పరివర్తనమున సంసతము

కావలెను. ఆ రెండును పార్శ్వగతములై పుష్పపుటాకృతి కలిగినవై వామవక్షాస్థలమున నుండవలెను. పాదము తలసంచరచారీవిధానమున నుండునట్లు చేయవలెను. ఇట్టిరీతి నుండుటను తలపుష్పపుట కరణమందును. తలపుష్పపుట మనుటలో తల మను ఏక దేశపదమున తలసంచరమను చారిని గ్రహింపదగును. తలసంచారమున పుష్పపుట యుక్తముగా నున్నందున నిది తలపుష్పమన్న నామము కలదయినది. ఈ విధముగనే కరణములం దంతట నిరుక్తులను గ్రహింపవలెను

నర్తనారంభమున దేవశలకు కుసుమాంజలి ఈ కరణమున సమర్పితమగును. కావున కరణముల నిరూపణమున మొదటగా నీ తలపుష్పపుటప్రకీర్తనము సముచితము. కరణముల యుపసంహారములో మంగలరూప మగుటవలన గంగావతరణ ముండుట యుక్తమని నాట్యవిదుల స్మృతి.

వామహస్తమున పుష్పపుటమును పార్శ్వమున పాదము అగ్రతల సంచరముగను పార్శ్వము సంసతముగ నుండగా తలపుష్పపుటకరణమగును. ఇట్లు భరితుడు తలపుష్పపుటమును నిరూపించెను. ఇచట నభిననభారతీ భావ మిట్లున్నది. నృత్తము నం దంతటను సమపాదతలస్థితి హస్తద్వయము లతాహస్తమున నుండుట ప్రచురముగా నుండును. అనంతరము అధ్యర్థిక చారీవిధానమున దక్షిణ పాదనిష్క్రమణము. దానితో సమకాలమున హస్తద్వయము వ్యావర్తితమై దక్షిణపార్శ్వమునకు ప్రసరించును. అనంతరము పరివర్తితకరణ వశమున వామపార్శ్వమున సౌప్తవముతో నుండును. హస్తము వామస్తనక్షేత్రమున పుష్పపుటరీతితో నుండును. అగ్రతలపాదము పుష్పపుటము అనువాని సంబంధమున తలపుష్పపుట

మగును. రెండు పదములలోని ఏకదేశముల కలయిక వలన “తల పుష్పపుటము” సిద్ధమయినది. ఇట్లే యితరము లందును నామ వాసన లభ్యుహ్యము లగును. ఇట్టి అభినవభావార్థమును జాయపతి స్వీకరించి నిరూపించుట భావనీయము.

కరణములు వాక్యార్థాభినయముననే ప్రధానముగా నా యోజితములు కావలెనని, ఏకవాక్యతా సంపాదనమున కయినచో పదార్థాభినయమున నివి యుక్తములగునని యిదివరలో నూచిత మయినది.

కొన్ని కరణముల నాచరించి యీ కరణ మొనరించు నపుడు పూర్వపూర్వకరణములలోని హస్తపాదాదులు త్యక్తవ్యము లగును. ఉత్తరకరణము నందలి హస్తపాదాదు లాదాతవ్యములు నగును. అపుడు వర్తనాక్రమమున పూర్వము త్యజించుటకాని అత్యుచితముగా నుండునట్లు ఇతరము గ్రహించుట కాని సంపన్నము కావలసియున్నది. ఇట్టి దంతయు సృత్తచార్యగోపితమయిన తత్త్వము. సృత్తాచార్యులకు మాత్రము పయోగించు రీతి దీని విస్తర మపేక్షితముకాదు. అయినను యథావసరముగా నిరూపించు లయు యుక్తమే గ్రంథమునందు నవి నూచితములగును. అధ్యర్థికా స్వరూపము చెప్పునపుడు సవ్యపాదమునకు వెనుక వామపాద మున్నపుడు దాని యవసరణ ముచితమగుట యున్నది. అట్లే కనిష్ఠిక మొదలగు నంగుళులు లోపలి భాగమున ఆవర్తితము లగు నపుడు - అనియు, “కనిష్ఠికాదులు వెలుపలగా క్రమమున ఉద్వర్తితము లగునపుడు” అనియు నా యా స్వరూపకథనము లందున్నది. ఇచటి వ్యావృత్తపరివర్తనములు త్యక్తవ్యాదాతవ్యవిశేషములనె నిరూపించుట స్పష్టముగనె యున్నది. ఇట్లే యవి యుండగలవు.

ఇట్లే తద్వ్యాధికముగా ఆవేష్టితః పరివేష్టితములు నిట్టివె యని యభ్యాస హింపవలెను.

౨. క్రాంతం

కృత్వా దారీమపక్యాంతాం పాత్యమానం నికుంచితం
పృష్ఠతః స్థాపయిత్వాంమిపురతస్తం ప్రసారయన్
వ్యావర్తితేన నిష్కాంతమాక్షిప్తపరివర్తితం
కరం వక్షసి తద్దిక్కం విదధ్యాత్కటకాముఖం
యదాంగాంతరమప్యేదం తదా క్రాంతముదీరితం

౬౫

౩. క్రాంతము.

అపక్రాంతచారి నాచరించి పాత్యమానచరణమును పృష్ఠతః నికుంచితముగా గూర్చివలెను. పృష్ఠతః కుంచితమయిన పాదమును ఆకర్షించి పురోభాగమునకు ప్రసారిత మొనర్పవలెను. పిమ్మట హస్తములను విచలితములనుజేసి వ్యావర్తితవిధానమున దేహాక్షేత్రమునుండి వెలువడజేసి మరల పరివర్తితవిధానమున హస్తమును వక్షఃస్థలమున నదే దిశగా కటకాముఖముగా జేయవలెను. ఇట్లే అంగాంతరమున గూడ జేయునది. అప్పు డది క్రాంత మను కరణ మగును. ఉద్ధృతప్రకమము నందు దీనిని వినియోగింతురు. భరతలక్షణము దురూహ్యముగా నున్నదని అభినవుడు స్పష్ట మొనరింపగా తద్భావమును క్రోడీకరించి జాయనుడు శ్లోకీకరించెను. ఇట్లే నానాస్థలములం దభినవానుసరణ మున్నది. అది సర్వ మభినవభారతీపరిజ్ఞానగమ్య మనట పునరుక్త మయిన నావశ్యకము.

౪. చిన్నం

వైకాఖస్థానకం యతః చిన్నా స్యాత్కృమకః కటి
అంపద్యస్తధా పార్శ్వక్షేత్రే తస్యాః కరో భవేత్
తత్తలంబంజనే చిన్నమంగస్య ప్రతిసారణే

౩. చిన్నము.

ఇందు వైశాఖస్థానకమున్నది. క్రమముగా కటి భిన్నమగుట యున్నది. అలపద్మహస్తము కటిపార్శ్వక్షేత్రమున నుండుట యున్నది. ఇది చిన్నకరణము, దీనిని అంగప్రతిపారణములో తాలభంగములో వినియోగింతురు. పార్శ్వ భాగముల సమనోన్నమనములచే కటిచ్ఛేద మూహింపవలెను. సమనోన్నమనములను పర్యాయమున నొనర్పవలెను. కటిపార్శ్వక్షేత్రమున నట్లుండుట కటిచ్ఛేదము కరతలమున నంగుళు లావర్తనము పొందుట యను అలపల్లవము గ్రాహ్యము. అది యీషద్గతాగత పర్యాయమున హస్తద్వయమున ప్రయుక్తమగును. వైశాఖస్థానకముకూడ కటిచ్ఛేద యగుటయు నిందు భావనీయము, దీని వినియోగ ప్రయోగము స్పష్టము.

౪. సమనఖం

పాదౌ సమనఖశ్లిష్టౌ స్యాతాం యత్ర లతాకరౌ
 స్వభావావస్థితః కాయః స స్యాత్సమనఖాభిదః ౩౦
 సృత్యప్రవేశనారంభే వినియోగోఽస్య సమతః
 జపాదివిషయే ప్రోక్తో విచారవిముఖైః పరైః
 ప్రళంబితావితిప్రోక్తా భరతేనాత్ర యే కరౌ
 తౌ దోలాలితిమన్యంతే యత్తత్కచిన్న సాంప్రతం
 శూక్తైకవిషయావేతావితి మన్యామహే వయా ౩౫

౪. సమనఖము.

ఇందు పాదములు సమనఖశ్లిష్టము లగును. లతాహస్తములతో హస్తము లుండును. దేహము స్వభావావస్థితముగానుండును. ఇట్లున్న విది సమనఖ మను కరణ మగును. సృతప్రవేశసమారంభములో నీ సమనఖకరణ వినియోగ ముండును. కొందరు జప్యమంగ

లాది విషయమునగూడ సమనఖకరణవినియోగము పలికిరి. ఆ పలికినవారు విచారవిముఖులు. దీని లక్షణకథనమున భరతుడు—“శ్లిష్టా సమసఖా పాదౌ కరౌ చాపి ప్రళంబితౌ” అని యనెను. ఇచటి ప్రలంబిత పదమునకు కొందరు దోలాహస్తములను నర్థము చెప్పిరి. అది యుక్తముకాదు. ప్రలంబితకరము లనగా లతాహస్తము లనియే భావింపవలెను. ఈ స్థలమున నభినవభారతి యిట్లున్నది. “ప్రలంబితకరావీతి లతాహస్తౌ మంతవ్యౌ సతు దోలాహస్తౌ తయో రేక విషయయో రత్రవర్తనాయా శ్చాతురశ్ర్యభంగ హేతుత్వాత్ తిర్యక్ప్రసారితౌ చైవ పార్శ్వసంస్థౌ లతాకరా” దీని యర్థమిట్లు భావనీయము. ప్రలంబితకరము లనుట లతాహస్తము లని భావింపవలెను. దోలాహస్తములు అసి భావింపరాదు. ఏకవిషయములయిన వాని వర్తనము చాతురశ్ర్యభంగహేతు వగునుగదా! పార్శ్వగతములు తిర్యక్ప్రసారితము లగునని లతాహస్తములని లక్షణము. అభినవభారతిలో “తయో రేకవిషయయోః” అని యుండగా జాయనుడు “శోకై కవిషయా వేతౌ” అని వ్రాసెను. అందువలన అభినవపాఠము “తయోః శోకవిషయయోః” అని యుండదగును. అభినవభారతి ప్రథమముద్రణములో ద్వితీయముద్రణములో గూడ “తయో రేకవిషయయోః” అనియే యున్నది. “అత్యవర్తనాయాః చాతురశ్ర్యభంగ హేతుత్వాత్” అని అభినవపంక్తి ఏకవిషయముగా నుండునది చాతురశ్ర్యభంగ హేతువని యభినవుడు భావించి యుండునా? దోలాహస్తము భంగహేతువని లతాహస్తము భంగహేతువు కాదని యచటి భావమై యుండునా?

దోలాహస్తములు శోకై కవిషయములనియే మేము భావించుము. భరతుడు నిరూపించిన కరములు దోలాహస్తములుకావు. లతాహస్తములె అని భావసారము.

౫. అం చి తం

ఉక్తోఽర్థస్వస్తికే హస్తో దక్షిణో యస్స ఏవ చేత్
వ్యావృత్త్యా పరివృత్త్యా చ నాసాదేశేఽలపద్మపత్
అంచితాంఘ్ర్యనుసారీ స్యాత్తదంచితముదాహృతం
ఏతస్య నమ్మఖీనాత్మవిషయే భృశకౌతుకాత్
వాక్యార్థే వినియోగః స్యాన్మతో నిర్వీర్ణనాత్మకే

౮౦

౬. అం చి త ము.

అర్థస్వస్తికమున నిరూపితమయిన దక్షిణహస్తము వ్యా
వృత్తికలదై పరివృత్తికలదై అలపద్మమువలె నాసాదేశమున నుండు
నేని అంచితపాదము ననుసరించి యుండునేని అంచితకరణ మగును.
దీనిని ఆత్మసామ్యుఖ్యముకలవాని విషయమున వినియోగింతురు.
స్వాతిశయకౌతుకప్రధానమయిన వాక్యార్థమున వినియోగింతురు.
నిర్వీర్ణనాత్మకమగు వాక్యార్థమున వినియోగింతురు.

ఈ అంచితకరణము నిరూపించుటకు పూర్వము అర్థస్వస్తిక
కరణమును భావించుట యుక్తము. స్వస్తికచరణము లుండుట దక్షి
ణము కరిహస్తముగా నుండుట వామహస్తము వక్షఃస్థానమున నుం
డుట అర్థస్వస్తికకరణ స్వరూపము. ఇచట కరిహస్త మనుటకు కటి
హస్తమును కొందరు భావించిరి. ఈ యంశ మర్థస్వస్తికకరణ లక్షణ
కథనసమయమున స్పష్టము కాగలదు.

అర్థస్వస్తికకరణములో నిరూపితమయిన కరిహస్తము
వ్యావర్తితకరణమున నాసాక్షేత్రమున నుండగా అంచితకరణమగు
ననుట యుక్తము. అపు డది యలపల్లవాకృతి కలదై అంచితోదంచిత
సారణానుకారి యగును. గావున అంచిత మనుట యుక్తము.

సర్వవిధములయిన అభినయహస్తములకును నానావిధకరణములకును వాక్యార్థాభినయమునందె ప్రయోగము యుక్తము. కేవలము వర్తనాప్రధానమునకు కేవల సృత్తప్రధానమునకు వాక్యార్థాభినయపర్యంతస్థితి యక్కఱలేదు. అట్టిది ప్రధానముగా సృత్తమున ప్రయోగము పొందగలదు. ఇందు కొందరి భావభేదము నిరూపితము కాగలదు.

కరణలక్షణములను యథోద్దేశముగా జాయపతి నిరూపించెను. భరతక్రమ మిందు మారినది, అట్టి క్రమవిపరిణామమున విశిష్టభావ మేదియులేదు. ఇట్టి మార్పువలననే అంచితకరణము గుర్తించుట కర్థస్వస్థికము గుర్తించుట ఆవశ్యకమయినది. ఇట్టి రీతుల సమాలోచన మావశ్యకము కాదు.

౬. శ క టా స్యం

పాదేనశకటాస్యాయాం సమంహస్తం ప్రసారయేత్
తద్దిక్కుమవరం కుర్యాద్వక్షస్థం కటకాముఖం
యత్య స్యాత్ శకటాస్యం తత్ క్రీడాగోపాలఫేలనే
అభ్యధత్త కరావత్ర భట్టతండుస్తు రేచితౌ
పాదావాదాయ హస్తాభ్యాం ద్విత్రిః కుర్యాద్గతాగతం
శకటాకారతాం బిభృదితి కై ర్తిధరం మతం

౮౫

౭. శ క టా స్య ము.

శకటాస్య యను చారీగతిలో నిర్దేశించిన పాదముతో సమానముగా హస్తమును ప్రసారితము చేయవలెను. రెండవహస్తమును కటకాముఖముగా నొనరించి యా దిశగా వక్షస్థ మగునట్లొనరింపవలెను. ఇట్టిది శకటాస్యకరణము. క్రీడాగోపాలుని ఫేలనమున నిది వినియుక్త మగును. చిన్నతనపు ఆటలలోనున్న బాలగోపాలుని

క్రీడానుకారమున నుపయోగించును. ఇచటి వినియోగము సూచించుటలో “తథావిధ బాలక్రీడాది విషయే” యని యభినవభారతిలో నున్నది. తదనుసారమున “క్రీడాదే బాలభేలనే” అను పాఠముండుట యుచితమని కొందరి భావము, సంగీతరత్నాకరమున గూడ “తాదృశే బాలభేలితే” యని యుండుటయు నిందు నిదానము.

నిషణ్ణాంగుడై తలసంచర చరణము ప్రసారింప జేయుటయు ఉరము నుద్వాహిత మొనరించి శకటాస్యచారి ననుకరించుటయు శకటాస్యకరణ లక్షణముగా భావించుట భరతోక్తి. నిషణ్ణాంగత = నిస్సమీకృతముగా నంగ మొనరించుట, పదములు జాను సమస్థితము లగుట, గుల్ఫ దేశమున పాదము కుంచితమగుట ప్రసారి తమగుట యిందుండును. తత్సహితముగా రెండవహస్తము వక్షమున కటకాముఖముగ నుండవలెను. ఈ సన్నివేశమున శకటము నుక్షేపింపదగును. నెట్టవచ్చును. బండిని ప్రోయుటవంటి బాలక్రీడలు శల భాణికాది విషయమున దీని ప్రయోగ మున్నది.

౭. క టి చ్చి న్నం

పార్శ్వభ్యాం భ్రమరీం కృత్వా మండలస్థానకం భజన్

దదచ్చిన్నాం కటిం ఛాయామలపద్మ పతాకయోః

స్కంధే చ విదద్ధస్తం కుర్యాదంగాంతరేణ చ

ద్విశ్చతుర్వా క్రియా యత్య తత్కటిచ్చిన్నమిష్యతే

విస్మయాత్మని వాక్యార్థే విద్భిరేతద్విధీయతే

౮౫

౮. క టి చ్చి న్నము.

పార్శ్వములచే భ్రమరి నాచరించి మండలస్థానకమున నుండవలెను. పిమ్మట చిన్నమగు కటిభాగమును అలపద్మచ్ఛాయను పతాకచ్ఛాయను ధరింపవలెను. స్కంధమున హస్తము నుంచ

వలెను. అంగాంతరమునగూడ నల్లై చేయవలెను. ఇట్లు రెండు పర్యాయము లొనరించునది. నాలుగు పర్యాయము లాచరించునది. అప్పుడది కటిచ్చిన్న కరణము కాగలదు. దీనిని విస్మయాత్మకమయిన వాక్యార్థము నందు నృత్తవిదులు ప్రయోగింతురు. ఇచట లక్షణ వాక్యములలో “ఛాయాం అలపద్మ పతాకయోః” అనుట పల్లవ హస్తమని గుర్తింపవలెను. భరతు డీ స్థలమున పల్లవహస్తములనే పలికెను. అభినవభారతి యిట్టి భాషమున సూచించెను. దానినే జాయపతి స్పష్టముగ గుర్తించెను. కటిమధ్యభాగమున వలనముండగా కటిచ్చిన్న మగును. ఇది పర్యాయశః ఉండవలెను. పతాకహస్తములు మణిబంధనముక్తము లగుట పల్లవము లగును. కటి పర్యాయశః చిన్నమై యుండగా బాహువుల శిరమున = అగ్రభాగమున పల్లవము లుండగా అట్లు పునఃపునః కరణముండుట కటిచ్చిన్న మగును.

దీని యోజనము నభినవభారతి యిట్లు వ్రాసినది. (భమరీ చారీ గతిచ పర్యాయమున పార్శ్వద్వయభ్రమణ మొనరించి మండల స్థానకమున నుండి బాహు శిరస్సునందు పతాకాలపల్లవచ్ఛాయ ద్వితీయమయిన పల్లవహస్తమును పర్యాయద్వయమున ధరించి కూర్చు వలెను. అన్యంగమున గూడ నిల్పి యుండునది. “త్రిశ్చతుర్వా ఏషైవ క్రియా” మూడు నాలుగు పర్యాయము లయిన నిల్పి క్రియ యుండదగును. విస్మయప్రధాన వాక్యార్థ మభినయించుటలో దీని ప్రయోగ మున్నది. విస్మయప్రధానము నిరూపించుటకే యిందు అలపల్లవము చెప్పటయు నుండును.

౮. ఉద్భటితం

యస్మిన్నుద్భటితోషంప్రీ కృమాత్పర్వే చ సన్నతే

వత్తతాలతలౌ హస్తావేతద్ధట్టితం మతం
ఉత్పానందనృత్తేనృప్రయోగః పరికీర్తితః

౮. ఉ ద్ధ ట్టి త ము.

ఈ కరణమున పాదములు ధట్టితము లగును. పార్శ్వభాగములును క్రమముగా సన్నతము లగును. హస్తశలభాగములు తాల విధిలో నుండును. పాదతలాగ్రమున నుండుటయు, భూమిమందు పార్శ్వభాగముల నుంచుటయు, హస్తములు తాళమువేయుట కుద్యతములై యుండుటయు నిందున్నేయము. మరల రెండవపాదము ఉద్ధట్టితమై క్రమముగా పార్శ్వములకు నమనము కూర్చుటయు నభ్యాసము. “ప్రమోదవిషయ మేతత్”

౯. ని కు ట్ట కం

మండలస్థానకే స్థిత్యా చాతురశ్శ్యాదనంతరం
హస్తముద్వేష్టితం సవ్యం స్కంధోద్దేశే నికుట్టయేత్ ౯౦
తమేవోద్ధట్టితం పాదం కుర్యాద్దామం యధాస్థితం
పాణిపాదమధావిద్ధవక్రవర్తనయా కరం
తమేవ చతురశ్రం చ తస్యైవ సమకాలతః
అంగం నికుట్టయేదన్యతూర్వవద్యత్య తత్స్మృతం
నికుట్టకం ముహూర్వాకే స్వస్య శ్లాఘాప్రధానకే ౯౫
అలపద్మ కనీయస్యాః పతనోత్పతనాత్మకం
నికుట్టకమిహ జ్ఞేయం స్కంధే కోహలనమ్మతం

౯. ని కు ట్ట క ము.

చాతుర్యశ్రీ మనుసరించిన పిమ్మట మండలస్థానకమునం దుండి సవ్యహస్తము నుద్వేష్టిత మొనరించి స్కంధప్రదేశమున నికుట్టితముగా నొనరింపవలెను. “ఉన్నమనం వినిమనం స్యాదంగస్య

నికుట్టనం' అని కోహలవచనము. అంగమును పైకెత్తుట ఉన్న మనము క్రిందికి దింపుట వినిమన మని గుర్తింపవచ్చును. మండల స్థానకమునందున్న వామపాదమునె యుద్ధట్టిత మొనరించి యథాస్థితముగ జేయవలెను. సాణిపాదము యథాస్థితముగ నుండగా ఆవిధవక్రీవ ర్తనమున హస్తమును చతురశ్రముగ గూర్చునది. ఆవిధవక్రవర్తనమున కరము చతురశ్రముగా నున్నపుడే ఆ సమకాలముననే అంగమును నికుట్టిత మొనరింపవలెను. పూర్వమువలెనే అంగమునకు ఉన్నమన వినిమనము లుండునట్లు కూర్చునలెను. అపు డది నికుట్టక కరణ మగును. స్వల్భాఘాప్రధానమయిన పునఃపునః ప్రయోగించు వాక్య మభినయించుటలో నీ కరణ ముపయుక్త మగును. అలపద్మ హస్తమునకు సంబంధించిన కనీయసి - చివరివేలు పతనోత్పతనముల స్వరూపమున నుండుట నికుట్టకమని అది స్కంధప్రదేశమున నుండదగునని కోహలమతము. కోహల సమ్మతము.

ఈ కరణము నందలి భావము సర్వ మభినవభారతీప్రసూతము. అంగముయొక్క ఉన్నమన వినిమనములు నికుట్టమని సంభావించినందున అలపల్లవహస్తముయొక్క కనిష్ఠాంగులి పతనోత్పతన ప్రకారము నికుట్టన మగును. భరతగ్రంథమునగూడ భావ మిట్లే పరిగ్రహ్యము. అర్ధనికుట్టకము చెప్పినపుడు భరతుడు పాదము లంచితములగుట నిరూపించెను. అపుడు పాదమునకును ఉద్ధట్టిత గూపత యున్నది. పాదతలాగ్రముననుండి పార్శ్వ భాగమును భూమి యందు నిపాతిత మొనరింపగా ఉద్ధట్టిత మగును. మండలస్థానకము నందుండి స్వబాహుశిరోంతరమున హస్తములు నికుట్టితము లగుటయు పాదములు నికుట్టితము లగుటయు నికుట్టకకరణము. అంగద్వయమున పర్యాయప్రయోగ మావశ్యకము. దక్షిణహస్తమున ప్రయో

గముండుచో దక్షిణపాదమే వామహస్తమున ప్రయోగముండుచో వామపాదమే ప్రయోక్తమగును. కాగా భావార్థమిట్లు సిద్ధమగును. మండలస్థానకమున నుండి చాతురశ్రము నవలంబించి తదనంతరము ఉద్వేష్టితకరణమున హస్తము సారించి స్కంధశిరమున నికుట్టిత మొనరింపవలెను. ఆ పాదమునె ఉద్వేష్టిత మొనరింపవలెను. వామ హస్తము నావిధవక్రీవర్తన విధానమున చాతురశ్రీకరింపవలెను. ఈ చెప్పిన విధముననే రెండవ యంగమును సమకాలముననే నికుట్టి తము చేయవలెను. ఇట్లు అభినవు డాయోజన మొనర్పగా జాయనుడు శ్లోకీకరించెను. ఆత్మసంభావనా ప్రధానమగు వాక్యార్థ మభినయింప వలసియున్నపు డీ కరణ ముచయుక్త మగును.

౧౦. ల లి త ౦

కేశబంధనితంబాఖ్యహస్తయోరనుసారతః

అనకృద్దక్షిణం హస్తమపవర్తితమాచరేత్

పాదం చోద్వేష్టితం కుర్యాద్వామః కలికరః పరః

౧౦౦

ముహురంగద్వయేనైష యత్ర తల్లలితం మతం

స్యాన్నృత్యసృత్తయోరస్య ప్రయోగస్సవిలాసయోః

౧౦. ల లి త ము.

కేశబంధము నితంబము అను హస్తముల యనుసారమున దక్షిణహస్తమును మఱలమఱల నపచర్చిత మొనరింపవలెను. పాద ముద్వేష్టితము చేయవలెను. వామహస్తము కరిహస్తముగా నుండ వలెను. ఇట్లు మఱలమఱల అంగద్వయమున నీ విధాన మనుసరించు నది. ఇట్టిది లలితము కాగలదు విలాససహితములయిన నృత్య సృత్తములందు లలితకరణ ప్రయోగ మావశ్యకము.

వామము కరిహస్తమై దక్షిణము వివర్తితమై పాదము బహుశః కుట్టితమై యుండుట లలితకరణము. వామము సమున్నతమై లతాహస్తముగా పార్శ్వమునుండి పార్శ్వమునకు విలోలితమై యుండుట యుదక్షిణము వివిధముగా వర్తితమగుటయు నితంబహస్తములు బాహుకీర్ణ వినిష్కాగ్రీంతములగుటయు కేశబంధహస్తములు కేశదేశ వినిష్కాగ్రీంతములై పార్శ్వోత్థితములగుటయు నభినవానుసారమున దెలియవలయును. ఇట్లీండు సృత్తహస్తయోజనమున్నది. వర్తనాంతమున కరిహస్తము హస్తానుసారమున పాదము నికుట్టితము. ఇట్లే యితరాంగమునగూడ యోజనీయము. ఈ కరణము సవిలాసనృత్త విషయము. కావున లలితము.

౧౧. వ లి త ం

అపక్వామతి దేహస్య క్షేత్రాత్సూచీముఖే కరే
సూచీపాదోప్యపక్వామే తద్దిక్కో భ్రమరీ తతః
పునరంగాంతరేణైవ యత్య తద్వలితం మతం

౧౦౩

౧౧. వ లి త ము

సూచీముఖహస్తము శరీరప్రదేశమునుండి యపక్రాంతమగునపుడు సూచీపాదముగూడ అపక్రాంతము కావలెను. పిమ్మట తద్దిక్కుముగా భ్రమరీ యుండవలెను. ఇట్లే అంగాంతరమున గూడ నొనరింపవలెను. ఇట్లుండగా నది వలితమనుట మతము. ఇందు భ్రమరీకా చారీక్రియానంతరము త్రికపరివర్తన మావశ్యకము. త్రిక వలనమున్నందున వలితము.

౧౨. లీ న ం

ఊర్ధ్వమండలినౌ కృత్వాత్మతో వర్తనయానయోః
వక్షఃస్థలేఽంజలిం కుత్యాత్ శ్శిరో యత్ర నిహించితం
తల్లీన మితి విజ్ఞేయం ప్రియాయాః పార్థవం ప్రతి

౧౨. లీ న ము.

లీనకరణమునందు ఊర్ధ్వమండలరూపములయిన నృత్త హస్తములను మొదట ప్రయోగింపవలెను. అనంతరము వాని వర్తనా క్రమమున వక్షోదేశమునందు అంజలిహస్తమును కూర్చవలెను. ఇట్లుండుటయే పతాకాగ్రహణమునకు ప్రయోజనము. అంజలిహస్తమును నలినీపద్మకోశవర్తనమున సంపన్నముచేయుట యుక్తము కాదు. ఊర్ధ్వమండలవర్తనముననే సంపాదించవలెను. అపుడే పతాకాహస్తములకు స్ఫుటప్రయోగము ఉపపన్నమగును. ఇచటి అంజలిని పతాకాంజలి యని భరతు డనెను. ఇట్లునుటవలననే ఊర్ధ్వమండలవర్తనమున పతాకాస్ఫుటత యుండవలెనని భాసించును. ఇది లౌకికమయిన అంజలికాదని సూచించుటకు “పతాకాంజలి” యని భరతు డనెనని భావించుట యుక్తముకాదు. లౌకికాంజలి శంకాశమనము యుక్తఫలముకాదు. “లౌకికాంజలి శంకాశమనంతు సతీతాంత్రికే తుచ్ఛఫలం” శాస్త్రీయ ఫలముండగా లౌకికశంకాశమనము చెప్పుట తుచ్ఛఫలమే. ఇట్టిది హస్తవిధి. పిమ్మట శిరము నిహించిత మొనరించుట యుక్తము. నిహించిత శిరోయోగమున అంసకూటముల నిహించితత్వముండుట నూహింపవలెను. ఇట్లుండగా నిది లీనకరణ మగును. దీనిని ప్రియాపార్థనోద్దేశమున వినియోగింతురు. ప్రియపార్థనా వాక్యార్థాభినయమున ప్రయోగింపదగును. అంజలి వక్షస్థము కావున దేవతాప్రణామమున దీని ప్రయోగింపరాదు. దేవతాప్రణామమున అంజలి శిరస్థమగుట తంత్రసిద్ధము.

౧౩. స్థ లి తం

గమనాగమనే దోలాపాదపాదం సమాచరేత్

తద్వద్భాహుశ్చ తద్దిక్కో హంసపక్షాపలక్షితః

౧౧౦

ఏవ మంగాంతరం యత్య స్థలితం తదుదాహృతం

౧౩. స్థ లి త ము.

గమనాగమనములను దోలాపాదమునకు సంబంధించిన పాదప్రసారము ననుసరించియుండవలెను. దోలాపాద గమనాగమన సమకాలముననే బాహువులు హంసపక్షసములక్షితములుకావలెను. గమనాగమనము లేదిశగా నుండునో హంసపక్షబాహువు నా దిశగనే యుండవలెను. ఇట్లే యితరంగమునగూడ గమనాగమన యుక్తముగా నంగవిధానము కూర్చునది. ఇట్లుండగా నది స్థలితమను కరణమగును.

౧౪. చ క్ర మ ం డ ల ం

స్థలితా పృథమం చారీ దోలాంచిత బాహుకః
పూర్వకాయో నతో యత్ర చక్రద్భ్రమణం భవేత్
అభ్యంతరాపవేధేన తద్విద్యా చక్రమండలం

౧౫. చ క్ర మ ం డ ల ము.

పృథమమున స్థలితచారియుండుట పిమ్మట దోలాలంబిత బాహుకమయిన పూర్వకాయము నతముగా నుండుట, పిమ్మట అభ్యంతర రాపవేధమున చక్రాకారమున భ్రమణముండుట చక్రమండల కరణమున నుండును. ఇందు మొదట అడ్డితచారి యుండును. అగ్రతః పృష్ఠత! పాద మగ్రతలసంచరముగా నుండుట అడ్డితచారిలొ కలదు. ఈ కరణము ఉద్ధతపరిక్రమణ పరిష్కరణాది విషయమున ప్రయుక్తమగును.

౧౬. ని వే శ ం

మండలస్థానకం వక్షో నిర్భుగ్న మవహిత్తకః
కరో వక్షస్థితో యత్ర నివేశో గజవాహనే

౧౫. ని వే శ ము.

నివేశకరణమునందు మండలస్థానక ముండుట వక్షము నిర్భగ్నమగుట, అవహిత్తకరము వక్షస్థితమగుట యుండును గజ వాహనాది విషయమున నివేశకరణముచే ప్రయోగ మాచరింప దగును గాత్రమునకు విశ్రమణము లేనందున నివేశకరణము సంగతము వక్షము నిర్భగ్నమగుట = స్తబ్ధము నిమృష్యము నిర్భగ్నాంసము సమున్నతము నగుటగా భావనీయము మండలస్థానక మనుట వింద్ర మండలమని భావము, వింద్రమండలమున పాదములు చతుస్త్రా లాంతరితములుగా నుండుట సభ్యాహించునది.

౧౬. స్వ స్తి కం

నిష్క్రమయ్య కరౌ యస్మి న్నద్యేష్టిత పురస్సరౌ
వ్యావర్తనే సహోత్పుత్య కరయోః పాదయౌ రపి
స్వస్తికౌ యగవత్కుద్యః తత్స్వస్తిక ముదాహృతం
అపరాన్వేషణే వేగే నిషేధే చ ప్రయుజ్యతే

౧౭౦

౧౭. స్వ స్తి క ము.

హస్తములు పాదము లేకకాలమున స్వస్తికమున నున్న స్వస్తికకరణము కల్గును. ఉద్యేష్టితపురస్సరముగా కరములను నిష్క్రమింపజేసి వ్యావర్తనమున నుత్పత్తితో కరములకు పాదములకు యుగ త్కాలమున స్వస్తికరచన మున్నచో స్వస్తికకరణమగును. కరణ సమకాలమున నెగిరి హస్తపాదములకు స్వస్తికము రచింప వలెను. ఇది అపరాన్వేషణమున వేగమున నిషేధమునను ప్రయుక్త మగును. యుక్తాన్వేషణ నిషేధరాభస్వరూపమయిన వాక్యార్థ మభినేతస్య మగునేని స్వస్తికకరణ ప్రయోగ మావశ్యకము. శరణార్థ లీకరణము నీ విధముగా నభిమానించిరని భరతోక్తి,

కరణార్థులనుట వాక్యార్థాభినయలక్షణము. సృత్యాంగహారరూపములయిన గతిపరిక్రమాది స్వభావరూపములగు క్రియలన్నియు సర్థవంతములు. ఒక్కొక్క కరణమధ్యమున నట్లు నిరూపించుటచే భంగివచనమున ప్రతిపాదించుటచే సర్వకరణములకు ప్రయోజనము సూచించినట్లగును.

౧౭. సూ చీ క రణం

ఉత్థాప్య స్థాప్యతే సూచీచరణోఽస్పృష్ట భూః పురః
తద్దిక్కః కటకో వక్షస్యస్యః శీర్షోఽలపల్లవః
యస్మి న్నంగాంతరేజైవం తత్ విస్మయే

౧౭. సూ చీ క రణము.

కుంచితమగు పాదమును పైకెత్తి భూమిని స్పృశింపకుండు నట్లుగ నె కూర్చవలెను. వక్షస్థలమునందు తద్దిక్కముగానొక హస్తమును కటక మొనరింపవలెను. అన్యహస్తము సలపల్లవముగ గూర్చవలెను. అంగాంతరమున గూడ నిట్లే యాచరించునది. హస్తము లిట్లు ప్రయోగవశములుగా నుండుట యుక్తము, దీనిని విస్మయమున వినియోగింతురు.

౧౮. సూ చీ విధం. ౧౯. అర్థ సూ చీ.

సూచీవిధోఽన్యపార్శ్వస్థః వక్షస్థః కటకాముఖః
పక్షవంచితకోఽన్యోఽర్థచంద్రో వా కటి మాశ్రితః ౧౨౫
హస్తః స్యాద్యత్ర చింతాదౌ సూచీవిధం తదిష్యతే
అర్థాంగేన కృతే సూచి న్యర్థసూచీ నిగద్యతే

౧౮. సూ చీ విధం.

సూచీపాదము అన్యపార్శ్వస్థితముకావలెను. కటకాముఖము వక్షస్థము కావలెను. రెండవ హస్తము కటిగతమై పక్షవంచితకముగా

గాని అర్థచంద్రముగాగాని యుండవలెను. ఇట్లున్న నిది సూచీవిద్ధ కరణమగును. చింతావిషయమున దీని ప్రయోగముండును.

౧౯. అ ర్థ సూ చి.

సూచీకరణమును అర్థాంగమున నొనరించినచో అర్థ సూచికరణమగును. అలపద్మము శిరోహస్తము సూచీవిద్ధమని భావము. శిరోహస్తమయి బు శిరఃక్షేత్రమున హస్తముండుట యని గ్రహింపదగును. సూచీకరణములో కుంచిత పాదోక్షిపణాదికములు కలవు. అవి యిందుండవు. అర్థభాగముననే సూచి కావున అర్థ సూచి యయినది.

౨౦. వక్షఃస్వస్తికం

చతురశ్రావరఃక్షేత్రే భవతో యత్ర రేచితౌ
వ్యావర్త్యక్రియయా వక్షస్కాభ్యుగ్నే స్వస్తికౌ కరౌ
పాదౌ ద స్వస్తికౌ జంఘాగుల్ఫస్య వలనాన్మిధః
తద్వక్షః స్వస్తికం పోక్తం లజ్జానుశయగోచరః
ఉత్పత్య ఘటయే త్పాణిపారేన స్వస్తికౌ వితి
ఊచే కీర్తిధరాచార్యః క్వచిల్లక్ష్యనిరీక్షణాత్

౨౦౦

౨౦. వక్షఃస్వస్తికము.

ఈ కరణమున మూడు ముఖ్యగ్రాహ్యములు. చరణములు స్వస్తికములు, వక్షమున కరములు రేచితములు, వక్షము నికుంచితము ఈ మూడును ముఖ్యముగా నున్నచో వక్షఃస్వస్తికము. వీని పిస్తరణ మీ విధమున గ్రాహ్యము. వక్షః ప్రదేశమునందు హస్తములు చతురశ్రములై రేచితములు కావలెను. వక్షమాభ్యుగ్నము కాగా వ్యావర్తన క్రియావిధానమున హస్తములు స్వస్తికములు కావలెను.

జలభాగుల్భముల మిథోనలనమున పాదములును స్వస్తికములు కావలెను. ఇది వక్షఃస్వస్తికము. లజ్జానుశయ గోచరముగానుండునని దీని వినియోగము నిరూపితమయినది. ఒకచో తగిన లక్ష్యము నిరీక్షితమయినందున కీర్తిధరచామ్రాదు; హస్తములచే గాని పాదములచేగాని స్వస్తికముల నెరిగి వలయు ననిచెప్పెను.

దీని యోజన మిట్లు భావనీయము. వక్షమున చతురశ్రముగా నున్న హస్తములను రేచిత మొనరించి, వ్యావృత్తాకరణమున ఆభుగ్న వక్షమునందు స్వస్తికములనుగా నొనర్పవలెను హస్తస్వస్తికానుసారమున పాదము లన్యోన్యము జంఘానుగత గుల్భవలనమున స్వస్తికములనుగా నొనర్పవలెను. ఇందు నృత్తయోగమున సౌష్ఠవ ప్రాధాన్య ముండును. లజ్జిత, జాతానుతాప ప్రధానమయిన వాక్యార్థముననే దీని ప్రయోజనమున్నది.

౨౦. ఉ న్మ త్తం

అవిధ్ధ మంచితం పాదం కరా చ క్రమరేచితౌ

యత్య కుర్యా త్తదున్మత్తం గర్వే సౌభాగ్యజే మతం ౨౦౫

౨౧. ఉ న్మ త్త ము.

అంచితపాదము నావిధ్ధ మొనరించుట కరములను క్రమముగా రేచితముల నొనరించుట యున్నచో ఉన్మత్తకరణ మగును. సౌభాగ్యజన్యమయిన గర్వమున నిది వినియుక్తమగుట సమ్మతము. అంచితపాదము రేచితకరములు నిందుండును. అంచితపాదమును అపిధ్ధచారితో ప్రయోగించుట యుక్తము. “పాదం — కరా” ఏకవచన ద్వివచనములచే సంకప్రయము సూచితమగును. “అతి సౌభాగ్యాదిజనిత గర్వవిషయః ప్రయోగః” అని అభినవభారతి.

౨౨. అ ర్థ రే చి తం

మండలస్థానకే స్థిత్యా విక్షిప్తం కటకాముఖం
సూచ్యాన్యన్యత్తహస్తే నాపన్యత్యా గచ్ఛతా యుతం
పార్శ్వం చ సన్నతం వామం బిభ్రత్వాదం నికుట్టయేత్
యత్పార్థరేచితం తత్పాదసమంజస చేష్టితే

౨౨. అ ర్థ రే చి త ము.

ఇందు మండల స్థానకమునం దుండవలెను. కటకాముఖ హస్తము వక్షోగతముగా నుండవలెను. సూచీముఖమును న్యత్త హస్తమున అపసరణ మొనరింపవలెను. సూచీ ముఖహస్తమున అపగమ పూర్వకముగా విధిత కూర్పవలెను అది సమీపమున నాయోజితము కావలెను. తదితరవిధానముయొన వామపార్శ్వము సమ్యక్స్థానముతో నతము కావలెను అట్లునన్నతముగా వామ పార్శ్వము ధరించి పాదము నికుట్టిత మొనరింపవలెను. అప్పు డది యర్థరేచిత మగును. శరీరార్థము సర్వాయమున రేచనము పొందుట వలన బహిర్గమనమున్నందున విది యర్థరేచిత మయినది. ఇది అసమంజస చేష్టాప్రవధానమయిన వాక్యార్థాభినయనము నందు వినియోగము పొందును.

౨౩. అ ర్గ లం

వామపాదకనిష్ఠాయాః క్షేత్రగో దక్షిణః పునః ౨౧౦
సార్ధతాలద్వయం స్రస్తజంఘః పాదః ప్రసారితః
తస్యైవామగతస్తద్వద్భాహుస్స న్నలపల్లవః
కరో వామేతరో యత్ర తదర్గల ముదీరితం
ఏతదంగదముఖ్యానాం స్తవంగానాం పరిక్రమే
పాదోనూపురపాదావ త్పుష్పతః పృస్థతస్తతః ౨౧౫

ప్రసార్య పురతః కార్యాపుభౌ పాదానుగౌ కరౌ
ఇత్యత్రి కరణే ప్రోక్తం వ్యాఖ్యానే భట్టతం తునా

౨౩. అర్గలము.

దక్షిణపాదము వామపాదము యొక్క కనిష్ఠికాక్షేత్రము పొందినది యగుట, నార్ధతాలద్వయము రెండున్నర తాలకాలము ప్రస్తజంఘమై ప్రసారితమగుట, ఈ సమకాలముననే బాహువు పార్శ్వమునుండి కొంతగా ప్రసరించి అలపల్లవాకారమున నుండుట యుక్తముకాగా అర్గలకరణ మగును. దేహము నియంత్రణము పొంది యుండును. గావున అర్గలమనుట తగును. ఈ అర్గలకరణమును అంగ దుడు మొదలగాగల వానరముఖ్యుల పరిక్రమమునందు వినియుక్త మగును.

భట్టశిందు వీ కరణవ్యాఖ్యానమున నెట్లు నిరూపించెను. పాదము నూపురపాదక యను చారీవిశేషము వలె పృష్ఠమున ప్రసారము పొంది యుండగా రెండు హస్తములను ఎదుట ప్రసారిత మొనరించి పాదమున ననుసరించునట్లుగా కూర్చవలెను. ఇట్టి కూర్పు అర్గలకరణ మగును. అని.

౨౪. అర్ధ స్వస్తి కం

చరణౌ స్వస్తికౌ హస్తః కరిణౌ యత్యదక్షిణః
అవరో పక్షసః స్థానే తదర్ధ స్వస్తికం విదుః
సవ్యం కీర్తిధరాదార్య భట్టతందు పురోగమాః
కటిహస్తం పతం త్యత్య వ్యాఖ్యానం తస్య కధ్యతే
అర్ధచంద్రాబిధః కట్యాం సక్షప్యద్యోతకోఽధవా
సక్షపంచితకో వాపి యథా శోభం విధీయతే

౨౨౦

౨౪. అ ర్థ స్వ స్తి క ము.

చరణములు స్వక్తికములుగా నుండుట దక్షిణహస్తము కరిహస్తముగా నుండుట వామహస్తము నక్షత్రానమునందుండుట అర్థస్వక్తికకరణమునకు స్వరూపము ఈ కరణవిషయమున కీర్తి ధరాచార్య భట్టతందు ప్రముఖులు కరిహస్తముకాక దక్షిణహస్తము కటిహస్తముగ నుండుటనే నిరూపించిరి. దాని వ్యాఖ్యాన మిచట నిరూపితమగును. కటిప్రదేశమునందు అర్థచంద్రమును పేరుగల హస్తము కాని పక్ష ప్రద్యోతకహస్తముకాని పక్షవంచితక హస్తము గాని శోభానుకూలముగా నుంచవచ్చునని వారి యభిప్రాయము. యథాశోభముగా హస్తమును కూర్చవచ్చును. నక్షత్రమగు వామ హస్తము కటకాముఖముగా నుండుటను అభినవభారతి నిర్దేశించు చున్నది. పాదములతోడనే స్వస్తికము కూర్చవలసి యున్నందున నిది యర్థస్వస్తిక మయినది. ఈకరణము అభినయహస్త రహితమె.

౨౫. ఆ వ ర్తం

చాషగత్వా పృయోగేణ యత్య పాదక్రియా భవేత్
దోలాప్రయోగతః కించిత్కృతోద్వేష్టా పవేష్టనా
కరా స్యాతాం తదావర్తం సంత్రాసా దుపసర్పజే
రేచనం హస్తపాదస్య భట్టితందు రిహాబ్రవీత్
కేచిదాహుః స్థిరావర్తా మలాతా మపరే విదుః
బ్రూతే కీర్తిధరాచార్యో భృమరీ మేవ లక్ష్మవిత్

౨౨౨

౨౬. ఆ వ ర్త ము.

ఈ అవర్తకరణమునందు పాదక్రియ చాషగతిచే నయిన ప్రయోగమున నుండును. దోలాహస్తప్రయోగమున కొంతగా కరణములు ఉద్వేష్టనము అపవేష్టనములతో నుండును. ఇది యావర్త

కరణము దీనిని భయమువలన గలుగు ఉపసర్పణములో ప్రయోగింతురు. ఇందు హస్తపాదములకు రేచన ముండునని భట్టతందువనెను. కొందరు స్థిరావర్తచారి యుండవలె ననిరి. మరికొందరు అలాతచారి యుండవలె ననిరి. లక్ష్యవిదుడయిన కీర్తిధరాచార్యుడు భ్రమరీచారియే యుండవలెననెను. “ఆ ఈషద్వర్తనం హస్తపాదస్య యత్ర” అని అభినవనిర్వచనము. హస్తపాదములకు ఈ షద్వర్తన ముండుట అని భావము. రత్నావళిలో సాగరికాపాశబంధాద్యవసరమున నాయకోపసర్పణమున నిది ప్రయోజ్యమగును.

౨౬. పృష్ఠస్వస్తికం

చారీం కుర్వ న్నపక్రాంతాం భుజావృత్తేష్య విక్షిపేత్ ౨౩౦
అవేష్టోత్తిఃన్నేవ సూచీమేకాంఘ్రిణా భజేత్
తతః ప్రీకవిపరేన విదధీత పరాజ్ఞుభః
పృష్ఠే నవ్యస్య పాదస్య వామేన స్వస్తికం యదా
పృష్ఠస్వస్తిక మాఖ్యాతం పృష్ఠస్థాన్వేషణే తదా
అన్యే స్వస్తిక మిచ్చంతః పృష్ఠతః కరయో రపి ౨౩౫
వినియోగం వదంత్యస్య సంగ్రామస్య పరిక్రమే
ఆవిధ్యంత్రకౌ హస్తా కృత్వాంఘ్రిం స్వస్తికం తతః
అపక్రాంతాం విధాయార్థసూచినా పరిపృత్య చ
సఖ్యాభిముఖ పృష్టోంఘ్రిస్వస్తికం రచితోత్పుతిః
హృది కుర్యా త్కరం వామం పక్షవంచితకం పరం ౨౪౦
పరావృత్తం శిరశ్చేత్త మత్ర కీర్తిధరోభ్యుద్రాత్

౨౭. పృష్ఠస్వస్తికము

పృష్ఠమునందు స్వస్తికముండుటచే నిది పృష్ఠస్వస్తిక మనదగియున్నది. దీని లక్షణ మీ విధముగా భావనీయము.

అపక్రాంతచారీగతి ననుసరించుచు భుజముల నుద్వేప్తన మొనరించి నిత్యేపము చేయవలెను. ఆ వేప్తన మొనరించి ఉత్తేప మొనరించుచునే ఒక పాదముచే నూచి ననుసరింపవలెను. పిమ్మట త్రికనివర్తనమున పరాఙ్ముఖముగానుండి సవ్యపాదపృష్ఠమున వామపాదముతో స్వస్తికమును ప్రదర్శింపవలెను. ఇట్లుండగా నిది పృష్ఠస్వస్తికకరణమగును. పృష్ఠభాగమున నున్న దాని నన్వేషించుటలో దీనిని వినియోగింతురు కొంద రీ విధముగా నందురు. పృష్ఠభాగమునందు కరములకును స్వస్తికముండుట సమ్యక్తము యుద్ధమునందలి గతి పరిక్రమములో నిది వినియోగము పొందును. అని.

ఈ కరణవిషయముననే ఈ విధముగా నిరూపించెను. హస్తములను ఆవిధవక్రములుగా నొనరింపవలెను. పిమ్మట పాదమున స్వస్తికము కూర్పవలెను. అపక్రాంతచారి ననుసరింపవలెను. అర్ధసూచీవిధానమున పరివర్తనమును పొందవలెను. పృష్ఠముసఖ్యాభిముఖముగా నుంచవలెను. అంఘ్రిస్వస్తిక మాచరింపవలెను. ఉత్సృతి కూర్పవలెను. హృదయమునందు వామహస్తమును కూర్పవలెను. దక్షహస్తమును పక్షవంచితకముగా ధరింపవలెను. శిరము పరావృత్తకర్మతో నుండవలెను. ఇన్ని విధానము లిట్లుండగా నిది పృష్ఠస్వస్తిక కరణమగును. అని,

బాహువులు విక్షిప్తములు ఆక్షిప్తములునై చరణములు స్వస్తికములై అపక్రాంతార్ధసూచీవిధానములుండగా పృష్ఠస్వస్తికమగునని భరతు డనెను. ఇందలి సూచీవిన్యాసములో నొక విశేషమున్నది. ఒక పాదము కుంచితమై యుత్తిప్తముకాగా ద్వితీయపాదమున సూచి నాచరింపదగును. కాని మొదటిపాదముననే కుంచితో తేమము మరల నా పాదముననే పర్యాయమున సూచీకరణమని

(344 పే.లో చదివెను భావింపరాదు...

పేజి మొదట ఉద్వేష్టిత...అనుదానికి ముందు చదువవలెను.)

ఉద్వేగితక్రియచే బాహుద్వయనిజ్ఞేపసమకాలముననే అపకాంత
చారి యుండదగును. అట్లే అపవేష్టితమూచరించు సమకాలముననే
రెండవపాదమున సూచీ నాచరింపవలెను. పిమ్మట పాదములచే స్వస్తి
కము హస్తములచే స్వస్తికము కూర్చవలెను. దక్షిణపృష్ఠమున వామ
పాదముచే స్వస్తిక మూచరించి తీక్రవలసమున పరాజ్ఞుభిముకావ
లెను. అప్పటి స్వస్తికవిధానము పృష్ఠస్వస్తిక మగును. కొందరు
పృష్ఠమున హస్తస్వస్తిక ముండుట నభిమానించి యుద్ధవిషయ పరి
క్రమమున దీని వినియోగముండుటను సూచించిరి. ఈ మతాంతర
మును కీర్తిధరమతమును జాయపతి యిందు సూచించెను.

౨౩. వ ర్తి త మ

ఉన్ముఖౌ స్వస్తికాకారావశ్లేష్టౌ మణిబంధతః
వక్షఃక్షేత్రే కర్పూర్వా తత్రైవయుగప త్పునః
వ్యాపృత్తిపరిపృత్తిభ్యాం పతాకౌ యత్ర పాతయేత్
స్వోర్వోరుత్తానితావేవ వర్తితం తత్సృక్రీర్తితం
ఆవిధవర్తనాఘృష్టావధస్తలనిపాతిత్
ఏతో యదా తదా దోషవాక్యార్థాభినయే మతం
శుకతుండాదయో ప్యత్ర ప్రయోక్తవ్యా యధోచితం
మునినాప్యత ఏవాత్ర విశేషో న నిరూపితః
తత్రాప్యనంతరోక్తత్వా త్తలపుష్ప పుటాదితః
పాదోఽనుమత ఇత్యేకే మునే రాశఃప్రవేదినః
కథయామాసురాచార్యాశ్చరణం తలసంవరం
అపరే తు విదుః పాదం హస్తాచిత్వానుసారతః

౨౪౫

౨౫౦

౨౪. వ ర్తి త ము.

హస్తములు మణిబంధమున కుంచితములు వ్యాపృత్త పరి
వర్తితములు ఊరువులందు నిపతితములుకాగా వర్తితకరణ మగుననుట
భావింపరాదు. కావున నిచట నిట్లు యోజన మొనరింపదగును.

భరతోక్తి. కరయుగలము వక్షఃక్షేత్రమున కున్ముఖముగనుండి స్వస్తి కమువలె ఆశ్లిష్టముగనె మణిబంధనగతములై యుండవలెను. అచట విహస్తములు కావలెను. సమకాలముననె వ్యావృత్తపరివర్తనముల పొంది ఉత్తానములుగనె తొడలపై పడవేయవలయును. అసూయా వాక్యార్థాభినయమున పతాకము లుత్తానములై ప్రాయుక్తము లగును. ఆ పతాకాహస్తములై అధోముఖముగా పృష్ఠపాతములతో నున్నపుడు రోషవాక్యార్థాభినయమున వినియుక్తమగును. ఇట్టి కరణమున కటకముఖ శుకతుండహస్తానుగూడ యోజన కౌసరింపదగును. కావుననె యిచట ముని హస్తావ శేషమును వేగుగా నిరూపింపలేదు. ఇందగృతలనఃచారపాద ముండుటను కొందరు చెప్పిరి. హస్తాచిత్రానుసారముగా పాదయోగముండవలెనని నృత్యాచార్యులుపదేశింతురు. ఇట్టి విషయని సగము అభినవభారతీవివృతి సూచితము. ఇట్టి యీ విషయసంగతి జాయపతి ఈ కరణనిరూపణమున కూర్చినాడు.

హస్తములు వక్షఃక్షేత్రమున కెదురుగా నున్ముఖములై స్వస్తికాకారమున నశ్లిష్టములై మణిబంధమున కూర్చు పొందవలెను. అచటనే ఏకకాలమున వ్యావృత్తపరివృత్తములతో పతాకముల ప్రసరింపజేయునది. పిమ్మట ఊరుభాగములందు ఉత్తానితములై పాతీతములు కావలెను. అపు డది వర్తితమగును. పిమ్మట ఆవిధ వర్తనాఘృష్టములై అధస్తలనివాతీతములు కావలెను. ఇట్టి హస్తముల విధానము రోషవాక్యార్థాభినయమున యుక్తముగా వినియుక్తమగును. శుకతుండాది హస్తములనుగూడ ఇందు యధోచితముగా ప్రయోగింపదగును. కావుననె ముని విశేషము నిరూపించలేదు. తల పుష్పపుటకరణము నిరూపించిన యనంతరము ఈ వర్తితమును భర

తుడు నిరూపించుటచే ఇచట పాదము సారము యుక్తమే యని ముని యాశయవిదులు సూచించిరి. శలసంచర పాదము ప్రయుక్తమగుటను కొందఱాచార్యులు సూచించిరి. సృత్తవిదులు కొందఱు హస్తాచిత్యా నుసారమున పాదప్రసారముండుటను నిశ్చయించిరి. ఇట్లుగా జాయ నేనాపతి నిరూపణమంతయు అభినవభారతీబావార్థముతో నున్నది. అభినవుడు చెప్పిన అసూయావాక్యార్థాభివ్యయవినియోగమును జాయ పతి సూచింపలేదు. ఇతరముల నన్నిటిని సూచించినట్లు స్పష్టముగ నె యున్నది.

౨౮. భుజంగాంచితం

భుజంగత్రాసితాంఘ్రిః స్యాద్దక్షిణో రేచితః కరః

యత్య వామోలతానంజః తద్భుజంగాంచితం భవేత్

౨౩౫

౨౮. భుజంగాంచితము.

పాదము భుజంగత్రాసితమను చారీగతిలో నుండును. దక్షిణహస్తము రేచితమగును. వామహస్తము లతాఖ్యసృత్త హస్తముగా నుండును. పాదము చారీగతిలో గుంచితమగుట హస్తము రేచితమగుటలో హంసపక్షముగా నుండుట పూర్వమునందువలె సంగ్రహ్యము.

౨౯. విష్కంభం

సత్యం సూచీముఖం సృత్తహస్తోపగమపూర్వకం

వామం వక్షఃస్థితం దధ్యాత్తద్దిక్కాంఘ్రిః నికుట్టితః

ఏవమంగంతరం భూయః సూచీపాదోఽలవల్లవః

నికుట్టితో దక్షిణః స్యాత్కరో వామో యథాపురా

౨౬౦

ఇత్థం ముహుఃక్రియా యత్య తద్విష్కంభః ప్రకీర్తితం

౨౯. విష్కంభము.

సర్వహస్తము సూచీముఖముగా నుండి నృత్యహస్తోపగమ పూర్వకముగా, వక్షస్థితమయిన వామహస్తమును విద్ధ మొనరింప వలెను. ఆ దిశగా నున్న పాదము నికుటితము కావలెను. ద్వితీయాంగముననే నికుటితమగుట యుక్తము. మరల వంగాంతరమున గూడ నిట్లే యొనరింపవలెను. పాదము సూచీచారితో కూడుకొనుట, రెండవపాదము నికుటిత మగుట, వామహస్త మలపల్లవమగుట, సర్వము మొదట చేసిన విధముననే చేయునది. ఇట్లు పునఃకరణ విధానమున్నచో నిది విష్కంభమును కరణమగును. క్రియావిష్కంభనము విస్తరణ మున్నందున నిది విష్కంభాఖ్య కరణమయినది.

౩౦. విక్షిప్తం

ప విద్యుద్భ్రాంతయా దండపాదయా చతస్వప్స్వపి
దిక్షు పాదస్య విక్షేపః కృతోద్వేష్టాపవేష్టయోః
పాదానుకూలయోః పాఞ్యో రేచనాంచితయోరపి
క్రియతే యత్ర విక్షిప్తం తదుద్ధత పరిక్రమే

౩౧. విక్షిప్తము.

విద్యుద్భ్రాంతము దండపాదము అను చారీద్వయమున నాలుగుదిక్కులందును పాదవిక్షేప మొనరింపవలెను. అప్పుడు ఉద్వేష్టితాపవేష్టితో రేచకవర్తనమున పార్శ్వములందును పృష్ఠమునందును అగ్రభాగమునందును హస్తపాదవిక్షేపము కూర్పవలెను. ఉద్వేష్టాపవేష్టములు కలిగి పాదముల కనుకూలముగానున్న హస్తములు రేచకాంచితములు కావలెనని భావము. ఇట్టి విధానములుండగా నది విక్షిప్తకరణ మగును. దీనిని ఉద్ధతగతి పరిక్రమమున వినియోగింతురు.

౩౧. దండరేచితం

దండపాదాబిధాదారీ దండపక్షా కరావపి
యత్ర రేచనసంయుక్తా తద్భవేద్దండరేచితం
సృష్టే ప్రమోదయుక్తేఽస్య పృయోగస్థాండవే యథా

౧౬౫

౩౧. దండరేచితము.

దండపాదము పేరు కల చారీగతి దండపక్షము పేరుకల హస్తములు రేచనముతో కూడియున్నచో దండరేచకమను కరణ మగును. ప్రమోదయుక్తమయిన సృష్టిమునందు దీని ప్రయోగిం తురు. ప్రమోదముతో నున్న తాండవము నం దిది వినియుక్త మగును. ఈ విషయమున భంతగ్రంథమునం దొక విశేషము కలదు మొదట సూరపాదికాచారి ప్రయోగింపవలెను. అనంత రము దండపాదము ప్రసరింపవలెను. వేగముగా నపవిధకరణముం డుట దండపాదముకదా! కాగా దండపాదసహితముగా త్వరితహస్త మును కూర్పవలెను. ఈ దండరేచితము సాటోపపరిక్రమాదివిష యము ఈ భావ మీ గ్రంథమున సూచితమై యున్నది.

౩౨. అర్థమత్తలి

స్థలనాపసృతో పాదౌ హంసపక్షో దృతభ్రమః
వామః సవ్యోఽర్థచంద్రస్తు యత్ర కట్యాం విధీయతే
అర్థమత్తలి తత్త్వజైరేయం తత్తరుణే మదే
పక్షవంచితకం కట్యా మత్య కీర్తిధరోఽబ్యవీత్
హస్తం నితంబ మత్రైవ పరే ప్రిహర్యనీషిణః

౧౬౬

౩౨. అర్థమత్తలి.

ఇందు పాదములు స్థలనమున అపసరణము పొందును. స్థలితము అపసృతమగుట గాఢ్యము. కటిభాగమున స్థలితమగు

అయు రెండవది పాదసమీపము పొందుటయు నుండును. వామ హస్తము హంసపక్షముగా నుండి వేగభ్రమము కలది కావలెను. సన్యహస్తము అర్ధచంద్రముగా నుండి కటిభాగమునం దుండవలెను. ఇట్టి దిది అర్ధమత్తల్లి కరణము. ఇట్లే తత్త్వజ్ఞుని దీని గుర్తించిరి. ఇది తగుగాను ననిషయముగా ప్రయుక్తమగును. కీర్తిధగు డిందు భావ భేదము చూపెను. కటిభాగము నందు పక్షవంచితముగా హస్త ముండుట కీర్తిధరమతము. ఇచట నితంబహస్తముండుటనే కొంద రభిజ్ఞు లభిమానించిరి. ఇట్టివన్నియు యథాశోభముగా గ్రాహ్యములు.

౩౩. మ త్త ల్లి

ఘూర్ణమానస్య పాదస్య యత్రస్యా దుపసర్పణం
గుల్ఫస్య స్తికపర్యంతం తస్యైవానుచరః కరః
ఉద్వేష్టితో నితంబః స్యాదేష పాదోపసర్పణే
అపవేష్టితమాదధ్యాదేవ మంగాంతరేణ వ
క్రియైవం బహుశః పోక్తా తస్మత్తల్లి బుధైర్మదే

౨౭౫

౩౩. మ త్త ల్లి.

ఘూర్ణమానమగు పాదము గుల్ఫస్వస్తికపర్యంతము ఉప సర్పణము పొందుచేని, హస్తము ఆ పాదమునకు అనుచరముగా నితంబహస్తముగా నుద్వేష్టితమగుచేని, అపవేష్టితముకూడుకొనుచేని, ఇట్లే యంగాంతరమున బహుపర్యాయము లీ క్రియ యుండుచేని యది మత్తల్లి కరణమగునని నాట్యబుధు లందురు. ఇది మద మభిన యించునప్పుడు ప్రయుక్తమగును.

ఘూర్ణమానోపసర్పణమున నున్న వామదక్షిణపాదముల్లు ఉద్వేష్టితాపవిధములుగా నున్న హస్తములున్న మత్తల్లికరణమని

మూలము. మత్తలిపేరుగల చారీగతియు నిట్లే యుండును. పాదములు ఘూర్ణమానములగుట ఉపసర్పణము పొందుట యిందున్నది. ఒక పాదము రెండవ పాదము యొక్క గుల్భస్వస్తికపర్యంతము చేరుట. తత్సమకాలమునందే నితంబాఖ్యహస్తములు ఉద్వేష్టిశములగును. ఉపసర్పణకాలమునందు అపవిధములు అపవేష్టిశములు నగును. ఇట్లే ద్వితీయాంగమున నూడ నాచరింపవలెను. పునఃపునః ఇట్టి క్రియయుండుట యిం దావశ్యకము. ఇట్లున్న నిది మత్తలి కరణ మగుననుట యిందలి యోజనము. “మదనం మత్తం కరోతీతి మత్తలి” మదనుని చుత్తు నొనరించునది కావున నిది మత్తలి. శ్రీ హర్షుని నాగానందమునందలి మత్తశేఖరకాది విషయమున నీ కరణము ప్రయోగార్హము.

౩౪. మ ద స్థ లి త మ

యత్ర దోలా కరా స్యాతాం మస్తకం పరివాహితం
పర్యాయేణ ముహః పాదా స్వస్తికీభూయ విచ్యుతౌ
మదస్థలిత మేతత్ప్యా త్ప్రయోజ్యం మధ్యమే మదే
అత్ర భ్రమరికావిధే చార్యా కీర్తిధరోభ్యధాత్

౨౮౦

౩౫. మ ద స్థ లి త ము.

ఎందు దోలాహస్తము లుండునో శిరము పరివాహిత కర్తతో నుండునో పర్యాయక్రమమున పాదములు మఱలమఱల స్వస్తికీకృతములై విచ్యుతములగునో అచ్చట మదస్థలితమను కరణ మగును. దీనిని మధ్యమ మదాభినయమునందు ప్రయోగింతురు. ఇందు భ్రమరిక ఆవిధముల నెడు చారీవిశేషము లుండునని కీర్తిధరు డనెను.

౩౫. లో లి తం

వైష్ణవం స్థానకం హస్తో రేచితోఽన్యోఽలపల్లవః
 వక్షస్థోలోలితం శీర్షం విశ్రాంతిః పార్శ్వయోః కృమాత్
 యత్య కుర్వీత తత్ తజ్జెర్లోలితం వృతిపాదితం
 అత్ర చారీమలాతాఖ్యాం భట్టతందురమన్యత

౨౮౫

౩౫. లో లి త ము.

వైష్ణవస్థానకముననుండి యొక హస్తమును రేచిత మొన
 రించి వేరొక హస్త మలపల్లవముగానుంచి శీర్షమును లోలితకర్మయు
 తముగా జేయగా లోలితకర్మ యగును. శిరమునకు పార్శ్వములందు
 విశ్రాంతియు నిందుండును. ఇట్లు క్రమముగానున్న లోలితము.
 లతాఖ్యచారి యిందుండదగునని భట్టతందువు భావించెను.

హస్తములు రేచితములు అంచితములు, శిరము లోలిత
 ముగా నుభయపార్శ్వములం దుండుట లోలితకరణము కాగా దీని
 యోజన మిట్లు భావనీయము. వైష్ణవస్థానమున మొదట హస్తద్వి
 తయము హంసపక్షదుగ్రతభ్రమరూపముగా రేచితమై వక్షమునం
 దలపల్లవాకారమున నంచితము కావలెను. పిమ్మట శిరము లోలిత
 మగును. అంతట లోలితమయినను పార్శ్వములందు వత్తితము = విశ్రా
 ంతము కావలెను.

౩౬. ప్లేం ఖో తి తం

దోలాపాదాంఘ్రిమాదాయ తదన్యేనోత్పత్తిం భజేత్
 చారీ చ భ్రమరీ ర్యత్ర తత్ప్లేంఖోలితమీరితం

౩౬. ప్రేంభోలితము.

ఒక పాదమును దోలాపాదముగానుంచి వేరొక పాదమున ఉత్పత్తి నాచరింపవలెను. భ్రమరీచారీగతులను కూర్పవలెను. త్రిక పరివర్తనము కూర్పవలెను. పాదము దోలాపాదముగా నుంచుటలో మొదట పాదము కుంచితముగా నుండుట అభ్యుహ్యము. ఇట్టి విధానము ప్రేంభోలితకరణ మగును.

౩౭. ని తం బం

వ్యావర్తితం శిరోదేశ మాసీయాభిముఖాం గురీ
పతాకే పరిచర్యోర్ధ్వే నిష్క్రామిత భుజౌ కరా
యదా స్వమంసయోర్న్యస్యే దితరేతర సమ్ముఖౌ ౨౯౦
తతస్తా యత్ర కుర్వీత నితంబౌ దేహసమ్ముఖౌ
బద్ధయా సహితాచార్యా తన్నితంబం నిరూపితం

౩౮. ని తం బము.

ఈ కరణస్వరూపమును భరతు డీ విధముగా నిరూపించెను. భుజములు ఊర్ధ్వవినిష్క్రాంతములుగా నుండుట, హస్తములు అధోముఖాంగులుగా నుండుట, బద్ధ యను చారీగతి యుండుట నితంబకరణము నం దుండును. దీని యోజన మీ విధముగా నుండును. పతాకహస్తములు అభిముఖాంగులుగా నుండి వ్యావర్తితాకరణమున శిరోదేశము చేరవలెను. పిమ్మట పరివర్తితకరణమున బాహువులను పై భాగముగా వెలువడునట్లుచేసి తగినస్థానమున పతాకాహస్తములు అన్యోన్యము చూచుచున్నట్లుగా కూర్పవలెను. అప్పుడు నితంబహస్తముల పట్టవలెను. ఆ నితంబహస్తములు దేహాభిముఖాంగులు కావలెను. అప్పుడు రేచితములు ఆఘూర్ణితములునై

నితంబహస్తములు శోభించును. నితంబహస్తములనుటచే నితంబక్షేత్రమున నుండునవని గ్రాహ్యము.

ఈ యంశముల సంభాషనమున నిందు నితంబకరణలక్షణమీ విధముగ నున్నది. పతాకహస్తమును వ్యావర్తితమయిన శిరోదేశమునకు దెచ్చి అభిముఖాంగులుగా నుంచి పరివర్తింపజేయవలెను. పై భాగముగా భుజములను వెలువరింపజేసి పరస్పరము సమ్ముఖముగా నుండునట్లు అంశప్రదేశమున నుంచునది. అప్పుడు నితంబహస్తములను దేహసమ్ముఖముగా నుంచునది. బద్ధ యనుచారీవిశేషముతో నుంచునది. అప్పు డది నితంబకరణమగును.

౩౮. ఊర్ధ్వజాను

ఊర్ధ్వజానుం దధచ్ఛాతీం పక్షవంచిత మన్ముఖం

అలపద్మమరాలం వా నిజస్యోపరి జానునః

స్తనక్షేత్రే యథా యస్మి న్నవరం కటకాముఖం

౨౯౫

వక్షస్థలస్థితం కుర్యాత్ ఊర్ధ్వజాను తదీరితం

౩౯. ఊర్ధ్వజానువు.

ఊర్ధ్వజానువను చారీధారణము, ఉన్నముఖమయిన పక్షవంచితము, జానుపరిభాగమున స్తనక్షేత్రమున అలపద్మముగాకాని అరాలముగాగాని ఒక హస్తముండుట, రెండవహస్తము కటకాముఖముగా వక్షస్థలస్థితమగుట ఊర్ధ్వజానుకరణముయొక్క రూపము. కుంచితమగు పాదమెత్తి జాను స్తనసమముగా నుంచవలెను. హస్తములును ప్రయోగవశగతములై యుండవలెను. అప్పు డది ఊర్ధ్వజానువని నూత్మలక్షణము. పార్శ్వభాగ ముతిక్షప్తమై అంగులు కుంచితములై యుండుట కుంచితపాదస్వరూపము. కుంచితమయిన సమకాల

మున నె హస్తము ఊర్ధ్వముఖమై అలపల్లవ మరాలముగా కుంచితా
స్తన సమజానూపరిభాగమున నుండును. రెండవహస్తము వక్షఃస్థకట
కాముఖము. ఇది లక్షణయోజనవిధి.

౩౯. పా ర్శ్వ ని కు ట్ట కం

యత్పార్శ్వే స్వస్తికా హస్తౌ పర్యాయేణ నికుట్టితౌ
ఉన్ముఖాధోముఖౌ స్యాతాం తత్పాదశ్చ నికుట్టితం
యస్మిన్నంగంతరేజై వం తత్పార్శ్వార్శ్వ నికుట్టితం
సృకాశాచరణాభ్యాస వాక్యార్థాభినయే మతం

౩౯౦

౩౯. పా ర్శ్వ ని కు ట్ట త ము.

ఏ పార్శ్వమున స్వస్తికహస్తములు పర్యాయమున నికుట్టి
తములై ఉన్ముఖములధోముఖములు నగునో ఆ పార్శ్వముననే పా
దము నికుట్టితము కావలెను. అంగంతరమున గూడ నిల్లే యొనరిం
చునది. అపుడది పార్శ్వనికుట్టిత కరణమగును. దీనిని ప్రకాశాచరణా
భ్యాసవాక్యార్థాభినయమునప్రయోగింతురు. ప్రకాశనసంవరణాభ్యాస
ప్రధానమయిన వాక్యార్థమున వినియోగమును అభినవభారతి నూ
చించినది. పార్శ్వగతిహస్తనికుట్టిత యోగమున్నందున నిది పార్శ్వ
నికుట్టిత మయినది.

౪౦. పా ర్శ్వ క్రాంతం

యత్రాన్యన్య పురః పార్శ్వక్రాంతాయాం చరణం క్షిపేత్
హస్తౌ పాదానుగౌ యద్వా ప్రయోజ్యాభినయోచితౌ
పార్శ్వక్రాంతమిదం రాద్రే భీమాదేః స్యాత్పరికృమే

౪౦. పా ర్శ్వ క్రాంత ము.

కుంచితమగు పాదము నెత్తి పార్శ్వస్థానము నం దుండు
నట్లు చేసి పార్శ్వక్రాంతచారి ననుసరింపవలెను. ఆ చారిగతిలో

పాదాగ్రమునందు పాదము కూర్పవలెను. పాదప్రయోగానుసారముగ హస్తములను కూర్పవలెను. యద్వా, ప్రయోజ్యాభినయోచితముగా హస్తముల నుంచవలెను. ప్రయోగవశగపదము భరతమూలమున నున్నది. “ప్రయుజ్యతే ఇతి ప్రయోగః గతిప్రచారయద్ధాదిః” అని అభినవభారతి గతి ప్రచారయద్ధాదిసముచితముగా పాదములు హస్తములు నుండవలెనని భావము. ఇట్లుండగా నిది పాశ్చాత్యకాంతమను కరణమగును. దీనిని రాద్రీప్రధానమయిన భీమాదుల పరికరమును వినియోగింతురు.

౪౧. అ తి క్రాంతం

యత్ర చారీ మతిక్యాంతం ప్రయోగానుగతౌ కరౌ

కుర్వీత తదతిక్యాంత ముద్ధతశ్చ పరిక్రమే

౩౦౫

హస్తౌ గరుడపక్షభేదౌ భట్టశంకు రిహవివీకే

౪౧. అ తి క్యాంతము.

దీనిలో అతిక్యాంతచారి ప్రయోగానుగతముగా హస్తములను కూర్పవలెను. అది అతిక్రాంతకరణము అగును. దీనిని ఉద్ధతుని పరిక్రమమునందు ప్రయోగింతురు. గరుడపక్షహస్తముల నిందు ప్రయోగింపవలెనని భట్టశంకు ననెను. అతిక్రాంతచారి యిదివరలో నిరూపితమయినది. ఉద్ధతపరికరమును దీని వినియోగము. ఇట్టిది గతి పరికరమాది విషయమే. ప్రత్యేకముగా నభినయవిషయమున నుపయోగము నిరూపితము కానప్పుడు అట్టి వానికి గతిపరిక్రమమే విషయముగా భావింపదగును. ఇందుద్ధతపరిక్రమము నిరూపితమయినది.

౪౨. అ ప క్రాంతం

యత్య బద్ధం విధయాపక్రాంతం చారీం సమాచరేత్

ప్రయోగానుగుణే హస్తౌ తదపక్రాంత మీరితం

౪౨. అపక్రాంతము.

దీనిలో మొదట బద్ధ యనుచారి నాచరించి అనంతరము అపక్రాంతచారి నాచరింపవలెను. హస్తములు ప్రయోగానుగతములుగా నుండవలెను. అప్పుడది అపక్రాంతచారి యగును. నాట్యవేదమున నిట్లు కలదు. పాదమును ఊరువలిత మొనరించి అపక్రాంత క్రమము విన్యసింపవలెను. హస్తములు ప్రయోగవశీగములుగా నుండుట సామాన్యము. అపక్రాంతక్రమమాచరించి, అన్యోన్య జంఘాసంయోగమున ఊరువలనమున బద్ధచారి ననుసరింపవలెను. స్వస్తికము ఊరువుల వలనముండుట అపక్రాంతకరణము. చార్యను సరణములలో పూర్వాపరపరిశీలన మంతగా నుపకారి కాదు. చార్యను సరణమున గలిగిన కరణస్థితి సౌందర్యమే వర్ణనీయము. ఊరువలన జంఘాసంయోగస్వస్తికాదులు ఆ యాచారీ గత్యనుసారముననే సిద్ధము లగు ననుచు చారీనామకథనముననే స్పష్టము. ఇట్టి యభ్యున్నానము నభినవుడే సూచించెను.

౪౩. నికుంచితం

వృశ్చికే కరణే యోఽసౌ పాదస్తం విధివద్దధత్
ఏతద్దిక్కుమరాలం చ శిరసః పార్శ్వతః కరం
తదైవాన్య మురఃక్షేత్రేనాసికా గ్రానుసారిణం
యత్ర కుర్వీత తత్త్వజ్ఞైః నికుంచిత ముదాహృతం
నాసికాగ్రే పతాకోన్వైః పోక్తః సూచీముఖోఽపరః
అత్యలపల్లవః కీర్తిధరాచార్యేణ కీర్తితః
అకాశోత్పతనోత్కంఠావితర్కాదావిదం మతం

౩౧౦

౪౩. నికుంచితము.

ఈ నికుంచితకరణమునందు వృశ్చికకరణములో నిరూపించిన పాదమును యథావిధిగా ధరింపవలెను. ఆ దిక్కుగనే అరాల

హస్తము పట్టవలెను. ఈ అరాలహస్తము శిరస్సునకు పార్శ్వమున నుండదగును. అట్లే రెండవహస్తమును ఉరఃక్షేత్రమునందు నాసికా గ్రానుపారిగా నుండునట్లు ధరింపవలెను. ఇట్టి విధానమున్నచో నిది నికుంచితకరణ మగునని శ్రుతతత్త్వజ్ఞులుదాహరించిరి.

వృశ్చికకరణము సంవ కరణముగా నిరూపితము కాను న్నది. “అతీవనమితం పృష్ఠం పాదో వృశ్చికపుచ్ఛవత్” అని వృశ్చిక కరణము నందలి పాదస్వరూపము. పృష్ఠమత్యంతము నమితము—వంగినది యగుటవలన వృశ్చికపుచ్ఛమువలె నుండును. ఇట్టి వృశ్చిక కరణపాదమును ఈ నికుంచితకరణమున యధావిధిగా ధరించుట యావశ్యకము.

నాసికాగ్రమున పతాకహస్తము ధరింపవలెనని, రెండవ హస్తము సూచీముఖముగా నుండవలెనని కొండరు నిరూపించి పలికిరి. ఇచట అలపల్లవహస్తము ఉండదగునని కీర్తిధరాచార్యుడు కీర్తించెను. ఈ నికుంచితకరణము ఆకాశోత్పతనాదులందును ఉత్కంఠావితర్కాలందును వినియుక్తమగును. ఆకాశగమనోన్ముఖవితర్క ప్రణిధానాది ప్రధానవాక్యార్థభినయమున నికుంచితము ప్రయోగార్హమని అభినవభారతీసూచనము. హనుమంతుడు— ఇదిగో ఆకాశ మార్గమున వేగముగా సంచరింతును. ఆలస్యమేల? అనుటలో నికుంచితకరణ ప్రయోగమున్నది.

౪౪. వి ద్యు ద్భ్యాం తం

విద్యుద్భ్యాంతా భవే ద్యత్ర చారీ తద్వశగా కరా

విద్యుద్భ్యాంతం తదాఖ్యాత ముద్ధతస్య పరిక్రమే

అత్ర పాదక్రియాం కేచిత్సౌకర్యా త్పురతో జగుః

౪౪. విద్యుద్భాంతము.

ఇందు విద్యుద్భాంతచారి యుండును. హస్తములు చారి ననుసరించి యుండును. అప్పుడది విద్యుద్భాంతకరణ మగును. దీని నుద్ధతక్రమమున ప్రయోగింతురు. వెనుకగా వలితమగు పాదమును శిరోఘృష్టమగునట్లు ప్రసారము కలదగునట్లు చేయవలెను. అంతట మండలావిధమగు గతి కూర్చవలెను. ఇట్టి విధానమున కీ యోజన మావశ్యకము. పాదమును వెనుకగా పృష్ఠప్రదేశమున ఊరుమూల దేశమునుండి వలిత మొనరించి చక్రాకారమున భ్రమింపజేసి తన శిరోక్షేత్రమున స్థిప్త మగునట్లు నర్పవలెను. అప్పుడు మండలగతి యుండునట్లు చతుర మొనరించి పాదము సారంపవలెను. బాగుగా సర్వదిక్కులకును క్రమముగా ప్రసరింపజేయవలెను. అప్పుడు పదము నకు విద్యుత్తునకు వలె ఉద్భవుణ మున్నగున విద్యుద్భాంతకరణ మయినది.

౪౫. కటి భ్రాంతం

విధాయ దక్షిణం సూచీం తంజవా వపసారితం
పాదం పార్శ్వే క్షిపే త్పృష్ఠపరావృత్తేన కర్మణా
కటి మారీచయే ద్యద్వాబాహ్యతో భ్రమరీం దధత్
హస్తా వ్యయోగతః కుర్యా ద్వావృత్త పరివర్తతా ౩౨౦
యత్రాంతే చాతురశ్ర్యం చ కటిభ్రాంతం వదంతి తత్
పరిక్రమే గతినాం తత్తాలేషు యతిపూరణే.

౪౬. కటి భ్రాంతము.

దక్షిణపాదమును సూచీపాదముగా నొనర్చునది. దానిని వేగముగా నపసరింపజేసి పార్శ్వము నందుంచునది. పృష్ఠపరావృత్తన మొనరించునది. బాగుగా కటి నారేచితము చేయునది. అప్పు డది.

కటిభ్రాంత మగును. యద్వా; బాహ్యతః భ్రమరీచారి ధరించునది. హస్తములను ప్రయోగానుగతముగా నుంచునది. అప్పు డా హస్తములకు వ్యావర్తనము, పరివర్తనము కూర్చునది. తుదకు చాతురశ్ర్యము కూర్చునది. అప్పుడది కటిభ్రాంతకరణమగును. ఇది గతి సరిక్రమములో నుపయోగించును. యతిపూరణమున నా యా తాల విధులందు నుపకారి యగును.

కటిభ్రాంత కరణమునకు రెండు రూపములు ఇచట. నిరూపితముల యైనవి. సూచి వామాఽసరణము దక్షిణన్యసనము పృష్ఠపరావర్తనము కటిరేచనము అనునవి భరత సూచితములు. ఇది ప్రథమ రూపము. భ్రమరీచారి ప్రయోగ వశకరస్థితి కటిభ్రమణము కరవ్యావర్తనపరివర్తనములు చతురశ్రావస్థానము అనునవి అభినవగుప్తుడు పక్షాంతరముగా సూచించిన రెండవ రూపము. ఈ రెండును తాలాంతరాలాది యతిపూరణ విషయమున ప్రయోగింపఁ దగిన వనుట వినియోగము.

౪౬. ఉ రో మ ం డ ల ము

చారీం బద్ధాం విధాయస్యాం స్వస్తికస్యాపసారజే

స్థితావర్తావదాదధ్యాదురోమండలినౌ కరా

యతః తత్కరణం ప్రోక్తమురోమండలసంజ్ఞకం.

౩౬౫

౪౬. ఉ రో మ ం డ ల ము.

మొదట బద్ధచారి నిర్మించి యుండునది. పిమ్మట స్వస్తిక మపసరింపజేయునది. స్థితావర్తయను చారీవిధానమున స్వస్తికాపసరణ మొనరించునది. అప్పుడు ఉరోమండల నామము కల హస్తములను గూర్చునది. ఇట్లు కాగా నిది ఉరోమండలమను కరణమగును. ఉరః ప్రదేశము నం దొక హస్తము ద్వేష్టితమగుటయు వేరొక హస్తమపవేష్టితమగుటయు నట్లవి భ్రమితములగుటయు ఉరోమం

డల హస్తములగుట స్పష్టముగ పూర్వము నిరూపిత మయినది. ఈ కరణము గతిపరిక్రమమున నుండుట యభ్యుహ్యము.

౪౭. సన్నతం.

హరిణస్తతయోత్సృత్య పాదయోః స్వస్తికం పురః
యత్య కుర్వీత హస్తా తు దోలా తత్సన్నతం మతం
ఏతన్నీచస్వభావానాముపసర్పణగోచరం
భట్టతండురిహ బ్రూతే పాదవత్స్వస్తికౌ కరా
దేహవత్త్యా భువం ప్రాప్తావీతి కీర్తిధరోభ్యధాత్

౩౩౦

౪౭. సన్నతము.

మరిణఘాతి చారిచే నుత్సృజి నొనర్చి పాదములకు స్వస్తి కము కూర్చి దోలాహస్తములు పెట్టినచో సన్నత కరణమగును. ఈ కరణము నీచస్వభావుల యుపసర్పణములలో గోచరించును. ఈ కరణ విషయమున భట్టతండువు, పాదముల ఎలె హస్తములును స్వస్తికము లుగా నుండవలె ననెను. కీర్తిధరు స వేరొకవిధముగా ననెను. దోలా హస్తములు దేహసమనమున భూమిని పొందినవిగా నుండ వలెను. అని. పామరుల స్వభావములు దేశదేశమున భిన్నభిన్నములుగా నుండును గావున నిట్టివన్నియు సన్నతము లగును. ౭౫ వ సంఖ్యకల కరణ చిత్రములో పాదములు స్వస్తికములుగా నున్నవి. హస్తములు వక్షోదేశమున స్వస్తికముల ఎలె నున్నవి. “సన్నతే చ తథాహస్తా” అని భరతమూలము. “సన్నతౌ చ దోలాహస్తా” అని అభినవభారతి.

౪౮. వినివృత్తం

పార్జిభాగే యదన్యఃప్రేః సూచ్యా స్వస్తికమాచరేత్
వివర్త్య త్రికమేకత్ర పృత్యావ్యత్యైవ పార్శ్వతః
ఊర్వోర్వలనమాదధ్యా బద్ధయారేచితౌకరా
వినివృత్తం తదామూతముద్ధాతస్య పరికృమే

౪౮. వి ని వృ త్త ము.

సూచీచారి ననుసరించి అన్యోన్యపార్శ్వభాగమునందు ఆ సూచిచే స్వస్థిక మాచరింప వలెను. ఒకపార్శ్వమున త్రికవివర్తన మొనరించి అన్యపార్శ్వమున ప్రత్యావర్తన మొనరింప వలెను. ఇట్లు త్రికనివృత్తినొనరించునది. అన్యోన్యజంఘావేధమున బద్ధచారిచే ఊరువలన మొనర్పదగును. అప్పుడు హస్తములు రేచిత మొనర్ప వలెను. హంసపక్షములుగా హస్తములు వేగభ్రమముతో నుండద గును. ఇట్లుండగా నిది వినివృత్తమను కరణమగును. ఉద్ధత గతి పరిక్రమమున దీని ప్రయోగముండును.

౪౯. ని వృ త్తం

పాదమాక్షిప్తయాక్షిప్య తతో హస్తేన సంయుతం

౩౩౫

వ్యావృత్తపరివృత్తేన స్వదేహదపసారితం

ప్రత్యావృత్త్య ప్రకుర్వీత భ్రమరీం రేచయత్కరౌ

యత్య తత్ప్రిన్వివృత్తాఖ్యముద్ధతస్య పరిక్రమే

౫౦. ని వృ త్త ము

నివృత్తకరణమే వివృత్తకరణమను నామముతో నాట్య వేదమున నున్నది. హస్తపాదము లాక్షిప్తము లగుట, త్రికమునకు వివర్తనము, హస్తములకు రేచితవిధి వివృత్త- నివృత్త కరణరూపము. దీని యోజన మీ విధమున నుండును. ఆక్షిప్తచారిచే వామ పాద మాక్షిప్త మొనరింపవలెను. తన దేహక్షేత్రము నుండి యప సారిత విధానమున హస్తమును వ్యావర్తన పరివర్తన విధానములతో నాక్షిప్త మొనరించి ప్రత్యావర్తన మొనరింపవలెను. భ్రమరిక విధానమున త్రికమునకు వలనము కూర్పవలెను. హస్తములు హంస పక్షరూపమున రేచితములై వేగభ్రమణమున నుండవలెను. ఇట్లుం

డగా నిది నివృత్తకరణ మగును. త్రికవివర్తనమున్నందున నివృత్త కరణ మయినది. దీనిని ఉద్ధృతగతి పరిక్రమమున ప్రయోగింతురు.

౨౦. అపవిధం

చకురశ్యతయా స్థిత్యా సవ్యమావర్తితం కరం

అక్షిప్తయా వినిష్కాస్య శుకతుండకృతం పునః

౩౪౦

స్వస్యోరోః పృష్ఠతో న్యస్యేత్తతస్తు కటకాముఖా

వక్షఃస్థలస్థితం వామం వర్తనా చాతురీవశాత్

కుర్యాద్యతాపవిధం తదసూయాకో పయోః స్మృతం

౨౦. అపవిధము

చతురశ్రముగా నుండుట, సవ్యహస్తమును ఆవర్తిత మొన రించుట, అక్షిప్త చారీవిధానమున నా హస్తము విడిచి శుకతుండ మొనరించుట, తన ఊరువునకు పృష్ఠమున నుంచుట, పిమ్మట వామ హస్తము కటకాముఖముగ వక్షఃస్థలస్థిత మగుట అపవిధకరణములో నుండును. వర్తనాచాతురీ వశముగా ని క్రియ లిందుండును. అసూయా కోపప్రధానమయిన వాక్యార్థమున అపవిధకరణ ప్రయోగ ముండుట గ్రాహ్యము. ఇందలి యీ విశేష మంతయు నభినవభారతి నుండి సంగ్రహీతమయినది.

శుకతుండహస్త మావర్తింపజేసి ఊరు పృష్ఠమున గూర్చుట వామహస్తము వక్షఃస్థమగుట యనునంతమాత్రము భర తోక్తి. ఇందభినవయోజన మీ విధముగ నున్నది. వక్షమున కష్టమగుట గతములుగా కటకాముఖ హస్తములు ప్రాద్దుఖములుగా కూర్చి చాతురశ్రమున నుండవలెను. పిమ్మట హస్తమును ఆవర్తిత మున నిష్క్రమింపజేసి తత్పును కాలముననే అక్షిప్తికచారి ననుసరిం పవలెను. ఆహస్తమునె శుకతుండముగా కూర్చి ఊరుభాగమున

కూర్పవలెను. వాసుహస్తము కటకాముఖముగా వక్షమునందె
యుండవలెను. దక్షిణ కరపాదాపర్యవసానమున తదుపలక్షితముగా
వేగనిస్సరణ మున్నందున అసవిద్ధ మయినది. దీని నామ విశేషము
ననే వర్తనాచాతుర్యము సూచిత మగుచున్నది. ఇట్టి యభినవచాణి
జాయసేనాపతి వాణిగా నిండు సంగతమయినది. ఇట్టి రీతి గ్రంథ
మంతట గోచరించుచునే యుండును.

౫౧. గ రు డ ప్లు తం

వృశ్చికే కరణే హస్తో లతాభ్యో రేచితః పరః
వక్షస్సముద్ధతం యత్ర తదుక్తం గరుడప్లుతం
అహరన్వర్థమేవాస్య వివియోగం విచక్షణాః
పతాకే మణిబంధాంతే ముహురంచితకుంచితౌ
యత్ర లక్ష్మ్యసుకూల్యేన కథితౌ భట్టతండునా

౩౪౫

౫౧. గ రు డ ప్లు త ము.

వృశ్చికకరణము నందు నిరూపిత మయిన లతాహస్త
ముండుట, రెండవ హస్తము రేచిత మగుట, వక్షము సముద్ధతముగా
నుండుట కూడుకొన్నచో నది గరుడప్లుత కరణ మగును. ఈ గరుడ
ప్లుతమున కన్వర్థమయిన వివియోగమున విచక్షణులు నిరూపించిరి.
ఈ కరణవిషయమున భట్టతండు వీ విధముగా ననెను. పతాక హస్త
ములు మణిబంధాంతమున ముహుర్ముహుః లక్ష్మ్యసుకూల్యమున
అంచితములు కుంచితములు కావలెను. ఇట్లున్న గరుడప్లుతీకరణము.
అని “వక్షస్సముద్ధతం” అని యిండు లక్షణభాగమున నున్నది.
“సమున్నతంశిరశ్చైవ” అని భరతవచనము. “సమున్నతముర్శ్చైవ”
అని యచటి పాఠాంతరము. శిరోఽక్షములు రెండును సమున్నత
ములుగా నున్నను గరుడప్లుతస్వరూపము నుండరముగనే యుండును.
“ప్రయోగోఽస్య నామోచితవీవ విషయే”.

౫౨. ల లాట తిలకం

అన్వర్థనామ యత్పుష్పం పృశ్చికం చరణం యథా
తదంగుష్ఠేన కుర్వీత యత్ర భాతే విశేషకం
అలాటతిలకం విద్యాద్విద్యాధరగతావిదం

౩౫౦

౫౩. ల లాట తిలకము

లలాటతిలక మనునది సార్థకనామము. పృష్ఠభాగమున
పృశ్చిక చరణము కూర్చి ఆ పాదాంగుష్ఠమున ఫాలతలమునందు
తిలకము కూర్చునది. అది లలాటతిలక కరణమగును. పాదాంగుష్ఠ
మును తిలకక్రియా హేతువుగా నుపలక్షిత మగునట్లు సంశ్లేషము
కూర్పవలెను. విద్యాధరుల గతివిషయమున నిది ప్రయుక్తమగునని
గాహ్యము.

౫౪. దోలాపాదం

ఊర్ధ్వజానువిధానేన పాదమాధాయ కుంచితం
దోలాపాదం భజన్ దోలౌ ప్రయోగవశగౌ కథా
యత్ర కుర్వీత తత్తజ్ఞః దోలాపాదముదీరితం

౫౫. దోలాపాదము

ఊర్ధ్వజానుచారీవిధానమున పాదమును కుంచితముగా
నొసర్చి అనంతరము దోలాపాదచారి ననుసరింపవలెను. పిమ్మట
దోలాహస్తములను ప్రయోగవశగములుగా నొసర్చునది. అప్పుడు
దానిని తద్విదులు దోలాపాదకరణ మని వ్యవహరించిరి. దోలా
పాదచారి హస్తస్వరూపములు నిరూపితములయినవి.

౫౬. తలవిలాసితం

పార్శ్వకర్ణసమక్షేత్రే భవేత్పాదః సముద్ధితః
ఊర్ధ్వంగులితలోఽస్యాగ్రభాగృతాకాంచితస్థితే

౩౫౧

యత్యాంగాంతరమప్యేవం తత్సృష్టతలవిలాసితం
పాదోద్ధారాభిధానేన సూత్రధారాదిగోచరః
భట్టతండుమతేఽత్రాంఘ్రిసంగతౌ యుగపత్కరౌ
రేచితావస్య పార్శ్వే స్తః కరౌ కీర్తిధరే మతే

౩౬౦

౫౪. త ల వి లా సి త ము .

ఇందు సముత్థితమయిన పాదము పార్శ్వమున కర్ణసమాన ప్రదేశమున నుండునట్లు కూర్చవలెను. అ ప్లూర్థగతమయిన పాదముతో నంగులితలము అంచితతలముగా శ్లిష్టతలముగా నుండవలెను. పతాకాంచితస్థలమున నంగులి తలము సంగతము కావలెను. అంతరమున గూడ నిల్లె యొనర్చునది. ఇట్లే ప్రయోగము అభ్యాసమున గూడ నుండవచ్చును. పతాకహస్తములు షరస్పరోపసంశ్లిష్టములై యుండును. ఇట్టిది తలవిలాసిత మనుకరణమగును పాదతలమునకు హస్తతలమునకు నికృష్టమయిన ప్రదేశమున అనగా నాకాశమున లసితము = శ్లేషణమున్నందున నిది తలవిలసితము అయినది. ఇదియే తలవిలాసితము, తల-వి-లసితము కాగా తలవిలసితము, పాదోద్ధార సంజ్ఞయుండుటచే నాట్యాచార్యులు సూత్రధారాది విషయమున దీనిని యోజనము చేయుచున్నారు.

౫౫. త ల స ం స్పృ ణి తం .

చార్యాతిక్యాంతయా దండపాదయా వాంఘ్రిముద్భృతం
ద్యుతం నిపాతయన్నగే సశబ్దం తాపయేన్మిధః
కరౌ యత్య పతాకౌ తత్తలసంస్పృటితం మతం
హస్తేన హస్తతాలేఽన్య వినియోగః పృక్తిరితః

౨౫. తలసంస్ఫృటితము.

అతిక్రాంతచారిచే గాని దండపాదచారిచే గాని-
పాదము నుద్భృతముచేయుట, అగ్రభాగమున ద్రుతముగా నిపాతనము
పరస్పరము సశబ్దముగా తాడనము, కరములు పతాకములుగా
నుండుట తలసంస్ఫృటిత కరణము యొక్క స్వరూపము. హస్తముచే
హస్తతాల మొనరించుటలో దీనికి వినియోగము కలదు.

౨౬. దండపక్షం

ఊర్ధ్వజానులతాహస్తా జాను న్యేకస్తయోర్యది

౩౬౫

స్యాదంగాంతరమప్యేవం దండపక్షం సమీరితం

౨౭. దండపక్షము.

ఊర్ధ్వజానుచారి నాచరించుచు, తిర్యక్ప్రసారితములుగా
నుండు లతాహస్తములను కూర్చి ఒకలతాహస్తమును జానువుయొక్క
ఉపరిప్రదేశమున నుంచవలెను. పిమ్మట అంగాంతరమున గూడ నిట్లే
యొనర్పవలెను. ఇట్టిది దండపక్ష కరణమగును. ఒక పార్శ్వమున
దండమువలె బాహు సమవస్థానమున్నందున దండపక్ష కరణమయి
నది.

౨౮. ఆక్షిప్తరేచితం

చతురశ్శాఖ్యయోరేకో వ్యావృత్తకరణాశ్శితః

ఊర్ధ్వే పార్శ్వద్వయే క్షిప్రో హంసపక్షో ద్రుతభృమః

అధస్తలకరో నేయో వక్షోదేశమథావరః

రేచితో బాహ్యతః క్షేప్యః తద్వశాద్చరణోచితః

౩౭౦

ఏకోఽపరస్తు సూచ్యాఖ్యో యస్మిన్నాక్షిప్తరేచితం

త్యాగోపాదానయోరథే తద్దేయం బహుశః కృతే

౫౭. ఆ ఖి ప్త రే చి త ము.

ఈ కరణమున భరిత భాష యిట్లున్నది. వామహస్తము హృదయమున నుండుట, సవ్యహస్తము ఆఖిప్త రేచితమగుట రేచితము అపవిద్ధ మగుట ఉన్నచో ఆఖిప్త రేచిత కరణమగును. అని ఇందు అభినవయోజన మీ విధముగ నున్నది. హృదయక్షేత్రమున వామహస్త ముండును. సవ్యహస్తము ఊర్ధ్వపక్షదేశమున పార్శ్వ ద్వయమున వ్యావర్తిత కరణము నఖిప్తమగును. అది హంస పక్ష ద్రుతభ్రమత్మకముగా రేచిత మగును. వక్షోదేశము చేరి అధోముఖమై అంచితము రేచితము అపవిద్ధము నగును. గాత్రక్షేత్రము నుండి నిష్క్రమిత మగుటచే నిది ఆఖిప్త రేచిత కరణ మగుచు న్నది. ఇందు పాదములు ప్రియోగానుసారమున అంచితసూచీ రూపమున నుండును. త్యాగోపాదాన పరస్పరాత్మకమయిన వాక్యార్థ మభినేతవ్యచుగునేని దీని ప్రయోగింతురు. ఇది యిట్లుండగా నీ గ్రంథము నందలి వచనార్థము విశదము కాగలదు.

చతురశ్రము లను పేరుగల హస్తములలో నొకటి వ్యావృత్తకరణము నాశ్రయించినదై ఊర్ధ్వభాగమునందును పార్శ్వ ద్వయము నందును ఖిప్తమై హంసపక్షము ద్రుతభ్రమము నగును. క్రిందుగానున్న కరణము వక్షోదేశమున నుండవలెను. రెండవది వెలుపలగా రేచితమై ఖిప్తము కావలెను. హస్తవశమున నొక చరణ మంచితమై యుండదగును. రెండవ పాదము సూచీపాదముగా నుండదగును. ఇట్లున్నది యాఖిప్త రేచిత కరణమగును. పునఃపునః క్రియమాణమగు త్యాగోపాదాన రూపార్థమున నీ కరణము ప్రయుక్త మగును.

ఇట్లు అభినవ యోజనమును జాయానుసరణము వ్రాయుట కొన్నిట పునరుక్తముగా నున్న నావశ్యకమని నిరూపితి మయినది.

౫౮. జ ని త ం.

జనితాయాః కరో యత్య లతాఖ్యో దక్షిణో భవేత్
జనితం తత్సమస్తానాం క్రియాయా జనికం యతః

౫౯. జ ని త ము.

ఒక హస్తము వక్షఃస్థితము రెండవది ప్రలంబితము పాదము తలాగ్రసంస్థితము కాగా జనిత కరణమగును. వక్షమున హస్తము ముష్టిహస్తము, ప్రలంబితహస్తము లతాఖ్యహస్తము దక్షిణము జనితాచారీవశమున నిందలి సర్వము సమాసీతమగును ఇతరములయిన సర్వక్రియల యారంభ కాలముననె తత్తత్సన్నివేశమును ఈ జనితక్రియ సంపాదించును. కావున నీ జనితకరణము సమస్త క్రియలకు జనికకరణమని భావింప దగును.

౬౦. ఉ ప సృ త ం

అంఘ్రిరాక్షిప్తయా యుక్తో వామో యద్యపతం సృజేత్ ౩౭౫
వ్యావృత్తిపరివృత్తిభ్యామరాలత్వముపాగతః
తద్దైవానుగతో హస్తో దక్షిణం పార్శ్వమానతం
తదోపసృతమాఖ్యాతం దినయేనోపసర్పజే
అగ్రతశ్చరణౌ కార్యే కృమాద్దాతౌ కరౌ తతః
ఇత్యంగీకురుతో భట్టతందుకీర్తిధరా విహ ౩౮౦

౬౧. ఉ ప సృ త ము

వామపాద మాక్షిప్త చారితో నుండుట అన్యపాదము చేరుట, తదనుగతమయిన హస్తము వ్యావర్తన పరివర్తనములతో గూడుకొనినదై అరాలహస్త స్వరూపము పొందుట, దక్షిణ పార్శ్వమానతమగుట ఉపసృత కరణమునకు రూపము సంపాదించును. ఇది వినయమున సమీపము చేరుటలో వినియోగము పొం

దును. ఈ కరణవిషయమున భట్టతండుకీర్తిఫరులీ భావము సూచించిరి. అగ్రభాగమున పాదములను కూర్చవలెను. క్రమముగా హస్తములు దోలాహస్తములుగా నుండివలెను. ఇట్లు వానిద్వరంగీకరించిరి. ఆక్షిప్తచారి ననుసరించి వామతో వ్యావర్తన మొనరింప వలెను. కరపరివర్తనమున గాత్రమునువంచి దక్షిణమరాల మొనర్చవలెనని అభినవుని యాయోజనము.

౬౦. ఉ ద్వృ త్తం

అపసార్య క్షిపేత్పాదం హస్తం చోత్పత్తయ నహ
యస్మిన్నశేషమంగం చ తదుద్వృత్తమదాహృతం
భట్టతండురిహక్షిప్తాం చారీం పాదక్రియాం జగౌ

౬౦. ఉ ద్వృ త్త ము

ఉద్వృత్త చారి ననుసరించి పాదక్షేపమొనరింపవలెను. హస్తక్షేపము నొనరింప వలెను. ఇట్లు సర్వాంగము క్షిప్తము కావలెను. ఇట్టి దిది ఉద్వృత్తకరణము, భట్టతండు విందు పాదక్రియ ఆక్షిప్త చారిగా నుండుటను నిరూపించెను. హస్తపాదము లాక్షిప్తము లాసారితా నీతిములగుట యిందున్నది. సర్వదేహక్షేప మెల్లుకలుగును? ఇట్లు కలుగును. హస్తవాచములు ఉద్వృత్తచారి యుక్తములయిన నవి యుట్లుగును. అవిధపాదము నావేష్టిత మొనరించి సముత్స్రుతి నాచరించి విచారిత మొనర్చవలెను. పిమ్మట పరివర్తనము భ్రమణము నుండుట ఉద్వృత్తచారిలో కలదు. అది యిందు గలదు కావున సర్వము కలదు. కావుననే యిది యుద్వృత్త కరణ మయినది.

౬౧ అ ప హి త్థ కం

కుర్వీత జనితాం చారీం కరావభిముఖంగులీ
యత్రాలపల్లవారాలౌ వక్షస్తటలలాటయోః

వ్యావృత్తోద్వేషితౌ గ్రాహ్యా కరాభ్యామవహితకం
 ఏతద్గోపనవాక్యార్థే విద్యద్భిర్వినియుజ్యతే
 అవహితకరం చాత్ర భట్టతండు రవోచత.

౬౧. అ వ హి త ము

జనితచారి నాచరింపవలెను. కరము లభిముఖముగా నుండవలెను. అలపల్లవహస్తము వక్షస్థలమందును. అరాలహస్తము లలాటమందును ఉండవలెను. కరములచే వ్యావర్తనము ఉద్వేప్తనము గ్రహింపవలెను ఇట్టిదిగ అవహితకరణ మగును. విద్వాంసులు దీనిని గోపన వాక్యార్థాభినయము నందు వినియోగింతురు. భట్టతండు విందు అవహితకర ముండుటను చెప్పెను.

ఇచట లక్షణవచనములో “వ్యావృత్తోద్వేషితౌ గ్రాహ్యా కరాభ్యామవహితకం” అని యున్నది. అవహితక సంపూర్ణ లక్షణ వివేచనమునకు “కరాభ్యాం” అని మరల కరముల సిరూపించుట స్పష్టభావముగ లేదు. హస్తచాలనములు పార్శ్వములకు ప్రసరించి వక్షస్థానమునకు జేరుట యిందు నిర్ణీతము, అట్టి భావ మిందు పరి గ్రాహ్యము, జనితకరణము, హస్తము లభిముఖాంగులుగా నుండుట శనైర్నిపతితము లగుట భరతోక్త లక్షణము. అభినవు డిట్లు యోజన మొనరించెను. జనితాచారీ విధానమున మష్టిహస్తము వక్షస్థమయి నను అరాలము అలపల్లవముగా హస్తములు లలాట వక్షఃక్షేత్ర గతము లగునట్లునరించి మెల్లగా నా కరములను ఉద్వేప్తితముల నొనర్ప వలెను. అభరోర్ధ్వక్రమమున పార్శ్వగతములనుగా జేయ వలెను. మరల అపవేష్టిత పరివర్తిత క్రియలతో అరాలాలపల్లవము అన్యోన్యము సమ్ముఖముగా వక్షోదేశమున కూర్చుపొంద వలెను. గోపన ప్రధానవాక్యార్థమున ప్రయోగ ముండును. కొందరవహిత

హస్త ముండుట చెప్పిరి. ఇట్టి అవహితకరణము చింతాదౌర్బల్య విషయ మనియు ననిరి. ఈ అన్యమతమునె జాయపతి తండుమత ముగా జెప్పెను.

౬౨. ని శుంభితం.

అంచితం పాదమన్యాంఘ్రేః పారిభాగే వినిక్షిపేత్

వక్షఃసమున్నతం చిచ్ఛత్కటకాముఖమధ్యమాం

౩౯౦

కుర్యాత్తిలకవత్సాలే యత్ర తత్స్యాన్నిశుంభితం

అనేన కరణేన స్యాదభినేయ త్రిలోచనః

అత్ర కీర్తిధరస్తాహ సూచీముఖ మధోముఖం

తస్యాభినయనే హస్తో యస్మాదయముదీరితః

ఏతస్మిన్కరణే పాదం వృశ్చికం కేచిదూచిరే

౩౯౨

౬౩. ని శుంభిత ము

ఈ నిశుంభిత కరణమునకు నిస్తంభిత కరణ మనియు పేరు కలదు. లక్షణారంభములో “అంచితం” అను పదమును “కుంచితం” అని గ్రహింపవలెను. అభినవ భరతు “కుంచిత మనియే” పేర్కొనిరి. ఒక పాదము రెండవ పాదము యొక్క పృష్ఠమున పార్శ్వభాగమున కుంచితమై యుండవలెను. వక్షము సమున్నతము. అనగా నిర్భుగ్నము స్తబ్ధము నిమ్నపృష్ఠముగా నుండుట. కటకాముఖ హస్తమునకు సంబంధించిన మధ్యమాంగులిని లలాటమున తిలకము వలె ధరింపవలెను. ఇట్లున్నచో నిది నిశుంభిత కరణమగును. పాదముచే భూమికి ఆఘాత మొనరించుట యిం దుండును గావున నిది నిశుంభిత మయినది. దీనిచే త్రిలోచను డభినేయు డగును. ఇది మహేశ్వరాభినయ విషయము. ఈ కరణ విషయమున కీర్తిధరు డిట్లనెను. ఈ నిశుంభాభి నయము నందు సూచీముఖ హస్త మధో

ముఖముగా నుండును. కొందరు ఇందు పాదము వృశ్చికపాదముగా నుండుటను నిరూపించిరి.

౬౩. విక్షిప్తాక్షిప్తం.

వ్యావృత్తకరణం యేన కరేణ ప్రవిధీయతే
తేనైవ సహ విక్షిప్తః స ఏవ చరణో బహిః
ఆక్షేపే హస్తపాదస్య తస్యైవ పరివర్తనాత్
అన్యంగే చ భవేదేవం విక్షిప్తాక్షిప్తకాభిదే
ఏతన్నాట్యాంగవిచ్ఛేదే ప్రయోజ్యం సంధిగుప్తయే
తాలానామనుసంధానే గతీనాం వా పరికృమే
చారీణాం వా నియుద్ధాదౌ సంభారేషు యథాకృమం
కేచిద్గతాగతేత్వస్య వినియోగం ప్రచక్షతే.

౪౦౦

౬౪. విక్షిప్తాక్షిప్తము.

హస్తపాదములు విక్షిప్తములగుట, అవియే మఱల ఆక్షిప్తములగుట విక్షిప్తాక్షిప్త కరణ రూపమని భరతుని నచనము. ఇం దభినవ యోజన మీ విధముగ నున్నది. ఒక హస్తమున వ్యావృత్తన మొనరించు సమయమున పాదమునకు బహిర్నిష్క్రమ భూప మగు నిక్షేపము ఉండవలెను. రెండవ హస్తము చతురశ్రముగ నె యుండును. మఱల పరివర్తిత కరణమున నా హస్తపాదమునకు ఆక్షేపమును రెండవ దానికి నిక్షేపము నుండును. గమనాగమన ప్రధానమయిన నాక్యార్థమున దీని ప్రయోగ ముండును. ఇట్లు విక్షిప్తాక్షిప్త రీతులున్నందున నిది విక్షిప్తాక్షిప్త కరణ మగును. అని

అభినవ గుప్తేపాధ్యాయుడు భట్టతోతుడు ఈ విషయ మున నిట్లు పాదించెను. అభినయ హస్త ప్రధానమయిన కరణ మున కంతట వాక్యార్థాభినయము నందు ప్రయోగము ఉండుట

సమ్మతము, కేవలము వర్తనాప్రధానమునకు గాని, కేవలము సృష్ట హస్త ప్రధానమునకుగాని వాక్యాధ్యాభినయము నందు ప్రయోగము సమ్మతము కాదు. అట్టి వానికి ప్రధానముగ సృష్టమున ప్రయోగ ముండును.

కేవల వర్తనాప్రధానము కేవల సృష్టహస్తప్రధానము నగునది కేవలము సృష్టముననే ప్రధానముగ ప్రయత్నముగనున భట్టతోతుని భావానుబంధమున కొంద రీ విధముగ ననిరి. ఏదేని నాట్యాంగము లోపించినపుడు ధారావాహికతకు లోటురాకుండుటకై సంధిగోపనమునకై చిద్రాచ్ఛాదనమునకై వర్తనాప్రధానములు సృష్టహస్త ప్రధానములగు వానిని ప్రయోగింప దగును. మర్మగోపనమునకు మోద రక్షణమునకు వాని ప్రయోగ మావశ్యకము. అట్లే యట్టివి యథాయోగముగా నభినయముల యంతరాలములందు ప్రయోగింప నర్హములు. గతి పరిక్రమములలో పూర్వపు తాలగతి మార్చి వేరొక తాలము కూర్చునపుడు ఇట్టి వానిని ప్రయోగింప వలెను. ఇంకను యుద్ధ నియుద్ధ విశేషములలో చారీగతులందు స్థానకములందును సంచార విశేషములందును వీనిని ప్రయోగింప జనును. అని ఇట్లు భట్టతోత భావానుబంధముగా కొందరనిరి. ఇట్టి విధానముల నంతట పరిశీలించి యనుసరింప దగును.

పై విధముగా భర తాభినవుల వచన సారమున్నది. ఈ విక్షిప్తాక్షిప్త కరణ లక్షణమును జాయసేనాపతి యిట్లు భావించుట యిందు గాననగును.

ఏ హస్తమున వ్యవర్తన మాచరింతురో ఆ హస్తము తోడనే ఆచరణము బహిర్విక్షిప్తము కావలెను, హస్తపాదము సాక్షిప్తములు కాగా నా హస్తపాదములకై పరివర్తనము నుండును.

అన్యంగము నందును ఇట్టి విశ్లేషాక్షేపము లుండదగును. ఇట్టి స్వరూపము ఈ విశ్లేషాక్షేప కరణము నందుండును. ఈ కరణమును నాట్యాంగవిచ్ఛేదమున సంధిగోపనమునకై ప్రయోగింప వలెను. తా లానుసంధానము నందును ప్రయోగింపదగును. గతపరిక్రమమున ప్రయోజ్యము. చారీ విశేషములకు సంబంధించిన నియుద్ధానులలో యథోచితముగా సంచార క్రమములందును వీని ప్రయోగింప వచ్చును. కొందరు గతాగతము నందు దీని ప్రయోగమును వినియోగమును పలికిరి.

ఇట్టి భావము జాయపతి నిరూపణములో నున్నది కరణ లక్షణ మట్లే యున్నను, వినియోగ సూచనము వేరుగ నున్నది. ఈ విశ్లేషాక్షేప కరణము కేవల వలనాప్రధానము కాదు కేవల నృత్త హస్త ప్రధానమును కాదు. లక్షణమున నున్న ట్టిది యంతకన్న భిన్నమయి నందున అభినవగుప్తుడనినట్లుగా, గమనాగమన ప్రధాన మయిన వాక్యార్థముననే ప్రయోగము సముచితము. ఉపాధ్యాయులు (భట్టతోతుడు) నిరూపించినట్లు భావించినట్లు ఈ విశ్లేషాక్షేపమును అభినయ హస్త ప్రధానమగు కరణమే కావున వాక్యార్థాభినయము ననే ప్రయోగార్హమగును. ఇది వర్తనా ప్రధానము నృత్తహస్త ప్రధానము కానందున ప్రధానముగా నృత్తమున ప్రయోగింప దగదు. అంగవిచ్ఛేదమున సంధిగోపనమున తా లానుసంధానాదు లలో దీనికి ప్రయోగ ముండుననుట యుక్తము కాదు. జాయసేనా పతియు నిట్టి విషయవివేచనమున నభిజ్ఞ భావములనే నిబంధించెను. ఈ యధ్యాయముననే మొదట కొంత చెప్పి చెప్పి యిట్లు చెప్పెను.

“యత్రాభినయహస్తానాం ప్రాధాన్యం కరణే భవేత్
వాక్యార్థాభినయస్తత్రకార్యః నృత్తే న కేవలే
నృత్తహస్తప్రధానం తు కరణం తత్ర శస్యతే”

ఇట్లు పూర్వము నిరూపించిన కర్త యిచట ఇట్లు నిరూపించుట వ్యత్యస్తముగా నుండవచ్చును. అందున నె యిది యింతగా నిరూపిత మయినది.

౬౪. ఆ ష్టి స్తం.

ఆషిష్టాయాం యదా చార్యాం పాదాక్షేపో ద్రుతో భవేత్
తదైవ చతురః పాణిరాక్షేప్యః కటకోఽథవా
యత్ర పార్శ్వం నతం కించిత్తదాషిష్టం పృథక్తే
విహితో వినియోగోస్య విదూషకపరిక్రమే

౬౪. ఆ ష్టి స్తము.

ఆషిష్టయను చారీగతి విశేషములో పాదాక్షేపము వేగముగా నున్నచో నప్పుడే చతురహస్తము ఆక్షేప్యము కావలెను. అప్పుడు కటకాముఖ హస్తమయినను ఆక్షేప్యము కావలెను. ఆ సమయమున పార్శ్వభాగము కొంతగా నతము కావలెను. అప్పుడది ఆషిష్టమను కరణ మగును. విదూషకుని పరిక్రమములో నీ యాషిష్ట కరణమునకు వినియోగము విహితమయినది.

౬౫. భుజంగత్యస్తరేచితం.

భుజంగత్యాసితౌ హస్తౌ రేచితౌ వామపార్శ్వగౌ
యత్ర కుర్వీత తత్రోక్తం భుజంగత్యస్తరేచితం.

౬౫. భుజంగత్యస్తరేచితము.

భుజంగ త్రాసితములను హస్తములు రేచితములై వామ పార్శ్వగతములై యుండు నట్లొనరించినచో నది భుజంగ త్రస్తరేచిత కరణ మగును. నామోపపత్తిని పూర్వనిరూపితానుసారమున గుర్తించునది.

౬౬. మం డ ల స్వ స్తి కం.

విచ్యవాయాః పృయోగేణ సహోద్వేషితవర్తితా ౪౦౦
కృత్యోర్ధ్వమండలం కుర్వన్ కుర్వీత స్వస్తికౌ తతః
బద్ధీయాన్మండలస్థానం మండలస్వస్తికం భవేత్
విలాసపరిసంఖ్యానే ప్రత్యక్షైర్ధే భవేదిదం.

౬౬. మం డ ల స్వ స్తి క ము

మొదట విచ్యవ అను పేరుగల చారి ప్రయోగించునది.
ఆ పృయోగ సమయముననే ఉద్వేషిత వర్తనమున హస్తములను
స్వస్తికములనుగా నొనర్చునది. ఉద్వేషిత వర్తనముననే ఉర్ధ్వ
మండలి వర్తనము కూర్చునది. పిమ్మట మండలస్థానమును గూర్చు
నది. అప్పుడది మండల స్వస్తిక కరణముగును. ఇది విలాస పరి
సంఖ్యానమున ప్రత్యక్షమగు నర్థము న వినియోగము పొందును.

మొదట చతురశ్ర హస్తములతో నుండుటయు విచ్యవా
ప్రయోగము ఉద్వేషిత వర్తనము ఉర్ధ్వ మండలి వర్తనము స్వస్తిక
యుక్తిమండల స్థానక బంధములను అభినవభారతి వరుసగా నిరూ
పించినది. ఇది నికార వాక్యార్థాభినయమున వినియోగము పొందు
నని అభినవుడు సూచించెను. జాయపతి “ప్రత్యక్షైర్ధే” అనెను.

౬౭. దం డ పా దం.

యత్ర నూపురపాదోత్థాం దండపాదాం సమాచరేత్
హస్తం దండవదుత్తిప్తమస్తర్జంఘం దృతం నయేత్ ౪౦౧
దండపాదం సమాఖ్యాతం తత్సాతోపపరిక్రమే
అత్యదౌ జనితా భట్టతండుకీర్తిధరోదితా
ఏకః స్యాద్దుర్ధ్వతః క్షిప్తః పరో జంఘాముపాగతః
కరోభవతితి ప్యాహ భట్టతండుః ప్రయోగవిత్

౬౩. దండపాదము.

ఇందు ముందుగా నూపురి పాదకాచారీరీతి ననుసరింప వలెను. చంద మగ్రతిలమన కృష్ణభాగముగా నభ్యుదిత మొనరించి వేగముగా భూమి యందు కౌశతిశ మొనరించుట నూపురపాదకాచారి. అనంతరము నూపురి పాద సముత్పన్నయిన దండపాదచారి నాచరింప వలెను. హస్తమును దండము వలె పట్టి పై మొనరించి జంఘాంతిర్భాగమున వేగముగా సాగించవలెను. అప్పుడది దండపాదకరణ మగును. ఇది నాటోప కర్షణముగా నుండు వినియోగించును. ఈ విషయమున భట్టతండుచు కీర్తిధరు లే విధముగా ననిరి. దీనిలో జనితాచారి మొదట నుండవలయును. అచారాది సర్వకరణములకు సామాన్యముగా జనిక కావున నది యుండుట యుచితము. ప్రయోగ విధుడయిన భట్టతండుచు; ఒక హస్తము ఉద్వేగ భాగముగా క్షిప్తము కావలెనని, రెండవ హస్తము జంఘాభాగము ననుసరించి యుండవలయునని చెప్పెను.

౬౪. పాదాపవిధం

పరాజ్ముఖ యదా నాభిక్షేత్రే స్తః కటకాముఖా ౪౨౦
సూచీపాదః పరః పాదో విద్ధావక్రాంతయాన్వితః
భవేదేవం ద్వితీయోపి తదా పాదాపవిధకః

౬౫. పాదాపవిధకము

కటకాముఖ హస్తములు నాభిప్రదేశము నందు పరాజ్ముఖములుగా నుండగా ఒకపాదము సూచీపాదముతో నుండి ద్వితీయ పాదమును విద్ధమొనరింప వలెను. ఆ సూచీపాదమే అతిక్రాంతచారీ యుక్తము కావలెను. ఇట్లే రెండవ పాదమున గూడ జేయునది. అప్పుడది పాదాపవిధక కరణ మగును. పాదమున పాదాంతరము

అపవిధము = అపసారిశము అగును గావున నిది పాదాప విధ కరణ మయినది. పార్శ్వభాగ ముత్క్లిప్తమై పాదాగ్రమున సంస్థిత మగుట సూచీపాదమని, ఊరువలన మొనర్పగా నప్రకాంతమని గ్రహ్యము.

౬౯ భు జం గ త్రా సి త ము.

భుజంగత్రాసితాం కృత్వా వ్యావృత్తపరివృత్తకం

ఏకం పాదవశాద్దోలమపరం కటకాముఖం

విదధీత యదా జ్ఞేయం భుజంగత్రాసితం తదా

౪౨౫

౬౯. భు జం గ త్రా సి త ము.

కుంచితపాదమును ఉత్తేషించుట, ఊరువును త్ర్యశ్రముగా వివర్తింపజేయుట, కటిజాను నివర్తన ముండుట భుజంగ త్రాసిత కరణ లక్షణముగా భరతుని వచనము. దీనిపై సభినవభారతీ యోజనానుసారమున నిచటి లక్షణమున్నది. భుజంగ త్రాసితచారి నాచరించుట కాగా వ్యావర్తన పరివర్తనములతోనున్న హస్తములలో నొక హస్తము పాదానుగతముగా దోలాహస్తముగా నుండవలెను. ఇట్లున్న నిది భుజంగ త్రాసిత కరణము. హస్తములు పాదవశమున వ్యావృత్త పరివృత్తము లగుట యిందు శోభ సంపాదించును.

నృత్తమనాది సిద్ధము, సమీపమున సర్పమున్నదని యా శంకించి చూచి సర్పత్రాసాగతసంవర్తము కలవాడగును. వాని గమనము వలె నిందలి గమన ముండును గావున నిది భుజంగత్రాసిత కరణ మయినది. సర్పత్రావిష్టసాదృశ్య మున్నందున ఈ కరణసాదృశ్య మున్నందున భుజంగ త్రాసితచారియు నిరూపిత మయినది. ఇట్లే చారీవిశేషములం దన్నిటను కరణ తుల్యమయిన నామము నిరూపించి భావించుట యుక్తము.

౭౦. విష్ణు క్రాంతం

యదాగ్రే కుంచితః పాదః పృథ్వీతో గమనోన్ముఖః

రేచితే స్తః కరౌ విష్ణుక్రాంతం తద్విక్రమే హరేః

౭౧. విష్ణు క్రాంతము.

అగ్రభాగమున పాదము కుంచిత మగుట, అది ప్రసృతమై గమనోన్ముఖమగుట, కరములు రేచితము లగుట విష్ణుక్రాంత కరణమునకు లక్షణము. విష్ణు విక్రమమున నిది వినియుక్తమగును. భరతుడు నిరూపించిన లక్షణమున “పాదః కుంచితో గగనోన్ముఖః” అని యున్నది. “పాదః కుంచితోఽగ్నిగతోన్ముఖః” అని పాతాంతరము నున్నది. కరణచిత్రమున పాతము గగనోన్ముఖముగా లేదు గగనోన్ముఖ గమనోన్ముఖ పదములను సంగతపరచుకొనవచ్చును. గమనమున కెత్తిన పాద మొకింత గగన ప్రసారముతో నుండుట నభ్యూహింపవచ్చును. విష్ణువున కిట్లు క్రమణముండును. తత్తద్విషయముగా దీని పరియోగ ముండును.

౭౨. స్వస్తి క రే చి తం

ప్రథమం రేచితౌ పశ్చాత్ శీర్షాద్వ్యవర్తనాదధః

సీతోర్ధ్వం పరివర్తేనావిద్ధవక్రాపురస్యధ

స్వస్తికౌ విప్రకీర్తౌ చ పక్షవంచితకౌ తతః

౪౩౦

పక్షప్రద్యోతకౌ సృతకరషట్కమితి క్రమాత్

తత్కరానుగతా చారీ స్థానమంతేఽవహిత్యకం

యత్ర తత్కరణం ప్రోక్తం బుధైః స్వస్తికరేచితం

సృతత్వాభినయే మాభ్యే ప్రహర్షాదౌ ప్రయుజ్యతే

౭౩. స్వస్తి క రే చి త ము.

ఈ కరణము సృతహస్త పట్కస్వరూపమున నుండును. రేచితములు ఆదిద్ధవక్రములు స్వస్తికములు విప్రకీర్ణములు పక్షవంచి

తకములు పక్షప్రద్యోతకములు అను నాదు విధములు సృష్టహస్తములు నియతకామూపి నారమున సిందుండును. భరతుడు స్వస్తిక రేచితావిధ విల్లిప్త కటి సంశ్రితి హస్త సంజ్ఞల సిందు నిరూపించెను. సృష్ట సాక్షాత్కార ప్రాథమ్యుడయిన అభినవగుప్రభుఁడు హస్తముల యోజనానియతని నిరూపించెను. అది యాధారముగా జాయపతి స్వస్తిక రేచిత స్వరూప సౌందర్యము నిరూపించెను.

సృష్టహస్తములు మొదట రేచితములు కావలెను. అనంతరము శీర్షమునుండి దిగువభాగమునకు వ్యావర్తనము పొంది నవై ఊర్ధ్వము ప్రసరింపవలెను. పిమ్మట పరివర్తనమున ఉరమునందు ఆవిధవక్రములు కావలెను. అనంతరము స్వస్తికములై విప్రీకీర్ణములై పక్షవచితకములై పక్షప్రద్యోతకములు కావలెను. ఇట్లు క్రమముగా సృష్టపల్కు మిందుండును. ఆ నిరూపిత హస్తాయుగతముగా చారీగతి యుండవలెను. తుదకు అవహితక స్థాన ముచితము, ఇట్లున్న నిది స్వస్తిక రేచిత కరణ మగునని బుధులు నిరూపించిరి. సృష్టత్వ సంపాదకమగు సృష్టమే ముఖ్యమయినభావ దీని ప్రయోగ ముండును. పరీవార్షాదులందు నిది యపేక్షితము.

మొదట రేచితములు పిమ్మట నావిధములు వక్రములునై యనంతరము దేహక్షేత్రము పొంది స్వస్తికములు కావలెను. పిమ్మట విల్లిప్తములు-విప్రీకీర్ణములు కావలెను. పటిసంస్థములు-పక్షప్రద్యోత పక్షవచితక రూపమున నుండవలెను. రేచితముల స్వరూపము నిరూపిత మయినది.

ఇందు యోజన ముట్లుండును.

చాతురశ్ర్య మొనరించు సంతరమున రేచితవర్తనమున పక్షములను కూర్చి, వ్యావర్తన మొనరించుచు శిరిఃక్షేత్రము నుండి

అధిక గమనము ఉపరి గమనములను పోలి కలుగు చున్నట్లు వశ్యమై నము కూర్చునెను. ఆ విధానమున నక్షత్రశ్రీమునందు స్వస్థి కముల ననుసంధానించునది. ఆ స్వస్థి కములచే విప్రకీర్ణముల నొనరించి మరల పక్షపంచితములుగను మఱల పక్ష ప్రయోజములను కూర్చునది. ఇట్లొనరింపగా నిది స్వస్థి కరేచిత మగును.

ఈ కరణ విషయమున కొందరి భావములసంగతము లుగా నున్నవని అభినవు డనెను. దీనిలో నచ్చటచ్చట స్మృత్యహస్త ప్రయోగ వశమున అలాతచారి మండల సంస్థానము సమనఖరితి యనువర్తనము పొందుటను కొందరనిరట. ఈ స్వస్థి కరేచిత కరణము స్మృత్యమే ప్రధానముగా నభినేయమగు నపుడు పశిహర్షాది సంబంధముండగా ప్రయుక్త మగుట యుక్తము.

౭౨. ఏ ల కా క్రి డి త ం

ఏలకాక్రిడిరా వాలే సన్నతం వలితం వపుః
యత్ర ప్రయోగతో హస్తావేలకాక్రిడితాదిధా
అధమప్రకృతీనాం తద్గమనే వినియుజ్యతే

౪౩౨

౭౩. ఏ ల కా క్రి డి త ము.

ఏలకాక్రిడిత యను చారీగతి సనుసరించుటలో శరీరము సన్నతము వలితము నగునేని హస్తములు ప్రయోగానుసారమున నుండునేని, ఏలకాక్రిడితమును కరణమగును. దీని నధమప్రకృతుల గమనము సందు వినియోగింతురు. తల సంచర పాదములచే “ఉల్లేఖ్యత్య పతనం” ఎగిరిపడుటను భరణుడు చెప్పెను. పతన కాల మున గాత్రమునకు నమనము పీఠ్యుట సలసము నుండును. అధగు ప్రకృతి గతి విషయ మేతత్.

౭౩. స ం భ్రా ం త ం

సమమవిద్ధయా చార్యా వ్యావర్త్య పరివర్తితం
ఊరుపృష్టే కరం యత్ర నిదధ్యాదలపల్లవం
సంభ్రాంతం కథయంత్యేతత్ ససంభ్రమపరిక్రమే
పద్మకోశోఽథవా త్య స్యాదితి కీర్తిధరోఽభ్యధాత్

౪౪౦

౭౪. స ం భ్రా ం త ము.

అవిద్ధ చారితో సమముగా అలఁల్లవ హస్తము వ్యావర్తి
తమై పరివర్తితమై ఊరుపృష్ఠమున కూర్చుకలది కావలెను. అప్పుడది
సంభ్రాంతమను కరణ మగును. దీనిని ససంభ్రమ పరిక్రమమున
ప్రయోగింతురు. ఇందు అలఁల్లవ హస్తమై కాక పద్మకోశ హస్త
మేని యుండదగునని కీర్తిధరు డనెను.

౭౫. సి ం హా క ర్షి త ం.

వృశ్చికం చరణం కృత్వా మణిబంధనికుంచితౌ
స్వస్తికేన సమాయుక్తౌ పద్మకోశౌ యదా కరా
విదధ్యాదూర్జనాభౌ వా వర్తనావశతః పునః
అపసార్య క్రియామేతాం కుర్యాదంగాంతరం తథా
సింహాకర్షితమాఖ్యాతం సింహవ్యాఘ్రాదిదర్శనే
ఆవేష్ట్య స్యందితాం చారీమంచితౌ మకరా కరా
అత్ర కీర్తిధరో భట్టతండుర్నాపురపాదికాం

౪౪౨

౭౬. సి ం హా క ర్షి త ము

పాదము పృష్ఠప్రసర్పితము హస్తములు నికుంచితములు
ఇట్లై ఇట్లై చేయుట సింహాకర్షితమని సంక్షిప్త లక్షణము. ఒకపాదము
వృశ్చిక పాదముగా నుండుట, దక్షిణహస్తము పద్మకోశముగా
వామహస్తము ఊర్జనాభముగా నుండి స్వస్తికముతో కూడినవై

మణిబంధభాగమున నికుంచితములుగా నుండుట ఇం దావశ్యకము. వర్తనా విశేషమున ఈ విధానమును మార్చి, అంగాంతరమున గూడ నిట్లే యొనరించినచో నిది సింహాక్షర్నిత కరణమగును. అనగా; రెండవ పాదమున వృత్తిక పాదమునుపరించుట అప్పుడు క్రియా వర్తన విశేషవశమున మార్చి పద్మకోశోర్ణనాభములను పట్టినచో సింహాక్షర్నితమగునని భావము. సింహవ్యాఘ్రాది దర్శనమున నీ కరణమును ప్రయోగింప వగును. “సింహాద్యభినయ విషయం సింహాక్షర్నితకం”

కీర్తిధరభట్టతండువు లీ విషయమున నిట్లు చెప్పిరి. స్వందిత చారి ననుసరించి మకరకరముల నంచితములనుగా నొనరించినచో చూపురపాదికచారి కూర్చినచో సింహాక్షర్నిత మగును. అని.

౩౫. స ర్పి తం

అంచితం పాదమన్యన్య సమీపాదపసర్పయన్
తద్దిక్కుం రేచితం హస్తశిరశ్చ పరివాహితం
కృత్వా యత్ర వ్యకుర్వీత పునరంగాంతరేణ చ
సర్పితం తద్భవేత్పాదకృతమత్తాగతాగతే

౪౫౦

౩౬. స ర్పి త ము.

అన్య పాద సమీపము నుండి అంచిత పాదమును అప సర్పిత మొనరించి, తద్దిక్కుముగనె హస్తరేచితము శిరోరేచిత మొనరించి పరివాహిత శిరశ్చ నాచరింప వలెను. ఇట్లే యంగాం తరమున గూడ నాచరించునది. అప్పుడది సర్పిత మనుకరణమగును. ఈ కరణము పాదముచే నొనరించు మత్తుడయిన వాని గతాగతము లలో ఉపసర్పణా పసర్పణములలో వినియోగము పొందును.

పాదములు అంచలములు అపస్మయములు, శిరము పరివాహితము, హస్తములు రేచితములు, ఇతిమూర్తియు స్వరూప లక్షణము. దీనిని యోజనము చేయుటలోని క్రియాశక్తిమముల సభినివుడు చూపగా జాయపతి కూర్చెను. ఒక వాదమంచిపాదమై ద్వితీయపాద నికటమున నపశ్చితమై యుండగా తత్సమకాలముననే శిరము తత్పార్శ్వగతము కావలెను పార్శ్వగతి మగుట వలననే శిరము పరివాహిత మగుట సంకతము. హస్తమును తత్పార్శ్వగతముగా రేచితము కావలెను. ఇట్లే ద్వితీయ కరపాద విధియు గ్రాహ్యము. సర్పితమను నామ బలమున పాదకృత మదోపసర్పణ విషయముగా నిది యుండునని గోచరించును.

౩౬. నా గా ప స ర్పితం.

రేచితౌ చ కరా యత్ర హంసపక్షా ద్రుతభ్రమే
చరణౌ స్వస్తికీభూయ విచ్యుతో పరివాహితం
శిరశ్చేత్తరుజే తత్సాన్మదే నాగావసర్పితం
మత్తల్లియోగతః పాదౌ స్థలితావసర్పితౌ
శరీరదుతో భట్టతండుకీర్తిధరావిహ

౪౫౫

౩౭. నా గా ప స ర్పితము.

ఈ కరణమునందు కరములు రేచితము లగుట హంస పక్షములై ద్రుతభ్రమము లగుట, చరణములు స్వస్తికములై విచ్యుతము లగుట, శిరము పరివాహితమగుట యుండును. ఇట్టిది నాగాప సర్పిత కరణము. తరుణమదము ప్రయోగింప వలసి యున్నప్పుడిది వినియుక్త మగును. భట్టతండువు కీర్తిధరులు తమ యంగీకృత భానము నిట్లు సూచించిరి. మత్తల్లిచారీ సంబంధము వలన పాదములు స్థలితములు అపసర్పితములు లగును. అని కుటిలగతి యోగము వలన

నిది నానాసన్నిత మయినది. ఎరి హితశిర మనగా పర్యాయశః
పార్శ్వగతమగు శిర మని భావన.

౭౭. పార్శ్వజాను

యస్మిన్నమస్థితస్యాంఘ్రేరూఢస్యే వ్యవస్థితః
అన్యోఽంఘ్రీరథవక్షస్థా ముష్టిః స్వాదపరః కరః
అర్ధచంద్రః కటీసంస్థః పార్శ్వజాను తదీరితం
బుధైర్ద్యుధే నియుధే చ వినియోగోఽన్య కీర్తితః
ఊరోరభ్యంతరే పార్శ్వే వరపాదాగ్రసంస్థితం
భట్టతలదురిహ బ్రూతే పాతాంతరవిలోకనాత్

౪౬౦

౭౭. పార్శ్వజాను పు

దీనిలో సమరీతిలో నున్న పాదమునకు పృష్ఠభాగమున
మరియొక పాదముండును. ముష్టినామక హస్తము వక్షఃస్థమై యుం
డును. వేరొక హస్తము అర్ధచంద్ర హస్తముగా కటీగతమై యుం
డును. ఇట్లున్న నిది పార్శ్వజానుశరణ మగును. యుద్ధము నందును
నియుద్ధము నందును దీనికి వినియోగ ముండునని నాట్య విమలవిరి.
భట్టతండు వీ విషయమున పాతాంతరము పరిశీలించి ఊరుపు యొక్క
అభ్యంతర పార్శ్వము నందు వేరొక పాదాగ్రముండుటను నిరూపిం
చెను. పార్శ్వజానుపదవ్యుత్పత్తి నిర్వచన మీ విధముగ నున్నది.
“పార్శ్వఊరుపృష్ఠః తస్య పాదస్య సంబంధి జాను యత్రేతి” పార్శ్వ
మనునది ఊరుపృష్ఠము, అట్లున్న పాదమునకు సంబంధించి జాను
విందుండును కావున నిది పార్శ్వజాను వయినది.

౭౮. వృశ్చికరేచితం

హంసపక్ష ద్యుతబ్రాంత్యా రేచితౌ భవతః కథా
స్వస్తికౌ విప్రకీర్ణే చ యత్ర పాదస్తు వృశ్చికః
వ్యోమయానే వ్యయోక్తవ్యమేతద్వృశ్చికరేచితం

౪౬౩

౭౮. వృత్తి క రే చి త ము

హంసపక్ష హస్తములు పేగభ్రమణమున రేచితములై
స్వస్తికములై విప్రకీర్ణములు కాగా పాదము వృత్తికపాదముగా
నున్నదని వృత్తికరేచితకరణ మగును. దీనిని వ్యోమయానమున
ప్రయోగింతురు.

౭౯. ల తా వృత్తి కం

లతాసంజ్ఞః కరో వామః పాదశ్చ యది వృత్తికః
తల్లతావృత్తికం ప్రోక్తం పఠనే గగనాదధః
వామో లతాప్రయోగాత్సృద్ధక్షిణోఽత్య హృది స్థితః

౮౦. ల తా వృత్తి క ము

వామహస్తము లతాహస్తము గను పాదము వృత్తిక
పాదముగను ఉన్నచో లతావృత్తికకరణ మగును. దీని నాకాసము
నుండి దిగుటలో ప్రయోగింతురు. వామహస్తము లతాహస్త
ప్రయోగమున నుండగా దక్షిణ హస్తము హృదయగతమై యుం
డును. వామచరణము భూమియందుండుట యందు నిర్గ్రాహ్యము.

౮౧. వై శాఖ రే చి తం

వైశాఖస్థానకం కుర్వన్ గ్రీవాపాదకటిక్రమాత్
రేచయేద్యత్ర తద్ధీరైః ప్రోక్తం వై శాఖరేచితం
వైష్ణవం స్థానమత్యాదౌ ప్రోక్తం కీర్తిధరాదిభిః

౮౨. వై శాఖ రే చి త ము.

వైశాఖ స్థానకమున హస్త పాదములు కటిగ్రీవ రేచి
తము లయినచో వైశాఖరేచిత కరణము. వైశాఖ స్థానక మాచ
రించుచు గ్రీవాపాద కటిక్రమమున రేచన మొనరించినచో నది
వైశాఖ రేచితకరణ మని నృత్తధీరు లందురు. ఇందు మొదట

వైష్ణవ స్థాన ముండవలెనని కీర్తిసరాదు లనిరి. ఈ గ్రంథము నందలి లక్షణములో హస్తరేచనము నిరూపితము కాలేదు. అయిన నది అర్థసిద్ధ మగుట పరిగ్రాహ్యము. రేచితములగు నృత్తహస్తములు హంసపక్షములై ద్రుతభ్రమములుగా నుండదగును. రేచిత హంస పక్ష నృత్తహస్తానుకారమున పాదగ్రీవా కటిగత మయిన రేచితమును గుర్తింప వలెను. “గ్రీవామాం కరయోః కట్యాంపాదయోశ్చ పృథక్స్పృథక్, భ్రమణం రేచితం విద్యాత్” అని రాహులకు డనెనని అభినవగుప్తు డనెను. గ్రీవాహస్త కటీపాదములందు వేరు వేరుగా భ్రమణ ముండుటచు రేచితమని గ్రహింపవలెనని తద్భావము. ఈ కరణ మభివాహనమున నిరూపణీయము.

౮౧. హ రిణ పు తం

చార్యా తదాఖ్యాయా జ్ఞేయం కరణం హరిణపుతం
కరా సామాన్యతః ప్రోక్తా వక్షఃపాదానుగాలిహ
చార్యా ఏవ ద్విరావృత్త్యా భట్టతండువిదం జగౌ

౪౭౫

౮౧. హ రిణ పు త ము

హరిణపుతి యను చారీగతి యనుసరణమున నీ హరిణపుత కరణము సిద్ధమగును. హస్తము లిందు వక్షఃపాదానుగాములై యుండుట సామాన్యముగనే యుండుట పరిగ్రాహ్యము. భట్టతండు విట్లు భావించెను హరిణపుతి చారియే రెండుపర్యాయము లావృత్తములు కాగా నీ కరణమగును. అని

ఇందు సంకేతించిన హరిణపుతి చారిని చారీనిరూపణ నమయమున జాయఁజితి “మృగపుతి” అను పదముతో సంకేతించెను. మృగమే హరిణము. అతిశాంతిచారి పూర్వము నిర్దిష్ట మయినది. అతిశాంత చారిలో నిరూపిత మయిన పాదక్రమానుసారముగా

సముత్ప్లుతి నాచరించి ఎగిరిదూకవలెను. దూకుటలో అగ్ర దేశమున పాదమును స్వస్తికముగా నొనర్చవలెను. పృష్ఠ దేశమున జంఘను కూర్చవలెను. అలచితాంఘ్రిగా సముత్క్షేప మాచరింపవలెను. ఈ హరిణస్థితి కరణమున నీయ శములు గ్రాహ్యములు. సన్నతికరణము వలె నిదియు అధమ ప్రకీర్తనము ఉపసర్పణము మొదలగువాని విషయమున ప్రయోజ్య మగును.

౮౨. ది క్షి స్తి కం

కుర్యాదత్యుటితాంగేన దిజ్ముఖేషు చతుర్ద్వపి
ప్రత్యేకం స్వస్తికం యత్య తద్దిక్షిస్తికముచ్యతే
గీతస్య పరివర్తేషు వినియోగోఽస్య కీర్తితః
స్వస్తికాంతరమప్యేతదుపజీవ్య ప్రవర్తతే.

౮౩. ది క్షి స్తి క ము.

నాలుగు దిజ్ముఖము లందును అత్రుటితాంగ విధానమున స్వస్తికమును ప్రత్యేకముగా నొనర్చినచో దిక్షిస్తిక కరణమగును. గీతముల పరివర్తనములలో ఒక గీతము నుండి గీతాంతర ముపక్రమించుటలో నీ కరణమునకు వినియోగము ప్రకీర్తిత మయినది. ఈ కరణము స్వస్తికాంతరమును గూడ నాధారము చేసికొని యుండుటయు కలదు.

పార్శ్వము లందును అగ్రభాగము నందును కరము శ్లిష్టముగా నుండునేని, హస్తపాదముల స్వస్తికములు నుండునేని దిక్షిస్తిక కరణమగునని భరత లక్షణము. ఇందు “అత్రుటితాంగేన” అని కలదు. భరతుడనిన—“శ్లిష్టఃకరః” అను పదమున కిది వివరణము. ఈ స్థలమున అభినవభారతిలోని శుద్ధపాఠమునందు “అత్రుటితే నాంగేన” అని యుండుటయే జాయపతి నిశ్చయమునకు మూలము.

స్వస్తిక కరణమున నిరూపిత మయిన విధానము చతుర్ముఖము లంగము అత్రుటి తాంగమున నుండగా అంగశ్లిష్టత యేర్పడును. అట్టి అంగశ్లిష్టత యున్నందుననే యిది దిక్స్వస్తిక మగుచున్నది. ఈ కరణ మిట్లు కరణముల మధ్యభాగమున నిరూపిత మగుటచే నటునిటు నున్న కరణముల కన్నిటికి నిట్టి ప్రయోగము నుల్లిష్టాంగత యుండుట సముచితమని భరతుడంగీకరించినట్లగునని అభినవభారతీనూచనము. గీతపరివర్తములలో దీని ప్రయోగము విహితము “యదాగీతివశా దంగం భూయోభూయో నివర్తతే” గీతివశమున అంగము మఱల మఱల మరలునప్పుడిట్టి కరణముల ప్రయోగింప దగును. ఇట్లు భరతుడు సూచించెను.

౮౩. గ జ క్రి డి తం.

కర్ణాంతే కరిహస్తస్య త్రిపతాకో యదాంచితః

౪౯౦

దోలాపాదా చ చారి స్యాదేవమంగాంతరే తదా

గజక్రిడితమాఖ్యాతం గజో యేనాభినీయతే

౮౩. గ జ క్రి డి త ము.

కర్ణాంతమున కరిహస్తముండుట, త్రిపతాక హస్తమంచి తమై యుండుట, దోలాపాద యరుచారి యుండుట, ఈ విధముగనె యంగాంతరమున గూడ నుండుట గజక్రిడితకరణ మగును. గజము దీనిచే నభినీతము కాగలదు. సమున్నత మయిన లతాహస్తము పార్శ్వత్పార్శ్వమునకు విలోలితముగా నుండునేని కరిహస్తము కదా! కర్ణాంతమున నది యంచితమై యుండగా నా కరిహస్తమునకే సంబంధించిన త్రిపతాక మంచిత క్రియావిప్లమై యుండుట, అంగపర్యాయమున గూడ నిట్లే యుండుట భరతార్థము ఇం దభినవానుసారమున భావము విశదీకృత మయినది. నామోచితముగనె దీని ప్రయోగమున్నది.

౧౪, చ తు రం

అలపద్మః కరో వామో వక్షఃస్థః చతురః పరః
భవేదుద్భటితః పాదో యత్ర తచ్చతురం విదుః
విదూషకేణ సంసూచ్యే విస్మయాభినయాదికే.

౪౮౫

౧౪. చ తు ర ము.

వామహస్తమలపద్మము గను దక్షిణహస్తము చతుర
హస్తమై వక్షోగతముగను పాదము ద్భటితముగను నున్నచో నది
చతుర కరణమగును. దీనిని విదూషకుడు సూచించు విస్మయాభి
నయము మొదలగు వానియందు వినియోగింతురు. వామమంచితమై
సవ్యము చతురమై దక్షపాదము కుట్టితమయినచో చతురకరణ
మయినదని సూత్రభాష. అంచితమనుట అలపల్లవమే కుట్టితమనుట
ఉద్భటితమే. విస్మయమున విదూషకుడు సూచించు నభినయమున
చతురకరణము యుక్తముగా నుండును.

౧౫. క టి స మం

యత్రాక్షిప్తామపక్రాంతాంచారీం కుర్వన్ కృమాత్తతః
స్వస్తికీభూయ విశ్లిష్టా కరా నాభికటివరా
కటకాఖ్యార్థచంద్రాఖ్యౌ సమున్నతనతే కృమాత్
పార్శ్వే వైష్ణవమాదధ్యాత్ స్థానమేవం పునర్విధిః
భవేదంగాంతరేణాపి కీర్తితం తత్కటిసమం
సూత్రధారప్రయోక్తవ్యే జర్జరస్యాభిమంత్యణే

౪౯౦

౧౫. క టి స మ ము.

ఇందు మొదట ఆక్షిప్తచారి నాచరింపవలెను. పిమ్మట
అపకాంతచారి నాచరింపవలెను. ఇట్లు క్రమముగా నొనర్చుచు
పిమ్మట కరములను స్వస్తికములుగా నొనరించి విశ్లిష్టములుగా జేసి

నాభిదేశము నందును కటీదేశమునందును సంచరించునట్లుగా జేయవలయును. ఆ పిమ్మట కటకాముఖ హస్తమును సమున్నతము చేయునది. అర్ధచంద్రహస్తమును నతముగా నొనర్చునది. అప్పుడు పార్శ్వమునందు వైష్ణవస్థానము కూర్చునది. ఇట్లే యంగాంతరమున గూడ నాచరించుట యిందలి విధానము ఇట్లుండగా నిది కటీసమమను కరణమగును. సూత్రధారుడు ప్రయోగింపదగిన ; జర్జరాభిమంత్రణమునందు ఈ కటీసమకరణమును వినియోగింప వలెను.

ఈ కటీసమకరణ వివరణమున నీ విషయమును గుర్తించుట యావశ్యకము. పాదము స్వస్తికాపసృతము, కరములు నాభి కటీగతములు, పార్శ్వము ద్వాహితము అను మూడు భరతసూత్రము. స్వస్తికాపసృతమనుటచే స్వస్తిక రచనానంతర మపసృతమని యర్థము. దీనిచే ఆక్షిప్త చారీ ప్రయోగము అనంతరము అక్షరాంత చారీ ప్రయోగము సూచిత మగుచున్నది. ఇట్లే కరములు స్వస్తికము లగుట అవధృతము (అపసృతము) లగుట సూచితము లగును. అప్పుడు నాభీగతముగా కటకాముఖమును కటీగతముగా అర్ధచంద్రమును కూర్చునది యున్నది. పార్శ్వముద్వాహితమగుటలో గూడ నీ భావమున్నది. అర్ధచంద్రహస్తము కల కటీపార్శ్వము నతమగుటయు నపర ముద్వాహితమగుటయు సభ్యావ్యము. ద్వితీయాంగమున గూడ నిట్లే యొనర్పవలసి యున్నది. చారీరూపములు హస్త రూపము లిదివరలో నిరూపితము లయినవి. పార్శ్వ ముద్వాహితమనగా; ఉరమూర్ధ్వగత మగుట. “ఉద్వాహితం తూర్ధ్వగత మురోజ్జేయం” కటీసమ తత్త్వబంధము వలననే వైష్ణవస్థానకము నుండవలెనని గోచరించును. ఇట్లు సర్వార్థమును అభినవభారతి వివరించినది. ఇట్లు వివృతార్థమును జాయసేనాపతి నిబంధించినాడు. భరతుని నాట్యవేదశాస్త్ర గ్రంథమంతయు సూత్రరూపమున నున్నట్లు భావ

నీయము. పదపదమునను జాయఁజేరి అభినవార్థమును నిబంధించుట గుర్తింప వలసి యున్నది.

౮౬. మ యూ ర ల లి త ం

యత్యాంఘ్రిం వృశ్చికం కృత్వా పక్షవద్యేచితే కరా
నికుంబ్యాధాన్యమేవోదుదేశో భ్రమరికాం భజేత్
మయూరలలితం నృత్యే మయూరన్య తదిష్యతే.

౮౭. మ యూ ర ల లి త ము.

పాదమును వృశ్చిక మొనరించి హంసపక్షము చలె
కరములను రేచిత మొనరించి అస్యపాదమును ఊరు భాగమున
నికుంచిత మొనరించి భ్రమరికా రీతి ననుసరించునది. ఇట్టిది
మయూర లలిత కరణమగును దీనిని మయూర నృత్తము నందు
వినియోగించుట యుక్తముగా నుండును. ఇందు శ్లోకమున “పక్షవత్”
అని యున్నది. హంసపక్షవత్ అని యర్థము. “నామైకదేశే నామ
గ్రాహిణ.” అని ప్రసిద్ధ సూక్తి కలదు గదా! అభినవగుప్తు డీ స్థల
మున హంసపక్షములు అని స్పష్టముగా నిర్దేశించెను. అదియే
యాధారముగా నిది హంసపక్షము.

౮౮. అ లా త ం.

దక్షిణేనాంఘ్రిజాలాతాం కుర్వన్ తేనైవ పాణినా
నితంబం చతురశ్రం చ విధాయ కృమశః కరం
వామేన చరణేనోర్ధ్వజానుచారీం ప్రకల్పయేత్
వామాంగేనాపి కుర్వీత భూయోఽలాతాదికం క్రమం
యస్మిన్నిదమలాతాఖ్యం లలితే నృత్త ఇష్యతే
హిత్వా నితంబమత్యాహ దోలం కీర్తిధరః కరం.

౪౯౩

౫౦౦

౮౨. అ లా త ము .

దక్షిణపాదమున అలాతచారి నాచరింపవలెను. దక్షిణ హస్తమున నె నితంబహస్తమును చతురశ్రహస్తమును ధరింపవలెను. ఇట్లు క్రమముగా నాచరించునది. పిమ్మట వామపాదమున ఊర్ధ్వజానుచారి నేర్పఱచునది. ఇట్లే వామాంగమున గూడ అలాతాది క్రమముననుసరించునది. అప్పుడది అలాతమను కరణమగును. లలిత సృత్తము నందు దీసిని ప్రయోగింతురు. కీర్తిధరుడు భావభేదము చూపెను. ఇందలి లక్షణము లోని నితంబహస్తమును చెప్పక విడనాడి దోలహస్తము కూర్చుటను చెప్పెను.

అలాతము అలాతకము రెండు నొకటియె. ఇందు అలాత చరణ కరణము దక్షిణకర వ్యంసనము ఊర్ధ్వజానుక్రమము మూడు ముఖ్యములు. వ్యంసన మనునది అంసమునుండి వినిష్కమణము. ఈ దక్షిణ హస్తము సృత్తహస్తములలో నితంబ హస్తమును చతురశ్రముగనే యొనర్పవలెను. పిమ్మట వామ పాదమున ఊర్ధ్వజాను వాచరించుట యుండును. ఇం దిట్లు అలాతచారిచే రెండు పర్యాయములు ప్రయోగమున్నందున నిది అలాతకరణ మయినది. దీని వినియోగము నిరూపితమయినది. “ప్రయోగశ్చ స్యలలిత సృత్త విషయే”.

౮౩. పింహ విక్రీడితం

అలాతాంఘ్రిం పురః కుర్యాదూర్ధ్వనాభమపి ద్యుతం
యదాంగాంతరమప్యేవం సింహవిక్రీడితం తదా
విషయోఽన్య వీనిర్దిష్టో రాద్రప్రాయః పరిక్రమః
తుల్యకారే కరావత్య స్యాతాం కైర్తిధరే మతే.

౮౮. సింహవిక్రీడితము.

ఈ కరణము నందు పురోభాగమున అలాతాంఘ్రిని కూర్చనలెను. వెంటనే ఊర్ధ్వనాభహస్తమును ధరింపవలెను. అంగాంతరమున గూడ నిట్లే యాచరింపవలెను. అప్పుడది సింహవిక్రీడితమును కరణమగును. శౌద్ర ప్రియమయిన పరిక్రియము ఈ కరణమునకు విషయముగా నిర్దిష్టమయినది. కీర్తిధరుని మతము నందు ఇందు రెండు హస్తములును తుల్యాకారముగా నుండదగునని నిరూపించెను. సింహకరణాత సామ్యముండుట వలన నిది సింహవిక్రీడిత మయినది. ఇది శౌద్రగతి విషయము.

౮౯. కుంచితం

తలనంచరణవేన పాదశ్చేద్దక్షిణో నతః

౨౦౫

అలపద్మతయా సవ్యః కుంతితో వామతః కృతః

కుంచితం తత్పరానందనిర్భరాభినయే భవేత్

౯౦. కుంచితము.

దక్షిణపాదము తలనంచర రూపముగా నతమగుట యిందుండును. దక్షిణహస్తము నశమై-ఉత్తానమగు అలపద్మ రూపముగా వామ పార్శ్వమున గూర్చదగును. ఇట్టిదిది కుంచిత కరణమగును. ఇది ఆనంద నిర్భరమయిన అభినయమున ప్రయుక్తమగును. “తదే తన్నిర్భరా నంద పూర్ణ దేవస్య అభినయవిషయే ప్రయోక్తవ్యం” అని అభినవభారతి.

౯౦. వృశ్చికం

అతీవ నమితం వృష్టం పాదో వృశ్చికపుచ్చవత్

క్రమాత్కరికరో యతః వృశ్చికం తదుదాహృతం

ఇదమింద్రగజేంద్రాదిగతో స్వాద్ధగనాంగజే.

౨౦౬

౯౦. వృశ్చికము.

పృష్ఠము మిక్కిలి సమితమైయుండగా, పాదము వృశ్చికము యొక్క పుచ్చము వలె నుండునేని క్రమముగా కరిహస్తము కూర్పు పొందునేని వృశ్చిక కరణమగునని యనిరి. ఇది యింద్రగతిలో గజేంద్రగతిలో గగనాంగణ సంచారమున వినియుక్తమగును.

ఇందు మూడు లక్షణ భాగము లున్నవి. సమితపృష్ఠము వృశ్చికపాదము కరిహస్తము నని భరతకథనములో మూడుకలవు. హస్తములు బాహుశీర్షాంచితము లగుట పాదము పృష్ఠాంచితమగుట పృష్ఠము దూరసన్నత మగుట. అని హస్తపాదస్థితి అంగ పరిహారము లేకపోవుటను సూచించును. హస్తము బాహుశీర్షాంచితమనుట కరిహస్తమునకు సూచకము. దూరసన్నతపృష్ఠత్వ మనునది వృశ్చిక ప్రయోగమున నాంతరీయకముగా నుండునది. కావున వృశ్చిక ప్రయోగము లందంతట నుండును. “అతీవ సమితం పృష్ఠం” అనుట వలననే వృశ్చిక పుచ్చము వలె పాదముండుట స్పష్టమగును గాని సుష్టార్థ విశదీకరణమునకై పుచ్చసాదృశ్యము నిరూపితమయినది. వృశ్చికాపుచ్చ స్థానీయముగా చరణ ముండును గావున నిది వృశ్చిక కరణమయినది. తదుపలక్షిత పాదమును వృశ్చికమగును. ఆకాశగతిలో ఐరావతాది విషయమున దీని ప్రయోగ ముండుననుట యిందు విశదముగనె యున్నది.

౯౧. వ్యంసితం

అలీధం స్థానకం హస్తా స్యాతాం వక్షసి రేచితౌ
సహోద్వేష్టాపవేష్టాభ్యామూర్ధ్వాస్యాధోముఖే క్రమాత్
విప్రకీర్ణత్వమాపన్నా యత్ర తద్యంసితం మతం
మారుతివ్రముఖ ప్రౌఢప్లవంగమ పరికృమే.

౯౦. వ్యంసితము.

ఆలీఢ స్థానకముండుట హస్తములు వక్షమున రేచితము లగుట, ఆ హస్తములు ఉద్వేప్తనమున ఊర్ధ్వస్యములు అపవేప్తనమున అధోముఖము లగుట హస్తములు విప్రకీర్ణము లగుట వ్యంసిత కరణము యొక్క లక్షణము. ఇట్టి వ్యంసితకరణమును ఆంజనేయాది ప్రౌఢ కపుల పరిక్రమమున వినియోగించుట యుక్తము. హస్తములు ఊర్ధ్వధో విప్రకీర్ణము లగుటలో నొక విశేషము కలదు. తర్జన్యాదుల ఉద్వేప్తనమున సధోవిప్రకీర్ణతయు, తర్జన్యాదుల పరావర్తిత కరణమున అధోవిప్రకీర్ణతయు నుండును. ఈ యంశమే ఉద్వేష్టపవేప్త పదములచే నిరూపిత మయినది.

౯౧. పరివృత్తం

ఊర్ధ్వమండలినా సూచిచరణో బద్ధయాంచితః

౫౧౫

విచిత్రత్వేన యత్యాన్యపాదే భవతి వర్తితః

త్రమర్యాధ త్రికభ్రాంతిః పరివృత్తం తదీరితం

అత్య క్తిధరో బాహ్యబ్రమరీమపి మన్యతే.

౯౨ పరివృత్తము.

ఇందు హస్తములు ఊర్ధ్వమండల రూపమున నుండుటయు పాదము సూచీపాదముగా నుండుటయు అది బద్ధయనుచారిత్రే నంచిత మగుటయు, బద్ధచారి యుండుటచే, విచిత్ర రూపమున ద్వితీయ పాదమున వర్తిత మగుటయు నుండును. అన్యోన్య జింఘాసంవేధము వలన నట్లది వర్తిత మగును. ఆ పిమ్మట భ్రమరికా విధానమున త్రిక పరివర్తము నుండును. ఇట్టి దిది పరివృత్తకరణ మగునని నాట్యవిదులు భావించిరి. కీర్తిధరు డిందు బాహ్యభ్రమరి యుండుటను గూడ నభిచూనించెను.

౯౨. వి వ ర్తి త ం

హస్తమాక్షిప్తపాదం చ త్రికం యత్ర వివర్తయేత్
రేచయేదవరం హస్తం కీర్తితం తద్వివర్తితం.

౫౨౦

౯౩. వి వ ర్తి త ము.

హస్త మాక్షిప్తపాదమును త్రికమును వివర్తింప జేయు నేని అపరహస్తము రేచిత మగునేని యది వివర్తిత కరణముగా కీర్తితమయినదాని శ్లోక తాత్పర్యము హస్త పాదము లాక్షిప్తము లగుట త్రికము వివర్తిత మగుట రెండవ హస్తము రేచిత మగుట అను త్రితయమి-దున్నది. ఆక్షిప్తమయిన హస్తమున కన్న రెండవ హస్తము రేచితమగుట వివక్షితము. అది హంసపక్షమున ద్రుత భ్రమక్రమముతో నుండునట్లుగా నొనర్పవలెనని భావము.

౯౪. రే చ క ని కు ట్టి త ం

రేచితో దక్షిణో హస్తః పాదశ్చోద్ధట్టితో యది
వామో దోలాయితో దోలా స్యాద్రేచితనికుట్టితం.

౯౪. రే చ క ని కు ట్టి త ము.

దక్షిణహస్తము రేచితము కావలెను. దక్షిణ పాద ముద్ధట్టితము కావలెను. వామహస్తము దోలా హస్తమై దోలాయితము కావలెను. అప్పు డది రేచక నికుట్టిత కరణ మగును. ఉద్ధట్టితము నికుట్టితము సమార్థములు. పాదతలాగ్రమున నుండి పాణి భాగమును భూమి యందు నిపాతిత మొనరించుట యుద్ధట్టిత క్రియ. “దోలాచైవ భవేద్వామః” అని భరత మూలము. దోలా శబ్ద స్త్రీలింగ యోగమున దోలాశబ్దము పేంఖోలితమగుట సమ్మతము. తద్వర్తనమున గమనాగమనములు సూచితము లగునని అభినవభారతీ వచనము. తదనుసారమున నిచట గూడ “వామోదోలాయితో దోలా” అని యుండుట యుక్తము.

౧౧. ఊ రూ ద్వృ త్తం

ఊరూద్వృత్తాం దధచ్ఛారీమరాలకటకాముఖౌ
యత్ర వ్యావర్తితే హస్తా నిక్షిపేచ్ఛోరుపృష్ఠయోః
ఊరూద్వృత్తం భవేత్ప్రేమకోపేర్వ్యాపార్థనాను తత్
అతః హస్తః పతాకః స్యాదితి కైర్తిధరం మతం.

౧౨. ఊ రూ ద్వృ త్త ము.

ఊరూద్వృత్తచారీ గతి ననుసరించుచు ఆరాలము కటకా
ముఖమునను హస్తములకు వ్యావర్తనము సంపాదించి ఊరుపృష్ఠము
లందు కూర్పవలెను. అప్పుడది ఊరూద్వృత్త కరణమగును. దీనిని
ప్రేమ-కోప-ఈర్ష్యా-పార్థనములలో వినియోగింతురు. ఇందు
పతాకహస్తముండదగునని కైర్తిధరుడు తన భావ మావిష్కరించెను.

౧౩. వృ శ్చి క కు ట్టి తం

పదా వృశ్చికమాధాయ స్వబాహుశిరసోః కరా
నికుట్టితౌ విధీయేతే పర్యాయేణాలపల్లవౌ
యదా తదా సమామ్నాతం బుధై ర్వృశ్చికకుట్టితం
వాక్యార్థే విస్మయాకాశగమనేచ్ఛాప్రధానకే.

౧౪. వృ శ్చి క కు ట్టి త ము.

పాదముచే వృశ్చిక మాధానించునది. హస్తములను
తన బాహువునందును తన శీర్షమునందును నికుట్టిత మొనరించునది.
పర్యాయమున వానిని అలపల్లవములనుగా కూర్చునది. అప్పుడది
వృశ్చిక కుట్టిత మగునని బుధు లందురు. దీనిని విస్మయ ప్రధాన
మయిన ఆకాశగమనేచ్ఛా ప్రధానమయిన వాక్యార్థము నందు విని
యోగింతురు. వృశ్చిక పాదము నికుట్టిత హస్తమును మాత్రమే
భరతుడు చెప్పెను. అభినవు డిందీ విధముగా చెప్పెను. వృష్టభాగ

మున చరణమును వృశ్చి కోపలక్షితముగా కూర్చవలెను. అది రేచిత జంఘమై యుత్తాన తలముగా నుండవలెను. రెండుహస్తములును స్వబాహుశీర్షమున పర్యాయమున నలపల్లవములు నికుటితములు కావలెను. ఇట్లు భరతుని అభినవుడు వివరింపగా మొత్తమిందు సంగృహీతము.

౯౭. త ల న ం ఘ ట్టి త ం

దోలాపాదసమా హస్తా మిధస్సంఘట్టితౌ తతే
తతః స్థాద్యైష్టవం స్థానం కట్యాం చేద్దక్షిణః కరః
రేచితోఽన్యత్రితే పాశ్చ్యే తలనంఘట్టితం తదా
అత్ర కీర్తిధరో హస్తమూచే వక్షసి దక్షిణం.

౯౮. త ల న ం ఘ ట్టి త ము,

హస్తములు దోలాపాద సమముగా నుండుటయు తల ప్రదేశమున మిధస్సంఘట్టితము లగుటయు పిమ్మట వైష్ణవస్థాన ముండుటయు దక్షిణకరము కటియం దుండుటయు రెండవ హస్తము త్రికమున పార్శ్వభాగమున రేచితముగా నుండుటయు తలనంఘట్టిత కరణలక్షణము. ఇందు కీర్తిధరుడు వక్షోభాగమున దక్షిణ హస్త ముండుటను నిరూపించెను. అనుకంపా ప్రధానమయిన వాక్యార్థమున దీని వినియోగమున్నది. దోలాపాదచారి నాచరించు సమయముననే పతాకాహస్తములు సమ్యక్తల సంఘట్టితము లగుట యుండును గావున నిది తలసంఘట్టిత మయినది.

౯౯. గ ం డ సూ చి

పాదః సూచీ కరః క్షేత్రే వక్షసః కటకాముఖం
కపోలాంతే కరోఽన్యః స్థాదలపద్మతలాంచితః
యతః పార్శ్వం నతం తదైః గండసూచి తదిష్యతే

౫౦౫

వినియోగోఽన్య మంతవ్యః కర్త గండాన్యమండనే
సూచీపాదం పరే ప్రాహుః కపోలప్రాంతగామినం

నృత్తహస్తోదితం సూచీముఖమన్యే పృచ్ఛతే

౨౪౦

తమసంయుతహస్తోక్తమపరే త్వమమన్వతే

త్రిపతాకాభిధం హస్తం భట్టతండురభాషత.

౯౮. గండాసూచి

సూచీపాదము వక్షఃక్షేత్రమునందు కటకాముఖమగు
కరము, అన్యకర మలపల్లవాంచితమై కపోలాంతమున నుండుట,
పార్శ్వము నతమగుట యున్నచో నది గండసూచి కరణమగునని
తద్జ్ఞులు తలంతురు. కర్ణమండన కపోలమండన ముఖమండనము లం
దీ కరణమును వినియోగింతురు.

కొందరు సూచీపాదము కపోల ప్రాంతము పొంది
యుండుటను నిరూపించిరి. నృత్తహస్తములందు నిరూపిత మయిన
సూచీ ముఖహస్తమును కొందరు నిరూపించిరి. అసంయుత హస్తము
లందు నిరూపిత మయిన సూచీహస్త మిచట నుండవలెనని కొంద
రనిరి. భట్టతండువు త్రిపతాకా హస్త మిచట యుక్తమనెను.

ఈ కరణమున భరతు డిట్లనెను. ఇందు సూచీపాదము
నతపార్శ్వము వక్షోగతహస్తము గండాంచితకరము అను నాలుగు
గండసూచి యగును. అని గండమున నుండు కరము అలపల్లవ మని
యభినవు డనెను. అదియె యిందున్నది. సూచీపాదము గండగత
మగుట, సూచీముఖ నృత్తహస్తము గండాంచితమై పునఃక్రియావిష్ట
మగుట, సూచ్యాన్య మను నభినయ హస్తమై యుండుట యను
మతాంతరముల నభినవుడు సూచించెను. జాయ నిరూపించెను. సూచీ

ముఖ హస్తము గండగతముగా నున్నప్పుడు గండ సంశ్రయ మయిన ప్రధాన భూషణాభినయ విషయముగా దీని ప్రయోగ ముండుట నభినవుడు సూచించెను.

౯౯. భృ మ రం

ఆక్షిప్తాం యత్ర కుర్వాణస్సమముద్వేష్టయన్కరా

జంఘయోః స్వస్తికం కృత్వా కుర్వీత భృమరీం తతః

ఉల్బజే వా కరావేవ ద్వితీయాంగే పునర్విధిః

౫౪౫

భ్రమర్యాం తద్బుధైరేయముద్ధతస్య పరిక్రమే.

౯౯. భ్ర మ ర ము.

ఆక్షిప్తచారి ననుసరించుచు కరములను సమముగా నుద్వేష్టన మొనరించుచు జంఘా భాగములకు స్వస్తికమాచరించుచు భ్రమరి నొనరింపవలెను. కరములు ఉల్బణములుగా నయిన నుండ దగును. ద్వితీయాంగమున గూడ నిట్లే యాచరించునది. అప్పుడది భ్రమర కరణ మగును. ఇది యుద్ధతుని పరిక్రమమున వినియుక్త మగును.

స్వస్తిక పాద మాక్షిప్త మగుట కరము లుద్వేష్టితము లగుట త్రికవలన ముండుట అను త్రికము భ్రమరకరణరూప మని భరతోక్తి. ఆక్షిప్తచారిలో జంఘాస్వస్తిక సంయోగమున్నది. ఇట్లు దీని నాయోజింప దగునని అభినవ సూక్తి. స్వస్తికానంతరము పాద మాక్షిప్త మొనరించి, తత్కాలముననే యుద్వేష్టన మొనరించి, ఒక హస్త ముద్వేష్టన మొనరించి, త్రికవలన మొనరించి పిమ్మట ద్వితీయాంగమున నిట్లే చేయునది. వలనానంతరమున పాదమును స్వస్తికముగనె యుంచవలెను. పర్యాయ ప్రయోగ మిందు స్వస్తికమున సూచిత మగును. యద్వాః ఉద్వేష్టిత పదమున ఉల్బణము

లను నృత్తహస్తములు పలక్షితము లగును. యుగవత్కాలముననే ఉల్బణ ప్రయోగ మాచరింప వలెను. విమ్మట పాదస్వస్తిక భ్రమణ ముండుట యిందలి విధానము. భ్రమరమే భ్రమరకము “సంజ్ఞా యాం కన్,” ఈ స్వార్థము జాయ రచనలో సంగత మయినది.

౧౦౦. నూపురం

విధాయ భ్రమరీం చారీం కుర్వన్నాపురపాదికాం
యేన పాదేన తద్దిక్కుం హంసపక్షం ద్రుతభ్రమం
హస్తమన్యల్లతాసంజ్ఞం యత్ర తన్నూపురం విదుః
లతాభ్యే రేచితే చాత్ర స్యాతాం కైత్తిభరే మతే. ౫౫౦

౧౦౦. నూపురము.

భ్రమరీచారి నాచరించుట నూపురపాదికాచారి నాచరించుట, యిందుండును. ఏ పాదమున నిది యుండునో తద్దిక్కుముగ నే హంసపక్షహస్తము ద్రుతభ్రమముతో నుండును. రెండవహస్తము లతాహస్తముగ నుండును. ఇట్లున్న నిది నూపుర కరణ మగును. కీర్తిధరుడు ఇందు లతాహస్తములు రేచితము లగుటను అభిమానించెను. ఇందు భ్రమరీచారి విధానమున త్రికవలన ముండుటయు సుందరము.

౧౦౧. ఘూర్ణితం

ఊర్ధ్వస్యః పార్శ్వతః క్షేత్రే వ్యావర్త్య పరివర్తయన్
అధోముఖం చతుర్దిక్కుం భ్రమయన్దక్షిణం కరం
జంఘాస్వస్తికమాదాయ తద్దిక్కుం చరణం దధత్
అవక్యాంతసమాయుక్తం వామం దోలాభిధం కరం
యత్ర కుర్వీత తద్దీరైః ఘూర్ణితం పరికీర్ణితం ౫౫౫
ఉత్పత్య స్వస్తికం కుర్యాదత్ర కైత్తిభరే మతే.

౧౦౧. ఘూర్ణితము.

సవ్యహస్తము వర్తితాఘూర్ణితము వామహస్తము దోలితము పాదము స్వస్తికావస్థతము నగుట ఘూర్ణిత కరణ రూపము. అది యిచట విస్తృత మయినది. దక్షిణ హస్తము పార్శ్వ భాగము నుండి యూర్ధ్వ ముఖముగా వ్యావర్తితమై అధోముఖముగా పరివర్తితమై చతుర్దిక్కుముగా భ్రమణము పొందునది కావలెను. జంఘా స్వస్తికము ననుసరించి యాదిక్కుగా పాదము ధరింప వలెను. దోలా హస్తముగా నున్న వామహస్తము అవక్రాంతముతో కూడిన వలయును. ఇట్టి విధాన మాచరించినచో నది ఘూర్ణితకర మగును. క్షీర్తిధరమతమున ఉత్పత్తి నాచరించి స్వస్తిక మొనరింప వలసి యున్నది. హస్తములకు పాదముల కిట్లు ఘూర్ణన మున్నది.

౧౦౨. వృషభక్రీడితం

అలాతాం కుర్వతశ్చారీం కరా కుర్వీత రేచితౌ
వ్యావృత్తకరజేనాథ కుంచితే వాణిబంధకా
అలపద్మతలౌ బాహ్వశ్శిరసోరంచితౌ స్థితౌ
వృషభక్రీడితేఽత్రాహః పతాకావపరే కరా

౫౬౦

౧౦౩. వృషభక్రీడితము.

అలాతాచారి నాచరించుచు కరములను రేచితములుగా నొనర్ప వలెను. వ్యావృత్త కరణమున మణిబంధములు కుంచితములు కావలెను. అలపద్మతలము లగు అలపల్లవాకృతి కల హస్తములు బాహుశీర్షము లంచితములై యుండవలెను. ఇట్లున్న నిది వృషభక్రీడిత కరణ మగును. ఇందు కొందరు పతాకా హస్తములుండుటను చెప్పిరి. హస్తము లిందు కుంచితము లంచితములై యుండుట యుక్తము.

౧౦౩. క రి హ స్తం

వక్షస్థః కటకో వామః కర్ణే సోద్యేష్టనః పరః
 త్రిపతాకః కరః పాదః తద్దిక్కనమమంచితః
 యత్ర నిష్కామణీయః స్యాత్కరిహస్తం తదీరితం.

౧౦౪. క రి హ స్త ము.

వామహస్తము కటకా ముఖమున నక్షోగత మగుటయు
 దక్షహస్తము కర్ణభాగమున నుద్యేష్టనముతో నుండుటయు కరము
 త్రిపతాక మగుటయు పాదము తద్దిక్కముగా సమంచిత మగుట
 యుండగా నిష్కామణీయమగుటయు కరిహస్త కరణ లక్షణముగా
 నున్నది. ఒక హస్తము వక్షస్థిత మగుట, వేరొక హస్తము ప్రోద్యే
 స్థిత తలముగా నుండుట, చరణ మంచితముగా నుండుట యను
 మూడంశము లిందు గలవు. ఈ కరణ మొక యంశమున కరిహస్త
 మను సృత్తహస్తమున సదృశముగా నుండుటచే నట్టి పేరు సిద్ధ
 మయినది.

౧౦౫. పృ న ర్పితం

యత్ర వామో లతాసంజ్ఞో రేచితస్తవరః కరః
 తద్దిక్కో ద్భుష్టభూః పాదః పాదాంతరసమీపతః
 మందం మందం చరేదేవం భవేదంగాంతరేణ చ
 పృనర్పితమిదం పాహుః దేవమత్రనిరూపజే.

౫౬౫

౧౦౬. పృ న ర్పిత ము.

ఇందు వామహస్తము లతాహస్తముగను దక్షహస్తము
 రేచితహస్తముగను పాదము ఆ దిశగనె పాదము పాదాంతర సమీ
 పమున భూమిని ఉద్భుష్టము చేయునదిగను ఉన్నచో మందమంద
 ముగ సంచరించునది యయినచో అంగాంతరమున గూడ నిల్లే

యయినచో నిది ప్రసర్పితమును కరణ మగును. మందమందముగా భూమిని ఘర్షణము చేయుచు రేచితకర దిక్కముగా నున్న పాదము పాదాంతరము నుండి చలిత మగును. “ఏతస్య భేచర సంచార విషయే ప్రయోగః” అని అభినవభాతి దీనిని భేచర సంచార విషయమున ప్రయోగింతుడు. ఈ గ్రంథశ్లోకమున “దేవదత్త నిరూపణే” అని యున్నది. అది సంగతముగ లేదు. అది “దేవ దూత నిరూపణే” యగునా? “దేవమత్త నిరూపణే” యగునా? ఆకాశమున సంచరించువాని సంచారము నిరూపించుటలో నిది విని యుక్తమగు నను భావము ముఖ్యము.

అత్య పాదద్వయస్యాపి పార్శ్వయోః స్యాత్ప్రసర్పణః
యేగపద్యాత్కమాచ్యేతి భట్టతండురభాషత
సమోసరితమత్తల్లి మత్ర కీర్తిధరః పునః

౫౭౦

ఈ కరణ విషయమున భట్టతండు వీ విధముగ ననెను. ఇందు పాద ద్వయమునకు పార్శ్వములకు ప్రసర్పణ ముండును. ఆ ప్రసర్పణము యేగ పద్యమున నుండును. క్రమమున నుండును. అని కీర్తిధరు డీ విధముగ జెప్పెను. ఈ కరణమునందు సమోసరితమత్తల్లి యను చారీ ప్రయోగము యుక్తము, అని. ఇట్లే యొక్కొక కరణ విషయమున మతభేదములు కన్పించు చున్నవి.

౧౦౫. వ లి తో రు

ఉరసో యేగపద్యేన కృత్వా వ్యావర్తితే కరా
అనీయాక్షప్తయా సార్థం తత్రైవ పరివర్తనాత్
స్థాపయిత్వా యదా సమ్యక్ శుకతుండావధస్తలౌ
బద్ధయా చావర్తిషేత వలితోరు తదీరితం
అపత్రపిత మేతేన ముగ్ధయాస్సంప్రదర్శ్యతే.

౫౭౫

వక్షస్థలము నుండి ఒకే పర్యాయము యేగి బద్ధమున హస్తములు వ్యావర్తితము లగునట్లునర్చి ఆక్షిప్తచారితో బాటుగా నచటనే పరివర్తన మొనరించునది. శుక తుండు మా న్నములను బాగుగా నధస్తలము లగునట్లు కూర్పవలెను. ఈ సర్వము బద్ధాచార్య వస్థానముననేని సిద్ధ మొనరింప వచ్చును. ఇట్టిది. వలితోరుకమను కరణముగును. ఈ కరణమును ముగ్ధావనిత యొక్క అపత్రపితౌవస్థా ప్రదర్శన మొనరింపవచ్చును. అపత్రవ=సిగ్గులగుట లజ్జా రాహిత్యము. ముగ్ధ యయినందున నత్యంత రాహిత్యము భావింప రాదు.

హస్తములు శుకతుండములై వ్యావృత్త పరివర్తితము లగుట, ఊరువులు వలితములగుట వలితోరుక రూపము. జాను వభ్యంతరమున నున్నచో వలిత మందురు. అభినవుడు ఇట్లు యోజనము నూచించెను. హస్తములు వక్షము నుండి సమకాలముననే వ్యావర్తితములు కావలెను. అవి ఆక్షిప్తయను పాదచారితో పాతముపొంద వలెను. పిమ్మట పరివర్తనమున వక్షప్రదేశమునందు శుకతుండ హస్తములను అధోముఖముగా కూర్పవలెను. పిమ్మట బద్ధాచారీ విధానమున స్థితి యుండును. “బద్ధయా వా వత్తిష్మేత” అని జాయ పాఠ మున్నది. “బద్ధయా చ చార్యాస్థితిః” అని అభినవభారతి యున్నందున “బద్ధయా చా వత్తిష్మేత” అన్న పాఠము యుక్తమని తోచును. “ఏత స్మగ్ధా విషయం” అని అభినవభారతి. “అపత్రపితం ముగ్ధాయాః” అని జాయ అపత్రపిత మనుట ఆలోచనీయము.

౧౦౬ గృ థ్రా వ లీ నం

అంసుషేన మహీం చుంబన్ కించిదంచితజానుకః
పృష్ఠతః పృస్థతః పాదః పార్శ్వగో చ లతాకరా
యత్య గృధ్రావలీనం తత్పృథువక్షినిరూపణే
తార్క్ష్యపక్షావిహపోక్తౌపుచితౌ భట్టతండునా

౧౦౭. గృ థ్రా వ లీ న ము.

పాదాంగుష్ఠమున భూమిని స్పృశించుచు కొంచెముగా
వంచిత జానువుతో నుండి పృష్ఠభాగమునకుగా పాదము ప్రసారిత
యైనరింప వలెను. లతాహస్తములు పార్శ్వగతములుగా నుండు
వలెను. అప్పుడది గృధ్రావలీన కరణ మగును. పక్షినిరూపణమున
నిది ప్రయుక్త మగును. పృథువక్షి నిరూపణమున నుపయుక్త
మగుట యిందున్నది. తార్క్ష్య పక్ష హస్తము లిచట సముచితములని
భట్టతండువు నిరూపించెను. గృధ్రావలీనము గృధ్రావలీనకము.
“స్వాధరే కన్”.

౧౦౮. ఆ ర్థ ని కు ట్ట నం

స్యాన్నికుట్టకమేవార్థేనాంగేవార్థనికుట్టనం
అంచితాలితిశబ్దేన క్రియావై శిష్ట్యమిరితం
మునినై వాలవద్మన్య స్మరతా పూర్వలక్షణం
స్వదేహభిముఖం పృష్ఠభాగేనాకర్షణం మతం
శంకుకప్రముఖైః పోక్తమంచితం, తన్న సంగతం
అప్యరూఢనిజశ్చాఘాయాపవాక్యే తదిష్యతే.

౧౦౯. ఆ ర్థ ని కు ట్ట న ము.

కరణములలో నికుట్టన మను కరణ మిందు గొ తొమ్మిదవ
కరణముగా నిరూపిత మయినది. ఆ నికుట్టనమునకు ఈ అర్థ

నికుట్టనమునకు పరస్పరము సంబంధము కలదు. హస్తములు బాహు శీర్షాంతర భాగమున నిలకుట్టితము లయినచో పాదములు నికుట్టితము లయినచో నికుట్టన (క) కరణ మగునని నికుట్టన కరణమునకు సామాన్యముగా లక్షణము—దీని వివరణమును ౯ వ కరణమున జూడ దగును. అర్ధనికుట్టన కరణ లక్షణమును, భరతు డీ విధముగా నిరూపించెను.

“అంచితౌ బాహుశిరసి హస్తస్త్యభిముఖాంగులిః

నికుంచి తార్థయోగేన భవే దర్ధనికుట్టకం”

నికుట్టి తార్థయోగేన—నికుంచి తార్థయోగేన అను రెండు పాదములు సంగతములు. భరతుని యీ లక్షణానుసారమున నీ కరణార్థ మిట్లు గ్రహ్యము. బాహుశీర్షమున హస్తములు అంచితము లగుట, హస్తమభిముఖాంగులిగా నుండుట, ముఖ్యముగా నికుట్టిత కరణ లక్షణములోని సగము లక్షణభాగమున సంగతమై యుండుట అర్ధ నికుట్టన కరణ లక్షణ మని భరతార్థ సారము.

ఈ కరణ వివృత్తిలో అభినవభారతి యిట్లు నిరూపించు చున్నది. భరతుని కరణ లక్షణ కారికలో చరమార్థమే లక్షణము. “నికుట్టితార్థయోగము” అనునది మాత్రమే లక్షణము. పూర్వార్థ భాగమున హస్తయుక్త్యనుసారమున నికుట్టితమునకు లక్షణము నిరూపిత మయినది. ఇందు అలపల్లవము అని చెప్పవలసి యుండగా అంచిత గ్రహణము క్రియావిశిష్టత్వ ప్రదర్శకము. కరతలమున నావర్తనముతో నుండు నంగుళులు పార్శ్వగతములు వికీర్ణములు నగుట అలపల్లవ హస్త స్వరూపము. అలపల్లవ హస్తము నందలి కనిష్ఠాంగులి యొక్క పతనోత్పతన ప్రకారము నికుట్టన మనదగి యున్నది. అంగముల ఉన్నమన వినమనములు నికుట్టన మగునని

కోహలుడు ననెను. అంచితత్వముచుండి పదమునకును ఉద్భవిత రూప త్వమును సూచించును.

శ్రీశంకుకాదులు వేరువిధముగా తలచిరి. “అంచితౌ” పదమున గ్రాహ్యుడుగు అంచనము “స్వదేహభిముఖముగా పృష్ఠ భాగమున మనాక్ అక్షర్వించుట” అని ఇట్లు శంకుకాదులు వ్యాఖ్యాన మొనరించుట సంగతముగ లేదు. అంచినాను నామముతో ట్టి వ్యాఖ్య సంగతము కాదు. అది యట్లుండు గావుత.

ఇట్టి సర్వార్థమును భావించి జాయపతి యీ కరణ లక్షణము ప్రతిపాదించెను. నికట్టక కరణార్థములోని సగము భాగము ఏకాంగమున నొనర్చు విధానము అర్థనికట్టక కరణ లక్షణ లక్షణ మగును. భరతుని లక్షణవాద్యములో “అంచితౌ” అని యున్నది. బాహుశీర్షములందు అలపల్లవ హస్తమే నికుట్టిత మగును గావున నిచట అలపల్లవ పదమునే ప్రయోగింపవలసినది. కాని భరతుడు అంచిత పదమును ప్రయోగించెను. ఈ అంచితశబ్ద ప్రయోగమున క్రియా వైశిష్ట్యము నిరూపిత మగుచున్నది. అలపద్మమునకు లంఛించిన పూర్వలక్షణము స్మరించుచు భరితముని ‘అంచిత’ పదము ప్రయోగించుటలో క్రియా వైశిష్ట్య సూచనమునే తలచెనని నిశ్చయింప వచ్చును. “స్వదేహభిముఖం పృష్ఠభాగేనాక్షర్వణం” క దే హభిముఖముగా పృష్ఠభాగమున నాక్షర్వించుట అంచిత శబ్దార్థముని శంకుక ప్రముఖులు పలికిరి. ఆ యర్థము సంగతము కాదు.

ఇట్టి యీ అర్థనికుట్టిత కరణము స్వాత్మశ్లాఘా విషయ మయిన అప్రయోగ వాక్యార్థమున ప్రయుక్తమగును.

ముద్రితమయిన అభినవభారతిలో నక్షర ప్రమాదము లున్నవి. వానిని జాయపతి యాధారమున సవరించుకొనవచ్చు ననుట యీ యంశమునను విశదమయినది.

౧౦౮. గం గా వ త ర ణం.

అంచితం పాదమత్యర్థముత్తిప్యోర్వతలం తతః
తప్యోపరి కరా కార్యే త్రిపతాకావధస్తలౌ
శిరశ్చ క్రమశో యత్ర పాదార్థమవరోపయేత్
గంగావతరణం విష్టోః పాదార్థంగావతరణే

౧౦౯. గం గా వ త ర ణ ము.

అంచిత పాదమును బాగుగా పైకినెత్తవలెను. అది యూర్ధ్వతలమునకు త్రిప్రము కావలెను. అనంతరము త్రిపతాకా హస్తములను అధస్తలములుగా నుండునట్లు కూర్చవలెను. పాదార్థమున్న భాగమునకుగా శిరమును క్రమముగా అవరోపిత మొనర్చవలెను. ఇట్టిదిది గంగావతరణమను కరణమగును ఇది విష్ణువు పాదమునుండి గంగ యవతరించుటలో వినియుక్తమగును.

పాదము లూర్ధ్వాంగులితలములుగా నుండుట త్రిపతాకా హస్తము లధోముఖములుగా నుండుట శిరస్సు సన్నత మగుట గంగావతరణ కరణముగా భరతి సంకేతిత మయినది.

ఇందు భరతుని నిరూపణములో ఊర్ధ్వాంగులితల పదమున్నదని సమపాదాంతితావస్థానము చెప్పినట్లగునని కొందరు భావించిరి. ఇది శబ్దార్థము కానందున యుక్తముకాదు. కాన పాదమిచట నంచితముగ నుండదు. కొందరిట్లు భావించిరి. ఇట్లందలి క్రమమున వృశ్చిక పాదక్షేమగ్రీతల సంచారమున నుండుననిరి. మరి కొందరి ట్లనిరి. పాదమునకు త్రిపతాకా హస్తములకు సన్నతత్వమున్నందున మొదట పాదోద్ధారముననుండి పాదమూర్ధ్వముగా కూర్చి అటుపై పతాకాహస్తములను కూర్చవలెను. ఆపాదమును క్రమముగా అగ్రీతల సంచారముకల వృశ్చిక పాదముగా కూర్చ

వలెను. తదనుసారమున త్రిపతాకాహస్తమున సన్నత మొనర్ప వలెను. అట్లే శిరమును సన్నతము చేయవలెను. అని భరతుని లక్షణ శ్లోకములోని “చ” కారముల అన్వయ క్రమవిశేషమున నిట్టి యర్థములను వాచూహించిరి.

ఈ విధముగ త్రివిక్రమ పాద ప్రసరణ పూర్వకముగా గంగా జీవి యవతరణ ముండును. గంగావశిరణ మను నామమె కరణ విషయమును నిరూపింపగలదు. ఇట్లు అష్టోత్తర శతకరణములు నిరూపితములయినవి.

వినియోగో న యే షాక్తః కరణేషు సమానతః

౫౯౦

ఉద్ధతాంగతయా న స్యాత్ లక్ష్మోద్ధతపరిక్రమః

కొన్ని కరణములలో వినియోగము నిరూపితమయినది. కొన్ని కరణము లందు వినియోగము చెప్పలేదు. అయినను ఉద్ధతాంగములగుటచే నుద్ధత పరిక్రమ మాయా కరణముల కుండును. వినియోగము చెప్పనపుడు తత్త దాచిత్యానుసారమున వినియోగము నూహింప వచ్చును. ఈ చెప్పిన కరణములన్నియు చారీ నిష్పన్నములు నృత్యహస్త సాధ్యములు స్థానక సంపాద్యములు. చారీస్థాన హస్తములకు వానివాని స్వరూప పరామర్శ సమయమున వినియోగము నిరూపిత మయినది. ఆయా వినియోగముల నిందును సంగతి పఱచుకొన వచ్చును. చారీస్థానహస్తముల వినియోగము లేక గూఢముగా లేకున్నను అవి యన్నియు నొక కరణ మాతృకాను సారమున నుండునవి. కావున భిన్న భిన్న వినియోగములు ప్రధాన వినియోగమున సంగతములు కాగలవు. పామాన్యముగా కరణముల నామములు చారీనామములు ఏకరూపముగా నున్నందున నామ సాదృశ్యము ననుసరించి చారీవినియోగమును కరణ వినియోగముగా

భావింపవచ్చును. అట్లే నిరూపితము లయినవి. ఎచటనేని విశేషమున్నది నది సృష్టముగా కరణవినియోగముగా ప్రతిపాదితమే యయినది. అభినవభారతిలో అభినవగుప్తుడు సూచించినట్లుగా కరణనామమే కరణ వినియోగమును భావింప జేయుగలడు.

వైశాఖరేచిత వశీకృత సృష్టలీలం
సచ్చక్రమండలకరం గరుడస్థుతోత్కం
విక్రాంతకుంచితగతం మురనైరిరమ్యం
శ్రీజాయనః కరిణలక్షణ మభ్యధత్త

౫౯౫

శ్రీజాయనుడు కరణ లక్షణము నీ విధముగా నిరూపించినాడు. మురనైరి - శ్రీవిష్ణువు. మురనైరి రమ్యముగా కరణ లక్షణము చెప్పినాడని యన్వయము. మురనైరివలె రమ్యమని ఉషమా లంకారము. అభిన్నశబ్ద కృతమయిన సమాసధర్మ మీ ఉషమాలంకారమును సిద్ధ మొనరించుచున్నది. కావున నీ శ్లోకమున కరణ పరముగా నొక భావమును మురనైరి పరముగా నన్యభావమును గుర్తింప వలసియున్నది.

కరణ పరకమయిన భావము నైశాఖరేచితము చక్రమండలము గరుడస్థుతము విక్రాంత = విశిష్టములయిన క్రాంత కరణములు క్రాంతకము, అతిక్రాంతము, అపక్రాంతము, విష్ణుక్రాంతము, పార్శ్వక్రాంతము, కుంచితము అను కరణ నామములిందు సూచితము లయినవి. ఈ సూచితములె ప్రధానములని కాదు. ఇవి మురనైరి సామ్య ప్రతిపాదనమునకై ముద్రాలంకార భంగిగా సూచితము లయినవి.

మురనైరి పరభావము విశాఖ యను కృష్ణక్రియకు సంబంధించినది. నైశాఖము విశాఖాదేవీ సంబద్ధము లయిన రేచితము లచే వశీకృత సృష్టలీలలు కలవాడు కృష్ణుడు. చక్ర మండలము కర

మున కలవాడు గరుడవాహనుడు. శావున గరుడుని పుతివిశేషములం దుత్సృకము కలవాడు త్రివిక్రమగరుడయిన శామనుని విక్రమణమున కుండిన గణము కలవాడు నగు దేవుడు మురియైరి శ్రీవిష్ణువు.

అంగహారములు.

అంగికాభినయ పూర్వము కియ్యింపఁ జూరఁ పరాయణము. పూర్వపూర్వాశ్రమము లన్నియు ఉత్తరోత్తరాంతములకు అంగములై రూపశోభా సంపాదకములుగా నున్నవి. గమియ్యి స్వరూపములయిన కరణములతో నొక విధముగా అంగికాభినయ పూర్ణత మున్నది. అట్లు పూర్ణభావా పన్నములగు నవి కూడ పరిపూర్ణ స్వభావకము లగు అంగహారములకు అంగములై యగును. అంగముల నిరూపణాంతరము అంగితాసంభావనీయములగు అంగహారముల స్వరూపము నిరూపింపవలెను. ప్రసంగ ప్రాప్తియు లగుటచే వాని యుపక్రమమును జాయసేనాపతి సోపప్తంభముగా ప్రతిపాదింప దలచెను.

అంగహారః

నిష్పాద్యానకరణైరేభిరంగహారాన్ ప్రచక్షుహే
చతురశ్రేణ తాలేన కేచిత్ త్రశ్రేణ కేచన
ఏతే ప్రయోజనీయాః స్యుః వ్యాకీర్ణా మునినోదితాః
విభజ్య వివిధానేతాన్ సోద్యేశాన్ బ్రామహే వయం

ఇట్టింత వఱకు నిరూపితములయిన కరణములచే నిష్పాద్యములగు అంగహారములను ఇట్లుపై నిరూపింతుము. ముప్పది రెండు అంగహారములను భరతముని నాట్యవేదమున నిరూపించెను. ఆ చెప్పిన వానిలో స్థిరహస్తము మొదటిది. అర్ధనికుట్రకాంగహారము చివరిది. అంగికము లందు అంగహారము సర్వముఖ్యము. శివుని

నృత్తమహాధము అంగహార విభూషితము. అంగహారములు నానా కరణ సంయుక్తములు. అంగహారియోగము నిరూపింప వలెనని బ్రహ్మ యడిగెను. అంగహార ప్రయోగము భరతునకు దెలియజెప్పఁ జుని శివుడు తండువు నాడేశించెను. తండువు భరతునకు అంగహార ములను జెప్పెను. ద్వాత్తింశ దంగహారములు కరణాశ్రయ ప్రయోగమున నున్నవి. “సర్వేషా మంగహారానాం నిష్పత్తిః కరణైః” అంగహారము లన్నియు కరణములచే నిష్పన్నములగును. హస్త శాద సమాయోగము ఒక నృత్తకరణము. రెండు నృత్తకరణము లొక నృత్తచూత్పక, రెండు మూడు నాలుగు మాతృకలున్న నొక అంగహారమగును. ఆ రే దెనిమిది తొమ్మిది కరణములతో సంయుక్తములగు నవియు నంగహారములు. అంగహారముల విషయమున నీ విశేషములన్నియు నిరూపిత చరములై. అయినను ప్రకృతస్మృతి దార్ధ్యమునకు పునఃస్మృతము లయినవి.

భరతముని నాట్యవేదమున నిరూపించిన స్థిరహస్తాద్యర్థ నికుట్టకాంతాంగ హారములు నియతక్రమమున లేవు. అవి వ్యాకీర్ణములై యున్నవి. వానిలో గొన్ని చతురశ్రతాలమున ప్రయోజనీయములు. కొన్ని త్రిశ్రతాలమున ప్రయోజనీయములు. ఇట్టి భావమున ముని వానిని వేరువేరుగా నిర్దేశింపలేదు. వాని నన్నిటిని తాలమానమున విభజించి ఉద్దేశ సహితముగా మేము నిరూపింతుము. ఇట్టి నిరూపణ మావశ్యకము.

ఈ విషయమున అభినవభారతి యిట్లువదేశించుచున్నది. అంగహారములకు సంబంధించిన కరణము లందన్నిటను నియత పరిమాణమున్నది. కలానిర్వర్తన కాలనియతి యున్నది. కాలపరిమాణానుసరణమున వర్తనాక్రమ ముండును. ఇట్టి నియత వర్తనమున

కరణముల సమ్యక్కరణము శక్యమగును. అంగహారములలో గొన్ని యంగహారములు షట్కరణాత్మకములు. కొన్ని ద్వాదశకరణాత్మకములు. కొన్ని చతుర్వింశతి కరణాత్మకములు. ఈ కరణములలో కొన్ని కరణములు ఆవృత్తములగును “ఆరు పండ్రెండు ఇరువదినాలుగు” అను కూటములలో ఒకే కరణము మఱల మఱల ప్రియుక్తము కావచ్చును. రెండు కరణము లావృత్తములు కావచ్చును. ఇట్టివన్నియు త్ర్యశ్రతాల మానమున ప్రయుక్తము లగునని గుర్తింప వలెను. ఒక్కొక్క కరణమధ్యమున గాని రెండుకరణముల మధ్యమున గాని తాలకలాఽన్యసంధాన మావశ్యకము శక్యము నగును. ఇట్టివి షోడశాంగహారములు కలవు. ఇట్లే చతురశ్రతాల విషయములు పదునారు కలవు. అంగహారములలో కొన్ని అంగహారములు అష్టకరణాత్మకములు. కొన్ని షోడశకరణాత్మకములు. ఇంకను కొన్ని కరణముల కలన ముండును. వానిలో గూడ ఒక కరణము కాని రెండు కరణములు కాని అభ్యసితములగును. మఱల మఱల నిరూపితములు ప్రయుక్తము లగును. ఇట్టివన్నియు చతురశ్రతాల విషయములుగా నుండునని గ్రహింపదగును. ఇట్టివి పదునారు కలవు. ఒక్కొక్కపు డొక యంగహారము తగ్గినను మరియొక దానిని మఱల నాచరించుట వలన పునఃక్రియావిశేషమున తాలహారణము శక్యమయగునని గుర్తించునది. త్ర్యశ్రతాలకములగునవి పదునారు కలవు. వాని నీ విధముగా గుర్తించునది.

అపవిధ-ఉద్భుత- విష్కంభ- తదపస్పత-
స్వస్తికరేచిత - వృశ్చికాపస్పత - మత్తస్థలిత-
గతిమండల - పరివృత్తకరేచిత - పరావృత్తక-
అలాతక - ఉద్వృత్తక - రేచిత - ఆక్షిప్త
రేచిత - సంభ్రాంత - అర్ధనికుట్టకములు.

చతురశ్ర తాలాశ్రయములగునవియు పదునారు కలవు. ద్వాత్రింశ దంగహారములలో నిని కాక శిష్టములు చతురశ్రాశ్రయములని గుర్తించునది. కాగా;

అంగహారములు రెండు విధములు. త్ర్యశ్రతాలాశ్రయములు - చతురశ్ర తాలాశ్రయములు నని. ఒక్కొక్క వర్గమున పదునారు వాంతర భేదములు కలవు. వీనిలో పదునారు ఉత్థాపనాది ప్రారోచనాంతము లయిన ప్రలోచనాంగము లందు ప్రయుక్తము లగు, మరి పదునారు బహిర్యవనికాగతములుగా ప్రయుక్తము లగును. కావున అంగహారము లందు ద్వాత్రింశ ద్రూపతసిద్ధమగునని కొందరందురు.

మరికొంద రిట్లందురు. నలుగురు వనితలు సర్వన మొన రించుచు త్ర్యశ్రతాలమానమున నాలుగంగహారములను ప్రయో గింతురు. ఆ నాలుగంగహారములు పిండిరూపముగా రేచకరూపముగా న్యాసరూపముగా అపన్యాసరూపముగా నాలుగు విధములు కాగా త్ర్యశ్రతాలానుగతములు పోడశాంగ హారములుగును. ఇట్లే చతురశ్ర తాలప్రమాణమున నలుగురు నాలు గంగహారములను ప్రయో గింపగా నవియు పిండి రేచక న్యాస అపన్యాస రూపమున నాలుగు విధములై పోడశాంగహారము లగును. మొత్తమున్నయు ద్వాత్రింశ దంగహారము లగును.

కొంద రిట్లందురు. గీతకములు అంగ నిబంధనములు వస్తు నిబంధనములు అనువాని వస్తువు తీర్చివిధముకాగా సవకర్థమాన కరణముల సంబంధమున నిరుపదియేడు భేదములు కలుగును. కచిష్టా సారితముల యాంతరము మధ్యమాసారితము జ్యేష్ఠాసారిత మను చతుర్విధాసారితములు నాలుగు కలవు. యజుర్వేద సంబంధి బ్రహ్మ

ప్రోక్తమగు గీతరూపమున చాణక అనునది యేకప్రకారము. మొత్తమీ విధముగా బ్రహ్మగీతి వైచిత్త్యము ద్వాత్రింశద్భావ మగును. తత్ప్రయోగ రూపమయిన అంగహార సమూహమును ద్వాత్రింశద్భావితమగునె నుండును. కావున అంగహారములు ముప్పది రెండుగ నున్నవి.

మరి కొంద రిట్లందురు. అంగహారములు ద్వాత్రింశత్సంఖ్యాకములు. పరమేశ్వర భాషిణియు. సఖ్య సంపత్తి వీని వాచనమున్నది. కావున అంగహారములు ముప్పదిరెండే. ఇట్టి భావములన్నియు పరిశీల నార్హములు ఇట్టి భావముల మనమున నూహించి భరతుడంగహారములు ద్వాత్రింశత్సంఖ్యాకము లనెను. భగవద్భావము భావించి జాతుసేవాపతి అంగహారములు నిరూపించుట కుపక్రమించెను.

వ్యాపారైః సహజైః స్వాపి స్యారేకం కరణం సకృత్ ౬౦౦
సృత్యతీతి పరిజ్ఞానం తద్వయేన యతో భవేత్
కరణద్వయసంయోగః తతః స్యాన్నైపుత్తమాత్మకా
తద్వే తిద్ర సృతస్రో వేత్యంగహరః ప్రకీర్తితః
ఇతి ప్రాయోగమాఖ్యాతః కుత్రచిద్వ్యభిచారతః
వా శబ్దేనోక్తవాసత్ర న్యూనతాధికతే మునిః ౬౦౫
కేచిద్ద్వి త్రి చతుః పంచ కరణైః సంచయాన్ విదుః
క్రమాన్మాత్మకలాపాఖ్యఖండసంఘాతికాభిధాన్
కరణానాం యదాకామం షట్కం సప్తక మష్టకం
నవకం యావదేతేషామంగహరో మతస్తదా
తరణానాం వినిష్పత్తా ప్రయోజ్యానాం న లక్ష్యతే ౬౧౦
యదా సంది స్తదా హస్తపాదాద్యంగైః క్రియాకృమః
వర్తనాదిబుద్ధైర్నైపుత్తానంగవిద్భిః ప్రకీర్త్యతాం

అంగహారప్రయోగప్రకారము.

ద్యౌతింశ దంగహారముల నేయే విధమున ప్రయోగింపవలెనో యా ప్రకారమంతయు నిచట నిరూపిత మగును. సామాన్యముగా సహజములగు కొన్ని అంగీవ్యాపారము లుండగా నొకానొకప్పు డొక కరణ మేదేని కలుగవచ్చును. కాని యంత మాత్రమున “నృత్యతి” నృత్య మొనరించుచున్నాడన్న పరిజ్ఞానము కలుగదు. నృత్య మొనరించుచున్నాడన్న పరిజ్ఞానము కరణద్వయ ప్రయోగముననే గలుగును. కరణద్వయ ప్రయోగమున్నను నృత్తము విశిష్టముగా నిర్వృత్తమయినదన్న అభిమానము కలుగదు. కాని కరణద్వయము ప్రయోగించినచో “నృత్యతి” నర్తన మొనరించుచున్నాడన్న భావ ముదయించును. కావుననే కరణద్వయ సంయోగముండునేని నృత్తమాతృక యందురు. “ద్వేనృత్తకరణే చైవభవతః నృత్తమాతృకా” అని భరత వచనము. రెండు నృత్తకరణములె నృత్తమాతృక యగునని భావము. నృత్తమాతృకలో రెండుకరణములె యుండవలెను తగ్గరాదు. హెచ్చరాదు. రెండు నృత్తమాతృకలున్న అంగహార మగును. మూడు మాతృకలున్న సంగహార మగును. నాలుగు మాతృకలున్న సంగహార మగును. భరతు డిట్లే చెప్పెను. “ద్వాభ్యాం త్రిభిశ్చతుర్భి ర్వాభ్యాంగహారస్తు మాతృభిః” రెండు మూడు నాలుగు నృత్తమాతృకలున్నచో సంగహారమగు నని భరతుడనుట ప్రాయీక కథనము. సామాన్యముగా చెప్పటయ కాని వస్తుకథనము కాదు. అంతట నిట్లే యుండదు. ఈ నియమము వ్యభిచరిత మగును. భరతవచనములో “ద్వాభ్యాం త్రిభిశ్చతుర్భి ర్వాభ్యాంగహారస్తు మాతృభిః” అను స్థలమున “వా” కారమున్నది. ఆ “వా” శబ్దమున నీ యర్థము లభించును. కొన్ని యంగహారములలో చెప్పిన వాని కన్న న్యూనత యుండవచ్చును.

అధికృతము నుండవచ్చును. న్యూతన-అధికత 'వా' శబ్దమున ముని సూచించినాడని గుర్తింపదగును. ఈ 'వా' కారభావమును నిరూపించు అభినవభారతిలోని పంక్తిని ఏతత్పరముగనె శుద్ధమొనరించుకొనుట యుక్తము. "వా గ్రహణాత్ న్యూనతాధిక సంగ్రహః" అని యభినవపంక్తి యుండదగును. అభినవభారతిలో "ఏవ గ్రహణాదన్యూనాధిక సంగ్రహః" అని ముఖ్యతాభినవ పాఠము. ఈ పంక్తి "ద్యౌస్తృతకరణే చైవ భవతో శృతమశ్శృకా" అనుస్థలమున నున్న 'ఏవ' గ్రహణమున నన్వయము సంగతమగును. "ద్వాభ్యాంత్రీభిశ్చతుర్భిద్వా" అను స్థలమున 'నా' భావము న్యూనతాధికతా పరము. అంగహారముల విషయమున అభినవగుప్తు డితర స్థలములందు వ్యక్తము చేసిన భావబలమే యిచట స్వీకార్యము. భావబలానుసారముననే యితరుల పంక్తి భావమును భావించుట యుక్తము. "నా శబ్దేనా నియమః సూచితః ఇతి వ్యాఖ్యాత మభినవగుప్తాచిభిః" అని సంగీతరత్నాకర వ్యాఖ్యా పంక్తి యుండుట యుక్తము.

కొంద రిట్లు భావించిరి. రెండుకరణములచే మూడుకరణములచే నాలుగుకరణములచే నయిదుకరణములచే సంపాద్యములు కొన్నిగలవు. సంచయములు సంపాదింపదగినవి. అభినవగుప్తు డభినవభారతిలో నాట్యవేద చతుర్థాధ్యాయమున ౧౦ మొనలు ౧౯ వజ్రకు భరతశ్లోకములు వ్యాఖ్యానించుచు "ఉపాయత్వాత్ తత్రికరణానాం పూర్వం లక్షణం తత్సంచయాత్మకత్వాత్తేషాం" అను పంక్తిలో 'సంచయ' పదము ప్రయోగించెను "తాన్ వః కరణసంయుక్తాన్ వ్యాఖ్యాస్యామి సరేచకాన్" అని భరతపంక్తి. కరణసంయుక్తములయిన సరేచక సహితములయిన అంగహారములను మీకు వ్యాఖ్యానమొనరించి తెలియజెప్పెదనని భరితుడనెను. ఇందు అంగహారములు

విశేష్యరూపములు. కరణములు విశేషణములు. కావున అంగ హరిములు ప్రధానములు. కావుననే అంగహారముల నామములనే మొదట జెప్పెను. ఉపాయ రూపము లయినందున కరణములకు మొదట లక్షణము చెప్పట యుక్తము. అవి తత్సంచయాత్మకములుకదా ఇచటి సంచయ పదమును జాయపతి సముచితముగా నుపయోగించుకొనెనని భావించుట యుక్తముగా నుండును.

కరణముల కలయిక వలన గలుగు నామసంకేతములను ఈ విధముగా గుర్తించునది. మాతృక, కలాపము, ఖండకము, సంఘాతకము.

౧. మాతృక : టెండుకరణముల కలయిక యున్నచో నది మాతృక. సృష్టమాశృక కరణద్వయ సంచయము మాతృక.

౨. కలాపము : మూడుకరణముల కలయిక యున్నచో నది కలాపము. కరణత్రయ సంచయము కలాపాఖ్యము.

౩. ఖండకము : నాలుగుకరణముల కలయిక యున్నచో నది ఖండకము. కరణచతుష్టయ సంచయము. ఈ ఖండకమునకే మండకమని పేరు.

౪. సంఘాతకము : అయిదు కరణముల కలయిక యున్నచో నది సంఘాతకము. కరణపంచక సంచయము.

ఇట్లనుట కొందరి మతము అని జాయపతి యనుట యుక్తముగనే యున్నది. కలాపక మండక సంఘాతకముల జెప్పాల్సోకము భరత గ్రంథమున ముద్రితమయినది. కాని అది కొన్ని ప్రతులలో లేదు. దీనిపై అభినవ విశృతియు లేదు.

కరణముల మట్కము సప్తకము అష్టకము నవకము యథాకామముగా ప్రయోగింప వచ్చును. ఎన్నిటిని ప్రయోగించిన.

అంగహార మభిమతమగునో అన్నిటి నచట ప్రయోగింపదగును కొన్ని అంగహారము లారు కరణముల నలయితో నుండవచ్చును. కొన్ని ఏడు కరణముల సంకలనమున నుండవచ్చును కొన్ని యెనిమిది కరణముల కూడికతో నుండవచ్చును. కొన్ని తొమ్మిది కరణముల సంబంధమున నుండవచ్చును.

ప్రయోగింపదగిన కరణముల వినిష్ఠత్తిలో సంది ఛిదము లేకుండ నట్లుగా హస్తపాదాద్యవయనముల క్రియాక్రమమును నిరూపించుట యావశ్యకము. కరణమొకటి ప్రయోగించి వేరొక కరణ మొనరించునపుడు కరణమునకు కరణమునకు మధ్యలో నుండు నెడము వ్యవధానము భాసింపకుండు నట్లుగా హస్తపాదాదుల క్రియాక్రమ ముండుట యావశ్యకము. చిద్రీచ్ఛాననోఽయోగ విశేషములను సావధానముగా గుర్తించి ప్రయోగించుట యుక్తము. అటే వర్తన ములను వలనములను అంగప్రయోగవిదులు గుర్తించి స్మృత్తమును ప్రయోగమున గూర్చుట అత్యంత మావశ్యకమని భావింపవలెను.

అంగహారనిరుక్తిః

అంగానాం యోగ్యదేశేషు హరణేన నిరుచ్యతే

అంగహరోఽధవా హరః ప్యయోగో హరయోగతః

అంగనిర్వర్తనీయత్వాదంగహరః ప్యకీర్తితః

౬౧౫

తథా చ మనయే శంభోరాదేశాత్తండురబ్రవీత్

దృష్టాదృష్టఫలోపేతాన్పూర్వరంగాంజనాయ తాన్

అంగహారనిర్వచనము.

అంగహార పదము నందు అంగ హార పదములున్నవి. అంగానాం హరణం—హ్రీపణం—అంగహరః ఆయా యోగ్యదేశము లందు ఆయా యంగములకు ఆయా యభినయముల ద్వారమున

వైచిత్ర్య రహితముగా నున్నది. అది అంగహారాత్మకమయిన శివుని నృత్తమున మిశ్రితమయినచో చిత్రము కాగలదు. అప్పుడది “భరతము” అను ప్రసిద్ధి పొందును. భరతుడు అప్పట ప్రయోగించినదంతయు, ఏమేని ప్రయోగింపవలెనన్న భావమున నృత్తవిరహితముగ నె యున్నది. భరతప్రయుక్త మయిన అంగదశకము దృష్టాదృష్టోభయ ప్రయోజన సంపాదక మయినను ఏమాత్రము రంజకత్వము కలది కాదు. ఈ అంగహారాత్మక నృత్త విమిశ్రము అయినచో విచిత్రమై దృష్టాదృష్టాత్మక మయిన ఫలమును సమ్యక్ చక్కగా నీయ గలదు. అనునట్టి నాట్య వేదములోని మహావాక్యార్థ భావమును సారసంగ్రహ రూపముగా నిదట జాయనేనాపతి నిరూపించెను.

పార్శ్వచ్ఛేదపరావృత్త గతిమండల సంకులం

కుర్మో లక్ష్మంగహారాణామిదం కులమివ ద్విషాం

అంగహారముల లక్షణము నిరూపింతుము ఇది ద్విషాంకులము శత్రువుల సమూహమువలె నున్నదని ఉపమ శ్లేషాధారముగా శబ్దసామ్యము కలదు. పూర్వార్థమట్టి సామ్యము నిరూపించును. దాని వలన రెండు భావములు గోచరించును. అంగహార లక్షణ పరమయిన భావ మిట్లుండును. అంగహారములలో పార్శ్వచ్ఛేదము, పరావృత్తము గతిమండలము ననునవి కలవు. వానిచే నిది సంకులము వ్యాప్తము. ద్విట్కుల పరమయిన భావ మిట్లుండును. యుద్ధములో శత్రువులు పార్శ్వచ్ఛేదము వలన పరావృత్తులు యుద్ధనివృత్తు లయినారు. అట్టి వారి పారిపోవువారి గతిమండలములచే శత్రుసమూహము సంకులమై యున్నది. ఇట్లు శత్రుకుల సామ్యమున అంగహార లక్షణ మిందున్నది అంగహారములలో నిరూపితము లయిన పార్శ్వచ్ఛేద పరావృత్త గతి

హారణము ప్రాపణముండుట అంగహారము “అంగనాం దేశాంతిరే ప్రాపణ ప్రకారోఽంగహారః” అని అభినవభారతి. వేరొక వ్యుత్పత్తియు కలదు. “హరస్య చాయం ప్రయోగోహారః అంగసర్వస్యో హారః అంగహారః” ఈ ప్రయోగము హరునకు సంబంధించినది కావున హారము అంగములచే నిర్వర్తింపదగిన హరుని ప్రయోగము అంగహారము ప్రయోగము హరయోగమున హారము. అది అంగ నిర్వర్తనీయముకాగా అంగహార మయినది. “అహేశ్వరస్య చరిత్రం య ఇదం సంప్రయోజయేత్ సర్వపాప విశుద్ధాత్మా శివలోకం సగచ్ఛతి” అని నాట్యవేదమున నున్నది. ఈ స్మృతియు మహేశ్వరుని చరితము. కావున హారము ఇంకను హరపియము హారము. అంగములచే సంపాదించదగు హరప్రీతివీని యందు గలదు. కావునను ఇవి అంగహారము లయినవి. ఈ అంగహారములకు శివుని యాదేశమున శండువు మునికి నిరూపించెను. ఈ నిరూపితములగు అంగహారములు నృప్తాదృష్ట ఫలోపేతములు. రూపకము లందలి పూర్వరంగ తంజన సంపాదకములు.

ఇచట నీ విషయ మవధారణము చేయవలెను. బ్రహ్మ వచనానుసారముగా భరతుడు శివసన్నిధిలో పరమేశ్వర చరిత ప్రధానముగా “త్రిపురదాహము” పేరుగల డిమము ప్రయోగించెను. పరీక్షక పరితోషమునకై ప్రయోక్త లేమేని ప్రయోగింప వలెను కదా!. భరత ప్రయోగము చూచి శివపరివారము హర్షము పొందినది. శివమహాదేవుడు సుప్రీతుడయినాడు. తనస్మృతియు నుపదేశించుటకు తండువును నియమించినాడు. శివసన్నిధిలో భరతుడు ప్రయోగముకొఱకుగా కొంతగుర్తించుకొని నియమించి ప్రయోగించినాడే కాని యది యంతగా సుశ్లిష్టము కాదు. సమ్యగుపదేశము లేనందున సంతగా సుశ్లిష్టము కాలేదు. భరతుడు ప్రయోగించిన పూర్వరంగము

మండలము లుద్ధతిములు క్షేణనామ సంకేతి ముచట ముద్రాశోభతో నున్నది.

అంగహారోద్దేశః

స్థిరహస్తః పరిచ్ఛిన్నః పార్శ్వచ్ఛేదోఽపరాజితః ౬౨౦
 పర్యస్తభ్రమరావీధమత్తాక్రీడాపసర్పితాః
 మదాద్విలసితో విద్యుద్భ్రాంతవై శాఖరేచితా
 నూచీవిధాక్షిప్తపార్శ్వస్వస్తికాచురితా ఇతి
 చతురశ్రస్య మానేన షోడశామీ ప్రకీర్తిరాః
 గతిమండలనిష్కంభౌ పరావృత్తాపవిద్ధకౌ ౬౨౧
 మదస్థలితసంభ్రాంతాక్షిప్తరేచిత రేచితాః
 విష్కంభాపసృతోఽలాతోద్వృత్తావర్ధనికుట్టకం
 ఉద్భుత్తితో వృశ్చికాపస్వతస్వస్తికరేచితా
 రేచితః పరివృత్తాదిః త్రిశ్రమానేన షోడశ

అంగహారనామములు.

ఇచటి శ్లోకములలో అంగహారముల నామములు నిరూపితము లయినవి. పూర్వము చెప్పిన విధముగా చతురశ్ర తాలమానమున పదునారును త్ర్యశ్రతాల మానమున పదునారు సంగహారములు కలవు. మొదటి అయిదు పుక్తులలో చతురశ్రాను గతాంగహార షోడశకము, తరువాతి పంక్తులలో త్రిశ్రమానాను గతాంగహార షోడశకము నిరూపిత మయినది.

చతురశ్రమానమున షోడశాంగహారముల నామము లీవిధముగ నున్నవి.

స్థిరహస్తము—పరిచ్ఛిన్నము—పార్శ్వచ్ఛేదము—
 అపరాజితము—పర్యస్తభ్రమ—భ్రమరము—

ఆలీధము-మత్తాక్రీడము-అపసర్పితము
 మదాద్విలసితము-విద్యుద్భాంతము-వైశాఖరేచితము
 సూచీవిధము-ఆక్షిప్తము-పార్శ్వస్వస్తికము-ఆచ్ఛాతము
 శ్రీశ్రీమానమున పోడశాంగహారముల నామము లీ విధముగ నున్నవి.

గతిమండలము-విష్కంభము-పరావృత్తము-
 అపవిధము-మత్తస్థితము సంభాంతము-
 ఆక్షిప్తరేచితము-రేచితము-విష్కంభావస్థితము
 అలాతము-ఉద్వృత్తము-అర్ధనిష్టకము
 ఉద్భటితము-వృశ్చికావస్థితము-స్వస్తికరేచితము
 పరివృత్తకరేచితము-

“రేచితః పరివృత్త్యాది;” అనుశ్లోకము నందలి పదముల వలన పరివృత్తకరేచితము పరివృత్తిరేచితము సిద్ధమగుటగ్రాహ్యము. భరతుని నామ నిర్దేశము సంకీర్ణము ఇందలి సంకేతము తాలమానానుగత మగుట నిరూపితమయినది.

లక్షణోష్ఠ్యంగహారాణాం భరతేన సమావతః

౬౩౦

ఏకదేశగ్రహణోక్తః సమగ్రం కరణం క్వచిత్

ఆరోవ్య తానహం వ్యక్తం కథయామ్యనుపూర్వకః

అంగహారముల లక్షణము నిరూపించుటలో భరతుడు ఒక్కొక్క స్థలమున సమగ్రీకరణమును ఏకదేశ గ్రహణమున జెప్పెను. నామైకదేశ గ్రహణమున నామగ్రహణమును న్యాయమున్నది కదా? అట్టివానిని నేను బాగుగా సమాలోచన మొనరించి ఆనుపూర్వీక సహితముగా స్పష్టముగా జెప్పెదను.

అంగహారలక్షణము

౧. స్థైరహస్తః

క్రమాల్లీనం సమనఖం తతోవ్యంసితమాచరేత్
 ఆత్య త్వపసృతాపూర్వస్థానప్రాప్తౌ కరాపుభా
 ఆలీధవ్యత్యయేనాన్య ప్రత్యాలీధం సమాశ్రయేత్
 ఊహాద్వృత్తాం తతః కుర్యాన్నికుట్టకపురస్సరం
 స్వస్తికాక్షిప్తకే పశ్యాన్నితంబకరిహస్తకం
 కటిచ్ఛిన్నం చ యత్రైష స్థైరహస్తో హరప్రియః

౬౩౫

అంగహారలక్షణము.

౧. స్థైరహస్తము.

అంగహారము లందన్నిటను అభినవుని అభినవభారతిలోని అభిప్రాయములు ఆదరపాత్రములుగా నున్నవని జాయసేనావతి సకలముగా తదాదరమును ప్రదర్శించెను. భరతుడు స్థైరహస్తాంగహార లక్షణము చెప్పుటలో నివి యుండుటను సూచించెను. కరప్రసాదము ఉత్తేషము సమనఖప్రయోగము వ్యంసితము అపసృతము సవ్యహస్తమున కూర్ధ్వప్రసారము ప్రత్యాలీధము నికుట్టకము ఊహాద్వృత్తము ఆక్షిప్తము స్వస్తికము నితంబము కరిహస్తము కటిచ్ఛిన్నము ఉండగా నీ యంగహార మగును. అది హరప్రియము అని అభినవగుప్తుని యోజనానుసారమున స్థైరహస్తస్వరూపము విశదమగును.

కరములను ప్రసారితములను చేసి ఉత్తేషింపజేసి తిరిపితా కాంజలి హస్తమును వక్షస్థముగా జేయగా నీ క్రమమున లీనమును కరణము ప్రయోగింపదగి యున్నది. ప్రథమమున లీనాఖ్యకరణము ఇతికర్తవ్యతానిరూపణముగా నుపలక్షిత మగును. ఈ కరణము హస్తపాదాదుల యౌచిత్యమయిన వర్తనమున చారీయోజనమున

నుండగా అవిచ్చిన్నముగా శుభాంశరముగా నుండును. అలాశీచక్రము వలె ఏక బుద్ధ్యనుసంధానము కూర్చును. ఇట్లుపై సమనఖికరణము కూర్చుండగును. పాదములు స్లిష్టములు సమనఖములుగా నుండుట సమనఖికరణముగా నిరూపితమయినది. అనంతరము వ్యంసిత కరణ మాచరింపవలెను. ఆలీఢస్థానకముననుండి కరములను వక్షస్థలమున రేచితమొనరించి ఊర్ధ్వాధో విప్రకీర్ణములుగా నొనరించిన వ్యంసిత కరణము. ఇట్టి యీ వ్యంసితకరణ క్షుప్తతము కాగా హస్తములు రెండును ఊర్ధ్వస్థానగతములు కావలెను. పిమ్మట ఆలీఢస్థానకమున పరివర్తింపజేసి ప్రత్యాలీఢస్థానకము నాచరింపవలెను. అనంతరము నికుట్టకరణ పురస్కరముగా ఊరూద్యుత్తకరణ మాచరింప వలెను. నికుట్టిత కరణమున కరములు నికుట్టితము లగుటయు ఊరుప్పవ్యకరణ మున కరములావృత్తము లగుటయు నున్నది. పిమ్మట హస్తములచే పాదములచే స్వస్తిక మాచరించునది. పిమ్మట నితంబగతి అనంత రము కరిహస్తము తుదకు కటిచ్చిన్నము ప్రయోగిం పడగును. ఇట్లున్న నిది స్థిరహస్తమను హరప్రియమయిన అంగహారము.

ఇట్లందు కరణ గ్రామ సమ్యగ్యోజన మావశ్యకము. వీని నొనర్చగా నివి స్థిరహస్తమను అంగహారమును నిర్వర్తింపజేయుగలవు. అంగహారములన్నిటను ప్రయోగించు కరణముల నన్నిటిని నాలుగు దిక్కుఖములందును ప్రయోగింపవలెనని నాట్యాచార్యుల యభిప్రాయము. అతీతానాగత వేదియగు భరతముని యీ భావమును యుక్తముగ భావించినట్లు తోచదు. పరివృత్తక రేచితమును అంగ హారమునిరూపించునప్పుడు “పరాజ్ముఖ విధిర్భూయ ఏవమేవభవే దిహ” అని వాగ్దేశము. ఇందు పరాజ్ముఖ విధి యిట్లే యుండుననెను. అంగహారములమధ్యలో నిట్లు నిరూపించు భరతముని భావమును ఇట్లు గ్రహింపవలెను. అంగహారములన్నిటియందును చివరిరెండు

కరణములుతప్ప మిగిలిన కరణములన్నియు వర్తనీయములై యగును వానిని నాలుగు దిశలందును ప్రయోగింపవచ్చును. ఆ పిమ్మట కరణద్వయమున ఆ అంగహారమును పూర్తిచేయవలయును. అని. ఇట్టి యీ భావము ఇటుపై చిత్రము కాగలదు.

అదౌ సర్వాంగహారాణాం కైశ్చిత్కరణసంచయః

స్థిరహస్తోక్తలీనాది ప్రత్యాలీధాంత ఇష్యతే

౬౪౦

కరణాన్యంగహారేషు ప్రత్యేకిం చతస్పష్టపి

దిక్ష కుర్యాత్పరావృత్త్యా భ్రమణం కరణం భజన్

అంత్యం తు కరణద్వంద్వం సభామభిముఖః సకృత్

రేచితే పరివృత్తాదావంగహరేఽవదన్మునిః

పరాబ్జుఖవిధిరూపయ ఏవమేవ భవేదిహ

౬౪౫

ఇత్యత్యేవశబ్దేనాముమర్థం పర్యభాషత

స్థిరహస్తమును సంగహారము హరప్రియముని యున్నది. అన్నియు హరప్రియము లయినను ఇందు ప్రాధమ్య పురస్కృత మయిన విశిష్టత కలదు. కొంద రీ అంగహార విషయమున నిట్లనిరి. సర్వాంగహారముల సమాకంభము నందు, స్థిరహ స్తాంగహార నిరూపితము లయిన లీడాది ప్రత్యాలీధాంతకరణ సంచయ ముండుట యభీష్టము. అని, ప్రథ మాంగహార సంగతములయిన కరణముల కన్నిట ప్రథమ మయిన యితీకర్తవ్యతను వా రాయోజనము చేయుదురు. కొందరు ఆయా అంగహారముల కన్ని టికిని సముచితము లయిన సాధారణము లయిన ప్రయోగ ప్రక్రియలను స్వయముగా నభ్యాసించి కూర్చుట యిష్టముని భావించిరి. కొందరిట్టి భావ లేశములను సహించుటలేదు “ శ్చిత్రహానాకోగుణః! ” ఉన్నవానిని విడనాడుటలో నేమి గుణముండునని వారిభావము.

అంగహారము లందున్న కరణముల నన్నిటిని పరావర్తనమున భ్రమణ మొనరించుచు నాలుగు దిశలందును ప్రయోగించుట యుక్తము. ఇది నాట్యాచార్యుల భావమని అభినవభారతి యనినది. ప్రత్యంగహారము నందును చివరనున్న కరణద్వయమును సభాభిముఖముగా ప్రయోగించుట యుక్త సముచితమని భరతభావము. ఇట్టి భావమును పరివృత్త రేచితాంగహారమున సూచించెను. “పరాఙ్ముఖ విధిస్సూయ ఏవమేవ భవేదిహ” అని భరతవచనము. అభిముఖముగా కరణప్రయోగవిధి యయిన పిమ్మట మఱల నక్లేపరాఙ్ముఖ విధియు నుండదగునని తద్భావము. ఈ వచనములలోని “ఇహ” శబ్దమున ఈ పరివృత్త రేచితమునందె యిట్లుండునని యాతని భావము. అంగహారముల మధ్యమున ప్రత్యేకముగా జెప్పబడే సంతట చతుర్దిక్ప్రయోగ ముచితము కాదని భరతుడు భావించి యుండును. ఇట్టి భావమున నిచటి శ్లోకముల నన్వయించికొనుట యుక్తము.

౨. పరిచ్ఛిన్నః

కృమాత్పమనఖచ్ఛిన్నసంభ్రాంతాని విధాయ చేత్
వామేనాంగేన కుర్వీత భ్రమరాభ్యర్థనూచినీ
అతిక్రాంతాభిధం పశ్చాద్భుజంగత్రాసితం తతః
కరిహస్తం కటిచ్ఛిన్నం పరిచ్ఛిన్నస్తదా భవేత్

౬౫౦

౩. పరిచ్ఛిన్నము.

ఈ అంగహారము నందు క్రమముగా సమసఖము ఛిన్నము సంభ్రాంతము భ్రమరకము అర్థనూచి అతిక్రాంతము భుజంగత్రాసితము కరిహస్తము కటిచ్ఛిన్నము అను తొమ్మిది కరణములను ప్రయోగింప వలెను. అప్పుడది పరిచ్ఛిన్నాంగహారమగును. ప్రథమముగా పాదశ్లిష్టత సమసఖత కల సమసఖ కరణ మొనరింపవలెను.

పిమ్మట చిన్న కరణము. చిన్న కరణమునకు పరిచ్ఛిన్న కరణ మనియు పేరు. తరువాత ఆవిధపాదమున ఆవిధచారిలో సంభ్రాంత కరణము కూర్పవలెను. పిమ్మట భ్రమరకము, పిమ్మట వామపాదమున అర్ధనూచి, తతః అతిక్రాంతము. తతః భుజంగత్రాసి తాదులు మూడు కరణములు కూర్పదగును. ఈ కరణనవకమున పరిచ్ఛిన్నమునకు రూపసిద్ధి యున్నది

౩. పా ర్శ్వ చే దః

కరణం యత్ర కుర్వీత పూర్వం వృశ్చికకుట్టితం
ఊర్ధ్వజానుకమాక్షిప్తం స్వప్తికం భ్రమణం త్రికే
ఉరోమండలకాభిఖ్యం నితంబం కరిహస్తకం
కటిచ్ఛిన్నం తమిచ్చంతి పార్శ్వచేదం వివశ్చితః

౪. పా ర్శ్వ చే ద ము.

ఈ అంగహారమున నీ కరణము లుండును. వృశ్చిక కుట్టితము ఊర్ధ్వజానుకము ఆక్షిప్తము స్వప్తికము భ్రమణము ఉరోమండలము నితంబము కరిహస్తము కటిచ్ఛిన్నము. వక్షఃస్థలమునందు కరణమును నికుట్టిత మొనరించుట యను వృశ్చిక కుట్టిత కరణము ప్రథమము. నుండును. వృశ్చికచరణము కూర్చి రెండు హస్తములను నికుట్టిత మొనర్చుట తద్రూపము. పిమ్మట కుంచితపాద రూపమయిన ఊర్ధ్వజానువు, హస్తపాదాక్షి పతా రూపమగు ఆక్షిప్తకము హస్తపాదములచే గూర్పదగు స్వప్తికము, హస్తద్వారమున ఉరోమండః కరణము, పూర్వాంగహారములలో వలె నితంబాదిత్రయ ప్రయోజ్యము. ఇట్టిదిది పార్శ్వచేదమను అంగహారమగును.

౫. అ ప రా జి తః

దండపాదం యదా కుర్యాద్వ్యంశితాభ్య ప్రసర్పితం

నికుట్టార్థనికుట్టాఖ్యక్షిప్తోరోమండలాన్యధ
కరిహస్తకటిచ్చిన్నే తదా స్యాదపరాజితః

౪. అపరాజితము.

ఈ అంగహారమునందు దండపాద వ్యంసిత ప్రసర్పిత నికుట్టార్థ నికుట్టాఖ్యిప్తోరోమండల కరిహస్త కటిచ్చిన్న కరణములు తొమ్మిది యుండును. నూపురపాద మొనరించి దండపాద ప్రసారము చేయుటయను దండపాద కరణము ప్రథమమున నుండదగును. ఇందు విక్షేపాక్షేపము లున్నవి. పిమ్మట ఆలీఢస్థానకముతో నుండు వ్యంసిత కరణ మావశ్యకము. స్థిర హస్తాంగహారమునందు వలె వ్యంసిత ముండ దగును. అనంతరము రేచిత వామహస్తము లతాఖ్యధక్ష హస్తము కల ప్రసర్పిత కరణ మపేక్షితము. హస్తములు నికుట్టితములు అంచితము లగుట కల నికుట్టితార్థ నికుట్టిత కరణముల నాచరించి ఉర్వోమండల కరణ మొనర్పవలెను. అది కాగా కరిహస్త కటిచ్చిన్న కరణముల నొనర్పవలసి యున్నది. అప్పుడపరాజితాంగహార మగును. పర్యస్తకాంగహారములో వలె నిందు తుదిలో నాలు గంగహారములు సమముగానున్నవి.

౫. పర్యస్తః

తలపుష్పపుటాత్పశ్చైదపవిధాఖ్యవర్తితే
నికుట్టకం భవేదూరూద్వృత్తమాక్షిప్తకాభిధం
ఉరోమండలనామాధ నితంబం కరిహస్తకం
కటిచ్చిన్నం చ యతః స్యాత్పర్యస్తోయం భవప్రియః

౬౬౦

౬. పర్యస్తము.

ఈ యంగహారమున నీ కరణము లుండును. తలపుష్ప పుటము అపవిధము వర్తితము నికుట్టకము ఉరూద్వృత్తము ఆక్షిప్త

కము కటిచ్చిన్నము. భరతుని పరిగణనములో స్థిరహాని ము
మొదటిది. ఈ పర్యస్తకము రెండవది. స్థిరహస్త కరణములో
నిరూపించిన పరప్రసార సమనఖ వ్యంసి తాపసృతి ప్రత్యాల్లిఖములు
దీనిలో గూడ నుండవలెనని సర్వాంగహారములలో నవి యుండ
వలెనని యితీకర్తవ్యతను కొందరాయోజన మొనరించిరి. త
త్తదంగహారములకు సముచితము లయినవి కొన్ని యుండునని
భరతోక్తిలో లేకపోయినను వానిని స్వయముగా నభ్యుహించి
కూర్పదగునని కొందరందురు. భరతుడు చెప్పిన వానిని విమోచనం?
తేనివానిని దెచ్చుట?

సమపార్శ్వమున పుష్పపుట హస్తము అగ్రీతిల సంచర
మయిన పాదము పార్శ్వము సన్నతి మగుట యను తలసూక్ష్మపుట
కరణమును ప్రధనుమున నాచరింపవలెను. శుక్రతుండీమావర్తింప
జేయుట వాసుహస్తము వక్షోస్థ మగుట కల అపవిధ కరణము
రెండవది. మణిబంధమున కుంచితహస్తము లుండుట కల వర్తిత
కరణము మూడవది. హస్తములు నిక్కుట్టితములుగా నుండుట యను
నిక్కుట్టక కరణము నాలవది. ఉరూద్వృత్త మయిదవది. హస్తపాదా
క్షేపము కల ఆక్షిప్తకరణ మారవది. ఉరోమండల మేడవది.
నితంబ కరణ మెనిమిదవది. కరిహస్తము తొమ్మిదవది. కటిచ్చిన్నము
పడవది. ఇట్లు కరణదశమున పర్యవృత్తాంగహార మగును. ఈ
అంగహారము భవ ప్రియమని యిందు గలదు. హరోద్భవమని
భరతుని మాట. అన్నియు హరభవములె. అన్నియు భవప్రియములె
అయినను కొన్నిటి నట్లు చెప్పుట వాని విశిష్టతాసూచకము.

౬. భృమరః

“కృత్వా నూపురపాదం తు తథాక్షిప్తకమేవ చ
కటిచ్చిన్నం చ కర్తవ్యం నూచీపాదం తథైవ చ

నితంబం కరిహస్తం చాప్యరోమండలకం తథా

కటిచ్ఛిన్నం తతశ్చైవ భ్రమరః స తు సంజ్ఞితః”

౬౬౫

కరిహస్తాభిధం తస్మాదురోమండల సంజ్ఞకం

కటిచ్ఛిన్నం [తతః కుర్యాత్ భ్రమరః స తు కీర్తితః]

౬. భ్రమరము.

ఈ అంగహార లక్షణ శ్లోకము గ్రంథమున ఘటితమయినది. చివరి శ్లోకమున ఇరువది యక్షరములు మాత్రమున్నవి. నాట్యవేదమున భరతుడు నిరూపించిన భోమరాంగహార లక్షణమిచట సౌకర్యమునకై ఘటితమయినది.

నూపురపాదము ఆక్షిప్తకము కటిచ్ఛిన్నము సూచీపాదము నితంబము కరిహస్తము ఉరోమండలకము కటిచ్ఛిన్నము అను ఎనిమిది కరణములు భ్రమరమను నంగహారమున నుండును. కటిచ్ఛిన్న కరణము రెండు ప్రర్యాయములు ప్రయోగింప వలసి యున్నది. ఇట్లే కొన్ని అంగహారము లందు కొన్ని కరణములు శోభా సంపాదనమునకై యావృత్తము లగును.

మొదట నూపుర పాదము పట్టి నూపురకరణ మొసరింప వలెను శిరోదేశమున ఆలపద్మము కల ఛిన్నమను కరణము కూర్పవలెను. ఈ ఛిన్నమున పరిచ్ఛిన్న మనుటయు గలదు. పరిచ్ఛిన్న కరణము కాక ఇచట కటిచ్ఛిన్న కరణ ముండవలయుననుట పాతాంతరమున నున్నది. పిమ్మట సూచీపాదము నితంబము కరిహస్తము ఉరోమండలము కటిచ్ఛిన్నము అనుకరణములు కూర్పవలెను. చివరికరణముల కూర్పు పూర్వాంగహారములలో గూడ గలదు.

౭. ఆలీధ :

విధాయ వ్యంసితం యత్ర ప్రకుర్వీత నికుట్టకం
 నూపురం వామతోఽలాతాక్షిప్తకేతు తతోన్యతః
 ఉరోమండలకాభిఖ్యం కరిహస్తసమాహ్వయా
 కటిచ్ఛిన్నం చ యత్రాయమాలీధః పరికీర్తితః

౬౭౦

౭. ఆలీధము.

దీనిలో వ్యంసితము, నికుట్టకము, నూపురపాదిక, అలాతము
 ఆక్షిప్తకము, ఉరోమండలము, కరిహస్తము, కటిచ్ఛిన్నము అను
 కరణాష్టకముండును. ఆలీధ స్థానకమున నుండి ఎత్తుమునందు హస్త
 ములను రేచితి మొనర్చి ఊర్ధ్వాధో విప్రకీర్ణములనుగా జేయుట
 యను వ్యంసితకరణమును ప్రథమముగా కూర్చవలెను. బాహుశీర్ష
 మున హస్తములు నికుట్టిత మొనరించుటయను నికుట్టితకరణ
 మాచరింపవలెను. వామభాగమున నూపురపాదిక కూర్చవలెను.
 దక్షిణపాదమున అలాతము ఆక్షిప్తము నాచరింప వలెను. పిమ్మట
 పూర్వమువలె ఉరోమండల కరిహస్త కటిచ్ఛిన్నములను కూర్చునది.
 ఇట్టిదిది ఆలీధాంగహారమగును. ఉరోమండలాది కరణ త్రియమంత
 మున నియతముగానున్నది.

౮. మత్తాక్రిడ :

ప్రమరాన్నూపురం తస్మాద్భుజంగత్రాసితాభిధం
 అంగేన దక్షిణేనైవ తతో వైశాఖరేచితం
 ఆక్షిప్తకమధాచ్ఛిన్నం వామేన భృమరాభిధం
 యత్యోరోమండలం కుర్యాన్నితంబం కరిహస్తకం
 కటిచ్ఛిన్నం చ సంప్రీక్తో మత్తాక్రిడో హరపీయః

౬౭౫

౮. మత్తాక్రిడము.

హరప్రియమగు నీ మత్తాక్రిడాంగహారమున పదునొకండు
 కరణములున్నవి. భ్రమరము, నూపురపాదిక, భుజంగత్రాసితము,

వైశాఖరేచితము, ఆక్షిప్తము, ఆచ్ఛిన్నము, భ్రమరము, ఉరోమండలము, నితంబము, కరిహస్తము, కటిచ్ఛిన్నము నని. మొదటగా త్రికము నువలిత మొనరించి భ్రమరక కరణ మాచరింపవలెను. అనంతరము నూపురకరణము పిమ్మట కుంచిత పాదము కల భుజంగ త్రాసితము నొనరింపవలెను. పిమ్మట దక్షిణ పాదముననై వైశాఖరేచిత మాచరించునది. ఆక్షిప్తహస్తపాదములు కల ఆక్షిప్త కరణ మాచరింప వలెను. అనంతరము ఆచ్ఛిన్నము. పిమ్మట వామ భాగమున భ్రమరకము కూర్చునది. ఇది బాహ్యభ్రమరకము. అనంతరము వెనుకటి వలె ఉరోమండల నితంబ కరిహస్త కటిచ్ఛిన్న కరణములు కూర్చునది. కాగా నిది మత్తాకీడాంగహార మగును. ఇది హారస్త్రియాంగహారము.

౯. అపసర్పితః

క్రమత్కుర్వాదపక్వాంతం వ్యంసిత్తన కరక్రియాం

కేవలం కరిహస్తార్థసూచివిక్షిప్తకాన్యధ

కటిచ్ఛిన్నాభిదానోరూద్వృత్తమాక్షిప్తనామకం

కరిహస్తం కటిచ్ఛిన్నమపసర్పితనామకః

౬౮౦

౯. అపసర్పితము.

ఈ అంగహారమున అపక్రాంతము వ్యంసితము కరిహస్తము అర్థసూచి విక్షిప్తము కటిచ్ఛిన్నము ఊరూద్వృత్తము ఆక్షిప్తము కరిహస్తము కటిచ్ఛిన్నము అను పదికరణము లున్నవి. వీనినన్నిటిని క్రమముగా నీ యంగహారమున కూర్పవలెను. ఊరువలన మపక్రాంత క్రమము కల అపక్వాంత కరణము మొదట, ఆలీఢస్థానకమున నుండు. వ్యంసితకరణ మొనర్పదగును గాని వ్యంసితకరణము నుండి కరక్రియనే గ్రహింపవలెనని “కేవల” పదమున గోచరించును కరముల క్రియ కరక్రియ రెండుహస్తములను వక్షము నందు కూర్చుట వ్యంసి

తమ నందున్నది దానినే యిండు గ్రహింపవలెను. పిమ్మట కలిహస్తకరణము. ఉద్వేష్టితమని భరతుడన్న దానికి కలిహస్తమనియెభావము. నామము ఎత్తో గ్రహే దక్షిణము ప్రోద్వేష్టిత తలముగా నుండుట కలిహస్త కరణ లక్షణములొ రున్నది. అనంతరము శిరోదేశమున అలపస్కముకల అర్ధసూచీకరణము హస్తపాద విశ్లేషము కల విశ్లేష్టకరణము, కటిచ్ఛిన్న కరణము ఉరూద్వృత్త కరణము కూర్పవలెను. భరతుడు నామైక గ్రహణమున ఉద్వృత్త పదమునె నిరూపించెను. అది యూరూద్వృత్తమని అభినవుడనుటను జాయపతి గ్రహించెను. పిమ్మట ఆక్షిప్త కలిహస్త కటిచ్ఛిన్న కరణములు కూర్పవలెను. అప్పుడిది అపసర్పితాంగహార మగును. దీనిలో కరిస్తము కటిచ్ఛిన్నము మఱల మఱల ఆవృత్తమగుట విశిష్ట శౌందర్య సంపాదకము.

౧౦. మ దా ద్వి ల స తః

మదస్థలితమ త్తల్లి తలసంస్పృటితాని చేత్
గుంభేన త్రివతుః కృత్వా పంచకృత్వాధవా పునః
విదధీత నికుట్టోరూద్వృత్తాభ్యే కలిహస్తకం
కటిచ్ఛిన్నం సమాఖ్యాతో మదాద్విలసితస్తదా

౧౦. మ దా ద్వి ల స త ము.

మదాద్విలసితమని యిందున్నది. ఇది మదవిలసితము. దీనిలో నీకరణములున్నవి. మదస్థలితము మత్తల్లి తలసంస్పృటితము నికుట్టము ఉరూద్వృత్తము కలిహస్తము కటిచ్ఛిన్నము. అని కరణ సప్తక మిట్లు నిర్దిష్ట మయినది. కాని మొదటి కరణములను త్రిరావృత్తిగా నొనరింపగా త్రయోదశకరణము లగును. నాలుగు పర్యాయము లొనరింపగా షోడశకరణము లుండును. “పంచకృత్వః”

అయిదు పర్యాయము లావృత్తము చేయగా ద్వావింశతి కరణము లగును. కరణసప్తకమునకు త్రిరావృత్తి యొనర్చగా నిరువది యొకటి కరణ సంఖ్యయగుట నభివచనభారతి సూచించినది. చతుఃపంచకృత్వః ఆవృత్తిని అభినవపు సూచింపలేదు. మొదటిమూడు మూడుపర్యాయము లావృత్తములగుట యశాచిత్వ ప్రాప్తము కావచ్చును. నాట్య వేదములో భరతుని లక్షణ మీ విధముగా నున్నది.

“దోలైః కరైః ప్రచలితైః స్వస్తికాపస్మతైః పదైః
అంచితైర్వలితైర్వాస్తైః తలసంఘట్టితైస్తథా
నికుట్టితం చ కర్తవ్యమూరూద్వృత్తం తదైవ చ
కరిహస్తం కటిచ్ఛిన్నం మదాద్విలసితే భవేత్”

ఈ శ్లోకముల భావము నభివచన గుప్తుడీ విధముగ నిరూపించెను. దోలైః కరైః అనుటచే మదస్థలిత కరణము సూచితము. స్వస్తికాపస్మతైః పదైః అనుటచే మత్తల్లి కరణము సూచితము. తలసంఘట్టితైః అనుటచే తలసంస్పృశిత కరణము సూచితము. వలితైర్వాస్తైః అనుటచే నీ మూడు కరణములు బహువిధ చిత్ర గుంఫములు కలవని సూచితము. అనంతరము నికుట్టకాది కరణ చతుష్కప్రయోగ మావశ్యకము. ఇచట కొంద రీవిధముగా నందురు తోలాది కరణములు మూడింటికిని మూడు పర్యాసములావృత్తి యుండగా నీ అంగహరమున త్రియోదశ కరణము లుండును. అని. మరికొందరు కరణ సప్తకమునకును మూడావృత్తులు కూర్చగా ఏక వింశతి కరణము లగును. అని.

మొదటి మూడు కరణములను భరతుడు సూచించుటలో “దోలైః కరైః, స్వస్తికాపస్మతైః పదైః తలసంఘట్టితైః” అని బహువచనము కూర్చినందున, బహువచనతోపపత్తికై మూటి

సంగీకరింపవలెను గావున నాలు గయిదు పర్యాయములని యంగీకరింప నవసరము లేదు. కావున ఆద్యకరణ త్రయమునకు త్రిరావృత్తి యాచిత్య లభ్య మగును. అంతిమ కరణ చతుష్కమున కావృత్తి నూచించుటలో నిట్టి యాచిత్యము కానరాదు.

నాలు గయిదు పర్యాయము లావృత్తి చెప్పినను వైరుధ్యము లేదని భావించెను. సప్తకమునకు త్రిరావృత్తి యుక్తి సంగతము కాదని జాయ భావించి యుండును.

వీని నావర్తింపజేసి ప్రయోగించుటలో దృశ్య మనోహరత సంభావనీయము. నాట్యవిత్సహృదయులు ప్రమాణము. ఇట్టి ప్రయోగ మెట్లుండునో భావుకులు భావింపవలసి యున్నది.

మదస్థలితము, మదస్థలితము, మత్తల్లి, మత్తల్లి, తలసంఘట్టితము తలసంఘట్టితము, మదస్థలితము మత్తల్లి తలసంఘట్టితము నికుట్టితాది చతుష్టయము.

మదస్థలితమే మూడు పర్యాయములు మత్తల్లియే మూడు పర్యాయములు, తలసంఘట్టితమే మూడు పర్యాయములు ప్రయోగించినచో గలుగు భావమును, మూడిటిని మూడు పర్యాయము లావృత్త మొనరించుటలోని భావమును పరిశీలించుట బాగుండును. సప్తకము త్రిరావృత్తమయినపుడు మూడు పర్యాయములు మదవిలసితము ప్రయోగించినారన్న భావము వేరొక భావ ముదయింపజేయుట యుక్తమగును. సర్వము మదవిలసిత మయినను విలసితముగా నుండుట యుచితము. ఇంత వాయగా జాయంతి భావము వ్రాసి నట్లయినది.

౧౧. విద్యుద్భాంతః

అర్థసూచి భవేద్వామే విద్యుద్భాంతం తు దక్షిణే
 వ్యత్యాసేన పునర్ద్వంద్వమేతచ్ఛిన్నమతః పరం
 వామేఽతిక్రాంతమాదధ్యాల్లతావృశిచ్ఛికనంజ్ఞకం
 కటిచ్ఛిన్నం చ యత్రాయం విద్యుద్భాంతః ప్రకీర్తితః

౯౮౫

౧౧. విద్యుద్భాంతము.

అర్థసూచి విద్యుద్భాంతము. అర్థసూచి విద్యుద్భాంతము పరిచ్ఛిన్నము అతిక్రాంతము లతావృశ్చికము కటిచ్ఛిన్నము అను ఎనిమిది కరణముల కలయిక యీ యంగహారమున గలదు. మొదటి రెండును వామదక్ష వృత్తులుగా శ్వావృత్తము లయినవి. పరిగణన ములో ఆవృత్తములతో కూడుకొనిన పరిగణనమే సంప్రదాయ ధర్మము.

ఇందు ప్రథమమున అర్థసూచీ కరణము వామాంగ ప్రయోజ్యము దక్షిణ భాగమున విద్యుద్భాంత కరణము ప్రయోజ్యము. మఱల నీ రెండిటిని అంగ విపర్యయమున ప్రయోగింప వలెను. అనగా, దక్షిణమున అర్థసూచి, వామమున విద్యుద్భాంతము ప్రయోజ్యమగును. పిమ్మట వైశాఖస్థానకమున కటిదేశమున పల్లవ హస్తము లుంచి ఛిన్నకరణము ప్రయోగింపవలెను. అనంతర మతిక్రాంతక్రమ మొనరించి లతావృశ్చికకరణ నూచరింప వలెను. తుదకు కటిచ్ఛిన్న కరణము నూచరించునది. అప్పుడది విద్యుద్భాంత కరణమగును.

౧౨. వైశాఖరేచితః

అంగద్వయేన వైశాఖరేచితం యత్ర నూపురం
 భుజంగత్రాసితోన్మత్తే మండలస్వస్తికాభిధం

౬౯౦

నికుట్టకఁ తతః కుర్యాదూదూద్యృత్తమతః పరం
అక్షిప్తకాహ్వయం పశ్చాదురోమండలసంజ్ఞకం
కరిహస్తకటిచ్చిన్నే సోయం వై శాఖరేచితః

౧౨. వై శా ఖ రే చి త ము.

ఈ వై శాఖ రేచితాంగహారము నందీ కరణములు కలవు. వై శాఖరేచితకరణము నూపుర పాదము భుజంగతాసితము ఉస్మత్త కరణము మండలస్వస్తికము నికుట్టకము ఊరూద్యృత్తము అక్షిప్తకము ఉరోమండలము కరిహస్తము కటిచ్చిన్నము. అని ఏకాదశ కరణములుండవలెను. వీని యోజన మీ విధముగ నుండును. అంగద్వయమున వై శాఖ రేచిత కరణమును ప్రధమముగా ప్రయోగింపవలెను. ఈ యంశమును జెప్పుటకై భరతు డీ శ్లోకము వ్రాసెను.

“ రేచితౌః సహగాత్రేణ హ్యపవిధౌ క రే యదా

పునస్తేనైవ దేశేన గాత్రమున్నమ్య రేచయేత్. ”

ఈ శ్లోకముచే వై శాఖరేచిత కరణము అంగద్వయమున ప్రయోజ్యమని చెప్పినట్లయినదని యభినవభారతి యనినది. తత్పారార్థమును జాయపతి లిఖించెను. అపవిధకరణములు గాత్రముతో రేచితము అగునేని అను భావము కల పూర్వార్థము హస్తపాద రేచనము కల వై శాఖ రేచిత కరణమును సూచించును. మఱల నా విధముననే యొనర్చి గాత్రమున్నమితము చేసి రేచన మొనర్పదగు నను నుత్తరార్థ భావము. అంగద్వయమున గాత్రము రేచిత మగుటను సూచించును. ఈ భావము సర్వము “అంగద్వయేన వై శాఖరేచితం” అను పదద్వయమున నిందు సూచిత మయినది. అనంతరము త్రికవలనము లతారేచితక హస్తములు కల నూపురోర్ధ్వ పాద కరణమును కూర్పవలెను. కుంచిత పాద రూపమయిన భుజంగ

త్రాసితము కూర్చు నెలెను. పిమ్మట ఉన్మత్త కరణ ప్రయోగ మావశ్యకము. ఇది రేచిత పదమున భరతోక్తిలో సూచితమయినది. పిమ్మట మండల స్వస్తిక కరణ మావశ్యకము. ఇది మండల పదముననే నిరుక్త మయినది. పిమ్మట నికుట్టకము ఊరూద్వృత్తము ఆక్షిప్తకము ఉరోమండలము కరిహస్తము కటిచ్ఛిన్నము అనుకరణములను కూర్చు జనును. ఇట్టిది వై శాఖరేచితాంగహార మయినది.

౧౩. సూచివిధః

కృత్వార్ధసూచివిక్షిప్తమావర్తం చ తతః పరం

కుర్యాన్నితంబవర్ణ్యాని పర్యస్తోక్తాని షట్క్రమాత్

౬౯౫

నికుట్టాదీని యత్రాయం సూచివిధః పృక్తిరితః

౧౩. సూచివిధము.

దీసిలో అర్ధసూచి విక్షిప్తము ఆవర్తకరణము నికుట్టకము ఊరూద్వృత్తము ఆక్షిప్తము ఉరోమండలము కరిహస్తము కటిచ్ఛిన్నము అను కరణనవక మున్నది. అలపల్ల వోపలక్షితమయిన అర్ధ సూచి కరణము ప్రథమమున ప్రయోగింపదగును. హస్తపాద విక్షేపముకల విక్షిప్తకరణము రెండవదిగా ప్రయుక్తముకావలెను. కుంచిత పాదప్రసారము ప్రయోగ వశగహస్తములు కల ఆవర్తకరణము మూడవది. అనంతరము పర్యస్తకాంగహారములో నిరూపితములయిన వానిలో నితంబకరణ రహితముగా మిగిలిన ఆరు కరణములను, నికుట్టాదికముగా ప్రయోగించునది. అనగా పర్యస్తక కరణము నందు తలపుష్పము అపవిధము వర్తితము నికుట్టకము ఊరూద్వృత్తము ఆక్షిప్తము ఉరోమండలము నితంబము కరిహస్తము కటిచ్ఛిన్నము అను దశకరణములుండగా నికుట్టకాదు లేదు కరణములుకాగా మధ్యలోనున్న నితంబ కరణమును విడువగా మిగిలిన వానిలో నారు కరణము

లను కూర్పవలెనో భావము. ఇన్ని కరణముల నిట్టిందు కూర్పగా నిది సూచివిద్యంగహారమయినది.

౧౪. ఆక్షిప్తః

నూపురం యత్ర విక్షిప్తమలాతాక్షిప్తకే భవేత్
ఉరోమండలకాభిఖ్యం నితంబం కరిహస్తకం
కటిచ్ఛిన్నం చ కుర్వీత సోయమాక్షిప్తకో మతః
యత్ర యత్ర పునః శబ్దం కరణేఽత్రాభ్యధాన్మనిః ౨౦౦
ప్రయోజ్యత్వం జగుస్తత్ర, తస్యాభిప్రాయవేదినః
ఇతి న్యాయేన విక్షిప్తాలాతకాక్షిప్తకాభిధం
కరణత్రయమత్రాపి ద్విః ప్యయోజ్యత్వమర్హతి

౧౫. ఆక్షిప్తము.

ఈ కరణము లిందున్నవి. నూపురము, విక్షిప్తము, అలాతము, ఆక్షిప్తము, ఉరోమండలము, నితంబము, కరిహస్తము, కటిచ్ఛిన్నము ఇవి యెనిమిది కరణములు. వీనిలో విక్షిప్తము, అలాతకము, ఆక్షిప్తకము అను మూడు కరణములను మరల నిరూపించుటను జాయపతి చెప్పినందున మొత్తము పదునొకండు కరణము లిందున్నట్లగును.

త్రికవలనము కల నూపుర కరణము పృథమ ప్రయోజ్యము. హస్తపాద విక్షేపము కల విక్షిప్తము రెండవది. అలాతకము మూడవది. పిమ్మట ఆక్షిప్తక కరణ మొనరింపవలెను. అనంతరము ఉరోమండము నితంబము కరిహస్తము కటిచ్ఛిన్నము అను కరణములను పూర్వము వలె కూర్పదగును. “యత్రయత్ర పునర్గ్రహణం తత్రితత్ర కేచిత్ ద్వైర్వ్యంగ మాహుః” భరతుని లక్షణ వాక్యము లలో నెచట నేని “పునఃపునః” అని యుండునేని అచట నున్నవానిని

రెండుపర్యాయములు ప్రయోగింపదగునని కొందరనిరి. అని అభి నవభారతి నూచించినది. అది అన్యమతమని అభినవుడు అనెను. దానినభిమానించిన జాయసేనాపతి తదాదరమున నిచటి లక్షణము నుపరిష్కృతము చేసెను.

ఈ అంగహారమునకు లక్షణము చెప్పి భరతోక్తిలో “విక్షిప్తాలాతకే పునః పునరాక్షిప్తకం కుర్యాత్” అని యున్నది. ఇచట విక్షిప్తాలాతకములకు పునః యున్నది. ఆక్షిప్తకమునకు పునః యున్నది. కావున “ఏయే కరణమున ముని పునః శబ్దమును ప్రయో గించెనో అచట నా కరణమునకు పునః ప్రయోజ్యత్వము కలదని భరతాభిప్రాయవిదు లనిరి.” అని జాయసేనాపతి వ్రాసెను. ఈ న్యాయము ననుసరించి విక్షిప్తాలాత కాక్షిప్తకములను కరణ త్రయము ద్వీప ప్రయోగము పొందదగి యున్నది. పునః ప్రయోక్త ములగుటలో నవి యున్న స్థలముననే పునః ప్రయోక్తములగుటను భావింపవచ్చును. ఇది ఆక్షిప్తాంగహారము.

పునః శబ్దప్రయోగమున లభించు విశేషార్థమును అభినవుడు నూచించినాడు. కాని అది అన్యమతమనెనె కాని స్వాభీష్ట మతముగ భావించి నట్లు తోచదు. భరతోక్తి గూఢార్థముల నభినవుడు నిరూ పించును. ఇచటి యీ “పునః పునః” స్వారస్యవిషయమున నాతని భావ మిట్లే యుండునా?.

౧౫. పా ర్శ్వ స్వ స్తి కః

దిక్స్వస్తికాఖ్యమేకేన పార్శ్వేనార్ధవికుట్టకం

అన్వేనేతద్ద్యయం భూయో విదధ్యాదపవిద్ధకం

౨౦౫

ఊరూర్ద్వృత్తాఖ్యమాక్షిప్తం నితంబం కరిహస్తకం

కటిచ్ఛిన్నం చ యత్రైష పార్శ్వస్వస్తిక ఇష్యతే

౧౫. పార్శ్వస్వస్తికము

దీనిలో దిక్స్వస్తికము అర్ధనికుట్టకము, మరల దిక్స్వస్తికము అర్ధనికుట్టకము అపవిష్టము. ఊరూర్ధ్వత్తము ఆక్షిప్తము, నితంబము కరిహస్తమున కటిచ్చిన్నము ననుపది కరణములు కలవు. వీనియోజనమీ విధముగా నున్నది. మొదట దిక్స్వస్తికము ప్రయోగింపదగును దీని విషయమున భరతుడు “పార్శ్వేతు స్వస్తికం బద్ధ్వా” అనెను. పార్శ్వము లందును అగ్రభాగమునను స్వస్తికరచనము కల దిక్స్వస్తికము గ్రాహ్యమని అభినవభారతి ఆ కరణమునే జాయ నిరూపించెను. ఈ కరణ కరణానంతర మేకాంగమున అర్ధనికుట్టక కరణ మొకరింపవలెను. “కార్యంత్యధనికుట్టకం” అని భరతుడు. రెండవ పార్శ్వమునకు నీ విధి చెప్పుటచే నొక పార్శ్వమున బాహు శీర్షమున అంచిత హస్తముంచుట యను అర్ధనికుట్టక మొకట గ్రాహ్యము. మఱల నన్య పార్శ్వమున గూడ నీ ద్వయము నొకరింప వలెను. అనగా మఱల దిక్స్వస్తిక మొకరించి ద్వితీయ పార్శ్వమున అర్ధనికుట్టక కరణము నాయోజింపవలెను. అనంతర మపవిర్ధకరణము కూర్చునది. కరము నొకరింపజేయుట యిందుండును. పిమ్మట నిండే శుకతుండ హస్తావర్తనమును కూర్చదగును. ఇది యర్ధసిద్ధము. అనంతరము హస్త పాదాక్షేపము కల ఆక్షిప్తకరణము కర్తవ్యము. ఇకపూర్వము వలె నితంబము కరిహస్తము కటిహస్తమునను కరణ త్రయమును కూర్చవలెను. ఇట్టిదిది పార్శ్వస్వస్తికమును సంగహార మగును.

౧౬. ఆచురితః

నూపురభృమరాభిభ్యే వ్యంసితాహ్వా మలాతకం

నితంబ మధ సూర్యాఖ్యం కరిహస్తాహ్వానం తతః

కటిచ్చిన్నం చ యతః స్వాద్వయ మాచురితః స్మృతః ౨౧౦

౧౬. ఆచ్ఛరితము.

ఈ ఆచ్ఛరితాంగహారము నందీ కరణములున్నవి. నూపురము భ్రమరము వ్యంసితము అలాతకము నితంబము నూచీ కరణము కరిహస్తము కటిచ్చిన్నమునని. ఈ కరణాష్టకమును యథా క్రమముగా నిందు కూర్చునలెను. మొదట నూపురకరణ మాచరించి త్రికపరివర్తన మొనరింపవలెను. ఇట్లునుటచే భ్రమరకరణ మాచరింపవలెనని భావము. పిమ్మట వ్యంసితకరణము. వ్యంసిత హస్తమున త్రికమునే నివర్తింపజేయుట యిందలి కార్యము. త్రికమునే అనుటచే నితంబమునని భావము. పిమ్మట అలాతకరణము నితంబ కరణ మావశ్యకము. అనంతరము సూచికరణము, తుదకు కరిహస్తము కటిచ్చిన్నమును ద్వయము నుంజగా నిది ఆచ్ఛరితాంగహారమయినది.

ఇంతవఱకు నిరూపితము లయిన ఈ పదునారు అంగహారములు చతురశ్రతాలమానమున నుండునవి యని పరిగ్రాహ్యము. ఇటుపై త్ర్యశ్రతాలమానమున నుండు షోడశాంగహారములను నిరూపింపవలసి యున్నది. గతిమండలాది పరివృత్తి రేచితాంతము లయిన యంగహారములు త్ర్యశ్రమానమున నుండును. ౧౭ మొదలు ౩౨ వఱకు రెండవవిభాగమని పరిగ్రాహ్యము.

౧౭. గతిమండలః

మండలస్వస్తికం పూర్వం నివేశోన్మత్తకే తతః
ఉద్భట్టితకమత్తల్యాక్షిప్తోరోమండలాన్యథ
కటిచ్చిన్నం చ కుర్వీత యత్రాయం గతిమండలః

౧౮. గతిమండలము.

గతిమండలాంగహారమున నెనిమిది కరణము లున్నవి. మండల స్వస్తికము నివేశకరణము ఉన్మత్తకము ఉద్భట్టితకము మత్తలి

ఆక్షిప్తము ఉరోమండలము కటిచ్ఛిన్నమునని ప్రధమముగా మండల స్వస్తిక కరణ మాచరింపవలెను. ఇది ఏక దేశ గ్రహణమున మండల మని భరత గృహీతమయినది. దీనిని మండలస్థానకమున నుండి యాచరింపవలెను. ఈ స్థానక సన్నివేశముననే నివేశ కరణ మాచరింప దగును. మండల స్థానకముననే రెండు కరణములు సూచితములయిననన్న అభినవభావ మిందు విశదమయినది. అనంతరము ఉస్మత్తకరణము కూర్పవలెను ఇది “హస్తాచరేచితౌ” అనుటచే సూచితము. పిమ్మట పాదోద్భుటనము కల ఉద్భుట్త కరణ మావశ్యకము. దాననే మత్తల్లి కరణమును తుదకు ఆక్షిప్తము ఉరోమండలము కటిచ్ఛిన్నము లను కరణత్రిక ముండును. ఇట్లు కరణాష్టకము కల యిది గతిమండలాంగహార మగును. మండలస్థానక సన్నివేశ మున్నందున గతిమండల మయినది.

౧౮. వి ష్కంభః

కృత్వా నికుట్టితం యత్ర నికుంచిత మధాంచితం
ద్వయమంగద్వయేనై వ కృత్వోహద్వృత్తమాచరేత్ ॥౧౯॥
పశ్చాదర్థనికుట్టకాఖ్యం భుజంగత్రాసితం తతః
కిం చాత్రి కరణే హస్తా చతుర్భిః కరణైర్యుతౌ
తదై వ భ్రమణేనాథ చిన్నాముభయతః కటిం
కరిహస్తం కటిచ్ఛిన్నం సవిష్కంభః పృక్తిర్రితః

౧౮. వి ష్కంభము.

ఈ యంగహారములో నీ కరణము లున్నవి. నికుట్టితము కుంచితము, అంచితము, మఱల కుంచితము అంచితము ఊరూద్వృత్తము అర్థనికుట్టకము భుజంగత్రాసితము, భ్రమరకము, చిన్నము, కరిహస్తము, కటిచ్ఛిన్నము నని పండ్రెండు కరణములు ఇది విష్కంభాంగ హారము. ఇందు వీని యోజన రీతి యిట్లుండును. ప్రధమ

ముగా నిక్షుట్టిత కరణ మొనరింపవలెను. హస్తములు పర్యాయమున నుద్వేష్టితము లగుట, పాదములు నిక్షుట్టితములగుటగా భరతవాక్కు. తరువాత నికుంచితకరణము కుంచితకరణము ప్రయోజ్యము. ఈ కరణద్వయము “కుంచితౌలంచితౌ” అను భరత పదములచే సూచితము లయినవి. హస్తపాదములు కుంచితము లంచితములు కావలెనని భావము. ఈ రెండు కరణములను అంగద్వయమున, పర్యాయమున ప్రయోగింపవలసి యున్నది. వృశ్చిక చరణము కూర్చి, కరమును పార్శ్వమున నికుంచిత మొనరించి, నాసాగ్రమున దక్షిణహస్త ముంచుట నికుంచిత కరణములో కలదు. అంచిత కరణములో, స్వస్తిక చరణములు కూర్చి, దక్షిణహస్తము కరిహస్తముగ కూర్చి, వామ హస్తమును వక్షః స్థానమున కూర్చగా, ఆ హస్తమే వ్యావృత్తము పరివృత్తము కాగా నది నాసికాగ్రమున నుండగా గలుగు రమ్యత యున్నది. ఇట్లే రెండు కరణముల ననుసంధానించి ఊరూద్వృత్త నూచరింపవలెను. అనంతర మర్థనిక్షుట్టకము భుజంగత్రాసిత కరణ మావశ్యకము ఇచటి యర్థనిక్షుట్టకము “చతురశ్రం కరం కృత్వా సాదేన చ నిక్షుట్టకం” అను వాక్యమున సూచితము. అనంతరము భుజంగత్రాసిత మాచరణీయము. ఇచటి భుజంగత్రాసిత కరణము నందు హస్తములు నాలుగు విధానములతో కూడుకొని యుండును. అభినవగుప్తుడు, “భుజంగ త్రాసితం చతుర్విధం. అత్ర ఏవ కారేణ హస్తప్రయోగ మనుక్తం నిరూపయతి.” అని సూచించెను. భరణీక్షిలో “భుజంగత్రాసితం చైవ కరం చోద్వేష్టితం పునః” అని యున్నది. ఇందలి “ఏవ” కారమున అనుక్త మయిన హస్తప్రయోగము నిరూపిత మగును. “కరంచోద్వేష్టితం పునః” “కరము మఱల ఉద్వేష్టితము కావలెను.” అనుటచే నిది సిద్ధమగును. భుజంగత్రాసిత కరణములో హస్తములను ఉద్వేష్టితములు నొనర్చగా నీ కరణము

శాలుగు స్వరూప విశేషములు కలదగును. ఆ యంశమునే జాయపతి యిందు నిరూపించెను. ఈ కరణసమకాలమున భ్రమరక కరణ మొనరింప వలెను. పిమ్మట ఉభయాంగ ప్రయోగమున చిన్నత్రిక మాచరింపవలెను. “ఉభయతః కటింఛిన్నం కుర్యాత్” అటునిటు త్రికవిపర్తన ముండగా కటిమధ్య వలనము కలుగును. గావున చిన్న కరణము సిద్ధమగును. అనంతరము కరిహస్తము కటిచ్చిన్నము నాచరించునది. ఇట్లే కరణాచరణమున నిది విష్కంభాంగహార మయినది.

౧౯. ప రా వృ త్తః

జనితం సవ్యతః కుర్యాత్ శకటాస్య మలాతకం

౩౨౦

భ్రమరం కరిహస్తం తు గండం కరనికుటితం

కటిచ్చిన్నే చ యత్రాయం పరావృత్తః ప్రకీర్తితః

౧౯. ప రా వృ త్త ము.

జనితకరణము శకటాస్యము అలాతకము భ్రమరము కరిహస్తము కటిచ్చిన్నము అను నారు కరణములున్నవి. ప్రథమముగా జనిత కరణము కూర్పవలెను. ఒకకర మురమునందు మరియొకటి ప్రలంబితముగను పాదము తలాగ్రసంస్థితముకాగా జనితకరణమనుట స్పష్టము. “ఆద్యంతం జనితం” అని భరతోక్తి. ఇచటి ఆద్యశబ్దము దక్షిణాంగ ప్రయోజ్యత్వము చెప్పునని అభినవభారతి ఇందు “సవ్యతః” అనుట తదామోదము. దక్షిణ పాదమున జనిత కరణ మొనరించి యొక పాదమును ప్రసారితము కావింపవలెను. ఇట్లును టచే శకటాస్యకరణ ప్రయోగము సూచితము. అనంతర మలాతక కరణము భ్రమర కరణము కూర్పదగును. పిమ్మట కరిహస్త కరణము. కరిహస్తములోని కరము గండమున నికుటితము కావలె ననుటకు “గండం కరనికుటితం” అని యున్నది. తుదకు కటిచ్చిన్న కరణము. ఇట్టిది పరావృత్త కరణమయినది.

౨౦. అపవిద్ధః

అపవిద్ధాభిదాత్సుచివిద్ధం కృత్వా తతః కరః

ఉద్వేష్ట్యాబద్ధయా చార్యా త్రికభ్రమణమాచరేత్

ఊరూర్వృత్తమనేనైవ కృత్వోరోమండలం తతః

౨౨౫

కటిచ్ఛిన్నం చ కుర్వీత యత్రాయ మపవిద్ధకః

౨౦. అపవిద్ధకము.

దీనిలో అపవిద్ధకరణము సూచీవిద్ధకరణము ఉద్వేష్టిత కరణము ఉరోమండలకరణము కటిచ్ఛిన్నకరణము నను కరణపంచక మొనరింపవలెను. శుకతుండహస్త మాచరింపజేసి ఊరుష్మప్తమున ప్రసరింపజేసి నామహస్తమును నక్షోగతముగా నొనరించుటకు అపవిద్ధకరణమును ప్రధమముగా ప్రయోగించునది. పాదసూచితే రెండవపాద మావిద్ధముచేయుట హస్తములు కటివక్షః స్థితము లగుట కల సూచీవిద్ధకరణ మొనరించునది. ఇట్లు కరణద్వయ మొనరించిన పిమ్మట ఉద్వేష్టితకరణమున బద్ధయను చారీ విధానమున త్రికపలన మొనరించి ఉరోమండల హస్తో పలక్షీకరణమున ఉరోమండల కరణ మొనరింపవలెను. అనంతరము కటిచ్ఛిన్న మొనరింపవలెను.

“అపవిద్ధాంగహారశ్చక్షేయోఽయం ప్రయోక్తృభిః” అని భరతోక్తి. ప్రయోక్త లీ అపవిద్ధాంగహారమును గుర్తింప వలెనని దాని భావము ప్రయోక్తలు ప్రయోగశలురు, మంచి విద్వాంసుల కయినను స్వయముగా అంగగతి విధానము తెలియ శక్యము కాదు. ప్రయోగ కాశలమున్నక తెలియ శక్యమగును. ఈ కరణములలో నానావిధములయోజనములుకలవు. వానిలో మధ్యవర్తనముండును. శిరఃకర్మలు భూకర్మలు సేత్రీకర్మలుండును. ఇట్లు నానా విశేషము లుండును. సృత్తస్వరూప తత్త్వ విదుడా యోజన మంగీక

రింపగలడు. అచటి యంశమును గుర్తింపగలడు. అతత్త్వవిదునకు చెప్పినను ప్రయోజనము కలుగదు. అట్టివానికిది ప్రయోగింప శక్యమును కాదు. తత్త్వవిదుడు కానివానికి నిరూపించుటయు కానినీ. గీత వాద్యలయ యతి వాక్యార్థభేదమున యోజనముడును. యోజనము తెన్నియో కలవు. సుశిక్షితుడగు లక్షణకారుడును వాక్యములకు ప్రతిపదము లక్షణ మొనర్పింప శక్తుడుకాడు. దీని యనంతరము దీనిని ప్రయోగింప వచ్చును.” అని యెవరేని జ్ఞాపితము చేసినచో తన మనస్సంహిత మయిన యోజనమునను అనుసంహిత మొనర్పవచ్చును. ఇట్టి నియమములు నిత్యములు సూచితములై యుండును. అస్తాం.

౨౧. మ త్త స్థ లి త :

కృత్వా మత్తల్లి కుర్వీత గండసూచ్యద లీనకం
అపవిద్ధం ద్రుతం పశ్చాత్తలనంస్ఫోటితం తతః
కరిహస్తం కటిచ్ఛిన్నం మత్తస్థలితసంజ్ఞకే

౨౧. మ త్త స్థ లి త ము.

ఇందు మత్తల్లి కరణము గండసూచిలీన కరణము అపవిద్ధము తలసంస్ఫోటితము కరిహస్తము కటిచ్ఛిన్నము నను కరణ సప్తక మున్నది. పృథమమున వామ దక్షిణ పాదములచే నొనర్పదగు మత్తల్లి కరణ మొనర్పవలెను పిమ్మట దక్షిణహస్త మావర్తింపజేసి కపోలప్రదేశమున కూర్చుటతో గండసూచి కరణ మొనర్పదగును. పిమ్మట సూచీపాదోన్నత మయిన పార్శ్వము కలసమ్యక్ నికుంచిత రూపమయిన లీనకరణ మావశ్యకము. అనంతరమపవిద్ధకరణ ముండదగును. ఈ యపవిద్ధగతముననే వేగముగా తలసంస్ఫోటిత మొనర్పవలెను. అనంతరము పూర్వమువలె కరి

హస్తము కటిచ్చిన్నము అంశమున గూర్చదగును. అప్పుడది మత్త
స్థలితాంగహార మగును.

౨౨. సంభ్యాంతః

విక్షిప్తమంచితం గండసూచి గంగావతరణం ౭౩౦

కృమాత్కృత్వార్థసూచ్యాఖ్యం దండపాదం చ వామతః

చదురభ్యమరాభిభ్యే నూపురాక్షిప్తనామనీ

అర్థస్వస్తికనామాధ నితంబం కరిహస్తకం

ఉరోమండలకం యత్ర కటిచ్చిన్నం సమాచరేత్

సంభ్యాంతం కథయంత్యేతమంగహారం విచక్షణాః ౭౩౫

౨౩. సంభ్రాంతము.

ఇందు విక్షిప్తము అంచితము గండసూచి గంగావతరణము
అర్థసూచి దండపాదము చతురము భ్రమరకము నూపురము ఆక్షి
ప్తము అర్థస్వస్తికము నిశాబము కరిహస్తకము ఉరోమండలకము కటి
చ్చిన్నము అను పదునైదు కరణములు కలవు. వీనియోజన మీ విధ
ముగా నుండును.

ప్రధమమున విక్షిప్తకరణ మొనరింప వలెను. ఇందు
హస్త పాదములు విక్షిప్తములగుట కలదు. హస్తపాదములు ముఖా
నుగములుగా నుండవలెనని భరతివచనము కలదు. దీనిచే అంచిత
కరణము గండసూచి గంగావతరణము లను కరణములు సూచితము
లగును. నాసికాగ్రమున కరము వ్యావర్తన పరివర్తనములతో నుం
డగా నంచితకరణ మగుటయు, పార్శ్వము సూచీపాదోన్నత మగుట
యుండగా గండసూచి యగుటయు, పాదమూర్ధ్వాంగులితల గతమై
హస్తములు త్రిపతాకము లధోముఖములై యుండగా గంగావతరణ
మగుటయు నా యాలక్షణాన సారమున గుర్తింపవచ్చును. అనంతరము
అర్థసూచి దండపాద కరణము లుండవగును. అవియు వామసూచీ

సహకృతమ్మను భరతవచనమున సూచితము లగుచున్నవి. ఈ రెండును వామాంగమున నె యొనర్ప దగియున్నవి. అప్పుడు సవ్యహస్తము వక్షమున నుండును. ఇట్లు చెప్పుగా చతురకరణము సూచిత మగును. చతురము తరువాత భ్రమరకరణము, త్రికము వలితమగుటచే నిది సూచితము. అనంతరము నూపుర కరణము ఆక్షిప్త కరణము పిమ్మట అర్ధస్వస్తికము, నితంబాది చతుష్టము, అనగా నితంబము కరిహస్తము ఉరోమండలము కటిచ్చిన్నము అనునవి పూర్వమువలె ప్రయోజ్యములు, కాగా నిది సంభ్రాంతాంగహార మయినది.

౨౩. ఆక్షిప్త రేచితః

వైచిత్ర్యేణ ప్రకృర్విత యత్య స్వస్తికరేచితం
ఉరోమండలకం పార్శ్వనికుట్టిత కటేనమే
ఘూర్ణితం భ్రమరం సింహకర్ణం వృశ్చికరేచితం
సన్నతం పృష్ఠదిగ్వక్షఃపూర్వకం స్వస్తికం త్రిధా
నాగావసర్పితం చేతి కరణాన్యంఘ్రహస్తయోః
రేచితస్వస్తికావాభ్యామంచితాని త్రయోదశ
ఉత్తేపయంత్యధాక్షిప్తమూరూద్వృత్తాద్విసాకృతం
లలాటతిలకం దండపక్షం తలవిలాసితం
విద్యుద్భ్రాంతం గజక్రీడం నిశుంభితనితంబకే
విష్టుక్యాంతాభిధానోరోమండలాభ్యే నితంబకం
కరిహస్తం కటిచ్చిన్నం యథాశోభం యథారుచి
విదధీత యథాప్రజ్ఞం సోయ మాక్షిప్తరేచితః
రేచితా స్వస్తికా పాదావిత్యత్య వదతో మునేః
ఉద్దిష్టం కరణం యద్యద్రేచితం స్వస్తికాంచితం
పునరుత్తేపణం చేతి వదతోస్య మతాని తు
కరణాని సమత్తేపనమాయుక్తాని కాన్యపి

౨౪౦

౨౪౫

౨౫౦

౨౩. ఆక్షిప్తరేచితము.

ఈ అంగహారము దీర్ఘము సంకీర్ణము విషయబహులము, పాదములు రేచితము లయినప్పుడు స్వస్తికము లయినప్పుడు విశ్లేషము పొందినప్పుడు మఱల రేచితములు స్వస్తికములయినప్పుడు ఉత్తేషణము పొందినప్పుడు కలుగు కరణములన్నియు నిందుండును. అట్లే హస్తములు రేచితములు స్వస్తికములు విశ్లిష్టములు రేచితములు స్వస్తికములు ఉత్తిష్టము లయినప్పుడు కలుగు కరణములన్నియు నిందున్నవి. సామాన్యముగా నన్ని కరణము లందును హస్తపాదముల రేచిత స్వస్తిక విధానము లుండును గావున నాయా కరణముల ప్రయోగ యోగ్యతా నిర్ణయమున భావభేద ముండును. కావుననే అభినవగుప్తు డొక విధముగా ప్రయోజ్య కరణ నిర్ణయ మొనరింపగా సంగీతరత్నాకర కారుడు వేరొకవిధమున కరణ పరిగణనము చేసెను. ఇది చూచి అదిచూచి తాను చూచినదిచూచి జాయసేనాపతి వేరొక విధముగా కరణములను సిరూపించెను. అన్నిటిని చూచినవా తన్యవిధమున కరణకరణ మాదేశింప వచ్చును. ఇట్టి యవకాశము నీ యంగహార మిచ్చుచున్నది. ఇట్లన్యాయ భావము లన్యంగహారము లందునుండునా? తండ్మాపదేశమున నిశ్చిత భావుడయిన భరతు డంగహారము లందుండదగిన కరణములను “నామతః కర్మతః” తానే నిర్దేశించెను. భరతదర్శనము గుర్తించిన అభినవు డందుననే “శ్రుతహా నాకోగుణః” అనెను. అభినవ దర్శనమున భావితృలయినవారి భావములును గలవు. సృష్టదర్శనమున సంభావ్యములగువానిని నిశ్చయించి జాయసేనాపతి యిందు నిబంధించెను.

అభినవదర్శనమున నిర్ణీతములయిన కరణములిం దీ విధముగా నున్నవి.

స్వస్తికరేచితము - పృష్ఠస్వస్తికము - ఉత్తరస్వస్తికము
 కటీసమము - ఘూర్ణితము - భ్రమరము
 వృశ్చికరేచితము - పార్శ్వనికుట్టకము - ఉరోమండలము
 సన్నతము - సింహాకర్షితము - నాగాపసర్పితము

ఇంకను వైచిత్ర్య యోగమున నింక కొన్ని కరణములు ఉండదగునని యభినవుడె యనెను.

దండపక్షము - లలాటతిలకము - తలవిలాసితము
 నిశుంభితము - విద్యుద్భ్రాంతము - గజక్రీడితము
 నితంబము - విష్ణుక్రాంతము - ఉరూర్ద్వృత్తము
 ఆక్షిప్తము - ఉరోమండలము - కటిచ్ఛిన్నము

ప్రథమవర్గములో ద్వాదశ కరణము లున్నవి. ద్వితీయవర్గములో ద్వాదశ కరణములున్నవి. ప్రథమ వర్గములో వక్షః స్వస్తికమును కొందరి భావమున నున్నదని అభినవగుప్తుడు సూచించెను.

జాయసేనాపతి సూచనమున నీ కరణములున్నవి.

స్వస్తికరేచితము - ఉరోమండలము
 పార్శ్వనికుట్టితము - కటీసమము
 ఘూర్ణితము - భ్రమరము
 సింహాకర్షము - వృశ్చికరేచితము
 సన్నతము - పృష్ఠస్వస్తికము
 దిక్స్వస్తికము - వక్షఃస్వస్తికము
 నాగాపసర్పితము -

ఇట్లెచట ప్రథమవర్గమున త్రయోదశ కరణములను నిరూపించెను. మఱల ఆక్షిప్త రేచిత విధానములు హస్తపాదముల కుండుటను సంభావించి మఱి కొన్ని కరణములు నుండుట నిరూపించెను.

ఆక్షిప్తము - ఉరూద్వృత్తము
 లలాటతీలకము - దండపక్షము
 తలవిలాసికము - విద్యుద్భ్రాంతము
 గజక్రీడము - నిశుంభితము
 నితంబకము - విష్ణుకాంతము
 ఉరోమండలకము - నితంబకము
 కరిహస్తము - కటిచ్ఛిన్నము.

ఈ ద్వితీయవర్గ కరణములు పక్షనాలుగు కలవు. మొత్తము సప్తవింశతి కరణము లీ అంగహారమున గలవు. ఈ కరణముల సన్నివేశమున జాయంతి సంభావితోచిత్యము నీ విధముగా గుర్తించునది. కరపాదముల రేచిత స్వస్తిక విశేషముల వలనగలుగు వైచిత్ర్యానురోధమున నీ స్వస్తిక రేచితతాది కరణములు కలుగును. ఉరూద్వృత్తము లేకుండునట్లుగా కరపాదముల ఆక్షేపము రేచితములతో నుండునట్లు ఆక్షిప్త కరణ మొనరించి లలాటతీలకాదులను కూర్పవలెను. ఈ కరణములన్నియు శోభానుసారమున అభిరుచ్యనుసారమున సృత్ప్రజ్ఞానుసారమున కూర్పవలసి యున్నది. ఇట్టిదిది ఆక్షిప్త రేచితాంగహారమగును.

భరతముని చెప్పటలో “రేచితో స్వస్తికా పాదౌ రేచితో స్వస్తికా కరా” అని యున్నది. కావున నేయే కరణము రేచితము స్వస్తికాంచితమునై యుద్దిష్ట మగునో యాయా కరణముల నాయో జింప దగునని కరణముల విషయమున అభ్యసజ్ఞ సూచించుటచే నీ కరణములు ప్రయోజ్యములుగా నిరూపితము లయినవి. “పునరుత్తేవణం చైవ రేచితై రేవ కారయేత్” కరపాదములకు మఱల రేచితములతో నుత్తేషణ మొనరింపవలెనని భరతుడు సూచించుటచే

సముత్తేప సమాయుక్తములగు మరికొన్ని కరణములను గూడ నీ అంగహారమున కూర్చవచ్చునని సూచితమయినది. అందువలన నిందు రెండవ వర్గమునకు సంబంధించిన కరణములను నిరూపితములు.

అభిసవభారతిలో అభిసవగుప్తు డీవిషయమున నిట్టి భావముల నావిష్కరించెను.

ఏయే కరణమున కరములకు గాని పాదములకు గాని రేచిత స్వస్తిక సాహిత్యము కలదో అదియది యిచట గూడ సభ్యుని జ్ఞానమున సూచించినట్లయినది. కరపాదములకు కరణములలో రేచితస్వస్తికములున్నను మఱల వానిని భరితముని వేరుగా చెప్పటలో నీ భావమే యున్నది. ఈ అంగహారములో కూర్చదగు కరణములన్నియు రేచిత స్వస్తిక విధానములతోడనే యుండవలయును. వక్షఃస్వస్తికాదులలో కరపాదరేచనము లేనందున దాని నిచట సంగ్రాహ్యముగ ప్రయోజ్యముగ భావించుట లేదు. కొంద రంగ పరివర్తన క్రమమున వక్షఃస్వస్తికమున గూడ రేచిత ముండుట సంగీకరించుచు దానిని గూడ నిందు కూర్చుచున్నారు.

హస్త పాదములకు స్వస్తికమును రేచితమును వైచిత్ర్యానుసారమును నాచరింపగా స్వస్తిక రేచితాదికరణములను ఈ యంగ హారమున నిరూపించుట యయినది. మఱల నా విధానముననే అత్యుత్తమ విధానమున హస్తపాదములకు ఉత్తేషణమును సంపాదించవలసి యున్నది. కావున నేయే కరణమునం దీ యుత్తేషణము కలదో యాయా కరణములకు భరతుడు సూచించెను. అవి దండపాదాదులు వీనిలో “ఉద్వృత్త” మను నామైక దేశగ్రహణమున ఊరూద్వృత్తము గూడ సూచితమయినది. ఆ కరణము సమాక్షిప్తకరణముల మధ్యలో చేరి యుండుటచే నదియు నిచట గృహీతము [జాయసేనావతి “ఊరూ

ద్వృత్తాద్విनाశృతం] అని యనియు అభినవాదరమున దాని సంగీకరించెను. ఆ ఊహాద్వృత్తమును కర మావర్తింపజేసి యాచరించుట యుక్తము. తుదకు కటిచ్చిన్న కరణము కూడ కూర్పవలెను.

ఇట్లే అంగహార విషయమున విస్తరముగా నింతచెప్పట యావశ్యక మయినది.

౨౪. రేచితః

ధండవృత్తిక వైశాఖాక్షిప్తార్ధస్వస్తికాచికం
షడ్విధం రేచితం వక్షఃస్వస్తికం గరుడప్లుతం
సర్పితం స్థలితోన్మత్తే ప్రసర్పితవివర్తితే
వినివృత్త వివృత్తార్ధమత్తల్లివ్యంసితాన్యధ
లోలితం వృషభక్రీడం భుజంగాంచితసూపురే
తలసంఘట్టితాభిఖ్యం మయూరాలితాభిధం
రేచితాదినికుట్టాఖ్యం భుజంగత్రస్తరేచితం
ఇత్యేతాని సకృత్సృత్వా కరణాని చతుర్ద్వపి
దిఙ్మఖేషు యధాశోభం యధాబుద్ధి యధారుచి
మధ్యే మధ్యే ప్రియంజానః శోభార్ధం చక్రమండలం
ఉరోమండలకం కుర్యాద్యత్ర ప్రథమదిఙ్మఖే
కటిచ్చిన్నాభిధానే చ సోయం రేచిత ఇష్యతే
కూతోయం మునినానుక్తప్రపంచ ఇతి చేచ్ఛుణు
రేచితం కరణం కుర్యాదితి యన్మునిరబ్రవీత్
క్వచిద్రేచితసంజ్ఞం తత్ కరణం సహ దృశ్యతే
అతస్తత్కరణం వాచ్యం యద్యద్రేచితహస్తవత్
యదత్యాక్షిప్తవైశాఖపూర్వకే రేచితే పునః
ఆహ కీర్తిధరాచార్యస్తద్భవేన్నాతిపేశలం
కరణైః పంచవింశత్యా రచితో రేచితోభిధః
విచిత్రభేదసంకీర్ణో యతోఽన్యత్ర విశేష్యతే.

ఈ రేచితాంగహారమున ప్రధానముగా నిరుపదియెనిమిది కరణములు కలవు. ఇవి వాని నామములు.

స్వస్తిక రేచిత—అర్ధరేచిత—వక్షఃస్వస్తిక
ఉన్నత్—అక్షిప్తరేచిత—అర్ధమత్తలి
రేచకసికుట్టక—భుజంగత్రిస్తరేచిత—నూపుర
వైశాఖరేచిత—భుజంగాంచిత—దండరేచిత
వృశ్చికరేచిత—వ్యంసిత—వివృత్త
వినివృత్త—వివర్జితక—గరుడపుత
మయూరలలిత—సర్పితక—స్థలిత
ప్రసర్పితక—తలసంఘట్టిత—వృషభక్రీడిత
లోలిత—చక్రమండల—ఉరోమండల
కటిచ్ఛిన్నములు—

ఈ ఇరుపదియెనిమిది కరణములలో తుదకు చెప్పిన ఉరోమండల కటిచ్ఛిన్నములు సర్వాంగహారసాధారణముగా సంప్రాప్తములయిన కరణములు. చక్రమండల కరణమునునది మధ్యేమధ్యేశోభార్థమై ప్రయోగింపదగినది. రేచితా స్వభావ సహజముగా జెప్పదగిన కరణము నిరుపదియైదు. ఏయే కరణములలో రేచితమున్నదో ఆయా కరణముల నన్నిటి నీ యంగహారమున ప్రయోగింప వలెనన్న నియమానుసారముగా నిభిసవగుప్తుడీ విధముగా కరణముల క్రమమును అభిసవభారతిలో నిర్దేశించెను.

సర్వాధారమున రేచితాంగహారమున నుండదగు కరణముల సభిసవగుప్తుడు నిరూపించిన విధముననే జాయసేనాపతి నిరూపిం

చెను. కాని అభినవ క్రమము వేరు. జాయన క్రమము వేరు ఇత రాంగ హారములలో నంతట భరతాభినవామోదముతో నున్న కరణ క్రమమునె జాయన స్వీకరించి నిరూపించెను. ఈ రేచితాంగహారమున భరతుడుండదగు కరణముల నామముల నుల్లేఖించలేదు. నాట్యవిదులభ్యాహింపదగునని యట్టి యభ్యుహమునకు వలసిన సూచనము లిచ్చెను. ఆ సూచనానుసారమున అభినవు డభ్యాహించి కరణములకు నియతక్రమమును నిరూపించెను. జాయన నియతకరణములను స్వీకరించెనే గాని కరణముల క్రమమును స్వీకరింపలేదు. జాయనయు ప్రయోక్త కావున ప్రయోగములో తానునుసరించిన కరణక్రమము శోభాసంపాదకముగ నుండులను గుర్తించి యుండును. భరతుడు ఈ అంగహారములో తుదకుండదగు కరణములను వాచా చెప్పెను గావున జాయన ఉరోమండల కటిచ్చిన్నములను క్రమమున జెప్పెను. జాయన ఈ అంగహారమున నుండదగిన కరణముల క్రమము నీ విధముగా నిరూపించెను. అన్యలస్యక్రమము ననుసంధాసించుకొనుటను జాయన అంగీకరింప గలడు. అభినవుడు అంగీకరింపడని నా భావము. జాయన సూచించిన కరణము లిట్లున్నవి.

దండరేచిత- వృశ్చికరేచిత-వైశాఖరేచిత

ఆశ్విన్రేచిత-అర్ధరేచిత-స్వస్తికరేచిత

వత్సఃస్వస్తిక-గరుడప్లుత-సర్పితక

స్థలిత-ఉన్నత్త-ప్రసర్పితక

వివర్జితక-వినివృత్త-వివృత్త

అర్ధమత్తల్లి-వ్యంసిత-లోలితము

వృషభక్రీడిత-భుజంగాంచిత-నూపుర

తలసంఘట్టిత-మయూరలలిత-రేచకనికుట్టక

భుజంగత్రస్తరేచిత - చక్రమండల - ఉరోమండల

కటిచ్చిన్నములు.

అభినవు డంగీకరించి నిరూపించిన విధమున నివియు నిరువది యైదుకలవు. శోభార్థమై చక్రమండల మున్నది. తుదకాయోజితములు కావలయు ఉరోమండల కటిచ్చిన్నములున్నవి. మొత్తము వానివలె నివియు నిరువదియైదియైది యయినవి. రేచితపదఘటితములయిన కరణములను జాయన ముందుగా కూర్చుటలో ప్రయోగించుటలో నౌచిత్యము భావించియుండును.

ఈ యంగహార స్వరూప రచనములో జాయన యిట్లు నిరూపించెను. ఈ యంగహారము నందు దండరేచితాది భుజంగత్రస్తరేచితము వలకు గల పంచవింశతి కరణములను ఒకపర్యాయము ప్రయోగించునది. నాలుగు దిబ్బుఖములందును యథాశోభము యథాబుద్ధి యధారుచి ప్రయోగించునది. శోభాసంపాదనముకై కరణమునకు కరణమునకు మధ్యలో చక్రమండల కరణమును ప్రయోగింపవలెను. చక్రమండలకరణ కరణము విశిష్టశోభను సంపాదింపగలదు. కటిచ్చిన్న కరణాచరణ యోగ్యమయిన ప్రథమ దిబ్బుఖమున ఉరోమండలకరణము కూర్చునలెను. ఇట్టిది రేచితాంగహార మగును.

భరతుడు రేచితాంగహార నిరూపణమున విస్తృతముగా ప్రతిపాదన మొనరింపలేదు. ఇతరాంగహారములకంటె నిందె కరణములధికముగా నున్నవి. దీనిని భరతుడు విస్తరముగా జెప్పవలసినదె. కాని దీనిప్రపంచిత మొనరింపలేదు. ఇందు హేతువేమి?

ఇది వినవలయు. హేతువు “రేచితం కరణకుర్వాత్” అని ముని యనెను. రేచిత మను కరణ మాచరింపవలయునని తదర్థము. నూటయైదియైది కరణములను భరతుడె నిరూపించెను. వానిలో రేచిత

మను పేరు కల కరణములేదు. కావున తదర్థము నీ విధముగా భావింపవలసి యున్నది. ఏయే కరణమున రేచితహస్తము కలదో ఆయా కరణ మిచట రేచిత కరణ పదమున గ్రహింప వలసి యున్నది. అట్లు రేచిత హస్తములు కల కరణములు ఇరువదియయి దున్నవి. వానినిచట ఈ అంగహారాంగములుగా నిరూపించితిమి. ఇట్లే అభినవ పుడనెను.

కీర్తిధరాచార్యుడు ఇచటి రేచిత పదమున ఆక్షిప్త రేచితము వై శాఖ రేచితము సంగ్రాహ్య మని భావించెను. అది సుందరముగా లేదు. హస్త రేచితములు కల కరణముల నేకములుండగా నా రెండిటిని మాత్రము గ్రహించుటలో నాచిత్యము లేదు.

ఇట్లీరువదియయిదు కరణముల సంకలనమున రేచితాంగ హార ముండుట నిరూపిత మయినది. ఈ కరణము నానా విధములగు భేదములతో గూడి కొని యిట్లురమ్యముగా నున్నది. అందువలననే అంగహారములలో నిది విశేష విశిష్టమని భావింప దగియున్నది. దీని విచిత్రతావిశేషమును తదభిజ్ఞులు కీర్తించిరి. భరత నిరూపణము ననే దీని విశిష్టత స్పష్టమగుచున్నది.

ఈ అంగహార విషయమున అభినవగుప్తుని భావసారము నిట్లు గుర్తించుట యుక్తము.

హస్తమున రేచిత మొనర్చి పార్శ్వమునకు దెచ్చి రేచిత మొనర్పవలెను. మఱల నదే విధమున గాత్రము నమనమొనరించి రేచిత మొనర్పవలెను. రేచిత కరణ మొనర్పవలెను. ఉరోమండలము కటిచ్చిన్న మాచరింపవలెను. ఇది యంతయు రేచిత మను సంగహారమున నుండదగుచు అచట భరతుని మూలము. ఇందు

౧. హస్తము రేచిత మొనరించుట
౨. పార్శ్వమును వంచిరేచిత మొనర్చుట
౩. మఱల నట్లే వంచి గాత్రము రేచిత చేయుట
౪. రేచితమును కరణ మొనరించుట

అను నాలు గంశములు ప్రభాసముగా నున్నవి. వీని విషయమున నభినవభారతి యిట్లనుచున్నది. ఈ శ్లోకముచే హస్త రేచనము కల సర్వకరణములు సంగృహీతము లగుచున్నవి “రేచితం కరణం” అను నుపసంహారము ఈ భావమునకు తగి యున్నది. “రేచిత” అను ఏక వచనమును జాత్యేకవచనముగా గ్రహింపదగును. భరతు డీచట చెప్పిన రేచిత మను కరణ మేమి కలదు? అయినను భరతుడు చెప్పెను. ఇట్లు చెప్పటలో నొక విశిష్ట భావమున్నది. సర్వకరణ ములు శ్లిష్టములగుటచే స్వబుద్ధి విశేషమున వాని నాలోచించి చిత్త ముగా యోజన మొనరించుట యుక్తము. కావుననే యీయంగ హారము విచిత్రభేద సంకీర్ణము. ఇట్టిది విచిత్ర మగుట నితరులు నిట్లు కీర్తించిరి.

“పంచవింశతివిచిత్రమాత్యకా
ప్రక్రమేణ వివిధం వ్యరీరచత్
రేచితాంగహరణం మహేశ్వరో
గేయమార్గమివ సప్తభిః స్వరైః

సప్తస్వరములచే గేయమార్గమును వలె మహేశ్వరుడు పంచవింశతి విచిత్రమాత్యకాప్రక్రమమున రేచితాంగహారమును వివిధముగా రచించెను. ఈ అంగహారమున పంచవింశతి కరణములను వైచిత్ర్యయోగమున ప్రయోగింపవలెను. నాలుగు దిశలందును పంచవింశతి సమాప్తమగువఱకు ప్రయోగింపదగును. మధ్యమధ్యలో

వైచిత్ర్యోత్పాదనమునకై చక్రమండలమును ప్రయోగింపవలెను. ఇట్టిందలి కరణ పరంపర చక్రమండల కరణమున వ్యవహితమగును. విచిత్రమగును. సుందరమగును. ఈ అంగహారము విచిత్రముగా సంభావిత మయినందున నింతగా వ్రాయవలసి వచ్చినది. అస్తాం.

౨౫. విష్కంభాపస్పృతః

నికుట్టకార్థనికుట్టాభ్యే పశ్చాదంగద్వయేన తు

భుజంగత్రాసితాభిఖ్యభుజంగత్రస్తరేచితే

తత ఆక్షిప్తకం కుర్యాదురోమండలసంజ్ఞికం

కటిచ్చిన్నమిహ త్వంగపర్యాయేణ లతాకరా

౨౭౫

యస్మిన్నేష సమాఖ్యాతో విష్కంభాపస్పృతాభిధః

౨౬. విష్కంభాపస్పృతము.

దీనిలో నీ కరణము లున్నవి నికుట్టకము, అర్ధనికుట్టకము, భుజంగత్రాసితము, భుజంగత్రస్తరేచితము, ఆక్షిప్తకము, ఉరోమండలము, కటిచ్చిన్నము నని. ఇట్లు కరణసంజ్ఞికము విష్కంభాపస్పృతాంగహార స్వరూపము. నికుట్టక మర్ధనికుట్టక మను రెండు కరణములను భరతుడు కుటీత శబ్దముననే సాధారణ్యమున గ్రహించెను. ప్రథమమున నికుట్టకము ప్రయోగించి యనంతర మర్ధనికుట్టకము ప్రయోగింపవలెను. పిమ్మట భుజంగత్రాసితము భుజంగత్రస్తరేచితము ప్రయోగింప దగును. ఈ రెండును అంగపర్యాయమున ప్రయోగ యోగ్యములని జాయన సూచనము. భుజంగ త్రస్తరేచిత కరణము మాత్రమే అంగపర్యాయమున ప్రయోగ యోగ్యమని అభినవభారతి యనెను. “రేచితేనతుహస్తేన పతాకం హస్తమాది శేత్” అని భరతవాక్యము. రేచితమగు హస్తమున పతాకహస్తమును నిర్దేశింప వలెనని భావము. దీనిలో రేచిత హస్తపదమున భుజంగత్రస్తరేచితము సూచితమయినదని పతాకాంగహారమున నీ

కరణమునకే అంగపర్యాయమున ప్రయోగముండునని అభినవభాషమై యుండును. భుజంగ త్రాసిత కరణమునకు భుజంగ త్రస్తరేచిత కరణమునకు సన్నిహిత సంబంధమున్నందున జాయన రెండు నంగపర్యాయ ప్రయోగయోగ్యము లని భావించుటయు యుక్తము. అనంతరము పూర్వాంగహారములలోవలె ఆక్షిప్తకాదిత్రయముండును. తుదనున్న కటిచ్చిన్న కరణమున మాత్రము లతాహస్తమొక్కటి పర్యాయమున ప్రయోగము పొందును. “పర్యాయేణ ఏకోలతాహస్తః” అని అభినవుడు. జాయన రెండు లతాహస్తములు పర్యాయమున ప్రయోజ్యము లని భావించెను. ఇట్టిది విష్కంభాపసృతాంగహార మగును.

౨౬. అ లా తః

విధాయ స్వస్తికం యత్య వ్యంసితం ద్విః సమాచరేత్

అనంతరమలాతాఖ్యమూర్ధ్వజాను నికుంచితం

అధార్థనూచివిక్షిప్తము ద్వృత్తాక్షిప్తకే తతః

కరిహస్తం కటిచ్చిన్నమలాతోఽసౌ నిగద్యతే.

౭౮౦

౨౬. అ లా త ము.

దీనిలో నీ కరణము లున్నవి. స్వస్తిక కరణము వ్యంసితము మఱల, వ్యంసితము అలాతకము ఊర్ధ్వ జానువు నికుంచితము అర్థనూచి విక్షిప్తము, ఇట్టివి పండ్రెండు కరణములు. మొదట స్వస్తిక మాచరించి వ్యంసిత కరణములు రెండు ప్రయోగింపవలసి యున్నది. గావున వాని మధ్యలో స్వస్తికమును కూర్చవలెనని అభినవుని నిర్దేశము. దీనితో కరణ త్రయోదశక మిందు ప్రయోజ్య మగును.

స్వస్తిక కరణ మాచరించి “వ్యంసితౌచకరౌఘనః” అని భరతు డనిన విధమున రెండు వ్యంసితము లాచరింప వలెను. అచటి ద్విచపన మిందు నిదానము. పునఃశబ్దమును నిదానము. స్వస్తిక వ్యవధానమున వ్యంసితమునకు ద్విప్రయోగము చెప్పినట్లయినది. ఇక

వరుసగా అలాతకము ఉద్ధృజానువు నికంచితము అర్థనూచి విక్షిప్తము
ప్రయోజ్యములు అక్షిప్తపాద మాక్షిప్తహస్త మాక్షిప్తగాత్రము
కల ఉద్వృత్త కరణము కరిహస్తము కటిచ్ఛిన్నము నుండగా నిది
అలాశ కాంగహార మయినది.

౨౭. ఉద్వృత్తః

నూపురాఖ్యమధాంగాభ్యాం భుజంగాంచితకం తతః

గృధ్రావలీనకం పశ్చాద్విక్షిప్తాద్వృత్తయోర్ధ్వయం

ఏకేనాంగేన కృత్వైతత్పరేణాపి సమాచరేత్

నూచినామ నితంబాఖ్య లతావృశ్చికసంజ్ఞితం

కటిచ్ఛిన్నాభిధానం చ యతోక్తస్స ఇవ్యతే.

౭౮౫

౨౭. ఉద్వృత్తము.

ఇం దీ కరణములున్నవి. నూపుర పాదము భుజంగాంచిత
కము గృధ్రావలీనకము విక్షిప్తము ఉద్వృత్తము సూచీపాదము నితం
బము లతావృశ్చికము కటిచ్ఛిన్నము నని తొమ్మిది కరణములు. వీని
యోజనములో కొంత విశేషము కలదు. ప్రథమమున నూపుర పాద
మాచరింప వలెను. సవ్యవామహస్తములు ప్రలంబితములుగా నుండ
వలె నని భరత వచన మున్నది. సవ్యవామగ్రహణమున పర్యాయశః
ప్రయోగింపవలె నని హస్తములన్న ద్వివచనమున యోగ
పద్య మావశ్యక మని సూచిత మగును. కావున భుజంగతాసితము
భుజంగాంచితము గృధ్రావలీనకములు నుండదగునని సూచితము.
జాయపతి భుజంగతాసిత ముండుట చెప్పలేదు. అభినవుడు చెప్పెను.
అనంతరము విక్షిప్తము ఉద్వృత్తము ప్రయోజ్యము కావలెను. ఈ
విక్షిప్తమును ఒక యంగమున నాచరించి యితరాంగమున గూడ
నాచరించునది. ఇట్లంగములచే పర్యాయక్రమమున నాచరించుటచే

యోగవిజ్ఞేపముండును. గావున తదసిసంధానమునకై యుద్వృత్తము నాచరించునది. పిమ్మట త్రికవర్తనమున బద్ధచారీవిధానమున నూచికరణము నితంబకరణము నాచరణీయము. తుదకు లతానృశ్చి కము కటిచ్ఛిన్నము కూర్చునది. అప్పుడది ఉద్వృత్తాంగహారము.

౨౮. అర్థ ని కు ట్ట కః

నూపురాఖ్యవివృత్తాభ్యే నికుట్టార్థనికుట్టకే
రేదకాది నికుట్టాఖ్యం పార్శ్వపూర్వనికుట్టకం
అర్థరేచితకాఖ్యం పశ్చాద్వృశ్చికకుట్టితం
అతః పరమురఃపూర్వం మండలం కరిహస్తకం
కటిచ్ఛిన్నం చ యత్ర స్యాదయ మర్థనికుట్టకః

౭౯౦

౨౯. అర్థ ని కు ట్ట క ము.

దీనిలో నూపుర పాదము వివృత్తము నికుట్టకము అర్థనికుట్టక కరణము, రేచకనికుట్టితము, పార్శ్వ నికుట్టకము, అర్థరేచితకము, వృశ్చికకుట్టితము, ఉరోమండలము, కరిహస్తము, కటిచ్ఛిన్నము అను పదునొకండు కరణము లుండును. ప్రథమముగా త్రికవలనము కల నూపురపాద మొనరింపవలెను. పిమ్మట ద్రుతాక్షేపమును పాదానుగ హస్తమును త్రికపరివర్తనమును భరతుడు సూచించినందున దానిచే సూచితమగు వివృత కరణ మొనరింపవలెను. హస్తపాదాక్షేపము త్రికవివర్తనము హస్తరేచనము వివృతిము నందున్నది. అనంతరము కరపాద నికుట్టనమును భరతుడు సూచించెను. కావున కరపాద నికుట్టితము కల కరణములను గ్రహింపవలె నని అభినవభారతి చెప్పినది. తదనుసారమున నికుట్టకార్థ నికుట్టకరేచక కుట్టితపాద నికుట్టకార్థ రేచిత వృశ్చికకుట్టితములు గ్రాహ్యములు ప్రయోజ్యములు నగును. అనంతరము పూర్వమువలె ఉరోమండలాది త్రికముండును. ఇట్టిదిది

అర్థనికుట్టి తాంగహారము. ఈ అంగహారము భరత వేదమున చివరి అంగహారముగా నిరూపిత మయినది.

౨౯. ఉద్భుట్టితః

కృత్వా నికుట్టకం యస్మిన్ ఉరోమండలమాచరేత్
నితంబకరిహస్తాఖ్యకటిచ్చిన్నాని చ క్రమాత్
తముద్భుట్టతనామానమంగహారం పృచక్షతే

౩౦. ఉద్భుట్టితము.

దీనిలో నికుట్టకము ఉరోమండలము నితంబము కరిహస్తము కటిచ్చిన్నము నను నయిదు కరణములు కలవు. వ్రేధమమున నికుట్టక కరణము ప్రయోగింప వలెను. ఈ కరణమును భరతుడు కరము పాదము ఉద్వేషి తాపవిధముగా నుండుటగా నీ లక్షణమున సూచించి నందున, అదే విధమున వామపార్శ్వమున గూడ నికుట్టకము కూడి యుండవలయు ననుటచే నీ నికుట్టకమును పర్యాయశః అంగద్వయమున ప్రయోగింప వలసి యున్న దని అభినవుడు సూచించెను. అది భావగ్రాహ్య మని జాయపతి చెప్పలేదు. పిమ్మట పూర్వాంగహారములలో వలె ఉరోమండలాదు లుండుట ఆవశ్యకము, సభ్యసముచితమును. ఇట్టిదిది ఉద్భుట్టి తాంగహార మగును.

౩౦. వృశ్చికాపస్పతః

లతావృశ్చికమాధాయ విదధీత నికుంచితం
మత్తల్యధ నితంబాఖ్యం కరిహస్తమతః పరం
కటిచ్చిన్నం చ యత్రాయం వృశ్చికాపస్పత స్మృతః
నితంబమపహాయత్య వదంతి భ్రమరం పరే.

౩౧.

౩౧. వృశ్చికాపస్పతము.

దీనిలో లతావృశ్చికము నికుంచితము మత్తల్లి నితంబము కరిహస్తము కటిచ్చిన్నము అను కరణమట్లు ముండును. ఈ అంగ

హారమున నుండదగిన కరణములను భరతుడు క్రియాద్యార్థమున నూచించెను. వాని సభిసప్రదునివరించెను. జాయసేనాపతి నిరూపించెను.

“వృశ్చికం చరణం శృత్వా లతాఖ్యం హస్తమేవ చ
తమేవ చ కరం భూయో నాసాగ్రే సన్నికుంచయేత్
తమేవో ద్వేష్టితం శృత్వా నితంబ పరివర్తయేత్”

అని భరతవేదములోని రీతి వృశ్చిక చరణము లతాహస్తము లతా వృశ్చిక కరణమున నుండు గావున నది యిచట ప్రథమ ప్రయోజ్యము ఆహస్తము నాసాగ్రముచ నున్న నికుంచితకరణము ప్రయోజ్యము. అది యుద్వేష్టిత మగుట మత్తల్లి కరణమున నుండుటచే నది ప్రయోజ్య మగును. ఇటుపై నితంబ కరిహస్త కటిచ్చిన్నములు పూర్వమువలె యోజనీయములు. కొందరు నితంబమును విడనాడి యచట భ్రమర కరణముండుటను చెప్పిరి. ఇట్టిదిది వృశ్చికాపసృ తాంగహారము.

౩౧. స్వస్తి క రే చి త :

యత్ర కుర్వీత వైశాఖరేచితాఖ్యవృశ్చికే
స్యాదర్ధనికుట్టాఖ్యకర్మ పర్యాయశః కృతః
కటిచ్చిన్నం లతాహస్తయుతం స్వస్తికరేచితే

౮౦౦

౩౧. స్వస్తి క రే చి త ము.

ఈ అంగహారములో వైశాఖరేచితము వృశ్చిక రేచితము ముఖ్యంబు వైశాఖరేచితము వృశ్చిక రేచితము, అర్ధనికుట్టకము, కటిచ్చిన్నము నని ఆరు కరణము లున్నవి. మొదట హస్తపాద రేచ నము కల వైశాఖరేచితము ప్రయోజ్యము. పిమ్మట వృశ్చిక రేచి తము. “పునస్తేనైవయోగేన” అని భరత వచనముండుటచే వైశాఖ రేచిత వృశ్చిక రేచితములకు ముఖ్య నాచరించుట యుక్తము. అనంతరము నికుట్టక కరణమును సవ్యాపసవ్య విధానమున పర్యాయశః

ఆచరింపవలెను. అనంతరము నామదక్షిణ కృతములయిన లతాహస్తములు స్మృతహస్తములు ప్రయోజ్యములు. తుదకు కటిచ్చిన్నమును. ఇట్టిది స్వస్తిక రేచితాంగహార మయినది.

౩౨. పరివృత్తకరేచితః

కృత్వా యత్ర నితంబాఖ్యం తతః స్వస్తికరేచితం

విక్షిప్తాక్షిప్తకాభిఖ్యం లతావృశ్చికసంజ్ఞకం

ఉన్నతకరిహస్తాభ్యే భుజంగత్రాసితాభిధం

ఆక్షిప్తకం నితంబం చేత్యేనాని పరివృత్త్య చ

భ్రమరేణ చ కుర్వీత పరాఙ్మూలతయా స్థితః

౮౦౫

తదా పార్శ్వముఖః కుర్యాత్పార్శ్వంతరముఖస్తథా

కరిహస్తకటిచ్చిన్నే తతః పృథమదిఙ్మూఖః

అంగహార మయాఖ్యాతాః పరివృత్తకరేచితే

౩౩. పరివృత్తకరేచితము.

దీనిలో పదునొకండు కరణము లున్నవి. నితంబము స్వస్తిక రేచితము. విక్షిప్తాక్షిప్తము, లతావృశ్చికము, ఉన్నతము, కరిహస్తము, భుజంగత్రాసితము ఆక్షిప్తము నితంబము, కరిహస్తము కటిచ్చిన్నము నని, వీని యోజనమున విశేషము కలదు. కరములను శిరముపై నుంచుట కల నితంబ కరణమును ప్రథమముగా ప్రయోగింప వలెను. కరములు స్వస్తిక విచ్యుతము లగుట కల స్వస్తిక రేచితము. రెండవది సవ్యహస్తమును గాత్రమును నమన మొనరించి రేచిత మొనరించుట. కల విక్షిప్తాక్షిప్త కరణము మూడవది. లతాహస్తముల నొనరించుట కల లతావృశ్చికము నాల్గవది. వక్షః స్థిత హస్తము రేచితమగుట కల ఉన్నతకరణ మయినదవది. అనంతర మారవది కరిహస్తము. ఏడవది భుజంగత్రాసితము. ఆక్షిప్తకరణ మొనిమిదవది. నితంబకరణము అొమ్మిదవది. ఇట్లే కరణములను

పరివర్తనమున పరాజ్ఞుఖముగా నుండి భ్రమర విధానమున నాచరింప వలెను. వీనిని పార్శ్వముఖముగా నాచరింప వలెను. పార్శ్వంతరముఖముగా నాచరింప వలెను. అనంతరము కరి హస్త కటిచ్ఛిన్నములను ప్రధమ దిజ్ఞుఖముగా నుండి యాచరింప వలెను. అంగ హారము లన్నిటి యందును కరిహస్త కటిచ్ఛిన్నములను చివరి రెండు కరణములు కాక మిగిలిన కరణముల నన్నిటిని వర్తన మొనరింప దగును. వాని నన్నిటిని చతుర్దిజ్ఞుఖము లందు ప్రయోగించి చివరి కరణద్వయమును. సమ్ముఖముగా నుండి ప్రయోగింప వలెను. ఇట్టి విధముగా పరివృత్తక రేచితము నిరూపిత మయినది. ఇది యిట్లు నిరూపితము కాగా నిష్పటి కీ ద్వాత్రింశ దంగహారములు నిరూపితము లయినట్లు భావింప వలయును. సర్వాంగహారములను నే నిట్లు నిరూపించితిని. భరతభావానుసారమున అభినవగుప్త భావానుసారమున వీని నిట్లు విశదముగా నిరూపించితిని భావము. భరతుడు సంకీర్ణముగా జెప్పగా నే నసంకీర్ణమునా తాలమాన రీతి ననుసరించి చెప్పితి నని, నా మైక దేశమున నున్న వానిని విశదముగా నిరూపించితి నని తాత్పర్యము.

అంగ హారాణామనంతతా.

క్రమవ్యుత్క్రమతో యోగాత్ కరణైరితరేతరం

ఏతేషామంగహారాణామస్తు నూనమనంతతా

౮౧౦

తథాపి జనితానేతానర్కరణైర్మిత్రసంధిభిః

పశ్యన్ దృష్టఫలాధిక్యమూచే పరిమితాన్మునిః

ఇప్పటికి ముప్పదిరేం దంగహారములు నిరూపితము లయినవి. ఇవియన్ని అనికాదు. ఇవియన్ని కాని కావచ్చును. వాని సంఖ్యానము శక్యముకాదు. అంగహారములలో కొన్ని కరణములు వరుసగా నిరూపితము లయినవి. అట్టి క్రమయోగమున గలుగు

నంగహారములు కొన్ని యిచట నిరూపితము లయినవి. వీనిని వృత్తామయమున కూడ కూర్చుచ్చును. అప్పుడు మరికొన్ని అంగ హారములు కలుగును. కరణముల పరస్పర సంబంధమున నంగహారము లనంతము లగును. పరస్పరము సంగతము లయిన సంధానము కల కరణములచే నుత్పన్నము లయిన అంగహారములను ముని ముప్పది రెండని పరిమితముగా జెప్పెను. కరణమునకు కరణమునకు తగిన సముచిత సంబంధమును భావించి అట్టి మిత్రసంధికల సంధిమిత్రతకల కరణములనె చెప్పి అవికల అంగహారములనె మునిచెప్పగా నివి ముప్పది రెండయినవి. ఇంకనివి దృష్టఫలము లయిన అంగహారములు. అదృష్టఫలములయిన అంగహారము లెన్నియో కలవు. ఈ నిరూ పించిన అంగహారములు దృష్టఫలములు అధికముగాను పరంజనాత్మ కములు అని యనుటయ కాని ముప్పది రెండనుట పరిగణనము కాదు. వీని యందు దృష్టఫల మధికముగా నుండుట భావించి భరతముని వీనిని మాత్రమె చెప్పెను.

క రణ సంఖ్యయా అంగహారనియమః

విష్కంభాపనృతోన్మత్తస్థలితాహ్వానపనర్పితః

మదాద్విలసితాహ్వాశ్చ సప్తభిః కరణైర్మతాః

సూచీవిద్ధాఖ్యవిష్కంభపరిచ్ఛిన్నాపరాజితాః

౮౧౩

ఉద్యుత్తనహితాశ్చైతే నవభిః పరికీర్తితాః

కరణైస్తు చతుస్సంఖ్యైర్భవేత్స్వస్తికరేచితః

విద్యుద్భ్రాంతపరావృత్తవృశ్చికాశ్చాపనృతాభిదాః

షట్సంఖ్యైః పంచవింశత్యా భవేదాక్షిప్తరేచితః

వైశాఖరేచితాలాతపరివృత్తకరేచితాః

౮౧౦

అర్ధపూర్వనికుట్టశ్చస్యరేకాదశభిః పునః

ఉద్భుతాపవిద్ధాఖ్యా పంచభిః పరికీర్తితా

స్థిరహస్తాఖ్యవర్యస్తమత్తాక్రీడాభిధాత్రయః
 భవంతి దశభిస్త్యష్టావింశత్యా రేచితః స్మృతః
 సంభ్రాంతః పంచదశభిః శేషాస్త్యష్టాభిరీరితాః ౮౨౫
 కరణద్వితయావృత్త్యా షడ్భిః స్వస్తికరేచితః
 ద్వయోరావృత్తితః సప్తవింశత్యాక్షిప్తరేచితః
 మత్తాక్రీడేఽధికం చైకం భ్రమరాభ్యాసతో మతం
 వ్యంసితార్థద్వయాభ్యాసాన్నవభిశ్చాపసర్పితః
 ద్వయోరభ్యాసతః పార్శ్వస్వస్తికో దశభిః స్మృతః ౮౩౦
 ప్రయోదశభిరుద్వృత్తే ద్వయావృత్త్యాధికం ద్వయం
 ద్వితయాభ్యాసతోఽష్టాభిద్విద్యుద్భ్రాంతాభిధో భవేత్
 వ్యంసితావృత్తకం త్వేకమధికం స్యాదలాతకే

అంగహారనియమము.

ఆయా అంగహారముల స్వరూప నిరూపణములో నేయే
 కరణము లుండునో యిదివరలో నాయా స్థలములలో స్పష్టముగ నె
 ప్రతిపాదిత మయినది. అంగహారములలో నన్నిట కరణము లేకవిధ
 మున నుండవు. నియత సంఖ్యతో నుండవు. ఏయేఅంగహారమున నెన్ని
 యెన్ని కరణము లుండునో యీ ప్రభుత్వమున విశదమగును. ఎన్ని
 కరణము లుండు నదియు సంగహార వ్యాఖ్యానరంభమున సూచిత
 మయినది. లక్షణకారుడు నిరూపించిన కరణముల లెక్కింపగా
 కరణసంఖ్య నిశ్చితముగా తెలియును. అయినను ఉక్తార్థసంగ్రహ
 ముగా నిచట కరణ నిఘోషము సూచితమగును. నిరూపితములలో
 కతిపయాంశములను పృథక్కరించి చూపుటయు నిచటి భావము.

౧. ఈ అంగహారములలో సప్తకరణము లుండుట సమ్యక్తము.

విష్కంభము—అపస్పృతము—ఉన్నతము

స్థితిము—అపస్పృతము—మదవిలసితము

౨. ఈ అంగహారములలో తొమ్మిది కరణములు లుండుట పరిశీర్తితమయినది.

సూచీవిధము—విష్కంభము—పరిచ్ఛిన్నము
అపరాజితము—ఉద్వృత్తము.

౩ ఈ అంగహారములలో నాలుగు కరణములు లుండుట సమ్మతము.
స్వస్తిక రేచితము

౪. ఈ అంగహారములలో నాలుగు కరణములు లుండుట అభీష్టము.
విద్యుద్భాంతము—పరావృత్తము పృశ్చికము—అపసృత

౫. ఈ అంగహారములలో ఇరువదివిధులు కరణములు లుండుట అభీష్టము.
ఆక్షిప్త రేచితము

౬. ఈ అంగహారములలో పదునొకండు కరణములు లుండును.
వైశాఖ రేచితము—అలాతము—పరివృత్తక రేచితము
అర్ధ నికుట్టము.

౭. ఈ అంగహారములలో ఐదు కరణములు లుండును.
ఉద్భటితము—అపవిధము.

౮. ఈ అంగహారములలో పది కరణములు లుండును.
ఉస్థిరహస్తము—పర్యస్తము—మత్తాక్రీడము

౯. ఈ అంగహారములలో ఇరువదిఎనిమిది కరణములు లుండును.
రేచితము.

౧౦. ఈ అంగహారములలో పదునైదు కరణములు లుండును.
సంభ్రాంతము.

౧౧. ఈ అంగహారములలో ఎనిమిది కరణములు లుండును.

స్వస్తిక రేచితాంగహారమునందు రెండు కరణముల నావర్తింప చేయగా స్వరూప మేర్పడును. మొదటి నాల్గుకరణములు కూడి ఇం దారు కరణము లయినవి. అక్షిప్త రేచితమున రెండు కరణములు ఆవృత్తి పొందగా $౨౫+౨=౨౭$ కరణము లయినవి. మత్రాకీడ మను అంగహారమున భ్రమరకరణ మావృత్తము కాగా నొకటి యధికమై ౧౧ కరణము లయినవి. అపసర్పిత మను సంగ హారము వ్యంసిత కరణా వృత్తి వలన ౯ కరణములు కలదగును. పార్శ్వస్వస్తిక కరణమున రెండు కరణము లావృత్తము లగును. అందు పది కరణము లుండును. విద్యుద్భ్రాంతిమున రెండు కరణము లావృత్తము లగును. అలాత కాంగహారమున వ్యంసిత కరణ మావృత్తము కాగా నొకటి యధిక మగును. ఆయా అంగహారము లందలి కరణముల సంఖ్యానించి చెప్పుట వానివాని విశిష్టతానూచకము.

మా న తా లా ది వి శే షాః

ద్విగుణైర్ద్విగుణై స్తదెజ్జరారఖ్య కరణాష్టకాత్

చతురశ్రపృమాణాః స్యురంగహారాః ప్రకీర్తితాః ౮౩౫

షట్కదారభ్య కదితాః త్యశ్యమానాస్తదాలిదైః

న్యూనత్వం దృశ్యతే యత్ర ప్రోక్తసంఖ్యాసు కుత్యచిత్

కుర్వీత పూరణం తస్య క్రియాభ్యాసేన కుత్యచిత్

ఆధిక్యం దృశ్యతే యత్ర ప్రోక్తసంఖ్యాతిలంఘనాత్

తత్ర తాలకలాయత్యా సందానాత్పమతాం నయేత్ ౮౪౦

మా న తా లా ది వి శే ష ము టు.

ఎనిమిది కరణములు కల అంగహారములు, అంతకన్న సధికముగా కరణములు కల అంగహారములు కొన్నికలవు. కొన్ని కరణములను ద్విగుణ మొనరింపగా నట్టి అంగహారములు కలుగును.

కరణాష్టకము కరణపోడశకము కల అంగహారము లున్నవి. కరణాష్టకము నుండి యధికముగా కరణములు కల అంగహారములన్నియు చతురశ్రతాలనూనమున నుండు నవి యని ప్రకీర్తితము లయినవి. ఆరు మొదలుగా కరణములు కల అంగహారములు త్రిశ్రమానమున నుండు నవి యన నృత్తవిదు లనిరి. ఎచటనేని కొన్ని కరణములలో న్యూనత్వము గోచరించునేని పూరణ మొనర్ప దగును. ఒక్కొక్క కరణ క్రియను అవృత్తముచేసినచో క్రియాభ్యాస మొనరించినచో నట్టి పూరణము లభించును. కొన్ని యంగహారములలో నిరూపిత సంఖ్యాతి అంఘనమున ఆధిక్యము గోచరించునేని అచటతాల విధానానుసంధానమున సమత్వమును సంపాదించ వలెను. అభినవ గుప్త పదాను సంధానమున నీ విషయ మిదివరలో నిరూపితము. ప్రకృతమును పరిమితముగా నిరూపిత మయినది. అభినవోస్మైల నమున్నగాని భరతగుప్తము విశదము కాదనుట ప్రత్యంశమునను స్పష్ట మగుచునే యున్నది.

అంగహారసంఖ్యానియమః

అనంతతాంగహారాణాం కరణానాం వికల్పనాత్
 కథం ధ్వాత్రింశదుద్దిష్టా ఇతి చేచ్ఛుణ్ణ కథ్యతే
 అంగాని పూర్వరంగస్య ద్విదా భిన్నాని షోడశ
 తేషు ప్రత్యేకమేకస్య ప్రయోగాత్కేచిదూచిరే
 అన్యే చతస్పదాం తత్ర వర్తకీనాం ప్రవేశతః
 పిండిరేచకసంభూతం న్యాసాపన్యానకైస్సహ
 పృతిప్రయోగమష్టస్యరితి ద్వాత్రింశకంజగుః
 వింశతిర్గీతకాంగాని చతుర్భిరధికాని చ
 ఆసారితాని చత్వారి వర్ధమానకహేతవః?
 వస్తు త్రివిధమేకైవ పాణికేతి పరే విదుః

౮౪౫

౮౫౦

బ్రహ్మణో గీతివై చిద్రాత్ ద్వాత్రింశచ్ఛేతి కేవల
వయం తు శివయోరిష్టాః దృష్టాదృష్టసలప్యదాః
మహేశ్వరేణ గదితా ఇయంత ఇతి చక్షుహే

అంగహార సంఖ్యానియమము.

అంగహార సింహాచారంభములో అంగహారముల సంఖ్యా
విషయమున నానాభావములు వ్యాఖ్యానములో సింహాపితములయినవి.
వానినిచట సంగ్రహించి నిరూపించుట యావశ్యకము. అంగహార
సంఖ్యా నియమమున యొకట నిచట ప్రశ్నమున్నది. ఆ ప్రశ్న
సమాధాన రూపముగా నానావాదుల వాదములు తుదకు జాయసేనా
పతి నిశ్చితభావము నిందు నిరూపిత మయినది. ఈ సర్వభావ
పూహమునకు శ్రీమదభినవగుప్త పాదదర్శనమే మూలనిదానము.

ఆయా అంగహారములలో నాయా కరణము లుండుట
నిరూపితమే. కొన్ని కరణము లుండగా కొన్ని అంగహారములు ప్రతి
పాదితము లయినవి. మఱికొన్ని కరణము లుండగా మఱికొన్ని అంగ
హారములు కలుగ వచ్చునుగదా! కరణముల వికల్పనమున అంగ
హారము లనంత సంఖ్యాకములు కావచ్చునుగదా! అంగహారములలో
కొన్ని కరణము లావృత్తములగుటయు నున్నది. అట్టి యావృత్తి
విధానమును గూడ అంగహారములలో నాయోజితము చేయవచ్చును
కదా! త్ర్యశ్రతాలమానమున షోడశకరణములే కలుగు నననేల?
ఇంకను గలుగవచ్చును. అట్లే చతురశ్ర తాల మానమున గలుగ
వచ్చును. ౧౦౮ కరణముల యోజనావిశేషమున నెన్నియేని అంగ
హారము లుదయింప వచ్చును. ద్వాత్రింశ దంగహారములె యని
యన నేల? భరతుడు ముప్పదిరెం డంగహారములనే ఏల ఉద్దేశించెను?
ఇందలి భావమేమి?

ఇట్టి ప్రశ్న ముదయింపగా నీ సమాధానమును ధారణ మొనరింపవలసి యున్నది. “ఇతిచేచ్ఛాణు!” ఇట్లందువేని నిది వినుము!. అని శ్రీ జాయసేనాపతి యిచట వివిధవాదములను ప్రతిపాదించెను. తన భావమును చెప్పెను.

కొందరి ట్లందురు. పూర్వరంగమునకు సంబంధించినవిగా పదునారంగములు నిరూపితము లయినవి. అవి రెండు విధములుగా నయి ముప్పదిరెండు గుచున్నవి. ఒక్కొక్క యంగమున కొక్కొక్క అంగహారము ప్రయోగించుట యను నియమమున నంగహారములును ముప్పదిరెండు గుచున్నవి.

కొందరి భావ మీ విధమున నున్నది. సర్వకీమణులు నలుగురు ప్రవేశింతురు. నలుగురును పిండి, రేచక, న్యూస, అపన్యాసకములను విశేషములతో ప్రయోగింపగా నొక్కొక్క ప్రయోగమున పదునారు అంగహారము లగును. త్ర్యశ్ర చతురశ్ర విధానమున ద్వాత్రింశ దంగహారము లయినవి.

కొందరి ట్లందురు. గీతకాంగములు ఇరువదినాలుగు. ఆసారితములు నాలుగు. ఈ ఆసారితములు వర్ణమానక హేతువులు. వస్తువు మూడు విధములు. పాణిక ఏక ప్రకారము, మొత్తము ముప్పదిరెండు. వీని యనుసారమున అంగహారములును ముప్పదిరెండు యైనవి.

కొందరి విధమున నందురు. బ్రహ్మగీతి వైచిత్ర్యమున నివి యిన్ని యయినవి. ఇట్టిన్ని భావము అంగహారముల విషయమున నూచించిరి. ఇంకను కొందరు ఆయా సంబంధ సంఖ్యానమున ద్వాత్రింశత్త్యము నుపపన్నము చేయుటకు తమతమ భావములను నిరూపింప వచ్చును కాసి;

మేము అంగహారముల విషయమున నిట్టి భావముతో నున్నారము. ఈ నిరూపితములయిన అంగహారములె ఊమామహేశుల కభీష్టములు. ఇవియే దృష్టాదృష్ట ఫల ప్రదములు. వీనినే మహేశుడు నిరూపించినాడు. మహేశ నిరూపితములగు వీనినే తండువు భరతునకు బోధించినాడు. భరతుడు నిరూపించిన వానినే మే మిందు నిరూపించినాము. ఇవి ముప్పది రెండే అనియే మేమును చెప్పుదుము.

మ త్రస్థలితసంక్రాంతభ్రమరాల్లిథశోభితం

వ్యధాల్లజ్జాంగహారాణామిదముద్యానసన్నిధం

౮౫౫

ఉద్యానసమానముగా నీ అంగహారముల లక్షణము నిరూపిత మయినది. ఉద్యానమున మత్త = మడిచిన స్థలత = తొట్రుపడిన, సంభ్రాంత = భ్రమణము పొందిన భ్రమరములచే నాల్లిథములై యుద్యానము శోభాయుక్తముగ నున్నది. మత్తస్థలితము, సంభ్రాంతము, భ్రమరము, ఆల్లిథము అను అంగహారములచే నీ లక్షణము శోభితమై యున్నదని పూర్వమువలె భావరమ్యతను భావించునది.

రే చ క న్వ రూ పం.

పాదహస్తకటిగీవారేచకాంశ్చతురో బ్యువే

ఉభయోతథ వై కన్య పాదస్య ధరణీతరే

అశ్రాంతం గమనం పారేరంగుష్ఠాగ్రస్య చాన్వితం

నమనోన్నమనై రంతర్బహిశ్చరణరేచకః

త్వరితం హంసపక్షస్య భ్రమణం హస్తరేచకః

౮౬౦

హస్తస్య కేచిద్భాషంతే విరలప్రసృతాంగులేః

కట్యాః సమంతతో బ్యాంతిః కధ్యతే కటిరేచకః

శిరోవినమనాద్భ్యాంతిః గీవాయాః కంఠరేచకః

రే చ క న్వ రూ ప ము

కరణాంగహారముల నిరూపణ ప్రసంగమున రేచకములను జెప్పవలసి యున్నది. రేచకములను నవి నాలుగు గలవు. ఇవి

శరణములకు అంగహారములకు నుపకరింప గలవు. మొదటిది పాద
రేచకము, రెండవది హస్తరేచకము. మూడవది కటిరేచకము,
నాల్గవది గ్రీవారేచకము. ఈనాలుగు రేచకముల నిచటనిరూపింతుము.
రెండు పాదములకు గాని యొక పాదమునకు గాని భూతలమున
నిరంతరము గమన ముండుట, ఈ గమనము పార్శ్వభాగమునకు
అంగుష్ఠాగ్రభాగమునకు సంబంధించి యుండుట, పార్శ్వభాగమునకు
అంగుష్ఠాగ్రభాగమునకు అంతఃబహిః నమనము ఉన్నమనము పాద
రేచకమన దగును. హస్తరేచన మీ విధముగా నుండును. హంసపక్షి
రూపముగా నున్న హస్తమునకు త్వరితముగా భ్రమణ ముండుట
చలన ముండుట హస్తరేచకము, విరలములు విస్మృతములు నయిన
వ్రేళ్ళు కల హస్తమునకు త్వరిత చలనము హస్తరేచనమని
కొందరు భావించిరి. కటి రేచిత మిట్లుండును. కటి భాగమునకు
అంతట భ్రమణ ముండుట కటిరేచితము. గ్రీవారేచన మీ విధమున
నుండును. శిరోవినమనము వలన గలుగు భ్రమణ ముండుట గ్రీవారేచనము.
ఇదియే కంఠరేచకము. ఇట్లే నాలుగు విధములయిన
రేచిత విధానములను గుర్తింప వలెను.

పాశాంతరవిధేస్తేనం లక్షణం పత్యతే యథా
రేచితాఖ్యః పృథగ్భావే వలనే చాభిదీయతే
ఉద్వాహనాత్పృథగ్భావచ్ఛలనాచ్ఛాపి రేచకః
పార్శ్వత్పార్శ్వనుగమనం స్థలితైః స్థలితైర్గతైః
వివిధైశ్చైవ పాదస్య పాదరేచక ఉచ్యతే
త్రికప్యోద్వర్తనం చైవ కటిచలనమేవ చ
తథాపశర్పణం చైవ కటిరేచక ఉచ్యతే
ఉద్వర్తనం పరిక్షేపో విక్షేపః పరివర్తనం

౮౬౫

౮౭౦

విసర్పణం చ హస్తస్య హస్తరేచక ఉచ్యతే
 ఉద్వాహనం సన్నమనం పార్శ్వత్పార్శ్వంచ సంగతిః
 భ్రమణం చేతి విజ్ఞేయో గ్రీవాయా రేచకో బుధైః
 “తతో యే తండునా ప్రోక్తాస్త్యంగహారా మహాత్మనా ౮౭౫
 తాన్వః కరణసంయుక్తాన్ వ్యాఖ్యాస్యామి సరేచకాన్”
 ఇతి వ్యాహిరతో నూనమేవమన్యే మునేర్మతాః
 కరణైరంగహరైశ్చ సహితా ఏష రేచకాః
 పుత్రేణ చ మునేరేతత్ప్రొక్తం తుంబురుణా యథా
 “అంగహారిదిమధ్యాంతకరణై రేచకాన్విదుః” ౮౮౦
 “పాదరేచక ఏకః స్యాత్” ఇత్యాదే సంఖ్యయోక్తయా
 అపి కేవలవైశాఖ్యభృతిస్థానకస్థితైః
 ప్రయుక్తాః పుణ్యసంపత్తిహేతవో రేచకా ఇమే
 నియమేన భవంతీతి నూనం మునిరసూచయత్
 “రేచకై రంగహరైశ్చ సృత్యంతం వీక్ష్య శంకరం” ౮౮౫
 ఇత్యాపి బ్రువతా స్పష్టం తదేవ మునినా కృతం
 ఇతి రాజాధిరాజగణపతిదేవ
 గజసాధనిక జాయసేనాపతి
 విరచితాయాం సృత్తరత్నావల్యాం
 కరణాంగహారివివేచనం
 నామ చతుర్థోధ్యాయః

భరతగ్రంథము నందలి రేచక విధానములను అనుసరించి
 యిప్పటి కీ నాలుగు రేచితములు నిరూపితము లయినవి. రేచకముల
 నిరూపించుటలో భరత నాట్యవేదము నందు పాఠాంతరము కలదు.
 తదనుసారమున నీ నాలుగు రేచకముల నిచట నిరూపింతుము. ఇవి
 పాఠాంతర రూపములని భావించుట వలన అభినవగుప్తుడును వ్యాఖ్యా

వివృతి నిరూపింప లేదు. ఇచట నిరూపితములయిన “రేచితాఖ్యః” మొదలగు పదిపంక్తులు భరతుని గ్రంథము నందలివి. వీని భావ మీ విధముగా గ్రాహ్యము.

పృథగ్భావముతో—వేరుగా నుండుటలో చుట్టు కొనుటలో వలనములో త్రిష్పటలో రేచితపదము నుపయోగింతురు. ఉత్పాదము కలిగి యుండుట వలనను, పృథక్ స్థితి కలదగుట వలనను, చలన వలనములు కలిగియుండుట వలనను అవయవముల విన్యాస విక్షేపమును రేచకము అనుట యుక్తముగనే యున్నది.

పాద రేచకములో పాదముల వివిధములగు సంచలనములుండును. స్థలిత చలిత పదములతో ప్రక్కప్రక్కలకు గమనము చేయుట పాదరేచక మగును. వివిధములగు పదవిన్యాసములు చిత్ర విచిత్రములుగ నుండును. అందుకొన్ని విన్యాసములు స్థలితములు. పదముల తొట్టుపాటందు గోచరించును. కొన్ని విన్యాసములు చలితములతో కదలికలతో నుండును. ఇట్టి విన్యాసములతో పార్శ్వపార్శ్వములకు జరుగుట గమించుట పాదరేచిత మని పరిభాషిత మయినది.

కటిరేచకము మరి యొకటి. ఇందు త్రిక ముద్వర్తిత మగును. త్రిక మన్నది పృష్ఠమున పిఱుదు భాగపార్శ్వము. పృష్ఠ పీఠము తిరుగుల్లు పడుట యిందుండును. కటి వలిత మగుట యుండును. కటివలన మనునది నియతమయిన మెలికగా నడుము వంపుసాంపు పిఱుదుల త్రిష్పటలతో కటిసంచలనములతో జరుగుభృండుట కటి రేచక మగును.

హస్తరేచకము మూడవది. హస్తాగ్రముగా జెప్పవలసిన హస్తము నిచట హస్తపదమున గుర్తింపవచ్చును. హస్తమునకు సంబంధించిన అయిదు విక్షేపము లిచట ముఖ్యములు. మొదటిది

యుద్వర్తనము. హస్తమును బోర్లించుట వెల్లకిల వేయుట లను వివరుసలతో గూడిన వర్తనములతో నుండవలెను. పరిక్షేపము రెండవది. హస్తము నటునిటు విదల్చుట, వినరుట దీని స్వరూపము. మూడవది. విక్షేపము వేగక్రియతో దూరము విదల్చుట. నాల్గవది పరివర్తనము. నానాస్థితికములను హస్తవిన్యాసముల మార్పు. అయిదవది విసర్పణము. విసర్పణము ప్రసర్పణము నొకటి ఏకస్థానమున నుండుట గాక స్థానాంతరమునకు జరుగుట. ఇట్లు హస్తము నానా విన్యాసములు కలదగుట హస్తరేచకము.

గ్రీవారేచకము కంఠరేచకము నాల్గవది. గ్రీవారేచకమున ఉద్వాహన మనునది యొకటి యున్నది. ఇది కంఠధారణ స్థితిని నూచించు క్రియ. మరి యొకటి సన్నమనము. వంగియుండుట. మెడవంపులో నిది యున్నది. మెడ వంపు లనేకవిధములు. ముందు వెనుకలకు సన్నము అగుట పార్శ్వములకు సన్నత మగుట ఇంకను సవ్యమపసవ్యముగా మెడను త్రిప్పట. ఇట్టివి గ్రీవాక్రియలు. ఈ క్రియలుండుట గ్రీవారేచకము. ఈ విన్యాస విలాసముల ననుసరించి నాల్గరేచకములను గుర్తింపవలెను.

ఈ చెప్పిన రేచక చతుష్టయము పాఠాంతరముగా నున్నది. అయినను లోకాదరము పొంది యుండుటచే నిందును సంగృహీతమయినది.

“తతో యే తండునా ప్రోక్తాస్త్యంగహారా మహాత్మనా

తాన్ వః కరణసంయుక్తాన్ వ్యాఖ్యాస్యామి సరేచకాన్”

అను నీ శ్లోకము భరతనాట్యవేదమున నున్నది. దీని భావమిదివరలో నిరూపిత మయినను ప్రకృత సంగతికై యిట్లు భావనీయము. భరతప్రయోగము చూచినపిమ్మట భువనేశ్వరుడు తండువును

పిలిచి “భరతున కంగహారముల ప్రయోగము చెప్పుము.” అనినాడు. అనంతరము తండువు భరతునకు ప్రయోగ ముపదేశించినాడు. ఈ విషయమును భరతు డాత్రేయాది మునులకు తెలియజెప్పుచు నిట్లనెను.

“మహాత్ముడగు తండువు శివకథ నానంతరము ఏ అంగ హారములను నిరూపించెనో, వానిని కరణ సంయుక్తములు సరేచకములు నగు వానిని మీకు వ్యాఖ్యానింతును.” అని యనిన భరతముని భావము నిట్లు గ్రహింప వలెను. రేచకములు కరణములతో అంగ హారములతో కూడియుండునవె ఇవి అంగహారములకన్న కరణముల కన్న వేరుగా కలవు. ఇదియే మునిమతము. మునిపుత్రుడగు తుంబురువును ఇట్లుచెప్పెను. “అంగహారాది మధ్యాంతకరణైః రేచకాన్విదుః” అంగహారముల ఆరంభమున మధ్యభాగమున అంతిమ భాగమున నుండదగు కరణములతో రేచకములు కూడియుండును. ఇట్లే వీనిని గుర్తించిరి. ఇట్లే తుంబురువు ననుటచే కరణాంగహారములకన్న రేచకములు వేరుగా నున్నవనుట విశదమయినది. కాగా, రేచకములు వేరుగా నిరూపణీయములు. అవి నాలుగు. వీనినె మొదట నిర్దేశించితిమి. భరత గ్రంథములో వాని పాఠాంతరముండుటచే నవియు నాదర పాత్రములుగా నుండుటచే నిరూపించితిమి.

ఇచట నొక విషయము సంగ్రహ్యము. రేచకముల జ్ఞానస్పటి అభినవభారతిలో “అంగహారాభిధానాత్తు కరణైః రేచకాన్విదుః” అను తుంబురు వాక్యము నిరూపిత మయినది. ఆపాఠము సరియగు సర్థ మిచ్చునదిగా లేదని జాయసేనాపతి నూచించిన పాఠమే స్పష్టార్థ నిరూపకమని గుర్తించునది.

“పాదరేచక ఏకః స్యాత్ ” అనిభరతుడు రేచకకథనావసరమున ననెను. ఆశ్లోకమిట్లున్నది.

“పాదరేచక ఏకః స్యాత్ ద్వితీయః కటిరేచకః
కరరేచకస్తృతీయస్తు చతుర్థః కంఠరేచకః ”

పాదరేచకము మొదటిది. ద్వితీయము కటిరేచకము, కటిరేచకము తృతీయము. చతుర్థము కంఠరేచకము. ఇందు భరతుడు “ఏకః ద్వితీయః తృతీయః చతుర్థః” అని సంఖ్యను నిరూపించెను. ఇట్లు సంఖ్యానిరూపణమున నిట్లు భావము సంగ్రహము కాగలదు. ఈ రేచకములను వేరుగా వైశాఖమండలాది స్థానకము లందుండి ప్రయోగింప వలెను. అట్లు ప్రయుక్తము లయిన ఈ రేచకములు నియతముగా పుణ్యసంపత్తి హేతువు లగును. అని ముని దీన సూచించెను. ఈ రేచకములు వైశాఖరేచితమును కరణమున సంక్రమితము లగుటనుగూడ భరతుడు సూచించె నని అభినవు డనెను. రేచకములు కరణాంగహారాంశిర్భూతము లయినను ఇట్లు వీని నిర్దేశించుట “పృథగదృష్టార్థతాఖ్యాపనార్థం” వేరుగా వీనికి అదృష్టార్థత యున్నదని ఖ్యాపనము చేయుటకే యగును. ఈ రేచకములు సుకుమారగీత వాద్యప్రధానమయిన ప్రయోగమున ప్రయోగింపదగి యున్నవి. ఇట్టి రేచకములు పుణ్యసంపత్తి హేతువులు.

ఈ యంశమును భరతుడు స్థలాంతరమున గూడ సూచించినాడు. రేచకములతో సంగహారములతో నర్తన మొనరించు శంకరుని చూచి సుకుమార ప్రయోగమున నర్తన మొనరించు గౌరీ దేవిని చూచి సందిభద్రాదులు వీరభద్రాదులు పిండిబంధములు నాచరించిరి. మహేశ్వర చరితమును వారా విధమున ప్రయోగించిరి. మహేశ్వర చరితము నిట్లు ప్రయోగించు వారు ప్రయోగింప జేయు

వారును సర్వపాప విశుద్ధాత్ములై శివలోకము పొందుదురు. ఇది యంతయు భరతభావము. ఈ భావార్థసారము “రేచకములు పుణ్య సంపత్తిహేతువులు” అనుటను విశదము చేయుచున్నవి. ఇట్టిదిది సర్వమీశ్వర పరితోషకారి. ఈ అభిప్రాయమే ముని కభీష్టమనుట సంగ్రహము.

ఈ సృష్టవిధి నాట్యాత్మక ప్రయోగముకన్న విలక్షణము అభినయ విధానమున సాక్షాత్కార కల్పమను నాట్యరూపతలేదు. ఈ అభినయవిధిలో చత్వర్నిధాభినయ యోగము లేదు. రసభావముల ప్రాధాన్యమున లేదు. సర్త కీ వృద్ధి ననుసరించి గీతవాద్యసృష్టములకు యధేష్టయుగా ప్రాధాన్యముండును.

సృష్టరత్నావలీ వ్యాఖ్యానము సాహితీవల్ల భాఖ్యానము
కరణాంగహారవి వేచనము అను
చతుర్ధాధ్యాయము

